

АСАРЛАР
ОЛТИ ТОМЛИК

Абдулла Қаҳҳор

ОЛТИНЧИ
ТОМ

ҚИССА,
ҲИКОЯЛАР,
МАҚОЛАЛАР,
ОЧЕРКЛАР,
ФЕЛЬЕТОНЛАР,
СУҲБАТЛАР,
ҚАЙДЛАР

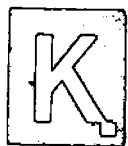
Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1971

Редколлегия:

**Иззат Султон,
Асқад Мухтор,
Пиримқул Қодиров**

**Нашрга тайёрловчи
Кибриё Қаҳҳорова**

Кисса,
ҳикоялар,
фелъетонлар,
очерклар

МУҲАББАТ

(Қисса)

ЕТИМ

Медицина фанлари кандидати Мурод Али саккиз ойдан бери ўлим тўшагида «ана кетди, мана кетди» бўлиб ётар, шаҳарнинг ман-ман деган тиб арбоблари унинг чиқай-чиқай деб турган жонини минг чора ва тадбир билан ҳалқумида зўрга тутиб туришар эди.

Бемор чўккан кўзларини хиёл очиб, кечки шафақдан қизарган дераза пардасига қаради, унинг ёлқинида қора кўланкадай бўлиб турган синглиси Марғубани кўриб заиф, жуда ҳам заиф товуш чиқарди. Марғуба югуриб келди, энгашиб қулоғини унинг оғзига тутди. Мурод Али бояги заиф товушга бор қувватини сарф қилган бўлса керак, кўзларини юмди, бир неча дақиқа куч йиққанидан кейин шу гапни неча бўлиб айтди:

— Одам кўп келаётганга ўхшайди, тугаб бораётибманми?..

Марғуба бемор кутганидек «Йўқ, ундоқ эмас, аксинча, фалон-фалон аломатлар тузалиб бораётганингни кўрсатади», дейиш ўрнига йиғлаб юборди. Мурод Али кўзларини каттароқ очди, боягидан кўра бардамроқ, лекин йиғламсираган товуш билан деди:

— Марғуба, менга ҳалитдан аза очма, кўз ёши мен ўлгандан кейин ҳам керак бўлади.

Ётоқнинг қоронғи бурчагидаги диванда ўтирган Анвар аммасига зарда қилиб ирғиб ўрнидан турди, товуш чиқармай куйиниб йиғлади-ю, оёқ учига залга отилди. Унинг ғам-койишдан заиф бўлиб қолган вужуди титрар, энди сабз урган соқол-мўйлови оппоқ юзида қурумга ўхшаб кўринар эди. Ҳаял ўтмай Марғуба ётоқдан чиқиб залнинг чироғини ёқди ва дераза остидан одам юргизмасликни тайинлаш учун қариндошлар, ёр-дўстлар, Анварнинг ўртоқлари — студентлар ўтирган меҳмонхонага томон кетаётган эди, Анвар унинг билегидан силтаб тўхтатди ва ғижиниб шивирлади.

— Амма, фаросат деган нарса борми, дадамнинг олдида мунча йиғлайсиз!

Анвар ҳеч қачон бунақа муомала қилмагани, бу таҳлитда гапирмагани учун Марғуба бирпас ҳанг-манг бўлиб қолди-ю, эсини ўнглаб олганидан кейин яна йиғлади.

— Дадангга мендан бошқа куядиган одам қолгани йўқ!

— Ёлғон! Кечагина бировга «Байрам ичи ўлиб қолса ўлигини икки кун қанақа сақлайман?» деганингизни ўз қулоғим билан эшитдим-ку! Куйган одамнинг кўнглига шунақа гап келадими? Куйган одамнинг шунақа дегани тили борадими!

Марғуба куйиниб нимадир демоқчи бўлган эди, Анвар бурилиб даҳлизга, ундан ҳовлига чиқиб кетди.

Ҳовлига шом қоронғиси тушган, гулзор атрофида бир неча эркак-аёл битта-битта қадам ташлаб жимгина кезар эди, эшик очилганда бир қараб қўйишди-ю, Анварга ҳеч ким эътибор қилмади. Анвар бориб чинор остидаги сўрига ўтирди, ич-ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини жонининг борича босишга ҳаракат қилди. Йиғи унинг томоғида пихиллаган товушга, кўзидан тирқираб чиққан ёшга айланди. Унинг назарида дадасининг ҳаёти бир вақтлар селдай шовиллаб оқар эди, саккиз ойдирки, бу оқим

борган сайин сусайиб, жилдираб қолди, бу кунларда эса тобора сийраклашаётган томчига айланди. Ким билади, схириги томчи қачон «тик» этиб томади-ю... Анварнинг юраги жиғ этиб кетди. Наҳот! Наҳот қуёш сўниб ҳаёт унинг учун зулматга айланса! Дадаси порлаб ҳаёт йўлини аввалидан охиригача ёритиб турганда тентираб қадам босар эди-ю, ҳаёт зулматга айланганда ҳоли не кечади? Бу зулматда унга ким қўл чўзади? Анварнинг кўз олдига аммасидан бошқа ҳеч ким келмади. Қавм-қариндошлар, ёрдўстлар келади, кўнгили сўрайди, ачинади, йиғлайди, лекин эртами-кечми уйига кетади. Қоладиган, елиб-югурадиган, ҳақиқатан бирдан-бир куядиган одам шу аммаси-ку! Анвар аммасига қаттиқ текканига пушаймон бўлди ва унинг бефаросатлигига ҳам ваз топди: оилавий ҳаёти чаён бўлиб ҳамма асабини бирма-бир чаққан аёл-да, бунинг нимасидан ўпкалайди киши!

Эшик устидаги ёруғ чироқ ёнди. Унинг атрофида каттакон бир парвона айланиб қолди. Ҳаял ўтмай Марғубанинг эри Жавлон тепакал, қип-қизил бошини эшикдан чиқариб Анварни имлади. Анвар югуриб борди, вино ва чирик тамаки ҳиди анқиб турган Жавлоннинг ёнидан ўтиб залга, ундан ётоққа кирди. Доктор дадасининг биллак томирига укол қилмоқда, икки ҳамширанинг бири диванда бир қўлига таяниб, бошини қуйи солиб ўтирган аммасига дори искатмоқда эди. Доктор чиқиб кетгандан кейин Мурод Али ҳолсиз кўз ишораси билан Анварни чақирди ва эшитилар-эшитилмас: «Аммангга қара», деди. Анвар бориб аммасининг ёнига ўтирди, ҳол сўради. Бу, аввало, дадасининг хоҳиши бўлса, ундан кейин, бояги қилган дағаллиги учун уэр сўрагани эди.

Қариндошлардан кетадигани кетди, қоладигани қолди. Тун осойишта ўтди. Бемор фақат икки марта уйғонибди, ўшанда ҳам заиф товуш чиқарибди-ю, Марғубанинг сўроғига жавоб бермай яна уйқуга кетибди. Эрталаб яна

қариндошлар, ёр-ошнолар келишди. Бемор кеч уйғонди Унинг юзига хиёл қизиллик югурган, кўзлари катта, лекин сокин эди. Марғуба буни, хайриятлик аломати, деб қариндошлардан суюнчи олди. Қариндошлар кириб беморни кўрмоқчи бўлишди, лекин доктор фақат уч кишига ижозат берди. Кириб чиққан қариндошлардан букри бир кампир кўзига ёш олиб: «Бечора чеҳра очаётибди», деди. Пастлатилган чироқ узоқ липиллаганидан кейин буткул сўниш олдида бир лопиллаб ёғду сочгани сингари, тугаб қолган касал ҳам абадий кўз юмиш олдида шунақа қувват пайдо қилиб чеҳра очар экан.

Ҳақиқатан, кечга томон Мурод Алининг аҳволи оғирлашди, кечаси сингисини чақириб: «Дармоним борида айтадиган гапимни айтиб қўяй», дебди.

Марғуба бу гапни эри Жавлонга айтди. Иккови кенгашиб, васиятнома ёздиргани нотариусдан одам чақирадиган бўлди.

Эртасига эрталаб Жавлон бориб нотариусдан эски палка кўтарган жиккаккина бир чолни бошлаб келди. Марғуба уни беморнинг олдига олиб кирди ва эшикни қулфлаб олди.

Мурод Али васиятномага қўл қўйганидан кейин ҳолдан кетганича қайтиб ўзига келмади — саҳарга яқин оламдан ўтди.

Анвар карахт бўлиб қолди. Унинг назарида дадаси жон берган дақиқада алланима, фавқулодда бир нарса, даҳшат рўй бериши керак эди, бироқ ҳеч нарса бўлмади, лекин нимага кўзи тушса назарига ёт-бегона кўринар, қаерга бош тикса ҳамма ёқ — уйлар, ҳовли еб қўяётгандай бўлар эди.

Анвар билан ҳеч кимнинг иши бўлмай қолди. У вақт ўтганини, қаерда тургани ё ўтирганини, нима қилгани ё нима қилаётганини идрок этмас, қулогига сидирга говур, аҳёнда Марғубанинг чинқириғи, мотам куйи, яна говур,

йиғи эшитилар, кўзига бирдай чипор издиҳом кўри-
нар эди.

Қаердадир говур-йиғи тўсатдан босилди. Марғубанинг дод-фарёди эшитилди. Кимдир: «Даданг билан видолаш», деди. Анварнинг кўзига тобутда ётган дадаси кўринди, энгашмоқчи бўлган эди, кўзи тиниб, боши айланди-ю, тобутнинг устига йиқилиб тушди. Говур, йиғи-сиғи кўтарилди Унинг ён-верида тиб ходимлари, ўртоқлари туришган эди, дарров четга олиб чиқиб баланд қабр тошининг соя-сига ўтирғизишди; бири дори искатиб елпиди, кимдир галстугини ечиб ёқасини очиб юборди. Анвар бир оздан кейин кўзини очди, бошини кўтарди. Унинг қаршисида терга пишиб кетган Жавлон қип-қизил теплак бошини рўмолчаси билан тез-тез артиб елпинар, ёнида чўнқайиб ўтирган ўрта ёшлик бир хотин стаканда сув узатиб турар эди.

— Ич, жигарим, ич!— деди хотин ва стаканни унинг қўлига бериб пешанасини силади.

Хотиннинг тепасида турган, қоп-қора, сочи ва мўйлови оппоқ, барваста киши энгашиб Анварнинг елкасига қоқди.

— Мард бўл, ўғлим, мард бўл!

Анвар сувни олиб икки-уч хўплади. Кимдир унинг елкаси оша шишадан сув қуйиб стаканни тўлдирди. Анвар орқасига қараб бир қўлида галстук, бир қўлида шиша тутиб турган нозиккина қизни кўрди. Унинг қовоқлари йиғидан шишган, қизарган эди.

— Мард бўлинг, Анваржон,— деди қиз ҳам, пича туриб илова қилди:— Дадангиз дунёга келиб нуқул одам орттирган эканлар, қаранг, бутун шаҳар, ёшу қари...

Бу сўзлар Анварнинг ҳувиллаб қолган қоп-қоронғи қалбига гўё учқун сочиб кирди, унинг қўнғлинигина эмас, бутун оламни ёритди.

Унинг кўзи сийраклаб қолган одамлар орасидан кўриниб турган қабрга, қабрни кўмиб одам бўйи кўтарилган гулчамбарларга тушди. Шу чоқ Жавлон уни қўлидан торгиб турғизди ва қўлтиқлаганича машинага томон олиб кетди. Уртоқлари уни машинагача кузатишди. Машина қўзғалганда бояги қиз деразадан галстугини узатиб яна бир марта: «Мард бўлинг, Анваржон!» деди.

Анвар бояги хотин билан қора киши, бу нозик қиз кимлар эканини билолмай кетаверди. Сўрашнинг мавриди эмас эди.

Кунлар ўтди.

Анвар дадасининг қирқи ўтгандан кейин бир куни бу йил курсда қолганини расмийлаштириш учун факультетига борди, қайтишда магазиндан оғир қоғоз халта кўтариб чиққан ўша қизни кўриб қолди. Қиз кўчанинг нарёғида турган таксига қараб жадаллади. Анвар югуриб бориб оғир юкни унинг қўлидан олди. Булар яқинлашай деганда бошқа бир одам олғирлик қилиб ўзини эшикка урди-да, машина жўнаб қолди. Бошқа машина кутиш керак бўлди. Қиз Анвардан ҳол-аҳвол сўради, ўқиш нима бўлганига қизиқди, сўнгра дадасидан гап очди.

— Бу кўҳна шаҳар кўчалари бино бўлгандан бери бунақа маросимни кўрмагандир,— деди ва чуқур хўрсинди.— Ҳа... у кишини ким танимас эди! Улуғ шифокор эдилар, ҳамма улуғ шифокорлар сингари ўзлари шу кунларигача минг-минг ҳаёт чирогини ёқдилар! Мени ҳам нақд ўлим чангалидан юлиб олган эдилар. Дунёда шифокорлардан ҳам инсонроқ инсон бормикин!

Қиз лаблари пирпираб, қошлари бесаранжом бўлди.

— Қаттиқ бетоб бўлганмидингиз?— деди Анвар.

— Йўқ,— деди қиз чинчалоғи билан кўзларининг четини артиб,— ўлим бирдан чанг солган эди...

Гапдан гап чиқиб маълум бўлишича, ўша куни Анварга сув берган хотин бу қизнинг онаси Мубораххоним,

«мард бўл», деган қора киши унинг отаси Ҳақимжон экан.

Анвар яқинлашиб келаётган таксига қўл кўтарди, машинанинг эшигини очиб юкни қўйди, четланиб қизга йўл берди. Қиз қуюқ хайрлашиб жўнади. Анвар унинг кетидан қараб қолди.

Анвар боя қизнинг кетидан югурганида юкни кўтариш баҳонаси билан отини сўрамоқчи бўлган эди, гап билан бўлиб, сўраш эсидан чиқиб қолди.

Буларнинг такси олганини кимдир кўрган экан, бу хабар шу куниёқ қулоқма-қулоқ Марғубага етиб борди: «Анвар Ҳақимжоннинг қизи Муҳайёни таксиларда олиб юрибди...»

Бу гапни Жавлон ҳам тасдиқлади, дамбиқ қорнини силкитиб кулди-да, «у қиз қабристонда ҳам Анварга кўп меҳрибончиликлар қилди, унинг кетидан эргашиб машинагача келди», деди.

Марғуба аламидан инграб юборди.

МУҲАЙЁ

Ҳа, бу хабарни эшитиб Марғуба инграб юборди. Анварнинг Муҳайё, яъни Ҳақимжоннинг қизи билан муносабат пайдо қилиши унинг учун кўзларига сих қиздириб тиқиш ва ҳар бир соғ тишини омбур билан ҳафталаб суғуриш билан баробар эди.

Ҳақимжон вақтида хушсурат ва ширин забонлиги билан кўп расида қизларнинг юрагини нотинч қилган, хушфезл ва хуштавозелиги, қўй оғзидан чўп олмаганлиги билан кўпгина ота-оналарнинг ҳавасини келтирган йигит бўлиб, ўн йиллик мактабда адабиётдан дарс берар эди.

У вақтда Мурод Алининг хотини Роҳатбегим тирик, Марғуба шу ерда туриб, ўн йилликда ўқир эди. Мурод Али синглисига жуда бино қўйган бўлишига қарамай, тўқ-

қизинчи синфда нима бўлиб ундан беҳабар қолди-ю, Марғуба имтиҳонда бир неча фандан йиқилиб, ўнинчи синфга ўтолмади. Унинг йиқилган фанлари ичида адабиёт ҳам бор эди. Роҳатбегим ҳайрон бўлиб, «адабиётни яхши кўрар эдинг-ку, ундан нега йиқилдинг?» деганида Марғуба туриб-туриб: «Адабиётни эмас, адабиёт ўқитувчисини яхши кўраман» деб йиглаб юборди. Роҳатбегим анграйиб қолди-ю «юзинг қурсин!» дейишдан бошқа гап тополмади ва бу фожиани эрига айтди. Мурод Али Марғубага яхши гапириб маслаҳат қилди; уят-айб, одоб бобидан гапириб уялтирди; мактабдаги тегишли одамлар билан гаплашиб, йиқилган фанларидан қайтиб имтиҳон топширтирди.

Марғуба ўнинчи синфга ўтди, ўқиди ва шу билан бирга Ҳақимжонга зимдан шунақа ҳужумлар қилдики, баҳорга чиққунча Ҳақимжон кечалари шифтга қараб оҳ тортадиган, ётган еридан туриб шеърлар ёзадиган бўлди.

Баҳорга чиқиб Ҳақимжон Марғубага совчи қўйди.

Булар бир-икки йил дуруст турмуш қилишди. Кейин турмушнинг тахири чиқа бошлади: аввало Ҳақимжон уни на ўқишга кўндиролди, на бирон ҳунар орттиришга; сўнгра Марғуба туғишни хоҳламади — Ҳақимжондан яшинча икки марта ҳомиласини нобуд қилди. Буларнинг устига жаҳон нотинч бўлиб, мамлакатда қийинчилик бошланди. Марғуба бу қийинчиликнинг оила ҳаётига бўлган таъсирини Ҳақимжоннинг ношуд-нотавонлигидан деб билиб серхархаша бўлиб қолди. Буларнинг турмушига кун сайин туз солаётган бу сабабларни Мурод Али ҳам бартараф қилолмади, Роҳатбегим ҳам; аксинча, буларнинг аралашуви Марғубани андишасиз қилиб қўйди. Оқибатда бу икки оила орасига совуқчилик тушди. Шундан кейин Марғуба акасининг тазйиқидан ўзини озод сезиб, Ҳақимжонни иззат қилмайдиган бўлиб қолди.

Уруш бошланди. Ўн бир ойдан кейин Ҳақимжон ҳарбий хизматга чақирилди, етти ойни лагерда ўтказди.

Дастлабки бир-бир ярим ойда Ҳакимжон Марғубага ўн-тача хат ёзди. Бироқ Марғубадан битта жавоб келди, холос. У ҳам қабр тошида ёзилган хатдай совуқ, ундаги «соғинчли салом», «жоним», «жудолик» сингари сўзлар қабр тошига илинган ранг-баранг қоғоз гулларга ўхшар эди.

Етти ой деганда Ҳакимжоннинг батальони фронтга жўнайдиган бўлди. Ҳовли вокзалга унча узоқ эмаслигидан фойдаланиб Ҳакимжон командиридан жавоб олиб югурди, югуриб борар экан, Марғуба кўзига, гоҳ оғир хаста ҳолда ранги сарғайиб тўшакда ётгандай кўриниб юраги эзилар, гоҳ эшикдан лоладай яшнаб, қучоқ очиб чиқадигандай энтикар эди.

Ҳакимжон муюлишдан бурилганида ҳовли эшиги олдидаги ўзи ўрнатган скамейкада семичка чақиб ўтирган Марғубани тусмол билан таниди: сочини қирқтирипти. Марғуба уни кўриб ўрнидан турди, ерга қараганича, уюлиб ётган семичка пўчоқларини оёғи билан нари-бери сурди. Унинг эғнида енгсиз катак кофта, тор кул ранг шим — худди калтакесакка ўхшар эди. Ҳакимжон келиб ундан икки-уч қадам нарида тўхтади. Марғуба унга илжайиб, кўзларини пирпиратиб қаради-да, ҳамон писта чақиб пўчоғини туфлар экан: «Кечирасиз, тақдир экан...— деди ва хи-хилаб кулди,— мен тақдирнинг қўлида ўйинчоқман!..»

Ҳакимжон унга бошдан-оёқ разм солди ва қорни дўппайиб турганини пайқади-да, нима дейишини билмай бурилиб кетар экан: «Хўп, эсон-омон қутулинг!»— деди ва керза этигини тўқиллатиб жўнаб қолди.

Ҳакимжон муюлишдан ўтиб эллик қадам босмасдан дармони қуриб бировнинг зинасига ўтириб қолди ва умрида биринчи мартаба дил-жигаридан чиқариб: «Э худо!— деди,— мени урушдан омон қайтар! Кейин нима қилсанг майли: қулоқларимдан тутун, кўзларимдан аланга чиқар!»

Жўнади.

Йўллар, шаҳарлар, манзиллар... Тутун, аланга, харобалар... Тўплар, танклар, самолётлар наъраси... Ер тишлаган ўликлар, ҳайқирган, инграган тириклар... Ҳакимжон нималарни кўрмади, неларни бошидан кечирмади, лекин ҳамма ерда, ҳамма вақт, ҳар қандай ҳолатда, урушнинг охириги ойларида чап оёғи сонидан кесилиб госпиталда ётганида ҳам Марғубанинг писта чақиб тиржайиб тургани кўз ўнгидан, «Тақдир экан, мен тақдирнинг қўлида ўйинчоқман», дегани қулоғидан кетмади.

Ҳакимжон госпиталдан шимининг бир почасини осилтириб, иккита қўлтиқтаёқ билан чиқди; ғалабадан кейин ҳам Ўзбекистонга қайтгани шошилмади, бир оз вақт Минскда, кейин Киевда ҳол-бақудрат ишлаб ризқини териб юрди. Киевда оёқсоз яхши усталар пайдо бўлди. Ҳакимжон оёқ солдириб, сал кунда қўлтиқтаёқни ташлади, тўқиллаб, ғижирлаб бўлса ҳам бемалол юрадиган бўлди. Унинг юриб кетаётганини узоқдан кўрган одам бир оёғи ёғоч эканини тезда пайқаёлмас эди.

Шундан кейин унинг кўзига жонажон шаҳри, ўйнаб ўсган кўчлари, қариндош-уруғ, ёр-дўстлари кўринди, ватанини соғинди.

Ҳакимжон бир оёғидан ажралгандан кейин аввал умуман тирикликдан, кейинчалик Ўзбекистонга қайтишдан умид узгани учун хат ёзишни тўхтатиб қўйган эди, шунинг учун унинг тўсатдан кириб келиши қавм-қариндошлари, ёр-жўраларнигина эмас, бегона одамларни ҳам суюнтириб юборди. Ҳамма, ҳар бир киши унга бирон яхшилик қилгиси, лоақал бирон оғиз яхши сўз айтгиси келар эди.

Меҳмондорчиликлар бошланиб кетди. Бу меҳмондорчиликларда кўпроқ фронтовиклар бўлгани учун суҳбат кўпроқ фронт хотиралари қолаверса, бу ердаги қийинчиликлар тўғрисида кетар эди. Бу ўтиришларда фақат

икки нарса тўғрисида — Ҳақимжон оёғини қаерга ташлаб келгани-ю. Марғуба нима бўлгани ва нима қилиб юргани тўғрисида ҳеч ким оғиз очмас, Ҳақимжоннинг чап оёғи ёғоч, Марғуба бир вақтлар унинг хотини бўлганини ҳамма билса ҳам билмасликка солар эди.

Унинг ёр-жўралари ҳаракат қилишган бўлса керак, район ҳукумати унга аввал бир хона уй, кейинчароқ ҳовли берди. Илгари қаерда турганини сўрамади; маориф бўлими уни илгариги вазифасига — ўша мактабга адабиёт ўқитувчиси қилиб тайинлади. Орадан бир-икки ой ўтгандан кейин қариндошлар ўртада туриб унга эри урушнинг бошида ҳалок бўлган Муборақхон деган жувонни олиб беришди. Орадан бир йил ўтгач, улар қиз кўришди, отини Муҳайёхон кўйишди.

Қоп-қора тунда чарақлаган юлдузлар, қиш қаъридан баҳор кучоғига отилиб чиққан расида қизларнинг жамоли таърифга сиғадими?

Муҳайё кекса табиат бор ҳунарини, тамоми макру ҳийласини кўрсатиб оро берган ўшандай расида қизлардан бири, лекин яна алланимаси билан маҳалланинг бино кўйган бисоти бўлиб етишди.

Унинг ҳуснидан бошқа яна нимаси бошқа қизлардан ортиқ? Нима учун тенгқурлари, ҳатто ўзидан каттароқ қизлар ҳам уни «опача» деб аташади? Нима учун энг тантиқ, гердайган йигитлар ҳам унинг номини тоқ айтолмай «Муҳайёхон» дейишади? Нима учун қариялар кўча-кўйда унинг саломига бажону дил алик олиш билан қаноат қилмай яна дуо қилишади? Милиция ҳушёрхонага олиб кетгани машинага солалмаётган бир бадмаст «Муҳайёхон келаётибди» деган гапни эшитиши билан ўзини машинага урган эмиш...

Нега? Нима учун?

Буларнинг сабабини ҳеч ким билмас, зотан, бу тўғрида ўйлаб кўриш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмас, Му-

ҳайё деганда ҳамма фикр-мулоҳаза, ҳар қандай ўй-хаёл патдай тўзиб кетар эди.

«Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига», деган гап бор. Муҳайёни келин қилиш орзуси бағрини ўртаб юрган ота-оналар, этагининг шамолига кўкрагини тутган йигитлар маҳаллада озмикан? Лекин бу тўғрида бирон киши оғиз очмас, «нотавон кўнгил» деган дашном андишаси ҳамманинг ҳам тилини боғлар эди.

Бу бахт қуши кимнинг, қайси бир толеи баланд йигитнинг бошига қўнар экан? Ҳамманинг тилида шу савол, лекин ҳамманинг дилида эзгу бир тилак: «Илоийм, тенги топилсин!»

Уша йили март кунларининг бирида қор аралаш ёмғир уриб берди. Ёмғирдан қочиб маҳалла магазинига тик қилган одамлар орасида қулоқма-қулоқ: «Муҳайёни Фалончининг ўғли парқда қўлтиқлаб юрган эмиш», деган гап юриб қолди.

Маҳалла бир сесканиб тушди. Қор аралаш ёмғир забтига олганига қарамай, айниқса хотин-халаж шалоплаб у ёққа югурди, бу ёққа югурди, кечгача ҳамма гап маълум бўлди: Муҳайё тузуккина бир одамнинг ўғли Салимжон деган йигитга унашилган экан, яқинда тўй эмиш. Йигит студент экан, ҳафсалалик одамлар атайин институтга боришди, унинг дарсдан чиқишини кутиб, кўриб келишди. Кўрган одамларнинг айтишига қараганда буларни бир-бирига худонинг ўзи бичиб тиккан, иккови дунёнинг икки бурчида бўлса ҳам бир-бирини қидириб топар экан.

Биров «Ёшлар ўзлари топишибди», биров «Икковининг ота-онаси ният қилган экан», деди; нима бўлса бўлди-ю, тўй келаси шанба кунига тайинланди.

Тўй икки ёшнинг, икки хонадоннинггина эмас, икки маҳалла, бутун ёр-дўстларнинг тўйи бўлди. Ер ва томларни одам, бола-чақа босиб кетди. Хурсанд бўлмаган одам йўқ эди. Ашула, ялла, ўйин, аския, қизиқчилик,

гур-гур кулги... Буларни оралаб ёр-дўстлар ёшларга энг яхши тилаклар тилашар эди. Тўрга яқин ўтирган студентлар — Салимжоннинг ўртоқларидан бири Наимжон деган йигит сўз олди:

— Мен ҳамма яхши тилакларга қўшиламан, шу билан бирга ўзим ҳам кичкина бир тилакни айтмоқчиман. Мен онла кўрганим йўқ, лекин кўп оилаларга разм солиб бир фикрга келдим. Билмадим, вақти келганда бу фикримни ўзим амалга ошира оламанми, йўқми... Лекин, шундоқ бўлса ҳам, дўстим Салимжон билан келинимиз Муҳайёхонга шуни айтмоқчиман: қадимдан оилада эр генерал, хотин солдат бўлиб келган экан, эндиликда хотинлардан ҳам генераллар чиқаётибди-ку, лекин эркаклар солдат бўлгани унча унашмаяпти...

Қийқириқ, чапак бўлиб кетди. Кимдир луқма ташлади:

— Яшасин генерал хотинлар! Солдатликка унамаган эркаклар судга берилсин!

— Йўқ,— деди Наимжон,— менинг тилагим бошқа. Мен Салимжон билан Муҳайёхон бир-бирига генерал эмас, итоатли, фидокор, содиқ солдат бўлишини истар эдим!

Боягидан ҳам қаттиқроқ қийқириқ, кулги кўтарилди. Айниқса аёллар ҳузур қилиб кулишар, фидокорона чапак чалишар эди. Наимжон жойига ўтираётиб Муҳайёга кўз ташлади. Муҳайё сўзлаганига қуллуқ, сўзини ўринлатганига тасанно маъносида жилмайиб бош эгиб қўйди. Шу чоқ унинг билагини муздай қўл қаттиқ гижимлади. Муҳайё сесканиб Салимжонга қаради. Ранги бўзариб кетган, энтиккан Салимжон нафаси титраб:

— Тўғри ўтиринг, бўйнингиз қийшайиб қолади!— деди.

Наимжон унинг нима деганини эшитмаган бўлса ҳам, важоҳатини кўриб -рашк қилганини фаҳмлади-ю, қаттиқ хижолат бўлди.

Муҳайё ичиди: «Наҳот рашк қилаётган бўлса? Худо урдими... Гапи маъқул бўлмади шекилли», деган хаёлда ҳазиллашди:

— Хўп, майли, сиз генерал, мен солдат!— деб кулди.

Хайрият, шу чоқ даврада ўйнаётган қиз Салимжоннинг рўпарасига келиб ўйинга тортгани муқом қилиб туриб олди-ю, бу гап қийқириқ остида қолиб кетди.

Тўй қандоқ хуш-хурсандлик билан бошланган бўлса шундоқ тугади. «Тенги топилсин» деганлар «хайрият» деб эркин нафас олишди.

Кунлар ўта бошлади. Орадан кўп ўтмай шу маълум бўлдики, тўй кечаси Салимжонга Наимжоннинг сўзи эмас, ўзи маъқул бўлмаган, Муҳайё қараб бош экканида ҳақиқатан рашк қилган экан.

Унинг кунчилиги кундан-кун авжига чиқар эди. Тўй сабаб бўлиб Муҳайёнинг битта имтиҳони кузга қолган эди, шунга тайёрлик кўрмоқчи бўлганида, Салимжон «Уша факультетда ўқимайсан!» деб туриб олди, афтидан, Наимжон шу факультетда ўқир эди.

Шундан кейин кунлар рашк билан бошланиб рашк билан тугайдиган бўлиб қолди: «Фалончини танийсанми?», «Бу китобни кимдан олдинг?», «Кўчада кимларни кўрдинг?..»

Бир куни иккови театрга борди. Биринчи пардадан кейин Муҳайё Салимжонни морознийхонага бошлади-ю, не кўзи билан кўрсин, кираверишда чап томондаги тўрт кишилиқ столда Наимжон лимонад ичиб ўтирар эди. Салимжон «Морозний баҳона, дийдор ганимат экан-да», деган маънода ялт этиб Муҳайёга қаради. Наимжон мулозимат кўрсатиб дарҳол ўрнидан турди, аввал Муҳайёга қўл узатди. Муҳайё ичидан қиринди ўтаётган бўлса ҳам, тўйдаги гап хаёлида ҳам йўқлигини Салимжонга писанда қилиш учун жилмайиб сўрашди. Салимжон бирдан бурилди-ю, жуда ҳам зарур иши бордай югуриб будка-

нинг олдига борди, кетидан Муҳайё югуриб келаётганини билиб будканинг орқасига ўтди, ундан паркка, паркдан кўчага чиқиб кетди. Бўларича бўлган Муҳайё унга автобус бекатида етиб олди.

Салимжон йўлда бир оз ҳовридан тушгандай бўлган эди, уйга келиб яна авж қилди: устки кўйлагини ечиб улоқтирди, ота-онаси эшитмасин учун Муҳайёнинг бурнига бурнини ишқагудай бўлиб секин бақирди:

— Мен сизни улгуржи олганман, хоним, кўтара савдо бўлгансиз! Кўзингиз ҳам, қўлингиз ҳам, жилмайишингиз ҳам шунга киради!

Муҳайё Салимжоннинг вужуди қақшаб тўлғанаётганини кўриб ёнига ўтирди, қўлига тушиб қолган газета билан елпиди, узоқ елпиди. Салимжон анчадан кейин бир оз юмшади, лекин Муҳайёга хўмрайиб қаради. Муҳайё маъюс жилмайиб турар эди. Салимжон ҳозир узр маъносида унинг қўлини ушлашга тайёр эди, лекин эркаклик ғурури йўл бермади, бунинг ўрнига чуқур хўрсинди. Муҳайё елпишдан тўхтади ва жилмайиб деди:

— Салимжон ака, агар сиз мени рашк қилмасангиз ўксир эдим, чунки, эри рашк қилмайдиган хотиннинг ҳаёти ёвгон ошга ўхшаса керак, деб ўйлайман. Бир ўқитувчимиз: «Рашк хусусий мулкчилик кайфиятидан туғилган», деган эди, ёлгон! Бемаъни гап! «Булбул рашк оташида куйиб сайрайди», деб эшитганман, мана бунга ишонса бўлади. Рашк жуда-жуда чиройли нарса, лекин сиз бунинг хунугини чиқариб юбораётибсиз. Ҳозир шундоқ бўлаётибдики, гўё мен бир халта ёнгоғу эҳтиёт қилмасангиз, маҳкам ушламасангиз тўкилиб-сочилиб кетаман! Бунақа рашк хотин кишига малол келади, қаттиқ тегади!..

Муҳайё унинг «булбул бўлиб қилган хонишлари»дан баъзи бирини айтиб берди. Салимжон унинг бир-икки эътирозига ён бергандай бўлди-ю, қилмишлари ноҳақ

эканини англаган сайин жириллай бошлади. Муҳайё гапни узайтирмади.

Шундан кейин Салимжон, ҳар нечук, инсофга келгандай бўлди, хархаша камайди, ҳатто ёшлар балида бир йигит Муҳайёни ўйинга тортиб бирга ўйнаганда эътибор қилмагандай қаттиқ-қаттиқ гапириб, кулиб ўтирган бўлди.

Бироқ кейиндан маълум бўлдики, Салимжон хархаша қилмагани билан бутун дардини ичига солиб юрган экан, бир куни ёрилди.

Салимжон бир кечаси ёмон туш кўрди: бурни болтага ўхшаган, ўзи қоп-қора бир барзанги Муҳайёни бир оёғидан судраб кетаётган эмиш; Муҳайё дод солиш, йиғлаш ўрнига нуқул кулар эмиш. Салимжон уйғонди, лекин ҳали эсини ўнгламасдан Муҳайёга чанг солди. Маст уйқуда ётган Муҳайё эркалаб ингради. Ҳамон эс-ҳушини ўнглолмаган Салимжон ирғиб турди-ю, Муҳайёни бўғди. Муҳайё питирлади, хириллади, Салимжон уйғониб қўйиб юборган эди, каравотдан полга гурсиллаб тушди. Салимжон нима бўлганини ҳануз идрок этолмай шошиб ўрнидан турди, чироқни ёқиб юборди. Муҳайё оғзидан кўкрагига лахта-лахта қон келиб чалқанча ётар эди. Салимжон додлаб ҳовлига отилди ва «дада» деб шунақа бақирдики, бутун хонадон уйғониб югуриб чиқди.

Уйга кириб Муҳайёни кўтаришди. Унинг кўкрагидаги қон эмас, сочини танғиб ётган қизил рўмоли экан. Салимжоннинг титроғи бир оз босилди.

«Тез ёрдам» машинаси Муҳайёни ҳушсиз ҳолда касалхонага олиб кетди.

Беморнинг аҳволи танг бўлгани учун ярим кечаси махсус чақирилган врач Мурод Али бир кечаю бир кундуз унинг тепасидан кетмади.

Муҳайёни касалхонага кузатиб борган қайнатаси ўғлини сўроққа тутди. Салимжон бўлган воқеани қўрққанидан бошқача қилиб айтди: «Тушида эркаланиб фалон-

чининг номини айтди. Узимнинг ҳам гумоним бор эди», деди. Отаси пешанасига битта уриб, «Чиройли хотиннинг хосияти йўқ демовдимми, ўғлим», деди. Салимжон шунақа демасдан «уйқусираб бўғибман» деб қўя қолса ҳам бўлар экан, бундоқ деганидан кейин касалхонага бориши ота-онасининг олдида ноқулай бўлиб қолди.

Муҳайё касалхонадан чиқиб тўғри ўз уйларига борди. Бунга сабаб Салимжоннинг қилмиши, касалхонага кўргани келмагани эмас, ўша даргоҳдан зада бўлиб қолгани, ўқ еб йиқилган қушдай бутун вужуди билан қочишга толпингани эди.

Муҳайё бўлган воқеани ота-онасидан аввал яширса ҳам кейин айтиб берди ва эти жунжикиб: «Босинқирайдиган касали бор экан», деди.

Бир кун ўтди, уч кун ўтди, ўн кун ўтди, на Салимжон, на қудалар, ҳеч ким йўқламади.

Маҳаллага алвасти миш-миш бош тикди: «Муҳайёнинг яхши кўрган йигити бор экан, уйқусида алақлаб отини айтиб қўйибди», «Муҳайё биров билан ўйнашиб юрар экан, Салимжон ярим кечаси келса, биров девор ошиб кетган эмиш», «Муҳайё қиз чиқмаган экан, эри инсоф қилибди — шарманда бўлмасин деб шу чоққача хотин қилибди»...

Ойнинг охирида бутун оила кечки дастурхон устида эди, биров кўча эшигини қоқди. Муҳайё чиқди. Қуда томон Муҳайёнинг рўзгорини икки машина қилиб бериб юборибди. Муҳайё қайтиб воқеани ота-онасига айтди ва булардан сўз чиқишини кутмай дафтардан бир варагини шартта йиртиб олди-да, хат ёзди: «Мен ўзимга тегишли ҳамма нарсани, яъни жонимни олиб келганман, сизларга ҳеч қанақа даъвом йўқ», деди ва хатни ота-онасига кўрсатди. Муборакхоним кўзига ёш олди. Ҳакимжон «Яхши жавоб!» деди. Муҳайё чиқиб, шофёрга хатни берди, юкни қайтариб юборди.

ВАСИЙ

Бу йиллар давомида Марғуба Ҳакимжондан кейин тўртта эрга тегди, бешовидан ҳам ёлчимаганидан кейин ҳаммасидан ўч олиш учун ҳар бирдан қолган юқ-юрин билан ўзидан беш ёш кичик, табиатан хотин олишдан кўра мол-дунёлик хотин бўлса тегишга мойил Жавлон деган йигитга тегиб олди. Унинг ўлган хотинидан Муаттар деган қизи бўлиб, интернатда экан. Буни Марғуба икки йилдан кейин билди. Булар бир-икки йил бинойидек турмуш қилишди, кейин Жавлон қилиқ чиқарди: бир жойда кўп ишламайдиган, тез-тез ичадиган, хотин-халажга айланишадиган бўлди. У баъзан кўча-кўйда йиқилиб қолар, Марғуба уни гоҳ бировларнинг қазноғидан, гоҳ бировларнинг каравоти остидан судраб чиқарар эди. Доктор Мурод Али сингиси Марғубадан алақачонлар юз ўгирган эди, Анварнинг онаси қазо қилган кунларда юз кўришди-ю, бирон ойдан кейин кўчиртириб келди. Бунда Мурод Али бир томондан ёлғизлигини ўйлаган бўлса, иккинчи томондан, жигарчилик экан, сингисига ачиниб Жавлон бу ерда бир оз бўлса ҳам тийилармикин, деган хаёлга борган эди. Бироқ Жавлон тийилмади, қайта Марғубанинг бир дарди икки бўлди: бир томондан Жавлоннинг жафосини тортса, иккинчи томондан, қон ютиб юрганини Мурод Алидан яшириши керак эди. Уйда товуш чиқармаслик учун Марғуба тишини тишига қўйган сайин Жавлон ҳаддидан ошарди. Ичкиси келса ўзини Марғубадан фарзанд бўлмаганидан аламзада кўрсатар, бирон хотинга айланишса Марғубанинг қарилигини юзига солар, ҳатто бировларнинг олдида ҳам унинг бетини сўриб ташланган ҳусайни узумга ўхшатар, «бир қоп саксовулдай ғичирламай-шиғирламай ўл», деб кулар эди. Аввало Ҳакимжоннинг кулгисига, ундан кейин Мурод Али ва қолаверса қавм-қариндошнинг таънасига қолмаслик учун Марғуба Жавлондан

ажралишни хаёлига ҳам келтирмас, аксинча, унинг оёғига минг бир кишан солиш йўлини кўзлар эди. Унинг оёғига солинган ҳамма кишанлар вақт-соати билан занглади, парчаланди, эндиги янги, ҳали-вери зангламайдиган кишан Мурод Алидан қолган ҳовли-жой, машина, кассадаги нақд пул, Анварнинг онасидан қолган бир дунё тақинчоқлар эди. Анварнинг боши очиқ, Муҳайё билан муносабат пайдо қилиши бошқа ҳамма даҳшатлардан ташқари мана шу кишаннинг занглай бошлаши, вақти келиб парчаланиши хавфини туғдирар эди.

Марғуба юраги ҳовлиқиб, Анварнинг келишини ҳам кутмади, одатдагидан камроқ ва тезроқ парвоз қилди: ҳаво ранг шоҳи кўйлагини, баланд пошнаси орқароққа кетган амиркон туфлисини кийди, тақимига тушадиган узун, лекин ингичка улама сочини солди, бўйнига қизил маржон, қулоғига сариқ балдоқ тақди, юзига упани қалин суркаб ёноғидаги кўк холини кўмди, гажақларини чаккасига тупук билан ёпиштирди, чамандагул дўппини сап-сариқ фарқи устига қўндирди, нопармон рўмолчага атир сепиб кўкрагига тиқди-да, Муҳайёнинг онаси Муборакхонни қидириб кетди. Муборакхоним омонат кассада ишлар экан, Марғуба ёғоч панжаранинг дарчасидан бошини тиқиб, салом йўқ, алик йўқ, сайраб кетди: «Мегажин қизингизни йиғиштириб оласизми, йўқми! Битта йигитнинг шохини синдирганларинг етмасиди, энди менинг жияним қолдимини!.. Гўристонда қўймаса, кўчада қўймаса!..»

Муборакхоним Марғубани илгари кўрмаган, лекин эшитган эди, кайфи учиб кетди, мижозлар ва хизматчилардан хижолат бўлиб дарров уни кўчага олиб чиқди, хилват дарвозахонага олиб кирди; Марғуба Муҳайё тўғрисида ақлга сиғмайдиган, оғизга олиб бўлмайдиган гапларни гапираётган бўлса ҳам, қарши сўз айтса шовқин солиб одам тўплашидан қўрқиб оғирлик қилди, теа-

роқ жўнатиш пайдан бўлди; лекин номусларга ўлди, уйга бориб Муҳайёнинг терисига сомон тиқиш учун ишининг тамом бўлишини кутди.

Марғуба Муборақхонимни «лойдай қилиб» ҳордиғи чиққандан кейин «Энди қизни тергаса ҳам тергайди, тергамаса ҳам тергайди», деб хотиржам бўлди-ю, бу ҳақда Анварга индамай қўя қолди.

Шу куни кечки овқатдан кейин кўча эшиги тақиллади. Анвар чиқди. Эшик олдида сочлари тўзиган, кўйлак ёкаси йиртилган ўша қиз қон-қон йиғлаб турар, нуқул: «Бу қандоқ гап! Бу қандоқ бедодлик!» дер, бошқа сўз айтгани ўпкасини сира босолмас эди. Анвар не машаққат билан уни сал юпатиб гап сўради. Қиз онасига Марғуба айтган гапларни, илон пўст ташлайдиган туҳматларни айтиб берди ва «Ҳозир аммангиз билан бўлганимча бўламан», деб ичкарига интилди. Унинг аҳволини кўриб Анвар ҳам йиғлагудай бўлди, лекин йўлини тўсди, бу гапларнинг тагига етишни ваъда қилиб, автобусга элиб қўйди.

Анвар қайтиб келганда аммаси асабий кайфиятда титроқ нафас чиқариб чой пуфлар эди.

— Ҳа, мунча ҳаялладинг, ким экан?— деди.

Ғазаб вужудини тиш огригидай қақшатаётган Анвар бирон дағал гап айтиб қўймаслик учун дарров жавоб бермади, бориб радионинг қулоғини бурар экан, дўнгилади:

— Уша ўзингиз билган қиз...— деди.

Марғуба зағчадай шақиллади:

— Шунақами, жувон ўлгур сенга ҳам қизман дейдим?

Анвар бақириб берди:

— Менга ҳеч нарса дегани йўқ!!— деди ва ўзининг товуши ўзига эриш туюлиб бир оз тушди,— мен уни икки марта кўрдим холос... Отини ҳам билмайман!.. Де-

кин бекор борибсиз, амма! Шунақа гумонингиз бор экан, аввал ўзимдан сўрасангиз бўлмасмиди?

Марғуба келиб унинг ёнига ўтирди ва гувиллаётган радиони ўчирди.

— Мен сендан ҳеч нарсани сўрамайман, ҳаммасини ота-онангдан сўраб қолганман! Ота-онанг сени менга топшириб кетган. «Отасидан ҳовлию машинадан бошқа яна нималар қолди экан?» деб атрофингда ҳид олиб юрган битта шу мегажин эмасдир! Аҳмоқ бўлма! Мен сенга бўладиган савдони айтиб қўя қолай! Сенинг пешанангга Муаттар ёзилган. Муаттарнинг пешанасига сен ёзилгансан!

Анвар ҳайрон бўлди.

— Қанақа Муаттар?

— Муаттар бигта.— Жавлон поччангнинг ўғай қизи! Отанг ётиб қолмаганда аллақачонлар фотиҳа қилар эдик, балки тўйларинг ҳам бўлар эди!

Анвар қизариб кетди.

— Бўлмаган гапни қўйсангиз-чи!

— Отангнинг васияти бўлмаган гап, бир мегажинни таксиларда олиб юришинг, у мегажин куппа-кундуз куни эшигимизни тақиллатиб келиши бўладиган гапми? Муҳайё қанақа нарса эканини биласанми ўзинг?

Марғуба Анварнинг иккала билагини маҳкам ушлаб ўтириб Муҳайё тўғрисидаги миш-мишларга ўзидан бир талай қўшиб гапириб берди, шундай гапларни айтдики, Анвар бу гапларни эшитгани юзи чидамай ўз бўлмасига кириб кетди. Марғуба ваҳимага тушди: «Муҳайё ўлгур бунинг бошини айлантириб қўйганга ўхшайди-ку», деб унинг кетидан кирди, ўрнини тузатиб берган бўлди, лекин чиқиб кетишга шошилмади; Анвар Муҳайё тўғрисидаги гапга қулоқ солмаётганини кўриб Муаттардан сўз очди. Анвар Муаттарнинг интернатда ўқиганини, кейин чет тиллар институтига кетганини билар, лекин

кўрганида ҳеч қачон эътибор қилмаган эди. Марғубанинг айтишича, Муаттар ҳинд бўлимида ўқир, имтиҳонларини «аъло»га топшириб, амалий машғулот учун бир неча қиз билан Ҳиндистонга кетаётган экан. Марғуба «Муаттарга хат ёз» демоқчи бўлиб гапни кўп айлантирди, унинг сўнгги хатини, хатга қўшиб суратини келтириб берди. Анвар уни имтиҳонларини «аъло»га топширгани билан табриклаб, Ҳиндистон сафарига оқ йўл тилаб хат ёзадиган бўлди-ю, аммасининг шақиллашидан қулоғи ором олди. Марғуба хат билан суратни қўйиб чиқиб кетди.

Анвар суратни қўлига олди. Марғубанинг мақтовларидан кейинми ё ўзи илгари дурустроқ эътибор қилмагани учунми, Муаттар кўзига хунукроқ кўринди. Унинг кўз олдига Муҳайё келди. Муҳайёнинг олдига эса Муаттар анча хунук, суратда чўчиган каламушдай писиб, бақрайиб турар эди. Анвар шу дамгача Муҳайёга дурустроқ эътибор қилмаган экан, Муҳайё ҳозир, аммаси бошига шунча тош-тупроқ ёғдиргандан кейин ҳам ерга топталган олтиндай ярқираб турар эди. Унинг кўз олдига дadasи дафн қилинган куни Муҳайёнинг йиғидан шишиб кетган қовоқлари, боя эшик олдига йиғлаб тургани келди, қулоғига ўша куни «Мард бўлинг, Анваржон», дегани, такси кутишганда етимликка кўникиш, одамнинг тафтини одам кўтариши, ўртоқлик ва дўстлик ҳақида айтган гаплари эшитилиб кетди.

Анвар ўтириб Муаттарга хат ёзди, табриклади, оқ йўл тилади ва хатнинг охирида: «Аммам менга бир хил гапларни гапирдилар, шундан хабарингиз борми?» деди: конвертни ёпиштирганидан кейин кўнгли тўлмади-ю, бир парча қоғозга «Мен ҳали ёшман-ку», деб ёзди-да, буклаб-буклаб конвертнинг чеккасидан тиқиб юборди.

Уч кунга қолмай Муаттардан шамол-тўполон кўтариб узундан-узоқ хат келди. Муаттар хийла бетга чопар киз экан, хатда Марғубани тупроққа қориб ташлабди, «Мен

ерга тегадиган бўлсам даллолнинг кераги йўқ» дебди. Марғуба ўзини ерга кўтариб урди, юзини юлди, буни «пандавақи Анварнинг эти билан териси орасига кириб олган» Муҳайёдан кўрди.

Эртасига Анварни институт комсомол комитетининг секретари Раҳимжон чақиртирди ва кеча аммаси «Муҳайёнинг дастидан дод» деб келганини айтди. Марғуба қайси куни кечаси Муҳайё тўғрисида Анварга нималар деган бўлса ортиғи билан Раҳимжонга тўкиб солибди ва Анварни «Муҳайё балосидан» қутқариб беришини комсомол комитетидан талаб қилибди.

Раҳимжон Муҳайё ва унинг отасини яхши билар, Муҳайёнинг эри билан ажрашгани ва бунинг сабабидан хабардор экан, Марғуба қалаштириб ташланган гаплар бошдан оёқ бўхтон эканини айтиб, таассуф билдирди. Анвар бўлган воқеани тўлиқ айтиб берди. Раҳимжон Анварнинг кимга уйланиши тўғрисида отаси васият қилганига мутлақо ишонмади. «У киши бунақа одам эмас эдилар», деди, Марғубанинг жағини тийиш ҳақида чоралар кўриш нияти борлигини айтди.

Анвар бу туҳматлардан худди ўзи қутулгандай хурсандлигидан еру кўкка сиғмади, секретарнинг сўзларини айтиб Муҳайёдан суюнчи олгани шошилди; адресини олиб югурганича кетди ва ҳовлиққанича эшикни тарақлатиб очди-ю ҳовлининг ўртасига бориб қолганини ўзи ҳам билмай қолди. Муҳайёнинг онаси Муборакхоним тандирнинг олдида бориб-келиб нон ёпаётган экан, Анварни кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Анвар ёш боладай қувониб: «Мен... мен Анварман! Комсомол комитетининг секретари».

Муборакхоним ҳарчанд ҳовуридан тушган бўлса ҳам, Анварни кўриб яна ловиллаб кетди-да, қўлидаги учи тутаб турган косовни баланд кўтариб: «Ху амманг бошингни есин!» деб бир қувлади. Анвар кирган эшигини тополмай, ошқовоқ палаги босиб ётган девордан ошиб кетди.

Муборакхоним шунча гап-сўздан кейин Анварнинг ҳовлига бунчалик беибо бостириб кирганига ўзича маъно берди-ю, Марғубанинг дод-фарёд қилгани, Муҳайёнинг турмуши нима учун бузилганлиги тўғрисида тарқалган миш-мишларда жон бор, деган фикрга келди-да, «Муҳайё наҳот шу аҳволга, ота-онасининг оппоқ сочини оёқ ости қиладиган бир аҳволга тушган бўлса?» деб юраги орзиқди.

Яна бир тандир бўладиган нон ёпилмасдан қолди. Муборакхоним хўрлиги келди, юзини чангаллаб хўп йиғлади, кейин тутоқди; Муҳайё нимадандир қувониб ҳаккалаб-сакраб кўчадан кириб келганда эса урадиган, сочларини юладиган, ўзини гижимлаб ташлайдиган бир важоҳат билан унга томон отилди. Муҳайё онасининг важоҳатини кўриб қўрқиб кетди, оғзидан чиқаётган пештаҳам сўзларни эшитиб, «Яна бирон чақув бўлганга ўхшайди», деб ўйлади-да, уни ҳозир жаҳдан туширишга уриниш беҳуда эканини кўриб чўкка тушди ва «уринг» деган маънода бош эгди. Муборакхоним бирдан тўхтади, вужуди титраб қизига ўқталган муштини ўзининг кўкрагига, бошига уриб дод солди.

— Худоё бўйнинг узилмасин, болам! Бўйнинг узилмасин!

Гаранг бўлиб қолган Муҳайё унинг қўлларини тутди, суяб супага ўтқизди.

— Аяжон, ўзингизни босинг! Нима гап ўзи? Нима бўлди? Нима гуноҳ қилдим?..

Муборакхоним унинг узатилган қўлларига шарт-шурт урди, икки елкасидан ушлаб итариб ташлади. Муҳайё чалқанча йиқилаёзди, икки қўлига таяниб, ерга ўтириб қолди, бошидан дўпписи учиб кетди. Муборакхоним яна урмоқчи бўлиб ўдағайлади.

— Гуноҳингни билмайсанми?!

Муҳайё кўзлари жавдираб онасига қаради.

← Биламан, аяжон, биламан, гуноҳим қиз бўлиб ту-
рилганлигим...—Хайрият, шу чоғ Ҳакимжон келиб қол-
ди-ю, Муборакхоним можарони унга билдиришни истама-
ди шекилли, боши оғриётганини баҳона қилиб ёнбошлади.
Муҳайё бунинг фаҳмлаб дарров ўрнидан турди, чопқилла-
ганча кириб, кўкрак бурма кўйлагини кийиб чиқди, қол-
ган нонларни ёпиб олгани тандирга ўт қалади. Ҳакимжон
Муборакхонимнинг авзодан хафачилик бўлганини пайқаб,
уни гапга солди. Муборакхоним бўлган воқеани касалдай
инқилаб, зорланиб айтиб берди. Ҳакимжон мийиғида
кулди-ю, иссиқ нон ботириб егани Муҳайёдан бир пиёла
совуқ сув сўради. Муҳайё сув келтириб дастурхонга
қўйганда, Муборакхоним унга отаси олдида насиҳат
қилди:

— Эрсиз хотиннинг бошига Бухородаги ювинди тўки-
лади, жон қизим! Анвар хирсдай йигит бўла туриб ҳовли-
мизга шундай беибо, беандиша бостириб кирганини кўр-
ган киши нима дейди?

Муҳайё ҳайрон бўлди:

— Анвар? Нимага келибди?

Муборакхоним яна қизишди.

— Сен билсанг керак?!

— Нима деди?

— Оғиз очгани қўйган бўлсам дейди-да! Кўсовни олиб
бир қувдим!..

Муҳайё онасига мунғайиб қаради.

— Етимчани-я? Кўнгли яримта бир бечорадан икки
оғиз гап сўрасангиз нима қилар эди, аяжон?

Ҳакимжон димоғида кулди.

— Ундан гап сўрагандан кўра сенинг юзингга қора
чапаш осонроқ-да!

Муборакхоним бир оз хижолат бўлди.

— Мен бунинг юзига қора чаплаганим йўқ, ҳар қанақа
онанинг ҳам кўнглига келади...

Муҳайё унинг бошини, елкасини силади ва йўғламсиради.

— Аяжон, мен сиздан гина қилаётганим йўқ! Ўзингиз айтдингиз-ку: эрсиз хотиннинг бошига Бухородаги ювинди тўкилади... Тўғри, хотин-халажнинг соясин юпка бўлади. Турмушим бузилганда фақат менинг тўғримда миш-миш чиқди-ку, Салимжон тўғрисида бир оғиз гап бўлгани йўқ! Хайрият ҳам маҳалла мени билади, яхши билади. ҳеч ким билмайдиган, паранжидаги хотин бўлса нима бўлади?

Муҳайё ўпкаси тўлиб тандир бошига қараб келди.

Муборакхоним бирпас дами ичига тушиб кетди-ю, Ҳа-кимжонга ёпишди.

— Сиз шу нарсага бепарво бўлаётисиз, бунинг охири вой!..

Ҳақимжон бир бурда иссиқ нонни совуқ сувга ботириб оғзига солар экан:

— Муҳайё билан Анвар орасида нима гап борлигини билмайман,— деди.— Ҳар нечук Марғуба ҳар ваз вақт билан, бизни нотинч қилиш йўлини кўзлагани кўзлаган деб билман. Сиз билмайсиз, айтсам балки ишонмасиз... Вақтида бу хотин ўзининг жиноятини менинг ўлимим билан ёпмоқчи бўлган эди. Бўлмади, мен урушдан омон келдим; ундан кейин «мени бахтсиз қилган шу одам» демоқчи бўлиб бошини у эшикдан бу эшикка урди-ю калавасининг учини йўқотиб қўйди; икковимизнинг насибамиз қўшилган экан, хабарингиз йўқ, орамизни бузиш учун, сизнинг тўғрингизда ҳар хил гаплар учирди; йўқ, тинч-тотув турмуш қилдик, Муҳайё туғилди, ўсди... Муҳайёнинг турмуши бузилгандан кейин маҳаллада тарқалган миш-мишлар уруғини Марғуба сепган эмас деб ўйлайсизми? Энди қизимизни бадном қилмоқчи бўляпти! Мен унинг эрини билман, эр ўша бўлса турмушини ҳам тасаввур қилиш мумкин!

Муборакхоним бу гапларга сукут қилиб қулоқ солди, пировардида бошини кўтариб эрига ёлворди.

— Ҳар қалай, Муҳайёни бу йўлдан қайтаринг!

Ҳакимжон бўғилди.

— Қайси йўлдан? Муҳайё бирон йўлга кирибдими?

— Аччиғингиз келмасин... Анвар ёш, ақли икки кўзида, бирон қор-қол бўлса умр бўйи қизимизни боши таънадан чиқмайди. Муҳайёга ит теккан!..

Ҳакимжон яна ҳам бўғилди, лекин нон ёпаётган Муҳайё эшитмасин учун қаттиқ шивирлади:

— Бу Ҳима деганингиз? Энди Муҳайё умр бўйи бахтсиз бўлиб, хотини ўлган ё хотин қўйган одамни кутиши, ўзини уйинг оёғи остига ташлаши керакми? «Муҳайёга ит теккан» эмиш! Салимжоннинг онаси ҳам ўз фарзандига шундай деб қарармикин?

— О,—деди Муборакхоним,—эркакнинг йўриғи бошқа!

Ҳакимжон заҳарханда қилди:

? — Ундоқ бўлса бошидан тушайлик: саккизта хотин битта эркакнинг чўриси бўлсин, фарзанд дегани докторхонага эмас, мазорларга қатнасин... Яна айтаман, Муҳайё билан Анвар орасида бирон гап борлигини билмайман! Лекин қизимизни ўлимдан қутқарган Мурод Алининг арвоғи ҳақи унинг яккаю ягона фарзанди Анварни бу силадан суғуриб олиш керак! Бу тўғрида қўлимдан келганини аямайман! Агар Муҳайё Анварга кўнгил қўйса бошимни осмонга етказган бўлади.

Муҳайё ёпган нонини саватда келтириб дастурхонга тўкди ва ёйиб қўйди, совиган нонларни саватга солиб токнинг сўрисига осди.

Шу билан бояғи мавзуда гап тўхтаб қолди.

Муборакхоним бир оз инсофга келди: қизини маҳалладан ҳам яхшироқ билгани ҳолда унинг тўғрисида кўнглига шунақанги гапларга йўл бергани учун хижолат бўлди, бунинг устига, Муҳайё айтмоқчи, кўнгли яримта бир етимчага қилган муомаласидан кўнгли ғаш бўлди, сўз ўрни келиши биланоқ қилмишига пушаймон эканини сўз ва ё

ишора билан билдиришини эслаб қолди. Эртасига эрталаб нонушта маҳалида унинг кўзи кеча Анварга алахсиб тандирдан беҳабар қолганида бир оз куйган нонга тушди-ю, беихтиёр:

— Анварни кўриб қолсанг, кўнглидан чиқар, қизим!— деди.

— Э, «кўриб қолсанг» нимаси!— деди Ҳақимжон — Анварни қидириб топиши, нимага келганини билиши керак эмасми?

Ҳақимжон бу гапни шу қадар ҳайрон бўлиб, шундай бир оҳангда айтдики, Муборакхоним сўз тополмай:

— Майли, майли,— деди ва «уни қасқдан топади, қаерда кўришади», деб ҳам сўрамади.

КУК ПАШША

Муҳайё Анварни қаердан қидиришни билмас эди: уйига бориб бўлмайди, факультетда машғулот йўқ. У ўйлаб-ўйлаб факультет почта тахтасида хат қолдиришдан бошқа илож тополмади-да, шу мақсад билан кетаётганида нима хаёлга бориб Анварнинг кўчасидан юрди; кўчани иккига бўлган хиёбондан ўтганида муюлишдаги пивоҳона олдидаги ариқ бўйида чўққайиб ўтирган Жавлонни кўриб қолди. Жавлон эғнида сариқ майка, нос ранг галифе шим, тепакал қип-қизил бошини ялтиратиб пиво ичиб ўтирар эди. Муҳайё негадир Анварни шу атрофдан қидириб у ёқ-бу ёққа кўз ташлаб ўтиб бораётганида Жавлон кўриб қолди. У қўлидаги бир кружка пивонинг кўпигини пуфлаб ташлади-да, наридан-бери ичди, оғзини билагги билан артиб, оёғидаги каттакон калишини шалоплатганича Муҳайёга томон югурди, келиб сўрашди, қўлини қўйиб юбормасдан қайта-қайта узр сўради. Унинг қип-қизил, ялтироқ бошини майда тер босган, қисилган кўзларининг икки бурчи оқсариқ, ўзидан димиққан хом тери ҳиди келар

эди. Муҳайё унинг қисилган кўзлари, анқиб турган ҳидан жирканиб, гапни чўзмаслик учун нега узр сўраётганига ҳам қизиқмади, Анварни сўради. Жавлон унинг Анварни йўқлаганидан хурсанд бўлгандай бир ҳаракат билан «Анвар шу ерда! Уч секунд!» деди-да, яна оёғидаги калишини шалолатиб лўкиллаганича бориб, ариқ бўйидаги бутага илиб қўйган устки катак кўйлагини кийди, Муҳайёни таъзим билан пивоҳонанинг орқасидаги қизил дарвозага бошлади. Муҳайё Анварнинг шу ерда эканига суюниб, Жавлоннинг кетидан эргашди.

Иккови ёз бўлишига қарамай балчиқ ҳиди анқиб турган ҳовлида қалашиб, сочилиб ётган яшиқлар, юмалаб ётган бочкаларни ораб ўтиб, олди дастмоқовоқ билан тўсилган пачоқ айвончага кирди. Жавлон рўпарадаги ойнали эшикни очди, четланиб Муҳайёга йўл берди. Муҳайё ичкарига қадам қўйиши билан ғира-шира ҳужранинг димчириган ҳавосидан кўнгли озиб кетди. Ҳужрага фақат эшик ойнасидан ёруғ тушар, деразаси йўқ экан. Жавлон ҳужранинг тўридаги каттакон сандиққа қоп ёзиб Муҳайёни ўтиришга таклиф қиларкан, «Уч секунд!» деб чиқиб кетди. Муҳайё кўзи қоронғиликка кўниккандан кейин у ёқ-бу ёққа қаради. Бу ер биров турадиган ҳужрадан кўра кўпроқ қазноққа ўхшар эди: бир чеккада тош-тарози, фанера ва тунука қути, қутичалар; тўла, ярим қоғоз халталар, деворда арра, ўроғлиқ сим...

Муҳайё юраги ҳовлиқиб, югуриб ташқарига отилди ва айвончадан чиқаётганида Жавлонга йўлиқди. Унинг бир қўлида газетага ўроғлиқ бир нима, иккинчи қўлида бир шиша вино.

— Ҳўш?— деди шошиб.

— Қани Анваржон?

Жавлон унинг йўлини тўсди.

— Ҳозир келади дедим-ку! Уч секунд!

Муҳайё унинг ёнидан ўтмоқчи бўлди.

— Кўчада кутаман.

Жавлон ялинди.

— Бирпас ўтиринг! Ҳозир айтиб келаман! Одамнинг сазасини ўлдирманг...

Муҳайё унинг иккала қўли бандлигидан фойдаланиб зўр билан ўтиб кетган эди, Жавлон қўлидаги газетага ўроғлиқ нарсани ташлаб, унинг билагидан ушлади.

— Сизга гапим бор. Узр сўрагани сизни қидириб тополмай юрган эдим. Марғуба сизга беадабчилик қилибди, ўласи қилиб урдим. Бу хусусда сиздан ҳали қарздор эканимни билдиришим керак! Бирпас ўтиринг!—деди ва бир томонга қараб қичқирди:—Анваржон!

— Керакмас, кирмайман!—деди Муҳайё ва жўнамоқчи бўлган эди, Жавлон нима бало қилди-ю, унинг бир пой туфлисини ечиб олди.

— Сиз шундоқ киринг, мен Анварни олиб келаман! Муҳайё туфлисига қўл узатди.

— Раҳмат, овора бўлмай қўя қолинг! Ишингиздан қолманг...

Жавлон тиржайди:

— Мен ишни кўп қилганман. Советга меҳнатим синган, энди дам олишим керак! Ҳаққим бор!..

Жавлон Муҳайё тўғрисида Марғубанинг айтган сўзларидан, қўни-қўшниларга шақиллашидан «Муҳайё эрақак киши қўлини ушласа, юбкаси тушиб кетади», деган хулосага келган эди. Муҳайё унинг беиболигини кўриб қўрқиб кетди.

— Қочинг, ҳозир дод дейман!

Жавлон шивирлади:

— Анвар ёш бола-ку, қадрингизга етадиган одам билан гаплашсангиз-чи! Битта-иккита кўйлак олиб бериш қўлидан келадиган одам билан гаплашинг!..

Муҳайё кип-қизариб кетди ва иккала юзини ушлади.

— Вой!.. Онангизга кўйлакни бировлар олиб берарми-ди? Нега ҳамма хотинга бир кўз билан қарайсиз!..

Жавлон тиржайиб бўйнини қашлади.

— Гўристонда ҳам сизни шу кўйлакда кўрган эдим. бошқа кўйлагингиз йўқмикан дебман...

— Гўристонда кўрганингизда бошқа кўйлакда эдим,— деди Муҳайё туфлисига қўл узатиб,— мен бошингизнинг сирти шунақа силлиқ, пашша қўнса тойилиб тушади десам, ичи ҳам шунақа, ҳеч нарса турмайдиганга ўхшайди.

Жавлон бошдан гапирган кишини жинидан баттар ёмон кўрар эди, қизариб кетди, дам ўтмай ғазаби келди.

— Мен сизга нима дедим, ниҳояти, кўйлак олиб берай дебман! Мунча сассиқ хотин экансиз! Эрингиз шунинг учун ҳайдаб юборган экан-да!— деди ва бунга ҳам қаноат қилмай уни масхара қилди.— Шунақа денг, бошинг кал, сенга тегмайман денг?

Муҳайё ҳам калака оҳангида деди:

— Тегсам олармидингиз?

— Олар эдим!— деди Жавлон ва яна нимадир демоқчи бўлган эди, Муҳайё сўзини бўлди:

— Кўк пашша ўликка қўнгучи эди, мен тирикман-ку!

Жавлон туфлини қулочкаш қилиб улоқтирди.

— Олсам ҳам Афғонистонга олиб бориб хотин қилар эдим, биласанми, ҳар куни биттадан қовурғангни синдириб суғуриб ташлар эдим!

Муҳайё туфлисини кийгани ҳаккалаб борар экан, тўхтаб орқасига қаради, кулди.

— Афғонистонда кўришгунимизча хайр!— деди ва туфлисини кийиб югурганича чиқиб кетди.

ЕСУМАН

Муҳайё Анварнинг факультетига борди, почта тахта-сида унга хат қолдирди-да, Жавлоннинг безорилигини ай-

тиб кўнглини бўшатиш учун ҳовлига ошиқди, бироқ онасининг хушҳол чеҳрасини кўриб кайфини бузгиси келмади, индамай қўя қолди. Муборакхоним қилмишидан ҳамон хижолат бўлиб, ундан гап сўрагани ҳам ботинолмади, ўзи индамаганидан кейин «Кўришмаган бўлса керак», деб қўя қолди.

Анвар Муҳайёнинг хатини олди, якшанба куни эрталаб чойдан кейин галстугини сиқиб боғлаб чиқиб кетаётган эди, Марғуба бирдан «Қаёққа?» деб қолди. Анвар гаранг бўлиб бироқ важ айтгани сўз тополмай изига қайтди, бирпасдан кейин ўз бўлмасининг деразасидан тушиб кетди.

Муҳайё шаҳарнинг нариги чеккасидаги «Роҳат боғчаси»нинг кираверишида кутиб турар эди, Анварни узоқдан кўриб қийшайганича унга қарши юрди. Анвар ёш боладай ирғишлаб-ирғишлаб чопди, етиб келгунча сабри чидамай секретарь Раҳимжоннинг гапини, ваъдасини йўлакай айтди, етиб келганида Муҳайёни қучоқлаб олаёзди. Муҳайё ўзини тортган эди, кичкина ариқчадан ўтказиб қўйиш баҳонаси билан тирсагидан ушлади, ариқдан ўтилгандан кейин ҳам қўйиб юбормади, Муҳайё биров кўриб қолишидан ҳадиксираб атрофга кўз қирини ташлади, лекин қўлини тортиб олмади.

Анвар, комсомол комитетида бўлган гапни кечгача гапириб ҳам тугатолмасман, деб ўйлаган эди, бироқ бутун тафсилоти билан гапирганида ҳам бир неча дақиқадан ошмади. Муборакхонимнинг муомаласи тўғрисида эса гапиришни лозим кўрмади. Муҳайё бу ҳақда уэр сўрамоқчи бўлиб гап бошлаган эди. Анвар тикилиб, қорнини ушлаб, қотиб-қотиб кулди. Унинг учун бу ҳодиса, афтидан, ёш боланинг шафтоли ўғирликка тушиб қувғин еганидай бир гап эди. Шундай бўлса ҳам Муҳайё онасининг ўз қилмишидан хижолатда эканини айтди. Анвар бунга жавобан негадир «раҳмат» деди. Шу билан

бу гап ҳам тамом бўлди. Муҳайё Жавлон ҳақидаги гапни оғзига олгани жирканди. Унинг Анварга тикилиб турган кўзларида: «Бу қабиҳ манзарани мен кўрдим, сенга эшитишни ҳам раво кўрмайман», деган бир маъно ётар эди. Муҳайё тўхтади. Анвар унинг тўхташини «энди уй-уйликка» деб тушунди-да, шошиб: «Яна бирпас юрайлик, айтадиган гапим кўп эди, эсимдан чиқиб қолди», деди.

Муҳайё рад жавобини бермоқчи эди, унинг жавдираб турган кўзларига қараб оғзи бормади-да, шивирлаб нолиди:

— Яна биров кўриб қолади, яна балога қоламиз.

Анвар хавотир олиб атрофга кўз ташласа ҳам сипоҳгарчиликни қўлдан бермади:

— Биров эмас, ҳозир аммаминг ўзи кўриб қолса ҳам писанд эмас!— деди, кейин хуноб бўлди.— Нима учун мен Муаттарни олишим керак? Мен Жавлоннинг ўғай қизи Муаттарни олишим керак эмиш! Ота-онаминг васияти шу эмиш! Ҳолбуки, онам қазо қилганларида Муаттар боғча ёшида эди. Дадамнинг кўнглида шундоқ гап бўлса лоақал ишора қилар эдилар!

Муҳайё бу ҳақда ҳеч нарса демади. Иккови паркнинг хилват хиёбонларини узоқ кезишди. Муҳайё Анварнинг яна Муаттар тўғрисида гапиришини, унга ўзининг кўнглини яна ҳам аниқроқ айтишини истади шекилли, маслаҳат тарзида деди:

— Ота-онангиз васият қилмаган тақдирда ҳам аммангиз сизга ёмонликни раво кўрмаса керак-ку, нега ўша қизни олмайсиз!

Анвар бу гапни ундан кутмагани учун тажанг бўлиб чаккасини қашиди.

— Чунки яхши кўрмайман! Чунки кўнглимнинг кўчасидан ҳам ўтган эмас! Чунки мен уни билмайман! У ҳам менга тегмоқчи эмас!

Битта-битта қадам ташлаб бир оз жим юришгандан кейин Муҳайё сўз мавзуини четроққа тортиш учун деди:
— Қавм-қариндошларингиз, ёр-дўстларингиз сизни ёлғиз қўйишдими?

Анвар хўрсинди.

— Менинг ёшимда менга ўхшаб эрка ўсган бола ёр-дўст эмас, тенгқурларидан ўртоқ орттирар экан холос. Ўртоқ фақат ўйнагани яхши!

— Йўқ, Анваржон, қарс икки қўлдан чиқади. Эрка ўсганман деяпсиз, эҳтимол ўртоқларингизга сиз ҳам фақат ўртоқ бўлгандирсиз. Ота-онаси эрка ўстирган бола кўпинча худбин бўлади... Қавм-қариндошларингиз ҳам йўқлашмайдими?

Анвар анчадан кейин жавоб берди.

— Йўқлаб туришади, йиғилиш керак бўлганда йиғилишади, йиғлаш керак бўлганда йиғлашади, менга таскин-тасалли беришади. Биласизми, бир-бирига ўхшаган, бир-биридан совуқ қўйма гапларни эшитгани юрагим безиллайди. Биронта одамнинг қалб сўзини, биронта одамнинг иссиқ нафасини сезмайман! Бунақа етимлик, бунақа кимсасизликни ҳеч кимнинг бошига солмасин! Марғуба аммам қизиқ, менга тасалли берган бўлиб: «Хамманинг ҳам ота-онаси ўлади» дейди! Унинг эри Жавлон поччам ундан ҳам оширади: «Ич шу аламларга!» деб менга нуқул вино тутади!.. Гамлет айтмоқчи, ё раббим, одам одамга бунчалик муҳтож бўлар экану!..

Анвар яна кимсасизлигидан, назарида ораларидан меҳр-ҳақиқат кўтарилиб бораётганидан нолиди, яна аммасининг Муаттар тўғрисидаги гапларидан хуноб бўлди. Муҳайё гап айланиб «афсуски эрга тегиб чиққан экансан, йўқса сени олар эдим» деган мазмунга яқинлашувидан кўрқиб, энди кетайлик демоқчи бўлиб тўхтади, лекин уни ташлаб кетгани кўнгли бўлмади-ю, кинога таклиф килди.

Кино бу ердан юз қадамча нарида бўлиб, кундузги сеанс яқин орада бошланишидан радио хабар бериб турар эди. Анвар билет олди, эшик олдида четланиб Муҳайёга йўл берди. Шу чоқ тарсиллаган бир товуш чиқди-ю, Муҳайё мункиб кетди. Анвар шундоқ қараса, ёнида тирик мурдадай бўлиб, ҳансираб Марғуба турибди, у шовқин солиб яна Муҳайёга ҳамла қилди. Анвар уни орқа ёқасидан ушлаб улоқтириб ташлади-да, Муҳайёни қучоғига олиб четга олиб чиқди. Марғуба нуқул: «Бу олқинди, қиз олмаган йигитнинг бошини айланттириб юрибди!» деб додлар, юлгани гоҳ Муҳайёга ҳамла килар эди, гоҳ Анварга. Одам йиғилди, хонатлас кўйлак кийган семиз бир хотин лапанлаганича Муҳайёга яқин бориб «Ул бу кунингдан! Сенга ўхшаганларнинг қораси юқиб, ўқиган қизларнинг ҳаммаси ҳаромга ўхшаб қолди!»— деди. Бошқа бир аёл шовқин солиб, уни итариб ташлади. Семиз хотин йиқилиб, оёқлари кўтарилиб кетди. Ғовур кучайди.

Милиция сержанти келди. Марғуба ҳаллослаганича унинг олдига борди ва бу ерда содир бўлган зўр жиноятдан жабр кўрган кимсадай арз бошлади, жабр кўрган Анварни ёқлаган бўлиб, Муҳайёнинг шаънига хотин кишининг оғзидан чиқиши мумкин бўлмаган гапларни айтди. Муҳайё юзини икки кўли билан чангаллаб йиғлар, инграр, тўлғанар эди. Анвар уни бағрига босиб жонини бергудай бўлар эди, ниҳоят, бор товуши билан қичқирди:

— Уртоқ сержант!— Бирдан ғовур босилди.— Ёлгон! Бу ёсуман Муҳайёга тухмат қилаётибди! Муҳайё менинг хотиним!— деди.

Ҳамма жимжит бўлиб қолди. Марғуба юзини тирмалаб, оғзини катта очганича оёқ узра туриб ҳушидан кетди.

Сержант ҳалойиқни тарқатди.

— Қани, ўртоқлар, кинодан қолманглар,— деди, кейин Марғубага честь берди.— Сиз ҳам жўнанг! Булар-ку эр-хотин экан, сиз нима қилиб юрибсиз орада ёсуман бўлиб?

Марғуба бошидан тушиб кетган кўк рўмолини ёпинди, секин бурилди, нарида, хиёбонда бир-бирига суянишиб, битта-битта қадам ташлаб кетаётган Анвар билан Муҳайёга бир қаради-да, ҳозир бориб буларни бир нима қиладигандай, шошиб жўнаб қолди.

Муҳайё хийладан кейин ўзига келди, кўз ёшидан ивиб кетган рўмолчаси билан титраётган қўлларининг кафтини ишқар экан, Анварга мунгайиб қарарди.

— Анваржон ака, нега унақа дедингиз?.. Нега хотиним дедингиз! Лекин бу билан мени шунча одамнинг олдида аммангизнинг оёғи остидан тортиб олдингиз, бошингизга кўтардингиз! Раҳмат! Энди уйга қанақа борасиз?

Анвар кўкрагини кўтариб муштини тугди.

— Боравераман! Аммам бир нима десин-чи, ҳайдайман! Уйимиздан ҳайдаб юбораман!— деди, лекин Муҳайёни уйига пастқам кўчалардан, чакалакзордан ўтадиган сўқмоқдан кузатди.

Иккови чакалакзорнинг чиқаверишида тўхтади. Муҳайё хайрлашгани қўл берди. Анвар унинг қўлини маҳкам ушлаб секин ўзига тортди. Муҳайё бесаранжом бўлиб:

— И-и-и, хафа бўламан!..— деди.— Мен сизнинг бунақа қилигингизни билсам чақирмас эдим, келмас эдим.

Анвар унинг қўлини дарров қўйиб юборди.

— Кечирасиз... Мен бетингиздан битта ўпмоқчи эдим, тўғрилиқча... Қўлингиздан ўпишим ҳам мумкин! Мумкинми?

Муҳайё бу содда — беғубор, ич-таши бир болага ҳавас билан қаради, агар уялмаса ҳозир ўпгани бир эмас, икки

юзини тутар, балки ўзи ҳам ўпар эди. Унинг жилмайиб турганини кўриб Анвар қўлини секин олди, хавотирлик билан лабига тегизди, кейин қайта-қайта ўпди, юзига суркамоқчи бўлди. Муҳайё қитиғи келгандай қиқирлаб қўлини тортиб олди, бурилиб ариқдан ҳатлади-да, катта йўлга чиқиб қўлини силкитди, икки қўлини қанот қилиб чопқиллаганича кетди.

Анвар уйга қайтиб келганида кўча эшиги берк эди, тақиллатса, ранги мурда бўлиб кетган Марғуба очди, очмади — узун занжирни зулфинидан чиқармасдан эшикни қиялатиб қаради-да, Анварни кўриб, «хотининг билан қўшмозор бўл!» деб ўшқирди, эшикни қаттиқ ёпиб қулфлади, танбасини тиқди ва қаттиқ-қаттиқ қадам ташлаб йироқлашди. Анвар эшикни яна тақиллатди, узоқ тақиллатди, бўлмаганидан кейин ёндорига тирмашиб томга чиқди, тунукани тақиллатди. Марғуба уйнинг эшигидан бошини чиқарди.

— Ҳаддингдан ошма, бола, ҳозир милиция чақираман!

Анвар тунукани тарақлатиб тепди.

— Мен ҳам милиция чақираман! Ота-онамдан қолган ҳовлига мени киргизмасликка нима ҳаққингиз бор? Ҳаққингиз йўқ! Кўчиб кетинг! Ҳозир кўчиб кетинг!

Марғубанинг жони ҳалқумига келди. Югурганича чиқиб ҳовлидаги тош борми, ғишт борми қўлига нима тушса Анварга отаверди. Анвар ҳаммасини илиб олиб ҳовлига ташлади, сўнгги яримта ғиштни илиб олиб «Бас!» деб жаҳл билан улоқтирган эди, ғишт ердан қапчиб деразага тегди ва ойнани синдирди. Марғуба «Безорининг дастидан дод, милиция, қаёқдасан!» деб шовқин солиб кўчага югурган эди, Анвар томнинг орқа томонидан тушиб қочди.

АНДИША

Анвар шу кечани бир қариндошиникида ўтказди. Бундан дарак топган Марғуба шаҳардаги ҳамма қариндошларга учраб «Анвар Роҳат боғчасида мени урди, кўчада юрган бир итялоқни ҳамманинг олдида «хотиним» деди; томга чиқиб менга тош отди», деб зор-зор йиғлади. Шундан кейин қариндошлардан ҳеч бири Анварга рўйхуш бермади, бири «Ҳалитдан шунақа бўлсанг, ҳолингга вой», бири «Отанг сени аммангга топшириб кетган, гўрида тинч ётсин», деб дашном берди, насихат қилди. Анвар воқеани бошдан-оёқ айтиб бермоқчи бўлса, сўзига ҳеч ким қулоқ солмас эди. Анварга етим қолгани ҳеч қачон ҳозиргидай билинмаган эди. Қани энди онаси ё отаси бўлса-ю, бошини кўкрагига қўйиб ҳўнг-ҳўнг йиғласа! Лоақал пичагина ҳасрат қилиб юрагини бўшатгани ким бор? Анвар бу тўғрида ўйлаганида кўз олдига йиғидан қовоқлари шишиб кетган Муҳайё келар, лекин унинг ёнида учи тутаб турган косовни кўтариб турган Муборакхоним турар эди.

Уша кунини Роҳат боғчасидан қайтишда ҳаяжонни енгиб, бундан кейин қачон ва қаерда кўришиш ҳақида ваъдалашиш икковининг ҳам эсига келмабди. Муҳайё жуда катта ташвишга қолди: Марғуба Анварни қандай қарши олди экан? Кўчада шундай шаллақилик қилган бу хотин уйда Анварни не кўйга солди экан? Анвар «Аммамни ҳовлимиздан ҳайдайман» деган эди, жанжал чиққан бўлса ана у пияниста Жавлон Анварга зиён-заҳмат еткизмадимикан?..

Муҳайё икки марта унинг факультетига борди, боришда ҳам, қайтишда ҳам Анварлар кўчасидан юрди, факультет почта тахтасига қўйган хати ҳануз турганини кўриб йиғларди.

Орадан уч кун ўтгач ҳовлига институт комсомол комитетидан хат келди. Хатда комитетнинг секретари Раҳимжон Муҳайёни эртаси соат ўн бирга чақирибди. Раҳимжон одатда студентларни шунақа чақириб ҳар тўғрида суҳбатлашиб турар эди, шунинг учун Муҳайё кўнглига ҳеч гап келмасдан борди ва қабулхонада Анвар ўтирганини кўриб қўрқиб кетди: наҳот Раҳимжон ўша, Роҳат боғчасидаги воқеа тўғрисида чақирган бўлса. Унинг нимага чақирганини Анвар ҳам билмас эди. Иккови ҳол-аҳвол сўрашди. Анвар аммаси уйга киргизмаганини, дарбадар бўлиб юрганини Муҳайёдан яширди.

Муҳайё ўша куни аммаси қандай қарши олганини сўраб улгурмади, секретарь қиз икковини кабинетга таклиф қилди. Раҳимжон одатдагича ўрнидан ҳам турмади, қовоқ-тумшугини солиб қоғоз варақлар экан:

— Нима қилиб юрибсизлар кўчаларда жанжаллашиб? Ўтиринглар!..— деди.

Анвар билан Муҳайё бир-бирига қаради. Сўзни Анвар бошлади. Бирин қўйиб, бири орадаги муносабатни тўла-тўқис гапириб берди. Гап тамом бўлгандан кейин икки орадаги муносабат «тўғрилиқча» эканига Раҳимжонни ишонтириш учун, Муҳайё «ўлай агар!» деди.

— Сиз нима дейсиз, Анваржон?— деди Раҳимжон.

— Мен ҳам шу... Тўғрилиқча юрган эдик...

— Нега бўлмаса ўшанда Муҳайёхонни «хотиним» дебсиз?

Анвар дарҳол жавоб берди:

— Муҳайёхонни аммам ҳеч оғизга олиб бўлмайдиган гаплар билан ҳақорат қилдилар!

— Демак, Муҳайёхонни «хотиним» дейиш билан бу ҳақоратларга ўзингизни тутиб берибсиз-да?

Муҳайё ер остидан Анварга қараб қўйди.

Анвар чинчалоғи билан кўзининг чеккасини артди.

афидан, ўша ҳақоратлар заҳри ҳануз танидан кетмаган эди.

— Мен ўша топда ҳеч нарсани ўйлаганим йўқ...

Раҳимжон кулимсиради.

— Тўғри, ўша топда Муҳайёхондан бошқа ҳеч нарсани ўйламаган бўлсангиз керак!

Анвар қизариб кетди. Раҳимжон Муҳайёга юзланди.

— Сиз-чи, сиз нима дейсиз? Анваржон «хотиним» деганда хафа бўлганингиз йўқми?

Муҳайё ҳам қизариб ерга қаради ва эшитилар-эшитилмас деди:

— Нега хафа бўлар эканман, шундай вақтда, шундай пайда шунақа деб ўзингиз айтмоқчи, ҳақоратларга ўзларини тутиб берадилару...— унинг ўпкаси тўлди,— ўла ўлгунимча эсимдан чиқадими...

Раҳимжон ёлғондан қовоғини солиб сўради:

— Шунда фаришталар омин деган бўлса-чи?

Муҳайёга бу гап калақа бўлиб туюлди шекилли, ранги бўзариб секретарга айиқ қараш қилди, лекин унинг юзидан зарбача ҳам бундай ифода йўқлигини кўриб дарров ўзига келди, лекин шундоқ бўлса ҳам, эҳтиётан ўпкалаган бўлди:

— Нима қиласиз шунақа гапларни гапириб...

Раҳимжон унинг юзига қаради ва кулимсираб сўради:

— Бунақа гаплар тўғри келмайдими?

Муҳайёнинг аччиғи келди.

— Ғалати гапни гапирасиз-а!.. Билиб туриб...

— Нимани билиб туриб?— деди Раҳимжон.

Муҳайё лаби пирпираб, онасининг таъбирини ишлатди:

— Менга ит теккан-ку...

Раҳимжоннинг жаҳли чиқди.

— Узингизга муносиб ибора тополмадингизми? Лоақал «турмуш кўрганман, андиша қиламан» десангиз-чи!

— Албатта андиша қиламан,— деди Муҳайё ерга қараб.

— Андиша дейдиган бўлсангиз Анваржон андиша қилса бўлар эди, бироқ ҳеч қанақа андишага бормапти. Тўғри қилипти. Бунақа андиша Марғубадан чиқади. Биз ҳам шунақа андишага борадиган бўлсак, демак, Марғуба ҳақ экан-да! Нима, сиз оёқ-қўли юлиб ташланган кўғирчоқми?

Муҳайё титраётган қўли билан сочини тузатиб эшитилар-эшитилмас деди:

— Марғуба холага ўхшаган одамлар камми...

— Биламан!— деди Раҳимжон.— Миллион! Бу андиша бизнинг таомилимиз! Одамни хўрлайдиган бундан ҳам ёмонроқ таомилларимиз озми?

Анварга жон кирди.

— Дастлаб шу тўғрида гапирганингизда, Марғуба амманнинг жағини тиямиз деган эдингиз...

— Тиямиз!— деди Раҳимжон.— Жағини кўплашиб тиямиз, лекин ҳозир ундан ҳам зарурроқ иш чиқиб турибди: аммангиз ўша кундан бери сизни уйингизга киргизмаётган эмиш-ку?

Муҳайё ялт этиб Анварга қаради.

— Энди бундоқ,— деди Раҳимжон суҳбатни яқунлаб,— мен бу ишни Наимжон бошлиқ уч кишига топширдим, учовига ишнинг моҳиятини, Марғуба қанақа хотин эканини яхшилаб тушунтирдим. Эртадан кейин учови сизни уйингизга элтиб қўяди.

Муҳайёнинг қути учди.

— Вой, Марғуба холанинг феъли ёмон, жанжал чиқса... Эри пияниста, Анвар акамга бирон зиён-заҳмат етказмасмикин?

— Анвар акангиз бизга омонат, омонатга хиёнат қилмаймиз,— деди Раҳимжон ва бурнининг учини қашиган бўлиб табассумини яширди.

Кабинетдан чиқилгач, Муҳайё зўр ташвиш билан сўради:

— Анвар ака, қаерда ётиб юрибсиз?

— Ётоқда бир кун бири билан, бир кун бошқаси билан...

— Раҳимжон акам одам юборсалар аммангиз инсофга келармикин? Ё дадамга айтай, улардан олдин бориб у киши ҳам гаплашсинларми?

Анвар кулди.

— Дадангизга оғзингиздан чиқара кўрманг, аянгиз косов олиб қувган эдилар, дадангиз болта кўтариб қолмасинлар тагин!

— Йўқ, Анвар ака, аям тушунмасдан ўшанақа қилганлар... Дадам оймга «Анваржонни у оиладан суғуриб олиш керак» деган эмишлар.

Анварнинг қалбига бу гап илиққина, юмшоққина тегди.

Анварга бу гап маъқул тушганини сезиб Муҳайё мактабга қараб югурди. Наимжонлар эртага Марғубанинг олдига боришадиган бўлса, дадаси бугун, ҳозир бориб Марғубага айтадиган гапини айтиши, Наимжонларнинг ишини осон қилиши керак эди.

Муҳайё мактабга борди, дадасининг охириги дарсдан чиқишини кутиб ўтирди: умрида ёлғон гапирмаган, айёрликка иши тушмаган бўлса ҳам дадасига ёлғон гапирди, мактаб кутубхонасига китоб олгани келганини айтди. Уйга кетаётиб йўлда гапини узоқдан айлантириб Анварга бурди-да, уни «Марғуба уйдан ҳайдаган, бола бечора ҳозир дарбадарликда юрган эмиш»,— деди ва «Шунга мен сабаб бўлдим» деб кўзига ёш олди. Анварни Марғуба уйдан ҳайдаганидан Ҳакимжон хабардор

экан, бу ҳақда мактаб ўқитувчилари орасида гап бўлганини, биров унга вақтинчалик бир хона беришга розилик билдирганини, яна биров уни таътил кунларида биров ишга жойлаб қўйишга ваъда берганини сўзлади. Муҳайё суюниб кетди ва мақсадини айтди. Комсомоллардан олдинроқ, иложи бўлса бугун кечқурун Марғубага учрашишни дадасидан илтимос қилди. Ҳакимжон бир оз жим қолди, ўйлади, Марғуба ким эканини айтгани оғиз ростлади-ю, айтмади, бунинг ўрнига «Марғубанинг таърифини эшитганман, менинг боришимдан, комсомолларнинг боришидан ҳам ҳеч иш чиқмайди», деб қўя қолди

ҚОРА ҚУТИ

Эртасига Наимжон бошлиқ уч кишидан иборат элчилар ҳайъати Анварни олиб белгиланган соатда Марғубанинг эшигини қоқди.

Марғуба товуш берди ва келиб қулфни очди, танбани суғурди, эшикни қия қилди; Наимжон институт комсомол комитетининг номини айтганда элчиларни биттама-битта киргизди, Анвар рўпара бўлганда эса эшикни юзига қаттиқ ёпди-ю, шарақлатиб қулфлаб олди. Тушунтириш, илтимос, ёлвориш — ҳеч бири унга кор қилмас эди. Ниҳоят. Наимжон товушини йўғонроқ қилиб «Биз расмий одамлармиз, расмий иш билан келдик», деганидан кейингина Анварга ҳам йўл берилди.

Жавлон уйда, бир оз ширакайф экан, меҳмонларни кўриб жуда суюниб кетди, дарров бир четвертда қизил вино, бир коса тузланган бодринг келтириб столга қўйди.

Марғуба ошхонага кириб жиз-биз бошлади.

Жавлон пиёлаларга қулқуллаб вино қуяр экан:

— Мен ароқни ташлаб винога ўтганман,— деди,— бироқ вино қурғур серсувроқ нарса бўлади, сувини сиқиб ташлаш керак! Лекин етказиб ичсангиз сувини қориннинг ўзи сиқиб ташлайди!.. Қани, саломат эканмизки ичмиз!

Меҳмонлар винога қўл уришмади. Жавлон ўзи ичиб, пиёласини яна тўлдирди. У битта ўзи ичаётган бўлса ҳам «Қатордан қолмайин» деб ичди, ҳеч ким қистамаса ҳам «сазоларинг ўлмасин» деб ичди, пиёла бир минут тўхтамаса ҳам «дами чиқиб кетмасин» деб ичди, қисқаси, хотини овқат олиб келгунча хийла тайёр бўлди. Ўтирган жойида қалқиб, кўзининг қорасидан кўра оқи кўпроқ кўриниб қолди.

Марғуба қовурилган жигарни келтириб ўртага қўйди, меҳмонларнинг олдига қошиқ қўяр экан, Анварнинг олдига қошиқни жаранглатиб ташлади. Унинг сохта табассумдан кўз атрофига йиғилган ажин, пирпираган юпқа лаблари, овқатга манзират қилганида титраган товуши тори таранг эканини кўрсатар эди. Наимжон бу вазиятда ҳеч қандоқ даромадга ўрин йўқлигини кўриб гапнинг пўсткаласини айтди:

— Анваржон шаҳарда маълум ва машҳур доктор Мурод Алининг фарзанди. Агар ўртоғимиз сизнинг нуқтаназарингиздан бирон беадабчилик қилган бўлса кечиришингизни сўраймиз, чунки, шундоқ одамнинг битта-ю битта ўглини ўз уйига киритмасдан дарбадар қилиб қўйибди деган иснодни кўтаришдан кўра гуноҳини кечириш осонроқ бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Марғуба қўлидаги қошиқни тарақлатиб столга қўйди.

— Нега дарбадар бўлар экан, хотинчасининг уйига борсин! Сизгади, Муҳайёхоннинг уйига ҳамма сизгади? Борсаларинг сизлар ҳам сизгади! Оби худойи...

Анвар ғазаби келиб бир нима демоқчи бўлган эди, ёнидаги шериги секин туртиб, сўзини оғзидан олди.

— Опажон, Муҳайёхон бизнинг институтда ўқийди, синглимиздай нарса... Бизга малол келади! Сизнинг тўғрингизда биров шунақа деса сиз нима дердингиз?

Ғазаби келиб ўтирган Наимжон сўз қотди:

— Тўғри, Муҳайёхон эрга тегиб чиққан, лекин бунақа фалокат ҳар кимнинг ҳам бошига келиши мумкин! Хўш, ўзингиз Жавлон акага қиз текканмисиз?

Бўйинини туголмай бошини у ёққа-бу ёққа ташлаб ўтирган Жавлон бирдан худди ўқчигандай:

— Тўғри!— деди столга шаппалаб.— Ҳақиқатда қиз геккан! Бу қизлигида ўзини қуритиб олган, ҳозир ҳам қиз! И... И... Дўзахга ҳам қизлигича тушади!

Наимжон давом этди:

— Жавлон ака сизни «хотиним» деганда ҳеч ким бу кишини уйдан ҳайдаб чиқармагандир-ку, Анвар Муҳайёни «хотиним» деса сиз нега уни ўз уйдан ҳайдаб чиқарасиз?

Жавлон завқ қилиб кулди.

— Мени ўзи дон сепиб зўрға уйига олиб киргану, қаёққа ҳайдайди! Менга қара, ҳой саксовул, дон сепгансан-а? Мотоцикл олиб бергансан, тилла соат олиб бергансан! Лекин ов милтигини еб кетдинг!..

Марғуба эрини ортиқ гапиргани қўймади, вино қуйиб берди. Жавлон винони битта кўтарди-да, гандираклаб бориб диванга чўзилди ва узун хуррак отди.

— Мен Анварни ҳайдаганим йўқ,— деди Марғуба бир оз бўшашиб,— уни отаси ҳайдаган! Отасининг васияти шу! Отаси айтган қизни — Муаттарни олсин, ҳовли нима экан, савдога қўйса ўн-ўн икки мингга ҳам бормайди! Бундан ташқари беш минг олти юз сўмлик янги «Волга»си, омонат кассада ўн минг сўм нақд пули, ўн саккиз минг сўмлик рўзғори, онасидан қолган, келинига аталган йигирма уч минг сўмлик тақинчоғи бор! Мана, ўзи кўрсин!

Марғуба нариги уйдан ўймакорлик қора қутичани олиб чиқди, қопқоғини очиб Анварнинг олдига қўйди, ва унинг бўйнидан ушлаб, бурнини тақинчоқларга ишқаламоқчи бўлди. Анвар жаҳл билан қутичани суриб ташлади. Қутича ағанаб, ичидаги шода-шода марварид, тилла ва кумуш буюмларга ўрнатилган ҳар хил қимматбаҳо тошлар сочилиб, жилосидан кўзлар қамашди.

— Амма,— деди Анвар қип-қизариб,— дадам ўлим билан олишиб, нажот истаб кўзлари жавдираб ётганда сиз шу нарсаларни ўйлаган экансиз!.. Дадам васият қиладиган пайтда нима учун ҳеч кимни киргизмай эшикни қулфлаб олганингизни энди тушундим! Менга ҳеч нарса керак эмас! Қўл қўйиб бераман, ҳаммаси, қора қути ҳам сизники! Лекин менга вақтинча битта уй беринг! Отамдан қолган ҳовли турганда мен институтдан ётоқ сўролмаيمان! Отамдан қолган уйга аммам киргизмаяпти дегани уяламан.

Марғуба унинг сўзини эшитмаган бўлиб тақинчоқларни қора қутига солар экан:

— Одам кўр бўлмайдим!— деди.— Наҳот қиз олмаган йигит шунча мол-дунёни бир салқитнинг оёғи остига ташласа?!

Наимжон заҳарханда қилди:

— Бу нарсалар отасидан қолган бўлса билганини қилади-да! Анвар ворисми ахир?

Марғуба икки қўлини сонига урди.

— Анвар ворис бўлса, мен васий! Нима керак бўлса менинг қўлимдан олади! Бермасам ололмайди!

Элчилардан бири дўнғиллади:

— Сиз бермасангиз, қонун олиб беради!

Марғуба ёлғондан қаҳқаҳа урди.

— Сиз қонундан гапиргани ҳали ёшлик қиласиз, ука!— деди ва гап тамом бўлди, деган маънода столни йиғиштирар экан, охириги ва узил-кесил сўзини айтди:

— Муаттар Ҳиндистондан яқинда келади, Анвар отасининг васиятини бажо келтирадиган бўлса ҳамма нарсани икковига топшираману этагимни қоқиб, ҳовлидан кўчиб кетаман: йў-йўқ отасининг арвоҳини чирқиратадиган бўлса, битта игна ҳам бермайман!

Бошқа гапга ўрин қолмади. Элчилар кетгани қўзғалишди. Анвар уйдан умид узиб кийимларини сўраган эди, Марғуба иккита эски кўйлак, битта эски шим чиқариб берди ва тилхат талаб қилди. Анвар тилхат ёзишга киришди. Марғуба унинг елкасига битта эски сочиқ ташлаб, «Майли, буни ёзмай қўя қол», деди.

— Амма,— деди Анвар кийимларини сочиққа ўрар экан,— Муаттар менга тегмоқчи эмас-ку!

Марғуба вағиллаб берди:

— Муаттарнинг ихтиёри аввало отасида, қолаверса менда! Нима, Муҳайёда ой кўрганмисан?

— Ҳа, мен Муҳайёда ой кўрганман! Дадам оламдан ўтиб дунё кўзимга қоронғи бўлганда Муҳайёда офтоб кўрганман.

Марғуба зўр афсус билан сўради:

— Мен сенга ҳеч нарса қилганим йўқми?

— Қилдингиз, онам мени туққан, ўстирган, ота-онам жон берган ҳовлидан мени ҳайдадингиз!

Марғуба «сенга гап кор қилмайди», деган маънода қўл силтади, меҳмонларни кузатди, эшикни қулфлаб, танбалаб олди.

Йўлда Наимжон Анварга тасалли берди:

— Хафа бўлма, ошна, оламиз! Ҳаммасини оламиз!

ХАР БОШДА БИР САВДО

Наимжон бошлиқ элчилар Марғуба билан қилинган мунозаранинг натижаси ҳақида комсомол комитетининг

секретари Раҳимжонга маъруза қилишди. Раҳимжон бир кампирга қарши тиг тортиб борган уч баҳодирнинг қиличи синиб, қалқони тешилганига хўп кулди, бу иш билан шахсан ўзи шуғулланмоқчи бўлди.

Унинг кўзига бу иш оғзининг ели билан битадигандай кўринган эди, бироқ тобора қизишиб бир ҳафта машғул бўлганидан кейин иш узоққа чўзилишига кўзи етиб қолди. Маълум бўлишича, Марғуба ўзини Анварга васий қилиб Мурод Алидан нотариуснинг муҳри билан қоғоз ёздириб олган экан. Раҳимжон гаплашган, мурожаат қилган, талаб этган, сўраган одамларнинг ҳаммаси нуқул қонундан гапирар, маълум бўлишича, бу ишни ҳал қиладиган киши Марғубанинг қўлидаги қоғозни қалқон қилиб олса, бу қалқонни ҳеч нарса тешиб ўтолмас экан. Бу орада Раҳимжон Анварга лоақал ётоқ ва стипендия олиб беришга ҳам уринди. Бироқ бунда ҳам ҳеч нарса тешиб ўтолмайдиган қалқонга дуч келди: қондада «студентнинг уй-жойи бўлса ётоқ, оиласи ўзига тўқ бўлса стипендия берилмайди» дейилган, унинг бирон чеккасига: «Студент етим қолса, бирон сабаб билан уйда туrolмаса стипендия ва ётоқ берилсин», деб ёзиб қўйилган эмас. Раҳимжон бўғилган пайтларида: «Секретарь бўла туриб ўзинг қонунқонидани бузасанми?» деган таъналар ҳам эшитди.

Муҳайё Наимжондан ишнинг оқибатини эшитиб йиғлади, бироқ Анварга ёрдам қилиш қўлидан келмас, ваъда қилган одамлар унга қачон уй, иш топиб беришларини дадасидан сўрагани истиҳола қилар эди. Анвар яна бир ҳафта Раҳимжон берган бир оз пулни еб, ётоқхонада ўртоқлари билан бир каравотда ётиб юрди. Хайрият бу орада пенсия чиқиб қолди-ю дармон бўлди. Шундан кейин унинг иши юришиб кетди: уй ваъда қилган ўқитувчи кичкина, қоронғироқ бўлса ҳам алоҳида уйини бўшатиб жиҳозлаб берди. Бу уй Анварга шунча ёқдики, фикр-ёди Муҳайёга кўрсатишда бўлиб қолди, бироқ шунча қиста-

ди, Муҳайё келгани унамади, нуқул кулар эди. Иш ваъда қилган ўқитувчи шу ҳафта ичи иш ҳам топиб берди. Автоклубда механикка ёрдамчи керак экан. Анвар автомобилга хийлагина ишқибоз бўлгани учун бу ишга дарров кирди.

Оқсоқ механик чолнинг ёрдамчиси ишдан бўшаб кетганига яқин бир ҳафта бўлиб, оғир ишлар тўпланиб қолган, бундан ташқари четдан ҳам иш келиб турар экан. Анвар автомобилнинг остига кириб чол буролмаган гайкаларни бурар, кўтаролмаган қисмларни кўтарар, туширар, қанчадан қанча филдиракларни олар, қўяр, дамлар, ишнинг зўрлиги ва овқатнинг тайини бўлмагани учун кечга томон сулайиб қолгундай бўлар эди. Чол уни яхши кўриб қолди, четдан келадиган ишдан тушадиган чақадан баъзан бир сўм-ярим сўм берадиган бўлди.

Бир куни бет-қўли қора, ҳориган, терга пишган Анвар кечроқ бузуқ автобуснинг соясида майкачан нон билан помидор еб ўтирган эди, дарвозада тугунча кўтарган Муҳайё пайдо бўлди. Анвар, Роҳат боғчасида бўлиб ўтган можародан Муҳайёнинг ота-онаси хабар топгани-топмаганини билмас, шунинг учун ташвишланиб юрган эди, узоқдан назарига унинг чеҳраси ғамгин кўринди-да, шу ерда турган қоғоз билан юз-қўлини наридан-бери артди, устки кўйлагини кийди. Бунгача Муҳайё уни кўриб қолиб чоп-қилади, автобусни айланиб ўтди. Иккови бир-бирига қараб туриб қолди. Муҳайё жилмайди, қўлидаги тугунчани икки қўллаб унга узатди. Унинг жилмайганини кўриб Анварнинг кўнгли жойига тушди, тугунчани олиб қоғоз дастурхондаги помидор билан ноннинг ёнига қўйди. Тугунчада ош бўлса керак, иссиққина, ҳиди чиқиб турар эди. Муҳайё унинг емишини кўриб кўнгли бузилиб кетди.

— Мунча, ғарибмисиз? — деб кўзи жиққа ёшга тўлди.

Муҳайё шундоқ деб кўзига ёш олмасдан бурун еб ўтирган овқати ғарибона экани хаёлига ҳам қелмаган Ан-

варнинг бирдан хўрлиги келиб, томоғига бир нима тиқилди, йиғи хуруж қилди, буни билдирмаслик учун юзини тескари ўгириш ёхуд кўзини беркитиш ноқулай бўлгани сабабли миннатдорчилик маъносида Муҳайёни қучоқлаб, елкасига бошини қўйди, тез-тез киприк қоқиб ёшини ютди. Муҳайё унинг йиғлаганини пайқаб барала йиглаб юборди. Иккови бир-бирини юпатмоқчи бўлган сайин йиғи хуруж қилиб келарди.

Иккови хўп йиғлади.

Машина ёғлаётган оқсоқ чол буларни кузатиб турган экан, чуқур хўрсиниб:

Ишқ балодир, ишқ балодир,

Ошиқ кишилар ғамга мубталодир,—

деди-ю автомобилнинг остига кириб кетди.

Муҳайё Анварнинг ҳол-аҳволини, ишини сўради, ишидан ғоят рози эканини билиб хотиржам бўлди-ю, узоқ ўтирмай кетди.

Шундан кейин Муҳайё ўтган-кетганида клубга кириб Анварнинг ҳолидан хабар оладиган, баъзан махсус келиб бирпас-яримпас гаплашиб ўтириб кетадиган бўлди... Муҳайё келганда оқсоқ чол Анварга жавоб бериб, ҳар қандай оғир иш бўлса ҳам ўзи қилар, булар гоҳ бузуқ автобуснинг соясида, баъзан унинг ичида гаплашиб ўтиришар эди.

Ҳакимжон ўн икки кунлик дам олиш уйига борадиган бўлди. Шу муносабат билан уйга унинг ёр-жўралари йиғилди — зиёфатдан кейин Муборакхоним чарчаб чўзилди ва ухлаб қолди. Муҳайё дастурхонни йиғиштириб идиш-товоқни ювганидан кейин бир қарич мўлроқ қази, бир оз яхна гўшт, сомса, мева-чевани дастурхонга тугиб Анварни кўргани борди.

Анвар қорни оч бўлса керак, дастурхонни Муҳайёнинг қўлидан олиб уни бузуқ автобусга бошлади, дастурхонни дарров очди, овқат кўплигини кўриб, Муҳайёнинг ижозати билан устаси, оқсоқ чолни чақирди. Чол бир чойнак чой кўтариб кирди ва икковини алқаб ўтирди, Муҳайё манзират қилгандан кейин икки бармоғи билан битта сомсани олиб оғзига солди-да, узоқ чайнади, ҳузур қилиб ютди, таъмини олиб бош чайқади.

— Бай-бай-бай, бунақа сомсани емаганимга неча йил бўлди экан? Йўқ, умримда еган эмасман!

— Кампирингиз пазанда эмасилар?— деди Муҳайё.

— Кампирим менинг учун узатган оёғини йиғмайди. Орамизда меҳр-муҳаббат йўқ! Қачон ўлади-ю кўзини чўқийман деб қузғундай тепамда айланади. Кичикроқ ҳовлим, кассада бир оз пулим бор.

— Қариганда муҳаббат қоладими!— деди Анвар кулиб.

— Йўқ, ўғлим, аксинча, аслида муҳаббат бўлса қарликда етилади. Айб ўзимда: ёшлик бебошлик деб читтакдай шохдан шохга сакрай берибман, қўнимни билмабман, бир вақт кўзимни очиб қарасам олтита хотин олиб қўйибман. Бу — еттинчиси! Буларнинг бири то менга меҳр қўйгунча қўйиб юбориб бошқасини олибман. Бу хотинлардан учта фарзанд кўрганман, ҳаммаси барҳаёт, лекин ҳеч бирининг менга меҳри йўқ: аввало мендан йироқда ўсган, ундан кейин ҳаммасининг ҳам онаси мени ёмонлаган. Энди ҳамма хотинларим, болаларимнинг қарғиши тегиб шунинг қўлига қараб қолдим. Бусиз ҳам бўлмайди: бошим ёстиққа текканда лоақал тезроқ тузалиб ишга чиқсин, пул топиб келсин деган муддаода бир пиёла сув берар-ку, ўлсам одамлар беҳабар қолиб ўлигим уйнинг ўртасида кўкариб ётмас-ку! Менинг ўтган умрим бир ибрат, пенсияга чиқсам китоб ёзаман... Сизларга ҳавасим келади. Қайси

куни икковинг қучоқлашиб йиғлаганда автобуснинг тагига кириб мен ҳам йиғладим! Сизларнинг кўз-ёшларинг чучук кўз ёши, менинг кўз ёшларим аччиқ кўз ёши. Мен ҳам ёшлигимда чучук ёш тўккан бўлсам, қариганда аччиқ ёш тўкмас эдим... Энди мен ишимга борай...

Чол ўпкасини зўрға тутиб ўрнидан турди, инқиллаб-пишиллаб тушиб кетди. Анвар билан Муҳайё жим қолишди.

— Қизиқ,— деди Анвар,— ҳар бошда бир савдо, биров янглишади, бировни биров янглиштиради, биров юргани йўл тополмайди, биров бор йўлдан юролмайди... Эсимда бор, аям мени алқамоқчи бўлсалар «бошинг тошдан бўлсин» дер эдилар, ҳақиқатан, бу дунёда одамнинг боши тошдан бўлиши керак экан. Биз асримиз буюк: инсоннинг кўзи ўткир, қулоғи динг, қўли узун, қадами катта, яъни ҳар ишга қодир деймизу, одам одамга яшагани шу қадар ҳалал беради, оламини шу қадар тор қилиб юборадики, бошимни олиб тоғу тошларга, узоқ юлдузларга кетсам дейман!

Муҳайё ҳазиллашиб унинг билагидан маҳкам ушлади.

— Мени ташлаб номард сенга йўл бўлсин!¹

Иккови қотиб-қотиб кулди.

— Йўқ, Муҳайёхон,— деди Анвар.— Сизни ҳам олиб кетаман! Ҳали мен сизга айтганим йўқ, мен учар автомобиль ихтиро қилмоқчиман!

— Вертолётми?— деди Муҳайё кулги ёшини артиб.

— Йўқ, вертолётнинг даҳмазаси кўп: паррак керак, бензин керак, бузилса омон қолмайди. Мен оддий «Волга»ни учираман. Ҳамма нарса тахт, фақат бир нарсага қараб қолганман.

— Нима экан?

---

¹ Қўшиқдан сатр.

— Жисмларнинг жумладан «Волга»нинг ҳам оғирлиги нима деган сўз? Ернинг тортиш кучи деган сўзми? Демак, ернинг тортиш кучини кесадиган бўёқ ўйлаб топилса-ю шу бўёқ билан бўялса тамом — «Волга» болаларнинг пуфагидай осмонга қараб интилаверади! Унинг ичида ўтирган одам деразадан қўлини чиқариб елпигич билан уни хоҳлаган томонига юргизиши мумкин! Ҳамма гап мана шу бўёқни топишда!

Муҳайё кулавериб букчайиб қолди.

— Фақат бўёққа қараб қолибсиз-да!.. Йўқ, Анваржон ака, сизга яшагани халал берган, оламни кўзингизга тор қилиб кўрсатган одамлар эмас, битта Марғуба аммангиз! Битта аммангиздан қочиш учун учар автомобиль ихтироо қилишнинг ҳожати бормикин?

— Нега битта аммам бўлар экан, урф-одатимиз-чи? Учар автомобиль қочиш учун керак бўлмаса, Раҳимжон айтмоқчи, одамни хўрлайдиган, одамнинг нафасини бўғадиган урф-одатларимизни бомбардимон қилиш учун керак!— Жек Лондоннинг хаёлий бир ҳикояси бор эди шекилли,— деди Анвар.— Ҳикоя қаҳрамони хаёлий йўллар билан Америкада капитализмни йиқитиб, ўрнига социализм қуради. Лекин Америка халқи ўшанақа хаёлий қурооларни ўйлаб топгунча Россия халқлари оддий милтиқ билан курашиб капитализмни йиқитди. Биз ҳам шу йўлдан бориб, автомобилни учар қиладиган бўёқ топилмагунча рўпара келган оддий таёқни кўтариб жангга киришимиз осонроқ!

— Қани ўша оддий таёқ?— деди Муҳайё.

Анвар унинг қўлини ушлади.

— Жасорат!

Муҳайё қип-қизариб ерга қаради.

— Менинг қўлимдан нима келади...

— Қўлингиздан ҳеч нарса келмайдими? Ҳеч нарса керак эмас, менга фақат халал бермасангиз бўлди! Марғу-

ба аммам мендан кечиб юбориши мумкин, бу жуда ҳам катта мусибат эмас! Лекин сиэнинг ота-онангиз сиздан кечишмайди, қўрқманг!

Муҳайё ҳамон ерга қараганича эшитилар-эшитилмас деди.

— Дадам дурустлар, аям эскичароқ...

Муҳайё қоронғи тушиб, тераклар орасидан зўриққан-дай кўкимтил қизил ой кўтарилганда кетгани кўзгалди. Анвар уни хилват, ойдинда олачалпоқ йўлаклардан уйига элтиб қўйди. Улар кўчанинг бу юзидаги каттакон қайрағоч соясида тўхташди. Муҳайё хайрлашгани қўл берди. Анвар унинг қўлини қаттиқ қисиб ўзига тортиди, Муҳайё яқинроқ келиб иккинчи қўлини унинг кўкрагига қўйди. Анвар ўтган сафар юзидан ўпгани интилганда Муҳайё хафа бўламан дегани учун яна қўлидан ўпди, қайта-қайта ўпиб юзига суркади. Муҳайё бу сафар қўлини тортиб олмади, лекин хавотир олиб кўчанинг у юзига қаради. Эшик олдида онаси қоп-қора ҳайкалдай бўлиб турар эди. Муҳайё «вой ўлай!» деганича йўлкани қиялаб, онасининг рўпарасидан кўчанинг у юзига ўтди.

НОКОБИЛ ҚИЗ

Муборакхоним эшикдан четланиб Муҳайёга йўл берди, унинг саломига алик олмади, ўзини босиш учун бир оз тўхтади, қайта-қайта «Астағфирулло!» деганидан кейин кириб, супада ўтирган Муҳайёга яқин борди; яна бир марта «Астағфирулло!» деганидан кейин, секин сўради:

— Даданг бўлмаса шунақа экан-да? Қаёқда эдинг?

Муҳайё ерга қараб жавоб берди:

— Дадам борларида ҳам... Анварни кўргани борган эдим...

Муборакхоним лов этиб кетди... «Астағфирулло» дейиш ҳам эсига келмай, шовқин солди:

— Ҳеч бўлмаса ёлғон гапирсанг-чи, безбет!— деди ва оёғи остида ётган супургини олиб қулочкаш қилди.

Муҳайё кўзини юмди-ю қимир этмади.

— Аяжон, менга ёлғон гапиришни ўргатган эмасиз...

Муборакхоним супургини улоқтириб юборди, энгалиб қаттиқ шивирлади:

— Эрсираб қолдингми?— деди, яна бир шалақ гап айтди.

— Аяжон, бунақа гапни оғзингизга олманг, шу оғиз билан мени болам дегансиз, алла айтгансиз, суйгансиз...

Муборакхоним унинг сўзига қулоқ солмади.

— Эрсираган бўлсанг биронта хотини ўлганни то-пай!

Муҳайё онасининг юзига қаради.

— Аяжон, илойим ҳеч кимнинг хотини, ҳеч кимнинг эри ўлмасин! Ҳеч кимнинг бошига Анварнинг куни тушмасин!

Муборакхоним ўзини босиб унинг ёнига ўтирди.

— Шу Анварга тегасанми?— деди.

Муҳайё индамади. Муборакхоним жуда куйиб кетди.

— Турмушинг бўлмайди, жон қизим, турмушинг бўлмайди. Айтдим-ку, сенга ит теккан!..

Муҳайё эшитилар-эшитилмас деди:

— Салимжонга ит тегмасдан тушган эдим-ку, нега турмушим бўлмади?

— Пешанангдан кўр!— деди Муборакхоним унинг пешанасига нуқиб.

Муҳайё кўзига ёш олди.

— Аяжон, ҳамма нарсани кўриб, билиб туриб яна шунақа дейсиз-а! Пешанамга нима қибди?

Муборакхоним унинг сўзига қулоқ солмади.

— Бошинг таънадан чиқмайди! Қон йиғлайсан! Мени ҳам қон йиғлатасан!

Муборакхоним шундоқ деди-ю, уйга кириб кетди, узоқ йиғлади, кейин қўшинининг уйига чиқиб кетди. Муҳайё онасининг келишини кутмай супанинг бир чеккасига жой солиб ётди.

Муборакхоним қўшнига кириб ҳасрат қилди. Бу ҳовлида саксон саккизга кирган бир кампир бўлиб, уни бутун маҳалла иззат қилар эди. Муборакхоним шу кампирдан Муҳайёга насиҳат қилишини сўради, «кўнмаса мен пўписа қилиб уйдан ҳайдайман, сиз кўчада туриб йўлини тўсинг, уйга олиб кириб мендан гуноҳини сўранг», деди. Кампир кўнди, эрталаб кўчага чиқиб ариқчинг бўйида кутиб ўтирди.

Муборакхоним эрталаб гап ковлади, қизини аввал қучоқлаб йиғлади, кейин урмоқчи бўлди, буларнинг ҳеч бири кор қилмагандан кейин Анварга бўлмағур туҳматлар қилди. Муҳайё онасининг ҳамма гапига чидади-ю, Анвар тўғрисидаги туҳматларига чидолмай гап қайтарди. Муборакхоним шунга маҳтал эди, бирдан жазаваси тутиб оғзидан кўпиклар сочди: «Кет-чи, кет!» деб Муҳайёни итариб ташлади, уйга кириб унинг кийим-кечагини, китобларини деразадан улоқтирди, уйдан чиқиб яна шовқин солди. Муҳайё зор-зор йиғлаб ялинди, ёлворди, оёғига йиқилди. Муборакхоним оғзига келганини қайтармай қизини ҳақорат қилар, зоҳиран, чиқиб кетишини, аслида эса тавба қилишини кутиб тепасида турар эди. Муҳайё унинг оёғи остида узоқ йиғлаб ётганидан кейин секин ўрнидан турди, кийимларини, китобларини қучоғига олиб индамай жўнаб қолди. Муборакхоним эшик олдида ўтирган кампир қайтариб келишини кутиб супада гердайиб ўтирди.

Бироқ кампир Муҳайёнинг чиқиб кетганини кўрмай

қолди: шу чоқ эчкиси ечилиб чиқиб рўпарадаги тор кўчага кириб кетди-ю, кампир неварасини чақиргани ҳовлига кирган эди.

Муборакхоним бу гапни эшитиб фиғони чиқди, юрагига ваҳм тушди-ю, идорасига бориб жавоб олди, куни бўйи Муҳайёни қидирди: факультетига борди, ҳамма қариндошларнинг уйига бир-бир бош тикди, Муҳайёнинг дугоналарига учради, узун хоdachанинг учига чангак боғлаб маҳалла ҳовузини ҳам қидиртирди; тез ёрдам касалхонасига борди, милицияга арз қилди...

Икки кун ўтди. Муборакхоним икки кун ишга бормади, боролмади, учинчи куни Ҳакимжонга хат ёзиб жўнатиб келганида Муҳайёдан хат келди:

«Аяжоним! Меҳрибоним!

Соғ-саломатман. Мени нега маҳалла ҳовузидан қидирдингиз? Наҳот ўзимни ўлдиршимга, шу билан мени катта қилишдаги меҳнатларингизни, орзу-умидларингизни қора ер қаърига кўмишимга кўзингиз етган бўлса! Наинки мени шунчалик бағри тош деб ўйласангиз? Сиз туққан, сўт берган, сиз ўстирган бола бағритош бўлиши мумкинми?»

Уйдан ҳайдаганингиз учун чиқиб кетганим йўқ, сиз дам олинг, ўзингизга келинг, деб кетдим.

Мен сиздан хафа эмасман, нима деб бунчалик куйишингизни биламан: ёлғиз фарзандингизман, мени ер-кўкка ишонмайсиз, болалигимда ҳам ер-кўкка ишонмай ойлаб кўчага чиқармас эдингиз. «Аяган кўзга чўп тушар» деган гап бор. Салимжон шунақа бўлди... Шундоқ бўлишини билганингизда, албатта, мени асраб-авайлаб «Қизим катта бўлиб қолди, тезроқ эгасига топширай», деб шошилмас эдингиз...

Вақтинча аразлашиб қолганимизни дадамга ёзиб юрманг, келганларида ҳам айтмай қўя қолайлик.

Кеча факультетга борган эдим, ўқиш бошланмасдан студентлар пахтага кетади, деган гап юрибди. Ҳеч бунақа бўлмас эди, об-ҳаво ёмон келаётган бўлса керак. Пахтага кетиб қолсам хавотир бўлманг.

Дугонамдан сизга салом.

Ноқобил қизингиз Муҳайё».

Қизидан дарак топилмаганидан йиғлаб, «Соғ-саломат кўрсам чурқ этмайман» деб юрган Муборакхоним Муҳайё соғ-саломат эканини билиб таънага тўла хатнинг мағзини чаққани ҳам бўлмай яна ловиллади, салом айтган дугонасиникида эканига ишонмай Анварни қарғади.

Муборакхоним ўтирар-турарини билмай Анварнинг факультетига борди, унинг ишхонасини билиб зимдан одам юборди, яна Муҳайёнинг яқин-йироқдаги дугоналаридан, қариндошларидан хабар олди. Ҳеч ким «Мен кўрдим» демади.

Энди бебош қизни топишнинг бирдан бир чораси студентларнинг пахтага жўнашини кутиш эди: шу куни Муҳайё қаерда бўлса факультетга етиб келади.

Муборакхоним ўша куни тонг қоронғусида факультетга борди. Одам гич-бич, қатор турган автобусларга чиқмоқда эди. Муборакхоним елиб-югуриб ҳамма ёқни қаради, автобусдан автобусга чопиб Муҳайёни чақирди. Олдиндаги автобусдан кимдир Муҳайёни алақанақа бир комиссия ҳайъатида кеча жўнаб кетганини айтди. Муборакхонимнинг кўнглига гулгула тушди: «Бу комиссия ўлгурда Анвар ҳам бўлмасин тагин!»

Муборакхоним қайтишда Анварнинг ишхонасидан хабар олди. Анвар ҳовлининг ўртасида турган бир машинанинг тагида чалқанча ётиб ниманидир бурамоқда эди.

Муборакхоним шу куни Муҳайёнинг қайси районга кетганини билиб, икки кундан сўнг ўз ҳисобидан отпусका олди ва ўша районга жўнаб кетди.

Анвар қачонгача оғиз-бурнини қора қилиб машинанинг тагида ётади, қачонгача қуруқ нон еб бировнинг уйида ётиб юради, бунақа тирикчилик жонига тегар, қайтиб келар?

Марғуба шу умид билан овуниб юрган эди, Муҳайёни онаси уйдан ҳайдаб юборганини эшитиб дод, деб юбора-ёзди. Хайрият Муҳайё пахтага кетибди, хайрият Анвар шаҳарда қолибди! Бу ғанимат фурсатни қўлдан бермаслик керак бўлиб қолди.

Марғуба мол-дунёни Анварнинг бурнига ишқаганида Анвар оғиз солмади. Ота-онасининг қаноти остида иссиқ-совуқни билмай ўсган бола мол-дунёнинг қадрига етадими? Бунинг қадрига интернатда йўқчилик кўриб ўсган Муаттар етади, ҳиди келса оғиз солади. Муаттар Анварнинг ана у хатига жавобан «Эрга тегадиган бўлсам менга даллол керак эмас», деган бўлса, унда мол-дунёдан беҳабар эди.

Марғуба мана шу умид билан Муаттарни Ҳиндистондан қайтишини зориқиб кутар эди.

Муаттар сентябрнинг бошларида Ҳиндистондан қайтди, бир-икки кундан кейин Жавлон билан Марғубани кўргани келди.

Марғубанинг айтишига қараганда Жавлон бундан икки кун бурун хусуматдан ўн беш кунга қамалган, уйда битта ўзи экан.

Марғуба Муаттардан ўпкалади, ўша хатни билмасдан, тушунмасдан ёзганини, Жавлон иккови нима деб жони ҳалак эканини айтиб йиғлади; кейин Анвар гўл бўлса ҳам яхши бола эканини, гўллиги орқасида шундай ҳовли-жой, машина, кассадаги шунча пулга кўчада юрган бир исқирт ва унинг доғули онаси кўз тикканини куйиб жизганак бўлиб гапирди; қора қутини олиб чиқиб тақинчоқларни кўрсатди, унинг бўйнига, кўкрагига осди, қулоқларига, сочига,

биләк ва бармоқларига тақди, узоқдан қараб «Бу нарса-лар фақат сенга ярашади», деди; назарида, Муаттар мол-дунёга учиб, ўзини Анварнинг бурнига ишқашга тайёр бўл-гандан кейин эри Жавлоннинг мастлигида мақтаниб алжи-ган гапини айтиб ёқасини ушлади: Муҳайё Жавлонни кўчада кўриб кўзини сузган эмиш, Жавлоннинг таъби тортмабди, йўқса ҳужрага таклиф қилса кирар экан... Мар-ғуба унинг комсомоллиги, институтда ўқишини масхара қи-либ, ёмон фикрларга буриб гапирди. Агар бу гапларнинг мингидан бири рост бўлган тақдирда ҳам Анварнинг шўри қурибди-ку! Наинки Анвар шу қадар гўл, у жувон шу қа-дар шайтон бўлса? Агар ҳақиқатан шундоқ бўлса Анвар бечоранинг кўзини очиш керак. Бунинг учун аввал Муҳай-ёни яхшироқ билиш керак.

Эртасига нонушта маҳалида Марғуба гапни айлантириб «етим ўлгурнинг ҳолидан хабар олиш керак, деган маз-мунда шама қилди. Муаттар индамади. Марғуба унинг ин-дамаганини розилик аломати деб тушунди-да, шодмарг бў-лаёзди. Муаттарнинг сочини ўз қўли билан турмаклади, қора қутидан гавҳар кўзли олтин безакни олиб турмак-нинг ёнбошига ўрнатиб қўйди.

Муаттар тўғри институтга бориб комсомол комитетига кирди ва Раҳимжонга ўзини танитиб мақсадини айтди:

— Муҳайё деган комсомол студент тўғрисида жуда ху-нук гаплар эшитиб, шу гаплар қай даражада тўғри экани-ни билгани келдим. Бизга келин бўлиши эҳтимоли бор,— деди.

Раҳимжон унга разм солиб туриб бирдан:

— Марғуба холанинг кими бўласиз?— деб сўради.

Муаттар ҳайрон бўлиб қолди.

— У кишини қаёқдан биласиз? Ўгай қизиман.

— Муаттархонман денг! Муҳайёни ёмонлайдиган одам шаҳарда бошқа йўқ! Сиз у кишидан, шубҳасиз жуда кўп гаплар эшитгансиз. Бу гапларнинг ҳаммасини рад қи-

ламан десам қимматли вақтингизни кўп оларман, деб қўр-
каман. Муҳайё пахтада. Бугун соат тўртда ўша томонга
махсус автобус боради. Бораман десангиз — марҳамат.
Келин қиладиган бўлсаларинг Муҳайёнинг ўзини кўринг,
гаплашинг. Уша ерда Наимжон деган йигит бор. Анвар-
нинг ўртоғи, бу йигит Муҳайёни жуда яхши билади.

Муаттар жилмайди.

— Анваржонни ҳам билар экансиз?

— Бу ерда нима қилиб ўтирибман! — деди Раҳимжон
кулиб ва хайрлашгани қўл узатди.

Муаттар соат тўртда келди. Бино олдида автобус турар,
унга икки киши ҳар хил қоп, халта, яшик ва яшикчалар
юкламоқда эди. Юк ортиб бўлинганидан кейин Муаттар
автобусга чиқди, юкларни оралаб олдинга юрди, олдиндаги
иккита бўш жойнинг бирида қоп-қора соч ва мўйлови оп-
поқ бир одам ўтирар эди. Муаттарга қулайроқ ўринни
бўшатиб бериш учун ўрнидан турди. Унинг қийналиброқ
турганини, қаеридир гижирлаганидан оёғи ёғоч эканини
билди-ю, Муаттар унинг жойига ўтирмади, қўймасдан ўзи-
ни ўтқазди.

Муборакхоним ўша куни Муҳайёни қидириб ҳеч қаер-
дан топа олмаганидан кейин дарҳол Ҳакимжонга: «Му-
ҳайёнинг қилмишларига панжа орасидан қараганингизнинг
оқибати мана: Муҳайё Анвар деб уйдан чиқиб кетди, бун-
дан ортиқ шармандалик бўладими?» деган мазмунда хат
ёзган эди. Ҳакимжон бу гапга унча ишонмаса ҳам кўнглига
гулгула тушиб шаҳарга келди, Муборакхоним уйни ёлғиз
ташлаб Муҳайёнинг кетидан пахтага кетганини қўшнила-
ридан эшитиб кўнгли бир оз тинчиди, мунозара «Анвар
борадиган бўлса сен борма» деган гапдан чиққандир деб
ўйлади, лекин шундоқ бўлса ҳам она-боланинг ҳолидан ха-
бар олгани борадиган бўлиб институтга келган, автобусга
чиққан эди.

Соат тўртдан ошганда автобус жўнади, ҳадемай шаҳар-

дан чиқди. Ҳақимжон билан Муаттар ҳамгап бўлиб қолишди, бир-биридан пахтада кими борлигини сўради.

— Қизимиз пахтага кетган экан мен йўқ эдим, онаизор кетидан жўнабди-да!— деди Ҳақимжон.— Бигта-ю битта қизи, ерга-кўкка ишонмайди. Сизнинг кимингиз бор?

— Мен, ростини айтсам, келин кўргани кетяпман. Машҳур доктор Мурод Али деганни эшитгандирсиз?

Ҳақимжон ёғоч оёғини гижирлатиб унга томон ўгирилди.

— Эҳ-э, у кишини танимаган, эшитмаган одам борми! Хўш, хўш?

— Мен ўша кишининг узоқ қариндоши бўламан: у кишининг синглиси менинг ўғай дадамга тушган...

— Ҳа-ҳа.— деди Ҳақимжон.— Марғубзахоннинг ўғайдан ўғай қизи бўламан денг! Хўш, хўш?

— Ўша кишидан Анвар деган бир бола қолган, шу Муҳайё деган бир жувонни яхши кўриб қолибди...

Ҳақимжон талмовсиради.

— Қанақа жувон экан?

— Марғуба аянинг айтишларига қараганда шайтон, институт комсомол комитети секретарининг гапига қараганда фаришта!

— Қайси бирининг гапига ишонса бўлади?— деди Ҳақимжон кулимсираб.

Муаттар бир оз асабийлашди.

— Мен Марғуба опани яхши биламан! Ўзим бу онладан аллақачонлар чиқиб кетганман, Анварнинг ҳам шу онлада туришини сира ҳам истамайман!

Ҳақимжон унинг юзига тикилди ва елкасига қоқди.

— Баракалла, хийла ҳушёр экансиз, қизим!— деди, кейин автобуснинг деразасидан экин майдонларига, боғларга қараб бир оз жим қолгач, Муаттарга юзланди.— Ростини айтсам, Марғуба опангиз менинг кўз очиб кўрган хотиним эди. Бу хотин бошига келтирган ҳамма кўргуликлари учун

негадир мендан қасос олмоқчи бўлади, қалбида газаклаб кетган чипқон оғригига менинг кўз қорачигим дори деб ўйлайди-ю, ҳар баҳона билан нуқул юзимга чанг солиб кўзимни ўйиб олмоқчи бўлади.

— Ҳимм...— деди Муаттар, — гапнинг мағизига тушуниб бу томони ҳам бор денг?..

— Яна қайси томони бор? — деди Ҳакимжон автобус силкинганда қаттиқ тебраниб.

Ҳакимжон бунчалик очилгандан кейин Муаттар ҳам кўнглидагини яширмади.

— Мен ҳам ростини айтсам, Марғуба опа Анвар икковимизни бир-биримизга ёпиштирмоқчилар. Лекин икковимизнинг ҳам кўнглимизда зиғирчалик бир нима йўқ, бир-биримизнинг кўнглимизни биламиз ҳам! Сизнинг гапнингиздан кейин бир нарсани ўйлаб қолдим. Анварнинг отасидан каттагина мерос қолган, Марғуба опа бир ўқ билан учта қарғани урмоқчи эканмикан: биринчидан, Муҳайёни ёмон отлиққа чиқариб сизга озор бермоқчи; иккинчидан, Анварнинг Муҳайёдан кўнглини қолдириб, мол-дунё қўлидан чиқиб кетиши хавфининг олдини олмоқчи; учинчидан, мени Анварга ёпиштириб, мол-дунё тўғрисида «гилам сотсанг қўшнингга сот, бир чекасида ўзинг ўтира-сан» қабилида иш тутмоқчи!

Ҳакимжон завқ қилиб кулди.

— Қойилман! Қойилман! Яна айтаман: хийла ҳушёр, хийлагина зийрак қиз экансиз!.. Ҳаётда ўқ еб қалтис ярадор бўлган бу қашқирдан ҳар нарса кутиш мумкин! Боя жуда ҳақ гап гапирдингиз. Анвар бу оиладан чиқиб кетиши керак!

Автобус йўлнинг бузилган жойидан силкиниб, чайқалиб ўтгандан кейин Муаттар давом этди:

— Одамга алам қилади: бу хотин нима учун «Муаттар мол-дунёга учиб Анварга тегади-ю, гиламнинг бир чеккасида ўзим ўтираман», деб ўйлайди? Анвар нима учун бунинг

башарасини одамларнинг кўзидан этаги билан тўсиб туриши керак?

Автобус кун ботар олдида қишлоққа кириб келди ва ёрдамчилар штабининг олдида тўхтади. Кутиб турган мутасаддилар, студентлар автобусни ўраб олишди. Юклар туширилди. Муаттар бир чеккага чиқиб турди. Ҳакимжон йўлнинг чеккасидаги баландликка чиқиб у ёқ-бу ёққа аланглади. Қаяқдандир пайдо бўлган Муҳайё: «Дадажон!» деганича келиб унинг бўйнига осилди, сўрашиб бўлгандан кейин қулоғига «Аям нима учун келганларини сўрамай қўя қолинг», деди. Шу аснода Муборакхоним келиб қолди. Муҳайё югурганича унга қарши бориб қулоғига шивирлади: «Ўтган гапларни дадамга айтиб ўтирманг!» деди ва онаси билан бирга Ҳакимжоннинг олдига келди. Ҳакимжон унга нарида турган Муаттарни кўрсатиб «мен сенга дугона топиб келдим, қарши ол» деди. Муҳайё югуриб кетди — Муборакхоним Муҳайё ҳақида Ҳакимжонга ёзган хатини андавалашга уриниб бир нималар деди.

— Салом!— деди Муҳайё Муаттарга.

Муаттар шундай ислики кийимда ҳам ҳусн-жамоли ярқираб турган Муҳайёни кўриб анграйиб қолди ва дарров хушини ўнглаб қўл берди.

Муаттар унинг чиройли эканини эшитган, лекин «Ҳар қанча чиройли бўлса ҳам мендан хунук бўлиши керак», деган хаёлда экан шекилли, исқирт кийимда ҳам ҳусн-жамоли ярқираб турганини кўриб беихтиёр юраги жиғ этиб кетди ва ўзига дарҳол тасалли бериб ичида «тентаккина бўлса керак» деб қўйди-да, қўл берди.

— Муаттар!— деди ва унинг нечоғлик тентак эканини билиш учун кўзларига қаради.— Кундошингизман! Анваржон айтгандир?

Муаттар унинг ранги қув ўчишини, лоақал гангиб қолишини кутган эди, бироқ Муҳайё бошини бир томонга қийшайтирганича кулимсиради.

— Унақа бўлса мени юлгани келгандирсиз-да?

Муаттар бир оз ҳайрон бўлди.

— Анваржон менинг тўғримда ҳеч нарса демаганми-дилар?

— Деган эдилар...— деди Муҳайё ҳамон кулимсираб, Унинг бунчалик беғамлиги Муаттарга бир оз малол келгандай бўлди.

— Анвар мени олмаслигига сизни шунчалик ишонтирганми?

Муҳайё ерга қараб оғирлигини бошқа оёғига солди.

— Йўқ, Анвар сизни олмаслигига мени ишонтиргани йўқ, сиз унга тегмаслигингизга ўзим ишонаман.

Муаттар оғзини очмасдан кулди.

— Тегмаслигингизни сўрайман денг!

— Йўқ, тегмаслигингизга ишонаман!

Муаттар ҳайрон бўлди.

— Сабаб?

Муҳайё бир-икки оғиз ростлагандан кейин деди:

— Анвар сизни қўйиб менга интилиши сизнинг иззат нафсингизга тегади, сиз буни кечиролмайсиз, ҳеч бир қиз кечиролмайди!

Муаттар унга «балосан-ку» дегандай ялт этиб қаради.

Бу орада Ҳакимжон билан Муборакхоним англашилмовчиликни Муҳайё истаганича тинч-тотувлик билан бартараф қилиб шу томонга силжишди.

Муборакхоним бу ерга келгандан кейин бир неча кун қизи билан гаплашмади, лекин бригадага ошпазлик қилиб, бўш вақтларида пахта териб юрди. Бундан хабар топган бир мухбир «Юрак амри билан» деган хабарда Муборакхонимни хўп мақтаганидан кейин колхоз она-болага бировнинг ҳовлисидан жой берди. Шу билан она-бола гаплашиб кетди. Муҳайё меҳмонларни шу ҳовлига олиб борди. Ҳовли жуда баҳаво, кечаси ҳам хушманзара жой экан, сўрида не маҳалгача гаплашиб ўтиришди.

Муборакхоним Муаттарнинг нима мақсадда келганини билмай, Марғубанинг ўғай қизи эканини эшитиб Анвардан сўз очди:

— Суқсурдай йигит, лекин ақли йўқ.

Муҳайё сўзнинг боришини кўриб, чой келтириш баҳонаси билан ўчоқ бошига кетди. Муборакхоним эркинлик сезиб очиқроқ гапирди:

— Мана, сизга ўхшаган қизга насибаси қўшилса ақли тезроқ кирар эди.

Муаттар ўнғайсизланди.

— Менинг насибам бошқа бир йигитнинг насибасига қўшиладиган.

Унинг очиқлиги Муборакхонимга ёқмади, ичида: «Бени қаттиқ қиз экан», деб бошқа сўз қотмади. Бир чеккада ёнбошлаб оппоқ сочини бармоқлари билан тараб ётган Ҳакимжон Муаттарга кўз қисиб деди:

— Бизнинг Муҳайёхон ҳам ақлсизгина қиз эди, тезроқ ақл кирсин деб насибасини ақли бир боланинг насибасига қўшган эдик, оқибати кўнгилдагидай бўлиб чиқмади.

Муҳайёни Салимжонга бўлишишда кўпроқ Муборакхоним шошилган эди, шунинг учун Ҳакимжоннинг бу пичинги жон-жонидан ўтиб кетди-ю, ўпкасини туюлмади.

— Мен боламга ёмонликни раво кўриб ўша ишни қилган эмасман, пешона экан!— деди ва Муаттарга арз қилди:— Қиз олмаган йигитга тегиши тўғрими?

Муаттар нима дейишини билмай, Ҳакимжонга қаради. Ҳакимжон кўкрагини ёстиқдан кўтарди.

— Хўп, Муҳайёга «ундоқ эмас, бундоқ» деб яна ақл ўргатамизми? Қайси юзимиз билан ақл ўргатмоқчи бўламиз?

Муборакхонимнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Узига ташлаб қўямизми бўлмаса!

— Ҳа, ўзига ташлаб қўямиз, ўзига ташлаб қўйишимиз

керак! Қалдирғоч боласини учирма қилганида бўйнидан тишлаб учмайди.

Муборакхоним юзини тескари ўгириб дўнғиллади.

— Ҳа, сизга бунақа нарсалар ҳеч гап эмас!

— Тўғри, ҳеч гап эмас! Оламга эшигингизнинг тирқишидан қарамасангиз сизга ҳам ҳеч гап бўлмас эди. Мен оламни кўрганымдан, оламга ўт қўйган, оламни гўдакдай бағрига босиб ҳалокатдан қутқарган одамларни, битта одамнинг қалбидан тортиб бутун оламни даҳшатга солган воқеаларни кўрганман! Буларни кўриб эҳтимол кўзим қамашгандир, шунинг учун сизни даҳшатга солган нарса менга ўйинчоқ бўлиб кўринар!.. Қиз олмаган йигит, йигитга тегмаган қиз... Наинки инсон инсонга фақат шу кўз билан қараса? Қиз, йигит... Инсоннинг ўзи қаёқда қолди?

Муҳайё чой олиб келди, чол-камбирнинг хомуш ўтирганини кўриб Муаттарга қаради. Муаттар: «Чарчашган, дам олишсин» деб Муҳайёни кўчага таклиф қилди.

Кўча жимжит, аллақерда радио хириллар эди. Иккови нарироқдаги каттакон дарвоза тепасидаги ёруғ чироқ шуъласи доирасида нари-бери юриб узоқ гаплашди. Муаттар ҳозир Ҳакимжон билан Муборакхоним ўртасида бўлиб ўтган гапларни гапириб берди. Муҳайё бир суюнди, бир қайғуга қолди. Шу муносабат билан Муҳайё бошдан кечирганларини — эрга тегиб бир ўлимдан қолганини, Мурод Али домла ўлим чангалидан тортиб олганини, Анвар билан нима бўлиб танишганини, Марғубанинг қилмиш-қидирмишларини гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб гапириб берди. Муҳайё шунчалик очиқ гаплашганидан кейин Муаттар ҳам ҳеч нарсани яширмади, унинг ҳақида Марғуба нималар деганини, Анварга бўлган муносабатини, бу ерга нима учун келганини очиқ айтди.

— Йиғламанг, Муҳайёхон! — деди. — ҳаммаси эсдан чиқади. Сизларга қўлимдан келадиган ёрдамимни аямайман! Йиғлоқ бўлманг.

Муҳайё дарров кўз ёшини артди ва жилмайди.

— Йўқ, Муаттархон, мен йиғлоқ эмасман, сизга йиғлаб бердим-да! Ёш бола йиқилса-ю, атрофида ҳеч ким бўлмаса ўрнидан туриб кетаверади, бирон меҳрибонини кўриб қолса ўшанга йиғлаб беради. Шунга ўхшаб мен ҳам... Раҳмат, Муаттархон!

Муаттар унинг шодликдан учқун сочиб турган кўзларига қаради ва бурнини бурнига ишқагудай бўлиб:

— Мунча ҳам тилинг бийоон бўлмаса?— деди ва Муҳайёни меҳр билан бағрига босди.

Муаттар бу ерга келиб кўзлаганидан ортиқроқ нарсани билди, комсомол комитетида Раҳимжон тайинлаган Наимжон деган йигит билан гаплашишга эҳтиёж қолмади, эрталабки автобусда жўнайдиган бўлди. Уни автобусга Муҳайё кузатиб чиқди.

ТУЛКИ ТУМШУҒИДАН...

Муаттар қишлоқдан таъби очилиб қайтди, автобус институт олдида тўхтаганида ичкарига кириб Анварнинг ишхонасини сўради, у билан гаплашгиси келди.

Муаттар борганда Анвар узун шиланг билан машина юваётган экан, унга бир қаради-ю, ишини қилаверди.

— Салом!— деди Муаттар.

Анвар шилангни ташлаб сувни тўхтатди, қўли ҳўл бўлгани учун сўрашгани тирсагини тутди.

— Аммам юборгандирлар?— деди қовоғини солиб.

Муаттар қошини чимирди.

— Аммангиз юборсалар келмас эдим, ўзим келдим!

— Хуш келибсиз!— деди Анвар «яна нима дейишим керак» деган оҳангда.

Муаттар хижолат бўлди.

— Мен билан тўғрилиқча гаплашаверинг, Анваржон,

ўша хатда ёган гапим гап, мен эрга тегадиган бўлсам далло керак эмас! Аммангизни бутун вужудим билан ёмон кўраман!

Анварнинг чеҳраси очилиб кетди, Муаттарни бостирмага таклиф қилди, курси қўйиб берди, бориб оқсоқ чолнинг мангалкасида қайнаб турган қора чойнагидан чой дамлаб келди. Бир оз жим қолишди. Анвар ундан сўз кутиб жилмайди. Муаттар ҳам жилмайди.

— Муҳайёдан салом... Мен ҳозир қишлоқдан келяпман,— деди Муаттар ва унинг ҳайрон бўлганини кўриб изоҳ берди:— Бир иш билан борган эдим, Муҳайёхонни кўриб қолдим. Муборакхоним, Ҳакимжон ака ҳам ўша ерда экан.

Анвар Муҳайёдан хат олиб тургани учун унинг аҳволдан хабардор, онаси Муборакхоним ўша ерда эканини ҳам билар эди, бироқ дам олиш уйига кетган отаси Ҳакимжон у ерда нима қилиб юрганига ҳайрон бўлди, аммо унинг нима учун борганидан кўра нималар деганига қизикли. Муаттар унинг нимага илҳақ бўлаётганини фаҳмлаб, Муҳайёнинг биринчи турмуши хусусида Ҳакимжоннинг Муборакхонимга қилган пичингини, айтган гапларини айтди.

Анвар қониқмади.

— Яна нима деди? Йўқ, менинг тўғримда, йўқ, Муҳайё икковимиз ҳақимизда нима деди?

Муаттар унинг нима демоқчи бўлиб довдираётганини фаҳмлади.

— Бир-бирларингни яхши кўришларингни яхши билар экан.

— Шунақами!— деди Анвар ҳовлиқиб,— нимадан билдингиз? Ўзи айтдимми?

Муаттар кулди.

— Муҳайёни шунақа яхши кўрасизми?

Анвар эрга қаради.

— Мен яхши кўриш нима эканини ҳали билмайман,

лекин Муҳайёга, Муҳайё деган инсонга жуда-жуда муҳтожман. Буткул етим бўлганим, хафа бўлган пайтларимда юрагимни кимга бўшатишимни билмаганим учун бу гапни айтаётганим йўқ. Отам жон берган дамда олам кўзимга хароб, хунук кўринган, ўзим ожиз, нотавон бўлиб қолган эдим. Муҳайё бор жойда олам кўзимга чиройли, обод кўриниб қолди, ўзимни ҳар ишга қодир сезаман.

— Мана шу муҳаббат бўлса керак,— деди Муаттар.— Муҳаббат чақмоқдай кўнгилдаги ҳар қандай қора булутни ҳам тилка-пора қилади дейишади.

— Йўқ!— деди Анвар,— агар шу муҳаббат бўлса, муҳаббат чақмоққина эмас, одамга ўхшайди: туғилганда бир парча гўшт бўлади, кейин кўзини очади, кейин кулдиргич пайдо қилиб илжаяди, кейин тил чиқариб ҳар кунни янги бир гап айтади...

Иккови узоқ жим қолгандан кейин Муаттар сўз бошлаб икковининг бунақа «сен унда зор, мен бунда зор» бўлиб юриши Марғубанинг фитна-фасодига озик бўлишини, шаҳарда бунақа одәм битта Марғуба деб қараш хато эканини айтиб, модомики, жиддий монелик йўқ экан, тезроқ қовушишни маслаҳат кўрди ва бу ҳақда қўлидан келадиган ёрдамни аямасликка сўз берди.

Анвар кулди.

-- Сиз мени йўлга солмоқчисиз шекилли, мени йўлга солишнинг ҳожати йўқ, ўзим тайёрман, сиз Муҳайёни йўлга солинг!

Муаттар ҳам кулди.

— Муҳайё ҳам шунақа деяпти! Хўп, икковларинг ҳам тайёр бўлсаларинг, тўйга нима тўсқинчилик қилади?

— Энг биринчи тўсиқ — бошпана йўқлиги,— деди Анвар.— Ундан ташқари икковимиз ҳам стипендия олмаймиз, майиб ё ишдан қолган одамларга ўхшаб кунимиз пенсияга қоладими? Бошпана билан бир оз пул тўғрисида Мар-

губа опангизни инсофга келтириш мумкин бўлса эди! Майли, бизга автомобиль ҳам, тақинчоқлар ҳам керак эмас, ҳаммасини олсину ўзининг ҳовлисига кўчиб кетсин! Ҳовлисини ижарага қўйган. Майли, бизга кассадаги пулнинг ярмини бера қолсин!

Муаттар узоқ ўйлаганидан кейин шу ишга уриниб кўришни бўйнига олиб Анвар билан хайрлашди.

Марғуба Анварнинг алоҳида ҳужра олганини эшитган эди, Муаттар кечаси келмаганига, тушга яқин, яна кечқиб кириб келганига ўзича маъно берди-да, шодликдан ўзини йўқотгудай бўлиб, унинг пешанасидан қарийб тиззасигача ўпди: ё юзидан, ё кўзларидан, ҳар бир ҳаракати, товуши ва бир-бирига қовушмайдиган бўлса ҳам ҳар бир сўзидан ўзининг гумонини тасдиқловчи аломатлар қидирди, топди. Муаттар унинг нима хаёлга борганини билиб ичида кулди, лекин шаштини қайтармай қўя қолди. Марғуба ошхонага кириб жиз-биз бошлади, лекин овқат пишгунча бирон ўн марта чиқди, ҳар сафар Анварнинг хусусида ўтган кечанинг бутун тафсилотини билгиси келиб Муаттарни титкилар эди.

— Бу етимча гўлгина нарса эди, гапни нимадан бошлади?

Муаттар «бу аҳмоқ нега мени шунақа расво қиз деб ўйлайди» деб ғазаби келса ҳам, уялган бўлиб юзини билагига билан тўсди.

— Боринг, шунақа нарсаларни сўрайдими киши!..

— Хўп, хўп, сўрамайман,— деди Марғуба ва ошхонага кириб кетди, ҳаял ўтмай яна чиқди.— Шунақа бўлишини ўзим билган эдим, сени шунинг учун юборган эдим-да!

Муаттар ғазабидан олов бўлиб кетди, лекин индамади, ерга қаради.

Марғуба яна ошхонага кириб кетди, ҳаял ўтмай тухум билан қовурилган қийма олиб чиқди.

— Ёшларнинг иши шу-да, рўзасини шалғам билан ҳам

бчаверади! Шундоқ экан, бу ёққа келмайсизларми-ю, мен яхши овқатлар егизиб сим каравотга тизза бўйи жой солиб бермайманми!

Муаттар гапни ўз мақсадига томон бургани қулайлик туғилиб қолганини кўриб:

— Сиздан Анварнинг кўнгли қолган, жуда-жуда қолган!— деди.

Марғубанинг ранги бир тарзи бўлди.

— Қолган бўлса қолгандир, мен унга зигирча ҳам ёмонлик раво кўрганим йўқ, нима қилган бўлсам куйганимдан қилганман, яна топишиб кетамиз...

Муаттар ёлғондан чуқур хўрсинди.

— Топишадиган афти йўқ! Орияти кучли йигит-да, дәрбадар қилиб қўйганингиз жон-жонидан ўтиб кетган экан. Ҳовлини ҳукуматга топшириб бошқа жой сўрамоқчи. Сизни ўз уйига кўчиб кетсин деяпти.

Анвар отасининг васиятига амал қилиб Муаттарни оладиган бўлса, Марғубанинг васийлиги ўз-ўзидан чиппакка чиқар, ҳамма мерос Анварнинг ўз ихтиёрида бўлиб қолар эди, шунинг учун Марғубанинг ранги қув ўчиб йигини бошлади.

— Шу экан-да, ҳаммамиз бир жойлик бўламиз, даданг икковимиз хизматларингни қиламиз, деб умид қилган эдик. У уй ўлгур уй бўлмай ўладими, эшигидан кирса ит тумшуғи бетга тегади. Қариган чоғимда бизни хор қилар экансизлар-да...

Муаттар қаттиқ ўйлаган бўлиб қошини чимирди, лунжаларини шиширди, бир оздан кейин деди:

— Анварнинг бу ниятига албатта, мен ҳам рози эмасман!.. Биз тўйни баҳорга чиқиб қиладиган бўлдик. Унга-ча бирон қор-қол қилиб қўймасин десангиз Анвар билан ярашинг. Узим яраштириб қўяман.

Марғуба бундай гапни кутмагани учун шошиб қолди.

— Жон кошки эди!

— Ана ундан кейин,— деди Муаттар,— иккита уйни ясатиб Анварни кўчиртириб келинг! Анвар сизнинг қанотингиз остида бўлса, мен ҳам хотиржам бўлиб кетаман,

— Майли, иккита уй нима экан, ҳаммаси ўшаники-ку! Биз хизматидаги одаммиз, ўтган ишга саловат деб икки оғиз ширин сўзини аямаса бас...

— Ҳа, айтгандай,— деди Муаттар унинг сўзини бўлиб,— ўзингиз биласиз, бу замонда рўзгор сотиб олишдан мушкулроқ иш йўқ, пулни белга тугиб юриб учраганда таппа босмаса бўлмайди. Шунинг учун ўша кассадаги пулнинг кам деганда ярмини Анварнинг чўнтагига солиб қўйинг.

Марғубанинг кўзлари чаноғидан чиқиб кетгудай бўлди.

— Шунча пулни-я? Еш нарса...

— Еш бўлиб ароқни билмаса, папирос чекмаса, хотинхалажнинг олдидан паранжи ёпиниб ўтса... нима қибди?

Марғуба ночор аҳволда қолган бўлса ҳам бунга рози бўлгани юраги дов бермади.

— Муаттархон, шу ишни Анвар икковимиз қилсак бўлмасмикин?

— Қизиқсиз-а!— деди Муаттар,— сизни кўчама-кўча олиб юрадими? Ё бўлмаса мол топилганда устига тўпписини ташлаб сизни қидирадими? Сизга нима, эркак бўлса ўзи қилсин!

Марғуба бошига қўққисдан ёнилган бу фалокатлардан гангиб қолди, ўзини ўнглагани ва дурустроқ ўйлаб кўргани фурсат ўғирлаш учун столни йиғиштириб чиқиб кетди. Унинг бирон оғиз қарши сўз айтмагани дабдурустдан ва осонликча бўлмаса ҳам, ҳар нечук, рози бўлишини кўрсатиб турар эди. Муаттар ўзининг бунчалик уддабурон чиққанига ҳайрон бўлиб, ичида елкасига қоқиб қўйди.

Бирон ярим соатдан кейин Марғуба баланд пошнаси

ёрқароққа кетган амиркон туфлисини, қарийб ичак-човоғи кўрингудай ҳарир кўйлагини, чамандагул тўпписини кийиб, пардоз қилиб чиқди, афтидан, ўйлаб-ўйлаб Анвар билан ярашгани боришга қарор берган эди. Муаттар аввал бориб Анварни йўлга солиш, ярашгани кўндириш керак эканини айтиб, бу ишни эртага қўйди. Эртасига Муаттар Анварнинг олдига бориб, Марғуба билан икки орада бўлган савдони тўла-тўкис гапириб берди. Ангар чўчиб кўзларини катта очди, оғир-оғир киприк қоқди.

— Ҳў, боплабсиз-ку! Лекин алдаш қанақа бўлар экан!

— Аммангиз тулкилик қилмоқчи бўлди, тумшуғидан илингани яхши!

Муаттар Анвар билан гапни бир жойга қўйганидан кейин бориб Марғубадан суюнчи олди ва ярашишнинг вақтини, ўрнини айтди.

Уша кун ичк кечки пайт белгиланган соатда давлат банкининг биноси олдига парк томондан Марғуба билан Муаттар, цирк томондан Анвар келиб, каттакон акация соясида учрашув ва сулҳ маросими бўлди. Марғуба аввал йиғлаб унинг елкасига осилди, кейин дашном берди.

— Ахир шу иш-ку шундоқ бўлар экан, нима қилар эдинг мени куйдириб!— деди икковини қучоқлаб,— буни қара, ҳар тола сочининг таърифи битта китоб бўлади-я!

Анвар беихтиёр Муаттарнинг сочига қаради.

Муаттар пайт пойлаб қош ва кўз имоси билан «аммангизга узр айт» демоқчи бўлган эди, Анвар буни «кассадан гапир» деган маънода тушунди-да, бўйнини қашиб:

— Энди бу ёғи нима бўлди!— деди.

— Бу ёғи нима бўлар эди,— деди Марғуба буларни кассага бошлаб,— тўйнинг ҳаракатини қилаверамиз.

Тегишли қоғозларга Анвар иккови қўл қўйганидан кейин Марғуба пулни санади-да, Анварнинг қўйин чўнтагига ўз қўли билан солиб қўйди.

Анвар худди қўйнига ярим путлик тош солингандай бир томонга қийшайиб, Муаттарга қаради. Муаттар унинг бирон ўринсиз гап айтиб қўйишидан чўчир эди, шунинг учун кассадан чиқилгач, Марғуба қаҳвахонага кириб бирон пиёладан қаҳва ичишни таклиф қилганда шаҳарда иши борлигини айтиб кўнмади.

Марғуба уйни ясатиб қўядиган, Анвар эртага тушдан кейин кўчиб келадиган бўлди.

Энди Муаттар иложи бўлса бугун, йўқса, эртага кечга қолмай шаҳардан чиқиб кетиши керак, чунки эртага Анвар кўчиб келади-ю, кечаси қоладиган бўлса бутун сир фош бўлар эди.

Муаттар эртасига эрталаб Марғуба билан «тўй кунларига» хайрлашди. Кечқурун уни Анвар аэропортга кузатиб чиқди. Шу ерда иккови гапни бир жойга қўйди.

Муаттарнинг фикрича буларнинг тўйи мумкин қадар тезроқ бўлиши керак, чунки тўй узоққа чўзилса бирон сабаб орқасида макр-ҳийла фош бўлиб Марғуба яна бошидан тушиши, алам устида кутилмаган можаролар бошлаб юбориши, бунинг оқибатида хунук гаплар бўлиши мумкин эди. Анвар унинг фикрини маъқуллади ва тўйдан уч-тўрт кун бурунроқ келиб тайёрлик ишларига бош бўлишини сўради, чунки Марғубанинг қутқулари орқасида Анвардан хафа бўлиб юрган қариндошлар ичида бу вазифани зиммасига оладиган одам чиқмаслиги мумкин эди.

Муаттар унинг илтимосини бажону дил қабул қилди, студентлар пахтадан қайтишига етиб келгани ваъда берди, телеграмма юборадиган бўлиб, меҳмонхонадан номер олиб қўйишни сўради.

СОВЧИЛАР

Анвар Муаттарни кузатган куни эртасига азонда ғириллаганича районга чиқиб борди, Муборакхонимдан ибo қилиб Муҳайё билан далада кўришди, ёнма-ён пахта терган бўлиб, Муаттар билан икки орада бўлган ҳамма гапни, унинг тўй тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини тўлиқ айтиб берди. Иккови бемалол гаплашаверса ҳам бўлар экан, Ҳакимжон билан Муборакхоним бу тўғрида очиқчасига гаплашган, қанча ғурбат, қанча кўз ёшидан кейин Муборакхоним тақдирга тан берган экан; Ҳакимжонни кузатишда «ҳозирги ёшлар», «пешана» деган гапларни айтибди. Лекин унинг бир қанча шартлари бўлиб, буларнинг энг биринчиси Муҳайёга совчи юборилиши экан. Ҳали бу шартларни эшитмасдан туриб, буларнинг ҳар бири Анварнинг кўзига тоғ бўлиб кўринди.

Анварнинг бирдан-бир умиди Муаттар, қолаверса гапдон Наимжон эди.

Анвар шу кечаси Наимжоннинг ётоғида ётиб қолди, унга ҳам ҳамма гапни айтиб берди. Наимжон Муаттар билан Ҳакимжондан ғоят хурсанд бўлди, тўйга тайёрлик ишига Муаттархон бош бўлса, тўйга ўзи бош бўлишини ваъда қилди.

Анвар ҳар жиҳатдан хотиржам бўлиб шаҳарга қайтди. Марғуба унинг вақти чоғлиги, жонсарак бўлиб қолганини кўриб ҳалитдан тўй ҳаракатида юрибди, деб хурсанд бўлиб, унга ҳар куни гоҳ нўхат, беҳи, гоҳ қази солиб ош қилиб берар эди.

Янаги ҳафтанинг охирларида студентлар пахтадан қайтишди. Шу кунларда Муаттардан телеграмма келди, Анвар меҳмонхонадан номер олиб, уни кутиб олгани аэропортга Наимжон билан чиқди. Учови меҳмонхонада ўтириб тўй режасини тузмоқчи бўлишган эди, бу режа кўп жиҳатдан Ҳакимжон, айниқса, Муборакхонимга боғлиқ

бўлганидан икковининг иштирокида тузиш керак бўлиб қолди. Бундан ташқари Муаттар билан Наимжон совчиликка бориб Муборакхонимнинг энг биринчи шартини бажариши, қолганларини ҳам эшитиши керак эди.

Муборакхоним буларни ёш демай совчи ўрнида иззат-икром билан қарши олди, лекин тўйдан гап очиши билан икковини бир чўқишда гаранг қилиб қўйди:

— Мурод Алининг йили ўтмасдан тўй нимаси?— деди.

Булар шуни ўйлашмаган экан, иккови бир-бирига қараб ҳайрон бўлиб қолди. Хайрият, Наимжон ботирлик қилди.

— Йўқ, хола, тўй тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас, биз ЗАГСдан ўтиб қўйиш тўғрисида гапираётибмиз. Иккови ёш, бир институтда ўқийди, тўйгача кўришманглар, деб бўлмайди... Шаҳарда Марғуба биттамиқан, бири бўлмаса бири икковини гап қилиши, бўлмағур гаплар тарқатиши мумкин. Иккови ЗАГСдан ўтиб қўйса йўриғи бошқа...

Муборакхоним ўйлаб туриб яна айниди.

— Йўқ, булар ЗАГСдан ўтса-ўтмаса икковини Марғуба тинч қўймайди, илон бўлиб чақаверади. Тегишли идоралар тилини тийиб қўйишсин!

Бу сафар Муаттар гап топди.

— Бу ёгидан хотиржам бўлинг, хола, идоранинг ҳожати йўқ, дадамга айтиб қўйдирвораман, десам — ҳар қанақа илон бўлса ҳам инига кириб кетади!

Муборакхоним ялт этиб Муаттарга қаради, унинг юзидаги қатъиятни кўриб сўзига инонди ва ЗАГСга рози бўлди.

Иш бунақасига айлангандан кейин у ёғи жуда осон кўриниб қолган эди, бироқ гап айланиб янгидан-янги қийинчиликлар вужудга кела бошлади.

Хўп, ЗАГСдан ўтишди. Шу кун кечқурун иккови беш-ўнта ўртоғини чақириб, ўртага бир чойнак чой қў-

йиб, шу иш шундоқ бўлганини маълум қилиш керакми, йўқми? Керак бўлса одам қаерга чақирилади? Анвар ўз уйига чақиролмайди, чунки уйи аждаҳо оғзини очиб ётган қудуқдай гап. Бу ерга чақиргани Муборакхоним кўнмади, «Одамлар нима дейди?» деб ўзининг эски андишасини пеш қилди. Бирдан-бир жой ёшлар қаҳвахонаси эди. Бунга Муборакхоним ҳам рози бўлди, лекин хўрлиги келиб хўп йиғлади.

— Қизгинамнинг пешанаси шўр бўлмаса куни қашшоқ студентлар чой ичадиган қаҳвахонага қолармиди!— деди.

Ундан кейин яна ҳам мушкулроқ муаммо юзага келди: ўтиришдан кейин келин билан куёв қаёққа боради, яқин ёр-дўстлари икковини қаёққа узатиб қўйишади? Бу тўғрида ҳам ўйлаб-ўйлаб меҳмонхонадан икки хоналик номер олишга қарор беришди. Муборакхоним бунга ҳам рози бўлди, лекин яна йиғлади.

— Шу умид билан қиз ўстирганмидим!.. Дарбадар бўлсин деб кечалари уйқумни ҳаром қилганмидим...

— Холажон,— деди Наимжон ўпкалаб,— шундай хайрли иш устида ҳам йиғлайдимки киши! Ўзингиз тушунган, унча-мунча ҳам эмас, давлат омонат кассасида ишлайдиган аёлсиз! Шундай бўлгандан кейин ўйлашингиз керак: Муҳайёхон суйган йигитига тегяпти!

Муборакхоним наридан-бери кўз ёшини артди-да, уйга кириб кетди: ҳаял ўтмай тўғри илжайганича совчиларга пешкаш олиб чиқди; беқасам тўнни Наимжоннинг, бир кийимлик атласни Муаттарнинг олдига қўйди.

ЕШЛАР ҚАҲВАХОНАСИ

ЗАГС пайшанба, ўтириш жума кунига белгиланди. Наимжон қаҳвахонага бориб шу куни кеч соат ўн бирга ўн икки кишилик стол буюриб келди.

Муаттар Анварни магазинма-магазин олиб юриб қора костюм, ит тумшуқ қора туфли, қатирма ёқали оқ кўйлақ, илон пўсти галстук олиб берди.

Иккови шу кунни кечқурун қўл ушлашиб, уйга хандон-хушхон кириб борди — Марғуба буларни кўриб ўтқизгани жой тополмай қолди, эр-хотин икки шаҳарда туриши «шунақа бўлади» деган мазмунда ҳар хил қочирмалар, ҳазил-мутойибалар қилди, ҳижронлик ҳақидаги шеърлардан бир-икки сатр ўқиди, буларнинг кечқурун театрга бориш нияти борлигини эшитиб, дарров ош-овқат қилди. Овқат вақтида Муаттар уни ғафлатга солиш учун Анварнинг оёғини секин босиб:

— Мана, опа, ҳаммамиз ҳам қутулдик, Муҳайё эрга тегаётган эмиш, бугун тўй,— деди.

Анвар бу найрангга ўзидан бир нима қўшмоқчи бўлиб:

— Тағин тўйга бориб юрманг!— деди.

Марғубанинг жиғи-бийрони чиқди.

— Вой, мен нега борар эканман! Азасига айтса, чоп-қилаб бораман! Ҳу тўйидан тобути чиқсин!..

Анвар унга хўмрайиб қаради.

— Бировнинг боласини қарғаманг!..

Муаттар Анварнинг биқинига туртиб зўрға тўхтатди. Марғуба қўлидаги пиёлани тақ этиб столга қўйди.

— Биламан, сенинг кўнглинг ҳали ҳам ўшанда!— деди йиғламсираб,— қиз кўр қилади-я, ношукур, қиз кўр қилади!..

Анвар ишнинг пачавасини чиқариб қўйишидан қўрқиб Муаттар уни тезроқ олиб кетиш ҳаракатига тушиб қолди. Анвар бугун сотиб олинган кийим-бошини кийди. Марғуба унга янги рўмолча бериб, қутлуғ бўлсин қилди. Анвар ҳозиргина ўтган икки орадаги тундликка буткул барҳам бермоқчи бўлиб ёлғондан:

— Юринг, амма, ўйинга олиб борайлик,— деди.

Марғуба суюниб кетди.

— Умрларингдан барака топинглар!— деди ва кийингани нариги уйга кириб кетди.

Анвар ранги ўчиб Муаттарга қаради, Муаттар хуноб бўлди.

— Сизга нима бўлди, тек ўтирсангиз бўлмайdimи? Энди тўғриланг, «сизга тўғри келмайдиган ўйин — ба-лет» денг!

Марғуба кийиниб чиққанда Анвар хатосини тўғри-ламоқчи бўлиб ундан баттароқ хато қилиб қўйди:

— Лекин, амма, сизга тўғри келмайдиган ўйин — ба-лет, эркак киши қип-яланғоч хотинни кафтига қўйиб чи-қади!

Хайрият Марғуба «бунақа экан сизлар нима учун бораётибсизлар, Муаттар нега боряпти» дегани улгурма-ди, иккови чиқиб кетди.

Шундай қилиб ёшлар қаҳвахонасида бўладиган кич-кина ўтиришга ҳамма ёқ тахт: одамлар айтилди, столлар ясатилди, Марғубани ғафлатга солиб бу ёқдан ҳам хотир-жам бўлинди.

Келин билан куёв, хизматдаги Муаттар билан Наим-жон белгиланган вақтдан хийла олдинроқ келиб меҳмон-ларни кутишди. Бироқ меҳмонга ўн икки киши айтилган бўлса ҳам, Наимжон ҳол-бақудрат совға-салом кўтариб келган таниш студентлардан ўн олтитасини санаб у ёғига адашиб кетди. Уларнинг устига институт бадий ҳаваскор-ларидан саккизта созанда, хонанда кириб келишди. Наим-жон абжирлик қилиб яна бир қанча стол буюрди. Ниҳоят, меҳмонлар турли ноз-неъматлар, ранг-баранг шарбат ши-шалари, анвойи гуллар билан зеб берилган столларга ўтиришди. Наимжон маросимни очиб «Бу ўтириш катта тўйнинг дебочаси» деди ва келин билан куёвга яхши ти-лаклар тилади. Созанда ва хонандалар бир жуфт ялла қилиб навбат рақсга келганда ўтиришни ташқарига — қаҳ-вахонанинг саҳнига кўчириш зарурати туғилиб қолди.

Студентлар бирпасда столларни олиб чиқишди. Бир оздан кейин музика садолари янграб, ичкаридан чиққан келин билан куёвни ранг-баранг пистонлар сочиб, ленталар отиб чапак ва олқиш нидолари билан қарши олинди. Ҳамма ўтиргандан кейин қўш чилдирма гиж-гижбанг бошлаб юборди, яна одам йиғилди.

Чилдирма мақомига йўрғалаб, кифт қоқиб, столларни оралаб юрган тўрт қиз бирин-кетин келин билан куёвнинг рўпарасига келиб, қўлларидаги гулдасталарни таъзим билан икковига тутишди, ер тепиниб яна столларни оралаб йўрғалаб кетишди. Ора-сирада биров шеър ўқиб, биров сўз билан, биров қизиқчилик қилиб келин билан куёвни табриклар эди.

Кичкина ўтириш деб бошланган иш ҳаял ўтмай туппа-тузук тўйга айланди кетди. Йигитлар, қизлар қаҳвахонанинг саҳнида, ҳаракат тўхтаб қолган катта кўча ва унинг нарёғидаги хиёбонда ўйнашар, навбатма-навбат ашула, ялла қилишар эди.

Саҳндаги даврага Анварнинг устаси оқсоқ чол тойчоқ кўтариб кирди, лапанглаб ўйнаб ҳаммани хўп кулдирди, кейин келин билан куёв қаршисида тўхтаб тойчоқни баланд кўтарди-да, ҳамма жим бўлганда: «Мен ўзим автомобилист бўлсам ҳам буларга чавандоз ўғил тилайман!» деди ва тойчоқни келинга узатди. Қийқириқ — чапак, кулги кўтарилди.

Жавлон қамоқдан чиққанидан бери «озодлик учун» эрта-ю кеч ичиб тентираб юрган эди, бу кеча қаёқдандир келаётиб ёшлар қаҳвахонаси олдида бўлаётган томошани кўриб тўхтади; қаҳвахонанинг саҳнида ўйнаётган қизларни кўриб нияти бузилди-ю, яқинроқ борди. Шу чоқ қаҳвахона ичкарисидан ҳиндча кийинган, икки қошининг ўртасига қоп-қора хол қўйган хушқомат бир қиз чиқди ва созандаларнинг шавқ-завқ билан чалаётган ҳинд мақомига қўл ташлади ва даврани бир айланиб тўрдаги столда

Ўтирган кишиларга таъзим қилди. Кўзига одамлар иккита бўлиб кўринаётгани учун Жавлон ҳиндча кийинган қизга ҳовучи билан чап кўзини беркитиб ўнг кўзи билан қаради, қараса — Муаттар! Жавлон унинг келганидан беҳабар эди. Муаттар бу ерда нима қилиб юрибди, кимларга таъзим қилди? Жавлон чарчаган ўнг кўзини ҳовучи билан беркитиб чап кўзи билан қаради; не кўзи билан кўрсин. Столнинг ўрта ерида Муҳайё, унинг ёнида Анвар сўппайиб ўтирар эди. Жавлон ҳушёр тортиб ўзини орқага ташлади, югурганича неча жойда йиқилиб, эмаклаб уйига етиб борди-ю, кўрганларини Марғубага айтиб берди. Марғуба дон тикилган товукдай бир товуш чиқарди-ю, бош яланг, оёқ яланг қаҳвахонага қараб чопди, келиб, сичқонни яқинроқ келтириб чанг солмоқчи бўлган мушукдай бир чеккада писиб турди. Муаттар гоҳ бир оёғининг товонини, гоҳ бирининг учини ерга уриб, гоҳ эшилиб-буралиб, гоҳ тўлганиб хўп ўйнади. Кейин ўйнаганича бориб Муҳайёни даврага тортди. Чапак бўлиб кетди. Ҳамма жим, келиннинг ўзбекчами, ҳиндчами ўйнашини кутар эди. Созандалар имога махтал бўлиб туришар эди. Шу пайт бир жувон ичкаридан қора қути олиб чиқиб Муаттарнинг қўлига берди. Муаттар қутини столнинг чеккасига қўйиб, унинг ичидан шода-шода марварид олиб Муҳайёнинг бўйнига осди, рангбаранг қимматбаҳо тошлар ўрнатилган тақинчоқларни бошига, кўкрагига, билак ва бармоқларига тақа бошлади. Марғуба юраги ҳовлиқиб, одамларнинг орқасидан яқинроқ келиб қора қутига тикилди. Уша! Худо урсин агар, ўша қора қути! Муаттарнинг ишораси билан созандалар биринчи зарбни берганда Марғуба бирдан додлаб юборди-да, додлаганича ўзини паркка урди. Муаттар қўрқиб кетди ва беихтиёр Муҳайёнинг олдини тўсди. Муҳайё ҳайрон бўлиб қолди. Анвар ёнида ўтирган Наимжонга бир нима деди. Наимжон дарров ўрнидан туриб, паркка томон югурди, парк томондан Марғубанинг борган сайин йироқла-

шиб бораётган товуши эшитиларди: «Вой-дод! Ўйим куйди! Болам ўлди!..»

Кимдир одамларни тинчитди, даврани бузмасликка, ўйин-кулгини тўхтатмасликка тиришди.

Бироқ ўтиришдан файз кетди. Одамлар тарқаладиган бўлиб турганда Наимжон етиб келди ва келин билан куёв номидан ҳаммага миннатдорчилик билдирди. Одамлар кетиб бўлгандан кейин Наимжон воқеани айтиб берди: Марғуба ўша хилда додлаганича ҳовлига борибди, қўни-қўшни-си югуриб чиқибди. Марғуба қазноқдан бир банка керосин олиб чиқибди-да, одамларнинг ҳай-ҳайлашига қарамай ярмини Анварнинг хонасига, ярмидан озроғини маст ухлаб ётган Жавлонга сепибди, қолганини ўзининг бошидан қуйибди-да, гугурт чақиб юборибди. Одамлар алангага кўрпа, гилам, шолча ёпиб зўрға ўчиришибди. Уйда ҳеч нарсага зиён етмабди. Фақат Марғубанинг сочи, юзи, қўли куйибди холос. Наимжон тез ёрдам машинасини чақирибди.

— Энди нима қиламиз?— деди Анвар кўзларини катта очиб.

— Марғубани «Тез ёрдам» машинаси албатта олиб кетади,— деди Наимжон,— Жавлон маст, ўзини у девордан бу деворга уриб юрибди. Мен бир-иккита хотинга тайинлаб келдим, уйларингни тозалаб қўйишади. Ўша ерга борамиз.

Муҳайё ночор рози бўлди.

Улар борганда эшик олдида «Тез ёрдам» машинаси турар эди. Жавлон Марғубани даст кўтариб машинага тикқар экан, «Шарманда қилдинг, саксовул!» деди ва эшикни тарақлатиб ёпди-да, сўкиниб, гандираклаганича қоронгилик қаърига кириб кўздан ғойиб бўлди.

Наимжон келин билан куёвни ичкарига киргизиб юборди, Жавлоннинг қаёққа кетганидан беҳабар, ундан хавотир олиб ҳар эҳтимолга қарши кираверишдаги кичкина уйга кириб диванга чўзилди. Бу воқеалар Муборакхоним

билан Ҳақимжоннинг қулоғига етса хавотир бўлишмасин, деб Муаттар уларни огоҳ қилгани кетди.

Бу орада тонг ёришиб, одам одамни танийдиган бўлиб қолди.

Муаттар яхши ҳам борган экан, эр-хотин қаҳвахона атрофида аллақанақа шовқин бўлганидан азонда хабар топиб, Муборакхоним ҳозиргина меҳмонхонага бориб келган, иккови, ҳайрон бўлиб турган экан. Муаттар бўлган воқеани буларга айтаётган пайтида бирдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю сочлари куйган, юз-кўзини қурум босган Марғуба отилиб кирди. Унинг афт-бошини, важҳатини кўрган киши қўрқар эди. Марғуба Муаттарга жиннидай бир қаради, «Ҳу, бўйнинг узилсин!..» деб бир ўшқирди-ю, тикка Муборакхонимга қараб юрди, Ҳақимжон уни ушлаган эди, қўлидан чиқиб кетди-да, Муборакхонимнинг оёғи остига зарб билан ўзини ташлади.

— Қуда, қизингизнинг, невараларингизнинг орзу-ҳавасини кўринг! Дунёдан икки қўли бир тепа ўтиб кетаётибман... Раҳм қилинг...

Ҳақимжон уни дарров кўтариб олди, оёққа қўйган эди, яна ўзини ерга ташлади ва Ҳақимжоннинг ёғоч оёғини қучоқлаб бошини ураверди.

— Дод!.. Анваржоннинг онасидан қолган тақинчоқлар ичида меники, ўз-ўзимники ҳам бор эди, айтинглар, меникини беришсин!..

Ҳақимжон уни яна ердан кўтариб олди.

— Қанақа тақинчоқ?

Марғуба яна ўзини ерга ташламоқчи бўлди.

— Муҳайёхоннинг ўзлари биладилар!

Муборакхоним аранг ўзига келди.

— Хўп, берсин! Менинг қизим тақинчоқ тақиб катта бўлган эмас.

Муаттар келиб Марғубани суяб олди.

— Фақат шуми, опа?— деди.— Юринг, тақинчоқларни

мана мен олиб бераман! Лекин ҳозир эмас, тушдан кейин боринг!

— Тушдан кейин икковимиз борамиз,— деди Муборакхоним,— унгача бет-қўлингизни ювинг, қолган сочингизни таранг...

Марғуба Муборакхонимга мунгғайиб қаради.

Муаттар кетди. Ҳакимжоннинг кўз олдига Марғубанинг ёшлик-бевошлик чоқлари, айниқса енгсиз кофта, тор шим кийиб калтакесакдай бақрайиб тургани, семичка чақиб пўчоғини туфлар экан, «Мен тақдирнинг қўлида ўйинчоқман», деб илжайгани келди-да, вужудига, Марғубанинг қўли теккан ёғоч оёғига ҳам муз югургандай бўлди, индамай кўчага чиқиб кетди.

Муборакхоним билан Марғуба тушдан кейин боришди, Марғуба акаси вафот этган уйнинг деразаси олдидан ўтишда кўнгли озган бўлиб, бирпас деворни ушлаб қолди. Муборакхоним уни суяб даҳлизга олиб кирди. Катта уйда меҳмон кўп экан, Марғуба ўзини рўпарадаги уйчага урди. Муборакхоним катта уйга кирганда говур бўлиб кетди. Орадан бир неча минут ўтгандан кейин уйчага Муҳайё, Муаттар, Наимжон, Муборакхоним ва бир неча нотаниш ёшлар кириб келишди, ҳамон ерга қараб ўтирган Марғубани ҳарчанд қистаб катта уйга киргани унатишолмади. Шундан кейин Муҳайё чиқиб, қора қутини олиб кирди ва қопқоғини очиб Марғубанинг тиззасига қўйди.

— Мана ўзингизга қарашли тақинчоқлардан ташқари Анваржоннинг онаси сизга атаган нарсалар ҳам бор эмиш, ҳаммасини олинг!— деди.

Марғуба тақинчоқларни титиб кўргани одамлар чиқиб кетишини кутар эди. Буни сезиб ҳамма чиқиб кетди. Марғуба тақинчоқларни дарров титкилаб кўрди, ҳамма нарса жойида, лекин қути енгилроқ бўлиб қолгандай туюлди.

Марғуба қора қутини бағрига босиб уйдан аста чиқди

ва зинадан тушганидан кейин ҳеч ёққа қарамай йўргалаб қолди. Анвар билан Муҳайё уни деразадан кўриб зинага чиққанида Марғуба кўча эшигини очгани қўл узатган эди.

— Амма,— деди Анвар,— эшикни қаттиқ ёпманг, қулфланиб қолади.

Марғуба орқасига бир қаради, чиқиб эшикни секин ёпди.

1968 йил.

ҚАНОТСИЗ ЧИТТАК

1

Кимга «Читтак» деб лақаб қўйса бўлади ва у нима учун эрталаб наҳорда бир пиёла совуқ сув ичади?

Цех комсомоллари чиқарадиган деворий газетада «Викторина» ўйини бор, ундаги саволлар кўпроқ техникани ўрганиш, сиёсий саводни оширишга хизмат қилса-да, баъзан цехдаги камчиликларни йўқотишга ҳам қаратилар эди.

«Читтак» ким ва у нима учун эрталаб наҳорда бир пиёла совуқ сув ичади?

Бу савол кун бўйи кулгига сабаб бўлди. Ҳатто ўша сув ичадиган одам — ингичка, новча йигитнинг ўзи ҳам сариқ, эгри тишларини кўрсатиб илжайди ва ёнидаги шеригининг:

— Ўлгундай безбет экансан-да, Набигул!— деб берган дашномига одатдагича масхарабозлик билан жавоб берди.

— Қандай қилай, ўртоқжон, ўзимга қолса шундоқ бўлсин дебманми.

Унинг асл исми — Наби. Ўзининг ашуласи, чолғуси ва қизиқчилиги билан суҳбатларни гуллатгани учун маҳалладаги улфатлари уни «гул»—«Набигул» деб атаганлар.

Лекин заводда уни Набигул эмас, «прогул» дейишади. Аммо бунга ўзи ранжимайди, чунки бу лақаб ўз зарарига қўзғалган жиддий гапни баъзан кулгига, ҳазилга

айлантириш омили бўлади. Агар ишбоши унинг ишга нега кеч келгани, ё бўлмаса бирон ишни нобоб қилгани тўғрисида жиддий сўрар экан, шу жиддиятни юмшатиш учун ўзига «прогул» лақабини тақиш эмас, бузоқ бўлиб маърашга ҳам тайёр.

«Читтак» — Набигул эканини овқат вақтида ҳамма билди, аммо унинг нима учун наҳорда сув ичишини ҳеч ким айтолмади.

Бу заводда, ҳамма заводлардаги сингари, ошхонада ударниклар столи алоҳида. Набигул овқатини еб, шу столлар ёнидан ўтиб кетаётганида бир кекса ишчи унинг билегидан ушлаб, ёнига ўтқизди. Бу ерда деворий газетанинг муҳаррири ҳам бор эди.

Кекса ишчи сўнгги гўшт парчасини оғзига солди-да, қўлининг орқаси билан мўйловини артиб, Набигулга юзланди.

— Читтак сенми?

Ҳамма кулиб юборди. Кекса ишчи газетанинг муҳарририга қараб.

— Нега бунга «Читтак» деб лақаб қўйдиларинг? — деди.

Нариги столда ўтирган кимдир оғзига солган овқатини ютаётиб, палағда товуш билан жавоб берди:

— Нимагаки, шохдан-шоҳга сакраб юради.

Газета муҳаррири ва бу ерда ўтирган бошқалар ҳам шу гапни маъқуллашди. Кекса ишчи икки бармоғи билан мўйловини силаб кулди.

— Болалар, читтак нима учун шохдан-шоҳга сакрашини биласизларми?

Биров «овқат қидиради» деди, биров «унинг табиати шундай» деди, аммо ҳеч ким қушларнинг ичида энг қўнимсиз, беқарори читтакнинг бу қилиғи тўғрисида аниқ бир нарса деёлмади. Кекса ишчи қўлини кўтариб, говурни босди:

— Буни мен ҳам билмайман, аммо Ъолалигимда бир афсона эшитган эдим: Сулаймон пайгамбар ҳамма жониворларнинг тилига тушунадиган, ҳамма жониворларнинг подшоҳи бўлган эмиш. Читтак унга «кавушинг эгри» деган эканми, уни газаб қилган эмиш: менга бир ҳасса топиб кел, ҳасса тўғри ҳам бўлмасин, эгри ҳам бўлмасин деган эмиш. Шундан бери читтак шундақа ҳасса излаб, шохдан-шохга сакрар эмиш. Унинг бир шохга қўниб «чиқ» деб бошқасига сакраши «мен излаган новда бу эмас» дегани эмиш. Агар «читтак» деб лақаб қўйган киши мана шу афсонани билса, Набигулга жуда мувофиқ лақаб қўйишти.

— Читтак шохдан-шохга сакраб тўғри ҳам эмас, эгри ҳам эмас калтак изласа, Набигул заводдан-заводга сакраб нима излайди, дейсиз-да?— деди газета муҳаррири.

— Ҳа, баракалла!— деди кекса ишчи ва Набигулга қаради.— Ҳўш, сен нима излайсан?

Набигул нима дейишини билмай, у ёқ-бу ёққа қаради, сўнгра икки қўлини икки сонига тап-тап урди-да, баланд, ингичка товуш билан хўроз бўлиб қичқирди. Говур Ъосилди. Бир лаҳза жимликдан сўнг, кулги кўтарилди. Набигул югурганича ошхонадан чиқиб кетди. Моторлар гулдураб, филдирак пилдираб, цехда яна иш бошланди. Ҳали «Безбет» деб дашном берган йигит — Қодир Набигулга «ҳолингга вой» дегандай қилиб қаради. Буни Набигул фаҳмлаб, ўзини оқлашга шошилди:

— Буларнинг ҳаммаси хусуматдан, ўртоқжон. Қайси куни эшикнинг олдида арқон тушиб ётган экан, технорук «олиб қўй, оёқ остида ётмасин», деди. Мен олиб қўймадим, «менинг ишим эмас», дедим. Шунга технорукнинг ҳам, ишбошининг ҳам, ана у газетчининг ҳам гаши келди... Айтишиб қолдик.

— Ҳа, олиб қўйсанг нима қиларди?— деди Қодир хўмрайиб.

— Ўзинг ўйла, ўртоқжон, бу, заводнинг арқони кўп

бўлса, гайкаси кўп бўлса, асбоби кўп бўлса... Ҳаммасини олиб қўя берсам, ахир, нима бу... Ойликни оширсин, майли олиб қўяман...

Бу гапга Қодирнинг гаши келди шекилли, кечгача қовогини очиб қарамади, гап сўраса дўнғиллаб жавоб берди, ҳатто Ўир-икки жеркиб ташлади.

Цех комсомоллари ҳордиқ куни икки соатлик шанбалик ўтказмоқчи эди. Шанбаликка қанча одам келишини олдидан билиш топширилган киши цехда рўйхат қилиб юрганда Набигул ташқарига чиқиб турди, тудок бўлиб, ҳамма овқатга чиқиб кетаётганда Қодирнинг олдига келиб йиғламсиради:

— Танқид қилинган одамнинг меҳнати ҳаром экан-да...

— Нима қилди? Нега меҳнатинг ҳаром бўлади?

— Шанбаликка ҳаммани ёзди, мени ёзмади...

Қодир таажубланди.

У ошхонада, овқат маҳалида шанбаликка рўйхат қилган кишидан нима учун Набигулни ёзмаганлигини сўраган эди, у киши Набигулни кўрмаганлигини айтди. Набигул эса столга муштлаб ўрнидан турди ва Ўор товуши билан бақирди:

— Ёлғон гапирма!.. Зараркунанда экансан ўзинг. Шанбаликка кўп киши келишига қаршисан. Икки-уч мартаба айтдим, орқангдан эргашиб юрдим. Жўрттага ўзингни анқовликка солдинг.

Набигулнинг ҳозирги ҳолатини кўрганда ҳар кимнинг ҳам раҳми келар эди. Рўйхатга ёзмаган одам «ростдан ҳам шундай қилганга ўхшайман» деб ўйлади шекилли, паст тушди.

Эртаси иккинчи сменадан қайтишда Набигул Қодир билан бирга кетди. Қодир анча юмшарган эди. Набигул ярамас хулқлари бор эканини бўйнига олиш билан Қодирни яна ҳам юмшатди.

— Кани, ростини айт-чи, нега қўнимсизсан?— деди Қодир кулиб.

Набигул унинг бундай савол беришини кутган бўлса ҳам, «худди шуни сўрашингга маҳтал эдим, яхши сўрадинг» демоқчи бўлгандай жавоб беришга шошилди.

— Уртоқжон, мен сенинг раҳбарлигингда одам бўлман, деб этагингни маҳкам ушлаганман. Сендан ҳеч сиримни яширмайман. Дастлаб кирган заводимдан ўз ихтиёрим билан кетганим йўқ. У ерда битта-иккита ёмон одамлар бор эди: ўзинг биласан, дунёда ғаламис одам кўп. Бири «бунинг отаси ундай, бундай» дея берди. Бошим кал бўлса ҳам кўнглим нозик — ортиқча гапни кўтара олмайман. Кета қолай дедим. Албатта мен буни яхши демайман. Отам баззос бўлгани билан, мен ҳар кимларнинг эшигида юрганман. Фарғонада бир бойга хизматкор бўлганман. Борсам справка топа оламан, аммо бормайман, ўртоқжон. Шунақа ишларга тобим йўқ.

— Прогул қилиб бўшаган экансан-ку!

— Йўқ, кейинги заводдан... шундай бўлди. Прогул қилган эдим, аммо бир кун ҳам беваж прогул қилганим йўқ. Аммо справка олиб бўлмайдиган ваз. Сендай ақли расо, тушунадиган одам бўлса заводдан кетмас эдим. Бир куни акам ўғлини кестирди. Қандоқ қилай, умрда бир бўладиган тўйни ташлаб кетиб бўладими? Бир қултум-ярим қултум ичиш тўйнинг зеб-зийнати. Ичгандан кейин ланж бўласан-да, қандоқ қиласан. Эртасига ҳам ишга бормадим. Албатта мен буни яхши демайман. Бир куни мусаллас суздим; сузмасам бўлмас эди, чунки амаким хумини қистади. Бир айтганида бўшатиб бермасам, янаги сафар бермайди. Мусаллас сузгандан кейин, қандоқ қилиб сабринг чидайдди, тотиб ҳам кўрасан-да. Албатта мен буни яхши демайман. Эртасига кечроқ бўлса ҳам ишга бордим. Аммо картошка қовлатганимда бир-икки кун боролмадим. Мана шу жуда ёмон бўлди — бошқа прогулларни ҳам кўзга кўрсатиб юборди...

— Озми-кўпми боғчачилик иши бўлган бошқа одамларни ҳам биламан, боғчачилик уларнинг ишларига халал бермайди-ку.

— Қандоқ қилай, ўртоқжон, бошқа ишларни йиғиштирай десам ойлик етмайди. Пул керак. Узим очиқ қўл йигитман. Бир оғайним уйга борса юз сўм сарф қилмай жўнатмайман.

— Хотининг ҳам ишласин!

— Хотин ишласа-ку, сатта иликка палов қилар эдик-ку-я, лекин хотинимни асти ишлатгим йўқ. Узинг инсоф қил, хотининг уйда ўсма қўйиб, сурма тортиб йўлингга нигорон бўлиб ўтирса, келиб чўзилганигда бир сидра уқалаб ташласа қандоғу, ўзинг билан барабар ишдан келиб оғиз очгани қўймаса қандоқ? Албатта мен буни яхши демайман.

Набигул икки гапнинг бирида «албатта мен буни яхши демайман» дейишидан Қодир «шуларнинг ёмон эканлигини энди билган бўлса, демак қилмишига пушаймон, бундан кейин ўзини тиядиганга ўхшайди», деб ўйлади. Хусусан, у яхши бир ўртоқнинг ёрдамига, раҳнамолигига муҳтож эканини билдириб, «энди сенинг этагингдан маҳкам тутдим, қайси йўлга бошласанг ўзинг биласан» деганидан кейин Қодир жуда ийиб кетди. Шунинг учун унинг «ҳордиқ оқшоми бизникига борайлик, менга оқ йўл деб фотиҳа бер» деган таклифини қайтармади.

II

Қодир эртаси ҳордиқ оқшоми, ваъда қилган вақтида бориб, Набигулни маҳалла қизил чойхонаси олдида учратди. У, дафтар кўтарган бир киши, афтидан, маҳалла комиссиясининг раиси билан уришар, новча, букчайганроқ

бир йигит ўртага тушиб уни орқага тортар эди, Набигул Қодирни кўриб ғазабидан тушди, унинг олдига келаётиб дафтар кўтарган кишига бақирди:

— Рабоччикман,— деди кўкрагига муштлаб,— савдогар эмасман! Қоровулга бергани тугиб қўйган пулим йўқ!..

Новча йигит Набигулни жаҳл билан силтади ва итариб юборди, сўнгра Қодирга қараб илжайди-да, қўлини кўкрагига қўйиб:

— Бу лаънати олиб кетинг,— деди ва келиб сўрашди.

Набигул Қодирни қўлтиқлаб тор кўчага бошлади. У новча йигит ҳам булар кетидан юрди.

— Бопладимми?— деди Набигул кетига қараб,— йилига олти сўм эмиш, олти тийин бермасман...

Бу қандай можаро эканини Қодир дастурхон устида ҳалиги йигит — Набигулнинг акасидан эшитди. Набигулга маҳалладан олти сўм қоровул пули чиққан экан.

Набигул қаёққадир кетиб, Қодир унинг акаси билан ёлғиз қолди. Бу одам Қодирнинг келганига кўп хурсандлик билдириб ўзини унга жуда яқин тутди. Қодирнинг иши, турмуши тўғрисида сўраб, яхши томонларига хурсандлик изҳор қилди, ёмон томонларига эса афсусланиб, агар шуни бир ҳафта, ҳатто бир кун илгарироқ билганида ёрдам қилиш қўлидан келганини билдирди. Қодир ўз уйини кўкимтир бўёқ билан трафарет қилдириб, шунга мос келадиган абажурга зориққанини ва кўп машаққатлар билан аранг топганини айтганида, у худди «ўзингда бор нарсани нега қидирасан» дегандай таажжубланди:

— Ие, ахир Набигулга бир оғиз айтмайдиларми!

— Айтиб эдим, шекилли.

Бу одам шунча дарғазаб бўлдики, Набигул шу ерда бўлса бир-икки тарсаки урадигандай эди.

— Бизнинг Набигул одам эмас ўзи! Ёш-да, ҳали ошна-

оғайнигарчиликни билмайди. Минг мартаба айтаман: ҳой, ука, ошна-оғайниларинг бир нарсага зориққанда ҳожатини чиқариш қўлингдан келмаса менга айт, агар етти аждарҳо бараварига оғзини очиб — топиб берма, ютаман» деганида ҳам писанд эмас — топиб бераман! Оғайни-чи, ҳой, бу дунёда оғайни бўлиш керак.

Қодирнинг келганига яна хурсандчилик билдирди, яна Набигулдан койинди, шундай қадрли меҳмон келишини олдинроқ билмагани сабабли тайёрлик кўролмаганидан нақадар хижолатда эканини айтиб ётиролмас эди.

Қирқ ёшлардаги бир киши кирди. Набигулнинг акаси бу одамни ҳурмат билан қаршилаб, Қодирга «амакимиз» деб таништирди. Қодир бу одамнинг афтидан касб-корини белгилай олмади. У бир тўғрида ўпкалаб, район советининг раисига «бўлди энди, оғайним эмассан, мен билан гаплашма» деган эмиш, аллақандай бир терговчини чақиртириб (чақириб ҳам эмас) хўп сўккан эмиш. Қодир унинг қаерда ва қандай хизматда эканини сўрагани тортинди.

— Мен бу кишининг дидларига қойил бўлдим, амаки,— деди Набигулнинг акаси,— уйларини кўкимтир бўёқ билан трафарет қилдирган эканлар, ҳафсала қилиб, чироқларига шу рангдаги абажур ҳам қўйиптилар. Менинг ҳам дидим чакки эмас деб юрардим, аммо бу кишининг олдиларида тўқим табиат эканман деб қўйдим. Дидни қаранг-а, трафаретнинг рангига мос абажур!

Унинг амакиси Қодирнинг кийим кийишига ҳайрон қолди: Қодирнинг кўйлаги оқ, галстуги кўк экан, шундан ҳам бир гўзаллик топди. Шундай қилиб, Қодир барча гўзал нарсалар ва ҳусннинг «заршуноси» бўлди.

Набигулнинг акаси Қодирга попоп машина билан гул солинган қора бахмал бир рўйжа кўрсатди.

— Шоабдуфаттоҳхўжаев икки юз бераман, тез менга бер, деб ёпишди,— деди аввал амакисига, сўнгра Қодирга

қараб,— у, тўқим табиат бир одам... минг тилла берганда ҳам нега берай!

У Қодирдай гўзаллик заршуносининг бир оғиз сўзини эшитиш учун тўқим табиат кишиларнинг минг тилласидан воз кечишга тайёр эканини ва агар бир юз йигирма сўм пулга ҳаддан ташқари зориқмаганида бу рўйжани Қодирга сотишдан кўра текинга беришни афзал кўрганини билдирди.

— Мана шу четидан тангадай жойини сичқон емаганда беш юз сўмлик мато экан,— деди амакиси аввал Қодирга, сўнгра жиянига қараб,— бу кишига бераман дейсану мени уялтирасан-да. Райсоветнинг раисига ваъда қилган эдим.

Қодир «ҳа, ўша одам ола қолсин» дея олмади. Набигул келди. Унинг кетидан бири най, бири танбур, бири дутор кўтарган уч йигит кирди. Набигулнинг айтишича, булар маҳалладаги ҳаваскор созандалар эди. Машқ вақтида Қодир буларда ҳеч қандай завқ кўрмади. Ҳаммасининг ҳам қўли асбобда, диққати бўлак ёқда, кўзи жавдирайди, ниманидир кутади, нимадандур умидвор.

— Бу нима денг, амаки,— деди Набигул тоқчадаги бир чирпит мусалласни кўрсатиб.

— Ақлнинг қайроғи!

— Йўқ, амаки, бу — қасам. Мен бугун қасам ичаман. Қодиржон акам цех бошлиғи бўлган кундан бошлаб ударник бўлишга қасам ичаман!

Қодир ўнғайсизланди.

— Қўйсанг-чи, ҳали маълум эмас...

— Нега маълум бўлмас экан,— деди Набигул пиёлаларга мусаллас қуяётиб,— цех бошлиғи бўлишингизга ичганимиздан кейин албатта бўласиз! Қани...

Қодирнинг цех бошлиғи бўлишига, ундан кейин саломатлигига, яна алланималарга устма-уст бир неча марта қадаҳ кўтарилди. Қодирнинг боши қизиб қолди. Набигул-

нинг акаси бир навбатини Қодирга «сўна» қилди. Қодир кўнмади. Набигулнинг амакиси илтимос қилди. Қодир уэр айтди. Томоғи тақиллаб ўтирган дуторчи «кўтармасалар ичмасинлар» деса ҳам Набигул унамади. Қадаҳ тўхтаб қолди. Дуторчи дуторнинг қулоғини жаҳл билан қаттиқ бураб, торини узиб юборди. Суҳбатдан нечукдир файз кетди. Қодир бошқа ичмаслик шарти билан иккинчи пиёланинг ярмини ичишга рози бўлди. Набигул Қодирнинг қўлини қўйиб юбормай ҳаммасини ичишга мажбур қилди.

III

Қодир уйғонди, у ҳаддан ташқари чанқаган эди, чойнакда қолган совуқ чойни шимириб, атрофига қоради. Набигулдан бошқа ҳеч ким қолмабди. Қодир Набигул мажбур қилгандан кейин яна ичдими, йўқми — билмасди.

У ўрнидан турмоқчи бўлган эди, боши айланиб йиқилди, судралиб обрезнинг олдига борди; у ерда юмалаб ётган шишани кўриб кўнгли озди. Хушёрликда «шер билан олишсам енгаман» деган Қодир ҳозир биқинига ботиб турган қумғонни нари суришга мадори етмас эди. Не машаққатлар билан ўрнидан туриб соатига қаради. Соат тўрт. Юраги жигиллаб кетди. Бир жойга бориб сира бундай кеч қолган эмас эди. Хотини кўчаларда юрганмикан! Дарров қайтиш нияти бўлганидан, Набигулникига келаётганини хотинига айтмаган эди. Бу ҳам майли, лекин шу аҳволда борса хотини нима дейди? Хотини уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрган эмас.

Набигулни уйғотган эди, турмади. Кийинди. Набигулнинг акаси, ана у мисли топилмайдиган рўйжани ўраб, ихчам қилиб боғлаб, пальтосининг чўнтагига солиб қўйган эди. Қодир, рўйжа эсида йўқ, нима экан деб олиб

қарамоқчи бўлди, аммо чўнтагидан суғура олмади, кейин эсига тушди.

Кетди. Йўл-йўлакай инқиллаб борар эди.

Борганда хотини маст эканини билмаса, кеч қолгани учун бир-икки дўнғиллаб қўя қолса қандай яхши бўлар эди!

Уйига етди. Эшиги олдида кимдир қоп-қора ҳайкалдай бўлиб турар эди. Қодир ҳали бу ким бўлиши мумкин эканини ўйлаб етмаган эдики, у киши, кўрди шекилли: «Э, ана келдилар, Қодир ака!» деб чақирди. Бу — маҳалланинг қоровули эди. Қодир товуш берган эди, қоровул: «Бемаҳалда ҳаммани югуртириб қаёқда қолдингиз», деб койиди ва ҳўштагини чалиб, узоқлашди. Эшик «ғийт» этди. Эшикни очган хотини эканини Қодир билди.

Қодир эшикдан кирар экан, киргандан кейин нима дейишини билмас, нима деса ҳам хотини бақириб берадигандай туюлар эди.

Уйга кирди. Хотини боласини аллалаб ётқизмоқда эди. Қодир ечинди. Хотини Қодирга бир қаради-да, маст эканини билди, аммо ўзини билмаганга солиб:

— Чой ичасизми?— деди.

Қодир «энди бу мени чой ичириб қўйиб жонимни олади-ку», деб ўйлади-да, ерга қараб:

— Йўқ, чарчадим, ётаман,— деди.

У ҳозир хотинининг қаёққа бординг, нега бунча кечикдинг, деган сўроғини кутар ва шу сўроқни берса, гап эшитиб бўлса ҳам шу ташвишдан қутулишни хоҳларди.

Хотини индамади. Қодир «энди ётгандан кейин бошлайди шекилли-да», деб ўйлади. Хотини эшикни занжирлади, чироқни ўчирди ва кундагидай ёта берди. «Бу эрталаб ишни катта қилмоқчи шекилли», деб Қодирни ваҳима босди.

Хотини эрталаб ҳам индамади. Овқатгача, овқатдан кейин ҳам чурқ этмади. У индамаган сайини Қодир азоб-

ланар эди. У рўйжа олиб келганини унутган экан, эсига тушди; уни чўнтагидан олиб, хотинининг олдига қўйди, илжайди; шу баҳона билан ўзи гап очиб, узрини айтмоқчи бўлди.

— Нима бу? — деди хотини рўйжани ёзиб.

— Каравотнинг тепасига ослани шундақа бир нарса қидириб юрган эдинг шекилли. Жуда ажойиб нарса.

Хотин рўйжанинг у ёқ-бу ёғини кўрди.

— Неча пулга олдингиз?

— Қани, мўлжалингни айт-чи.

Хотин рўйжанинг сичқон еган жойига бармоғини тикиб:

— Саксон сўм, — деди.

— Яъни саккиз юз сўм демоқчимисан?

— Ун мартаба камайтириб айтадиган бўлсам, саккиз сўм дер эдим.

Қодир рўйжани ёзиб, синчиклаб қаради; кўзига оддий, бозорий рўйжалардан кўринса ҳам, бунчалик мақтовини ашитгани учун сира оддий рўйжалар қаторида кўргиси келмас эди.

— Мен, сен билмаймиз-ку бунақа нарсани. Бунни танийдиганлар билади. Агар шу жойини сичқон емаганда беш юз сўм мато экан.

Хотини лабини бурди.

— Сиз неча пулга олдингиз?

— Бир юз йигирма сўм.

— Пулини ҳам бердингизми?

— Олгандан кейин беради-да, киши!

— Кимдан олдингиз?

— Бозордан эмас, пулга зориқиб ноилож сотган бир одамдан... Бунинг хуштори жуда кўп экан, ўзи айтди.

Хотин бошини чайқади ва зорланиб деди:

— Ахир мен бунни тўқсон сўмга олмаган эдим-ку!

— Қаерда, қачон, бошқадир...

— Бозорда, йўғ-э, кўчада. Ҳеч бошқа эмас, шунинг ўзгинаси. Мана сичқон еган жойи. Эгаси юз сўм сўради. Мен етмиш сўм дедим. Агар сичқон еган ери бўлмаса саксон сўмга олар эдим, дедим. Саксон сўмга берар эди.

— Йўғ-э, бошқадир. Туппа-тузук обрўли бир одам райсоветнинг раисига ваъда қилган экан. Менинг юзимдан ўтолмай ноилож берди-ю!..

Хотин индамади, рўйжани тахлаб, столнинг четига суриб қўйди.

Қодир рўйжа хотинига жуда ёқар, бу яхши иши у ёмон қилмишини ювиб кетмаса ҳам, ҳар ҳолда хотинни бир оз юмшатар деган умидда эди. Бу яхши иш ҳам ёмон бўлиб чиққандан сўнг қунишди.

Қодир бўлган воқеани бошдан-оёқ сўзлаб берди.

— Мен қанотсиз читтакнинг уйига борган эдим, маълум бўлишича, у ерда қанотсиз қузғунлар ҳам бор экан,— деди.

1935 йил.

БЕК

Эй, ўзингни, ҳолатингни билмаган Асроркул...
Муҳий.

Муҳаррир ҳозир келтирилган чойдан икки ҳўплаб энди бизга қараган эди, эшикдан биров кириб келди. У навбат кутмай, бизга эътибор ҳам қилмай, тўғри муҳаррирнинг столи ёнига борди; қўлидаги портфелини остига қўйиб ўтирди-да, муҳаррирга кўз қири билан қараб:

— Хўш, ўртоқ, бизнинг иш нима бўлди?— деди.

— Қанақа иш?— деди муҳаррир.

— Менинг мақоламни қачон амалга оширасиз?

— Ҳм... мақолангизни босмоқчи эмасмиз... тушунмадим.

— Тушунмадим? Бундан чиқдики, ўқимабсиз-да!

— Диққат билан ўқидим.

— Ўқиган бўлсангиз сабаб тушунмайсиз? Ё ўқимангиз, ё... билмадим энди, қандай баҳо беришлик керак!

Муҳаррир чуқур уф тортди, пешанасини ишқалади, кейин мумкин қадар совуққонлик билан сўради:

— Хўрознинг қичқирганини эшитганмисиз?

— Нега эшитмас эканман?

— Хўроз нима деб қичқиради?

У одам кўрсаткич бармоғини пешанасига қўйиб чуқур ўйлади, сўнгра, худди илгари билгану ҳозир эсидан чиққандай жавоб берди:

— Шуни... шуни билмас эканман,— деди.

— Хўрознинг қичқирганини эшитган бўлсангиз, нега нима деб қичқирганини билмайсиз?— деди муҳаррир кулгидан лабини йиғиштиролмаи,— бундан чиқдики, ё эшитмагансиз, ё... билмадим энди, қандай баҳо бериш керак...

Мен кулиб юборган эдим, шеригим туртиб, кўз қисди. У одам менга худди еб қўйгудай бўлиб бир қаради-да, остидан портфелини суғуриб оларё экан, муҳаррирга дўқ урди:

— Хўш, ўртоқ, мени хўроз демоқчи бўласизми? Кечирасиз!

— Йўқ. биродар,— деди муҳаррир,— хўроз демоқчи эмасман, эшитиб билмаслик мумкин бўлганидай, ўқиб тушунмаслик ҳам мумкин демоқчиман... Инженер Йўлдошева йигирма олтинчи йилда, рабфакда ўқиб юрганида маҳаллада паранжи ёпиниб юрган бўлиши мумкин, буни ҳозир таъна қилишда ҳеч қандай маъно йўқ. Унинг эри Раҳимовнинг ўн тўққизинчи йилда Чекага тушгани ҳам рост, лекин Чека уни жиноятчи сифатида эмас, боқимсиз бола сифатида қўлга олган. Ахборингиз учун, Чека ўша вақтларда боқимсиз болалар устидан ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига олган эди. Инженер Йўлдошеванинг «клуб ҳовлисида чўчка боқилмасин» деганидан «чорвачиликка қарши» деб хулоса чиқарасиз, лекин чорвачиликни, пахтачиликни яна ривожлантириш, умуман республикамизни ҳар жиҳатдан яна ҳам гуллантишда катта омил бўладиган оламшумул ишда совет мутахассисига хос сабот, ғайрат кўрсатганидан ҳеч қандай хулоса чиқармайсиз! Унинг хизматини Олий Совет Президиуми тақдир қилди-ку! Совет ҳукумати неча йиллар парвариш қилиб ётиштирган бир кучни бебурд қилиш сизга нима учун зарур бўлиб қолди? Болта кўтаоиб одам овлашни сизга ким ўргатди? Сиз нима учун «Биз маҳалла меҳнаткашлари» деб ёзасиз? Маҳалла меҳнаткашлари сизга қачон ва нима деб ваколат берган?

У одам портфелини яна остига тикди, орқасига суянди, тез-тез киприк қоқиб:

— Мен одам овлаб нима қилибман?— деди,— Йўлдошевнинг яхши томонларини айтмабманми? Яхши томонларини ҳам айтгандирман, ёмон томонларини ҳам... топиб айтдим!..

— Ҳа, баракалла! Барини эмас, «топиб» айтгансиз! Энди, бу нарсани ёзишдан мақсадингиз нима?

Шеригим мени секин туртиб, имлади. Қабулхонага чиқдик. Шеригим у ерда ўзини зўрға тутиб турган экан, қотиб-қотиб кулди.

— Сиз бу одамни билмайсизми?— деди. — Бекни-я? Утиринг, айтиб берай. Барибир энди муҳаррир ҳали-бери бўшамайди.

Утирдик. Шеригим диванга яхшироқ ўрнашиб, гап бошлади:

— Бу одам ҳозирги замондан роса йигирма йил орқада қолган, лекин шуни ўзи билмайди, айтсангиз сиз билан «олти ой отпуска олиб» муштлашади. Бек, белига газета қистириб, самоварларда «ҳомуз қорбун» деб «илм» сотиб юрган чоқларда аллақайси идоранинг хат ташувчиси бўлган Субхонқул ҳозир кўн заводининг директори, депутат бўлганини тан олади, аммо ўша вақтларда энди паранжи ташлаб, савод мактабига қатнаб юрган аёлларнинг ҳозир бири врач, бири агроном, бири инженер бўлганини сира-сира тан олмайди. Мен авваллари унинг бу хилдаги очиқ кўрлигига қандай маъно беришни билмай юрар эдим, кейин билсам, бу очиқ кўрлик ўша вақтда «узоқни кўради-ган», олимларча айтган бир «ҳикмати»нинг натижаси экан: Бек ҳазратлари ўша вақтда: «Аёллар минг ўқиса ҳам савод чиқаришдан нарига ўтолмайди, савод чиқариш учун эса паранжи ташлаш шарт эмас!» деган эканлар! Мана энди, кўриб турибсиз, бу «ҳикмат» турмушда қув-

гин еб, қайси кавакка киришини билмайди. Энди Бек ё ўз «ҳикмати»дан воз кечиши керак, ё унинг ҳақ эканини исбот қилиши керак. Бундан воз кечиш ўша вақтда узоқни кўрмаганига иқрор бўлиш деган сўз, бунга иқрор бўлиш эса ҳозир ўзини илгаригидан ҳам донишманд, энг камида «ўртачароқ» сиёсий арбоб ҳисоблаган ва ҳозир қадри бўлмаганига ўзича ҳар хил маънолар бериб, ўлганидан кейин шаҳарнинг энг обод ерига ҳайкал қўйилишига шубҳа қилмаган одам учун... қандай бўлади, деб ўйлайсиз? Кулманг, ҳайкал қўйилишига сира-сира шубҳа қилмайди: шубҳа қилмаслик ҳам гапми — истироҳат боғидаги кўл бўйига физкультурачи қиз ҳайкали қўйилганда «яхши жой банд бўлиб қолди» деб бўғилган эди!.. Демак, ўз «ҳикмати» ҳақ эканини исбот қилиши керак, исбот қилиш ўрнига уни қанақа чиройли сўзларга ўрамасин — палағда тухумга мурч сепиб бергандай гап — барибир еб бўлмайди. Бироқ, Бек жаноблари ўз фикрларини, қарашларини эркак-аёл — ҳамма учун мўътабар ҳисобланганлари учун, «мен аёлларни бебурд қилсам, уларни писанд қилмасам, ҳамма шундан тегишли хулосани чиқара беради» деб ўйлайдилар. Бек қаерда қандай мажлис бўлса қолмайди; борганида ҳам атайлаб ҳаммадан кеч боради-да, ўртадан тантанали суратда ўтиб, олдинги қаторга ўтиради. Бирон аёл сўзга чиққундай бўлса унинг ўтиришини кўрсангиз: бу аёлга ҳамма гапни гўё ўзи ўргатгану, энди мажлисда ўтиришидан мақсади билиш — қани, ўргатган гапларини эплаб айтоладими, йўқми? Сўз давомида негадир хир-хир кулади, отини аския ва ҳазил қўйиб, аёлни калака қилиш мақсадида, луқмалар ташлайди. Одамлар баъзан бу аския, ҳазилга эмас, унинг ўзига, унинг аҳволига кулишса, «жуда ўринлатдим» деб керилади. Бек ҳеч қачон ҳеч кимнинг фикрига қўшилмайди, ҳамиша «ўз фикрида қолади», ҳар бир ногикдан кейин албатта сўз сўраб қўлини кўтаради; сўз берилмаса ҳам вайсайди; мабодо сўз берилса минбарга

чиқади-да, тўғри келган аёлга қараб кулади, сўнг худди фикри зўрлик қилиб бошини ёриб юбораётгандек, икки қўли билан бошини маҳкам ушлаб сўз бошлайди. Унинг инженер Йўлдошева тўғрисида «мақола» ёзиши ҳам мана шундан келиб чиққан. Бу «мақола»ни мен кеча ўқиган эдим. Бек Йўлдошевани бебурд қилмоқчи, бироқ «донишманд»лиги билан бебурд қилолмайди, шунинг учун Йўлдошеванинг чўчқа тўғрисидаги гапини эрининг қачондир Чекага тушганлигига боғлапти.

Бирдан кабинет эшиги очилди, Бек бир қўлтигида пальто, бир қўлтигида портфель катта-катта қадам ташлаб чиқди-да, пальто билан портфелини секретарнинг столига улоқтириб, бор товуши билан бақирди:

— Хон-монимдан кечаман, дунёдан портфелсиз, пальтосиз ўтаман, аммо бу ишни очмасдан қўймайман!

Шеригим унга бир стакан сув берди, пальтосини кийгизиб қўйди, портфелини қўлига бериб, юпатди:

— Қўйинг, Бегим, ўзингизни уринтирманг. Албатта очиб ташлайсиз. Колумб, хотин талоқ, Американи тинч қўйганда албатта ўзингиз очар эдингиз...

— Очар эдим! Албатта фош қилар эдим, мен ундай одамларни!— деди Бек ва ҳозир бориб Колумб билан муштлашадигандай, дарғазаб бўлиб жўнади.

Биз ишимизни битириш учун муҳаррирнинг олдига кирдик. У гоҳ бўғилар, гоҳ кулар эди. Шеригимдан Бекнинг таърифини эшитиб:

— Шу гапларни ва бу ерда ўтган можарони Қумрихонга айтиб беринг, ҳикоя қилиб ёзсин, албатта, босиб чиқарамиз,— деди.

-- Ёзишга ёзар-ку,— деди шеригим,— лекин Бек ўқимасин, бўлмаса: «хўш, ўртоқ, нима демоқчи бўласиз, ҳозирги замонда шунақа одам борми?» деб келади.

— Газета ўқиса шу аҳволда бўлармиди? Еза берсин. Ўзи бирон фойдали иш қилмай, иш қилаётган одамларга

халал берадиган бу хилдаги «бек»лар битта-иккитагина эмас.

Ҳикоя ёзиладиган бўлди.

Муҳаррир совиб қолган чойини шимирди ва бир ярим соат бекорга ўтган вақтга ачиниб, бизга қулоқ берди.

1940 йил.

БОТИРАЛИ

Хурмат хола бир куни туш кўрса, ўгли Ботирали тарнов бошидаги тегирмоннинг томида каттакон кетмон кўтариб турган эмиш. «Хой болам,— депти кампир,— туш буёққа! Нима қилаётибсан?» Ботирали индамай томга кетмон ураверипти. Тегирмонни бузиб, ўрнига электростанция солар эмиш.

Кампир уйғониб кўнгли ғаш бўлди: электр-ку ёруғлик-а, лекин янги иморатнинг хосияти йўқ. Хурмат хола бу тушни ҳеч кимга, ҳатто чолига ҳам айтмади. Садақа берди.

Ботиралининг аскарликка кетганига уч йилдан ошди. Уруш бошланган ҳафталари алланима деган шаҳардан хат қилган эди, ўшандан бери...

Кампир кўрган туши тўғрисида «бетаҳорат кўрилган туш» деб кўнглига таскин бериб юрган эди, арафа кечаси содир бўлган фалокат юрагини эзиб юборди. Чоли тушкур сандалга ўт соламан деб, қизил якандознинг қоқ ўртасини куйдириб қўйди.

— Касофатингиз ўзингизга урсин! Мажлисга чиқиб ваъз айтишни биласиз, битта ўтни эплаб сололмайсиз! Шум! Касофат!..

— Ке қўй энди, ўзинг умрингда кўрпа куйдирмапсанми?

— Мен бемақал куйдирган эмасман!

— Бундан чиқдики, билиб туриб куйдирган экансанда? Мен билмасдан куйдирдим... Виноват.

— Ҳа! Мен ўн беш яшар ўйноқи... тегишинг, биқинимни чимчилаб хир-хир кулинг. Ота бўлмай, қаро ер бўлинг. Чол ҳўл якандозни қайириб сандалга ўтирди, оёгини узатар экан:

— Сен унақа бесабр бўлмагин, — деди, — урушга борган одам ўлаверган бўлса, ким урушаётипти? Немисни ким олдига солиб қуваётипти? Ирим-чиримингни қўй, тушунган кампир деб ким айтади сени. Бир хил кампирлар бўлади, «бурга йўталди» десанг ҳам ишонаверади, ақлини югуртириб кўрмайди. Сен бир ярим ой ўқиган бўлсанг ҳам, оғзингда илминг бор. Тўшак деган нарса ўт тушса куяверади. Бунинг Ботиралига ҳеч тегишлиги йўқ.

— Нега бўлмаса хат келмайди?

— Хат келмаганлигини шунчалик деб биламанки Ҳайронман. Бир қор-қол бўлган бўлса, кўмондири хат қилар экан. Найманлик уста Холиққа шундай бир хат келган экан. Кўрган эдим. Энди мен сенга айтсам, дуо қилавер, кўп қаторида омон бўлсин дегин. Шайтоннинг гапига кириб енгиллик қилиш керак эмас. Ёш боланинг қуввати икки оёғида бўлади — юриб, югуриб чарчамайди; йигитнинг қуввати белида бўлади — меҳнат қилиб чарчамайди; қариларнинг қуввати қаерда бўлади? — Дилида бўлади. Ҳеч ким бардош бера олмайдиган ғамга қари одам бардош беради. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр дейишади. Сен шунақа қилиб ўтирсанг, ёш-яланглар нима қилади? Худо кўрсатмасин, бирон хунук хабар келганда ҳам сен ёш-ялангларни босишинг керак.

Кампирнинг лаби пирпираб кўзига ёш келди.

— Ҳой, сиз менга нимани даромад қилаётипсиз? Ростини айтинг, мана шу ноннинг ҳурмати, бир гап борми? Хат келганми?

— Жинни бўлдингми? Мен омади гапни айтаётиман.

— Йўқ, омади гап бунақа бўлмайди. Билдим.. Билдим! Тегирмон, кўрпача...

— Нимани билдинг? Нима тегирмон?

Кампир сочини юлиб йиғига тушди. Чол сира эплай олмади. Йиғлаб-йиғлаб охир ухлаб қолди.

Унинг тушига яна тегирмон кирди. Уртаси куйган қизил якандозни кимдир тегирмоннинг тарновига ёпиб қўйган эмиш.

Кампир азонда туриб, чолнинг ҳайҳайлашига қарамай йиғи бошлади. Қўни-қўшни кирди. Колхоз раиси чолнинг кўнглини сўраб:

— Кечаги хатда шунақа хабар бор эканми?— деди.

Кампирни ҳеч йўл билан юпатолмай, хуноб бўлган чол раиснинг сўзини эшитиб, оғзини очганича бир оз анграйиб турди-да, кейин ҳушини ўнглаб:

— Нима деяпсиз, қанақа хат?— деди.

— Уша хатдир-да. Кеча жамоада кўрган эдим. Бўронбой олиб келдими ахир? Конвертда...

— Ҳали шунақа хат келганми? Оббо!..

— Қайси хатни ўқиб бунақа қилиб ўтирибсизлар, бўлмаса? Ҳа, ана Бўронбой келди. Ҳой, Бўронбой, бери кел! Кечаги хат қани?

Бўронбой этигининг қўнжидан юпқа конвертни олиб раисга узатди. Чол конвертни кўриб кўнгли озиб кетди, лекин ўзини бардам ва мардона тутиб:

— Очинг, ўқинг,— деди.

Раис конвертни очди, тўрт энлик қоғозга хира қалам билан ёзилган хатга кўз югуртириб, бирдан чеҳраси ўзгариб кетди. Бу ўзгариш қўрқувми ё таажжуб натижаси эканини ажратиш қийин эди.

— Ўқинг, ўқинг,— деди чол.

Раис бир оз ўзини босиб олгач, ўқиди:

«Меҳрибон онажоним, отажоним!»

Азиз дўстларим, ҳамқишлоқларим!

Мен бугун эрталаб соат бешда ўз қисмларимиз турган районга келдим. Эртага тўла хат ёзаман, адрес юбораман.

Н. районда немисларнинг қорнига қозиқ қоқётган партизанлар отрядидан салом. Содиқжон акам билан бирга эдик. Оиласига хабар қилинглар.

Ботирали Холботиров».

Чол озроқ қимиз ичгандай бўшашиб ўтириб қолди. Ховлидаги ғовур, ҳатто кампирнинг йиғиси ҳам уни аллаётгандай бўлар эди.

Раис хатни баланд овоз билан уч марта ўқиди. Кимдир Сидиқжоннинг оиласига хабар бериб суюнчи олгани кетди. Кампир йиғидан тўхтади, лекин у хатнинг худди шу бугун аза очмоқчи бўлган кунда келганига ҳайрон бўлиб, шубҳаланар эди.

Икки кундан кейин Ботиралидан тўла хат келди. Унинг ичида сурат ҳам бор экан. Кампир суратга разм солиб, «бу эски сурат» деди ва хатга мутлақо ишонмади. Шундан кейин чолнинг зардаси қайнаб кетди.

— Янги йилга неча кун қолди?— деди.

— Икки кун.

— Ундай бўлса, тақ кўзойнагингни! Қалам билан қозғ ол. Уз қўлинг билан ёз: «Ўғлимиз Ботирали! Дуойи салом...» У ёғини ўзинг келиштир. Хўш... «Яна сўзимиз шуки, бизга суратингни олдириб юборгин, лекин шу суратни кўрганда, бу йил олинганлиги маълум бўлиб турсин...»

Кампир илжайиб қаламни қўйди, чолнинг соқолидан тутиб, у юзидан, бу юзидан ўпди ва:

— Жаҳл устида айтган гапларимни кўнглингизга олмайсизми?— деди.

1942 йил.

БОЛЬШЕВИКЛАР

Қишлоқ яқин 10 ойдан бери бесаранжом бўлиб қолди. Шунгача қишлоқ — адирлар қатида мушукдай мудраб ётган, аҳоли ҳатто герман билан уруш бошланганини икки йилдан кейин, оқпошшо мардикор оладиган бўлгандагина эшитган эди. Бутун юртни шўришга солган мардикор воқеаси ҳам унча билинмай ўтди: сойнинг у юзидаги Пасткўчадан Мадрайим, бу юзидаги Бозорбошидан Турсунбой деган икки йнгит мардикорликка кетди-ю, қишлоқ яна жимжит бўлиб қолди.

Бундан ўн тўрт ой муқаддам кунлардан бир куни шу қишлоққа: «Ленин деган, бўйи булутга етадиган бир соҳибқирон чиқибди, шу соҳибқирон ўтган ҳафта оқпошшони тахт-пахти билан кўтариб улоқтириб ташлабди», деган хабар етиб келди. Пошшога қашшоқлик, қазо сингари пешанага битган нарса деб қарайдиган халойиқни бу хабар ҳайратга, ҳаракатга солиб қўйди. Бу гап катта ўғли Турсунбой мардикорликка кетгандан бери бетоб ётган Адолат холанинг ҳам қулоғига етди. Салкам икки йил дард тортиб, бир ҳовуч бўлиб қолган кампир бу хабарни эшитиб, кўрпа-ёстиқ деб аталган бир қучоқ увода орасидан бошини кўтарди, нурсиз кўзларини кичик ўғлига тикди:

— Турғун, болам, мени кўчага олиб чиқ! Олиб чиқ, кўчага!..

Ун-ўн икки ёшлардаги Турғунбой онасини тўшаги билан даст кўтариб кўчага олиб чиқди ва эшик ёнидаги супага ўтказиб қўйди. Кўча серқатнов, сой бўйидаги тегирмон саҳни ва Бозорбошидаги самовар гавжум. Томларда яланғоч боласининг тўнчасини ёпинган хотин-халаж... Ҳеч бунақа бўлган эмас!

Бир неча киши кампирдан ҳол сўраб, оқпошшо тахтдан йиқилган бўлса, Турсунбойнинг эрта-индин кириб келишидан умидвор қилиб ўтди. Бу умид кампирга дармон киргизди. Шундан кейин Адолат хола кўчага ҳар куни чиқадиган, баъзан эшик олдида ўтириб кунни кечиктирадиган бўлди. У авваллари ўғлининг қайтиб келишига доир яна ҳам аниқроқ хабар эшитгани чиқса, кейинчалик бугун-эрта кириб келиши аниқ бўлиб қолган Турсунбойни қарши олгани чиқадиган бўлиб қолди. Ҳафталар ўтди, ойлар ўтди. Турсунбойдан дарак йўқ. Қумқишлоқдан кетган ўн бир йигитнинг саккизтаси қайтиб келган эмиш, лекин Турсунбойдан дарак йўқ. На ундан дарак бор, на пасткўчалик Мадраимдан. Лекин бу интизорлик кампирни толиқтирмади, чунки қишлоқда ҳар куни бир ёки бир неча янги гап тарқалади. Бу гапларга ҳар ким ўзича маъно беради-ю, Адолат хола гоҳ ўғлининг тобути устидан чиқиб қолгандай эс-ҳушини йўқотади, гоҳ ўғли билан бирга яна алланима, замину замон кўрмаган бир шодлик келадигандай хурсандликдан ирғишлаб увада орасидан чиқиб кетгудай бўлади.

Кампир эшик ёнидаги супада ўтириб, Бозорбоши, Тегирмон саҳнини кузатиш, ўтган-кетгандан гап сўрашга қаноат қилмай қўйди. У қаерда уч-тўрт одам йиғилган бўлса, ўша ерга бориб гапларни ўз қулоғи билан эшитишни, ташқаридан келган ёки бирон ёққа бориб қайтган одамни ўз кўзи билан кўришни хоҳлар, Турғунга тиним

бермас эди. Турғун кампирни опичлаб юриб, узлуктириб қўймаслик учун қўшнининг замбилғалтагини тилаб олди. Замбилғалтакка қалин қилиб тўшалган увада орасига кириб олганидан кейин кампир яна ғайратга кирди.

— Турғун, мени Бозорбошига, самоварга олиб бор!

— Турғун, мени тегирмон бошига олиб бор!

Турғун уни гоҳ Бозорбошига, гоҳ тегирмон бошига элтиб одамлардан берироққа қўяр, кампир ингичка бўйни зўрға тутиб турган бошини сарак-сарак қилиб, онасининг шарпасини сезган қалдирғоч боласидай толпинар, одамларга кўз югуртириб, ғовурдан бирон сўзни бўлса ҳам илиб олишга киришиб, тинглар эди.

Кунлар, ойлар мана шу хилда ўтар эди.

Сўнгги бир ярим ой жуда бесаранжом, кишини толиқтирадиган бир шиддат билан ўта бошлади. Бу бесаранжомлик ва шиддат «большевик» деган гап чиққан кундан бошланди. Большевик тўғрисида тегирмон бошидаги чойхонада бир гап:

— Большевиклар «ер — экканники, сув — ичканники» дейишган эмиш.

Большевиклар тўғрисида Бозорбошидаги чойхонада бошқа гап:

— Большевик — Дажжол, одамларни имонидан айиради.

Бу тўғрида Саиддазориддин домла ваъз айтаётган эди, пастдаги сўрида ўтирганлардан кимдир:

— Тақсир, имон деган нарса дилда бўлади. дилдаги нарсадан қанақа қилиб айиради?— деган эди, Саиддазориддиннинг орқасида ўтирган Мирвалибой ўшқирди:

— Дилингда эканига қарайдими, заводга солади. Заводнинг бу эшигидан киргизиб, бир гудок чалса, нариги эшигидан қип-қизил кофир бўлиб, нонни тескари тишлаб чиқаверасан.

Савол берган кишига хўмрайиб қараб турган Сотиболди амин қўшимча қилди:

— Большевик ўзи заводдан чиққан кофир.

Орадан кўп ўтмай «Тошкентда, Қўқонда большевиклар пайдо бўлибди, буларни даф қилиш учун Эргаш деган каллакесар хон қилиб кўтарилибди», яна бирон ҳафтадан кейин эса, «Қўқонда уруш бошланибди» деган хабар келди. Бу орада большевиклар тўғрисида ҳаммани ваҳимага соладиган, айниқса, хотин-халажни зор-зор йиғлатадиган талай миш-мишлар тарқалди. Адолат хола йиғлай-вериб ҳолдан тойди ва уч кун уйдан чиқмади. Шу кунларда кампир ўғлининг келишидан кўра, келмай туришига хурсанд эди.

Тўртинчи куни кампир тегирмон бошига чиқиб «Эргаш қочибди» деган гапни эшитди. Шу куни кечқурун Сотиболди амин жарчи чақиртириб, халқни Бозорбошига йиғди ва большевиклар тўғрисида узун ваъз айтиб: «Охиратдан умиди бўлган ҳар бир Муҳаммад уммати қоронғи тушгандан кейин поезд йўлини бузгани чиқади», деди. Саиддазориддин домла бу ишга газот деб фотиҳа берди.

Қоронғи тушгандан кейин амин, отқоровул — қишлоқ миршаби Миржабборни бош қилиб, халқни темир йўлга томон жўнатди. ўзи қолган-қутган одамларни олиб бормоқчи бўлди. У ярим кечаси яна етти-саккиз кишини олдига солиб чиқиб борди: бориб қараса ҳеч ким йўқ, темир йўлнинг битта миҳи ҳам суғурилмабди: сойнинг кўпригига яқин ойдинда ярқираб турган изга биров кўндаланг тушиб чалқанча ётибди. Улик! Отқоровул Миржаббор ўлиб ётибди!..

Амин одамларга жавоб берди: қайтиб уч отга болачақасини, энг зарур кўч-кўронини ортди-ю, саҳарда қишлоқдан чиқиб кетди.

Эртасига қишлоқда дув-дув гап: отқоровул Миржабборни ўлдириб кетишибди, Сотиболди амин қочибди...

Халойиқ бу икки воқеанинг тагига етгунча учинчи во

қае юз берди: ұша куни қиём пайтида станция томонда қасир-қусир отишма бошланди, ора-сира пулемёт товуши ҳам эшитиларди.

— Большевиклар кўнганни заводга солиб, кўнмаганни дори сепиб ўлдириб келаётган эмиш.

Умрида пулемёт товушини эшитмаган Адолат хола бу гапга чиппа-чин ишониб, калима ўгиришга киришди.

— Сотиболди амин Миржабборнинг хунини олгани қишлоққа Эргаш қўрбошини бошлаб келаётган экан. Станцияда большевикларга дуч келиб қолибди.

Икки соатдан ортиқроқ давом этаётган отишма тингандан кейин кун қайтгунча икки марта «қоч-қоч» бўлди ва ҳар сафар қишлоққа ким кириб келишини билмай мўр-малахдай адирга ёпилган халойиқ бир сафар адирнинг нариёғидан, бир сафар ярмидан қайтиб тушди. Учинчи марта «қоч-қоч» бўлганда одамлар иккиланиб, қочишга унчалик мойил кўринмади. Бироқ бу сафар қишлоққа кимлардир тушиб келаётгани аниқ бўлиб қолди: Бозорбошида турганлар кун ботиш томондаги адирнинг сиртида бешта отлиқнинг қорасини кўришди.

— Большевиклар!— деди кимдир.

Бу гап бирпасда тарқалиб кетди. Ҳар аҳтимолга қарши замбилғалтакка тушиб, эшиги олдида тақдирини кутиб турган Адолат хола бу гапни эшитиши билан:

— Турғун, адир ош!— деди ва уни оҳ-фиғон, йиғи ва қарғаш билан қамчилаб адирга солдирди.

Бўрни ерга тегай-тегай деб замбилғалтак суриб бораётган Турғун адирнинг ярмига етмасдан, ҳолдан тойиб тўхтади. Адир ён бағрида улардан олдинда, улардан кейинда бораётган одамлар ҳам бор эди. Турғун бор кучини тўплаб замбилғалтакни яна бир неча қадам сурди-ю, ниҳоят узил-кесил ўтириб олди. Кампир боласининг аҳволини кўриб, ачинди-да:

— Қўй, болам, майли, ўлсак шаҳид қаторида кетармиз,— деди ва тақдирга тан берган бир алфозда Бозорбошига қаради. Бозорбошида одам кўп, тушуниб бўлмайдиган бир ҳаракат кўринар эди.

Орадан қанча вақт ўтганини кампир билмайди, қараса адирнинг этагидан бир отлиқ шу томонга қараб от қўйиб келяпти. Кампир уни кўриб кўзларини катта очди, тупугини қилт этиб ютди-да, жон аччиғида:

— Турғун, ўша!— деди.— Ҳозир етиб келади... Нима деса, нимани сўраса калима ўгиравер!..

Отлиқ булардан юз эллиқ қадам чамаси пастда тўхтади, ўйноқлаб турган от устида икки ҳовучини оғзига қўйиб қичқирди:

— Халойиқ, қайт! Большевикларнинг каттакони ўзимизнинг Мадраим экан!

Отлиқ шу гапни бир неча бор такрорлади-ю, тушиб кетди. Бир неча минут тек қолгандан кейин ҳамма пастга ўрмалади. Замбилғалтак ҳам пастга томон гилдираганича Бозорбошига келиб тўхтади. Бозорбошида ёш-қари, эркак-аёлнинг сони бор, саноғи йўқ. Ғовур-ҳайқириқ... Самоварнинг тепасидаги мачитда намозгарга азон айтган сўфининг овози аранг эшитиларди. Минг-минг афсуски, Мадраим бошлиқ большевиклар самоварда икки пиёла чой ичиб жўнаб қолишибди. Бу орада Мадраим Ленин, Совет ҳукумати, большевиклар, ер-сув тўғрисида халққа гапириб берибди, сўзининг охирида Турсунбойдан, унинг онаси, укаси, қавм-қариндоши, ҳамма сўраганларга салом айтибди. Турсунбой ҳозир соғ-саломат, Қўқонда ўйнаб-кулиб қизил соқчилар сафида хизмат қилиб юрган экан, яқин кунларда дийдор кўришамиз дебди.

Адолат хола Мадраимни кўролмайд қолгани учун ўзини қарғаб уйга қайтди ва замбилғалтакдан тушмай пинакка кетди. Турғунбой унинг ухлаб қолганига хурсанд бўлиб, Бозорбошига тушиб кетди. Бозорбоши ҳозир кечки сайил —

бозоршабга ўхшар эди. Адолат хола бирон соатдан кейин уйғонди. Ойдин, Бозорбоши томондан ғовур, қўнғироқдай тиниқ ва қувноқ товушлар эшитилар эди. Кампир каттакон тўй, маъракадан четда қолгандай кўнгли алланечук бўлиб кетди-ю, Бозорбошига тушгиси келди: Турғунни чақирмоқчи бўлганида, чарчаб ухлаб қолгандир, деган гумонда кўнгли бўлмади. Замбилғалтақдан секин тушди. деворларни ушлаб кўчага чиқди. Бозорбошидан ҳамон ғовур, ҳайқириқ, кулги товушлари келар, беҳисоб чироқлар кўринар эди. Кампир бирпас қулоқ солиб турди-ю, биринчи марта мустақил қадам ташлаган боладай, юра олганига хурсанд бўлиб, йиқилишидан хавотир олиб, тез-тез қадам ташлаганича Бозорбошига томон тушиб кетди.

1967 йил.

«КИМЕГАР»

Хоразмнинг қишлоқларидан бирида ўхшатиб тиқилган ҳасипдек таранг, жувозкундадек ёғдан ялтираган гимнастёрка-ю, галифе шими қоматига ёпишган, қоринчаси ўзига кўп ярашган бир йигит бор.

Шу тахлитдаги йигит бир ўша ердами, бошқа ҳар қаердан ҳам топилади, дерсиз? Тўғри, шу тахлитдаги йигит топилар, лекин шу хилдаги одам топилмайди, гаров бойлашаман, топилмайди! Унинг ўзи бир нусха!

Унинг касб-кори, фазилатлари нимадан иборат дерсиз?

Унинг қандоқ фазилатлари борлигини «Н» колхозининг раҳбарларидан сўраш керак, биз буни билмаймиз. Биз фақат шуни биламиз: унинг кори — омборчилик, касби — «кимёгарлик» дир.

Колхозда омборчилик нима эканлигини ўзингиз биласиз: омборчи улгуржи олади, чакана беради.

Кимёгарлик нима эканлигини ҳам биласиз: кимёгар ғиштни, гувалакни қип-қизил олтинга айлантиради.

Омборчи сифатида Ёвқоч Оллоберганов ҳам, бошқа омборчилардай, улгуржи олади, чакана беради; кимёгар сифатида у ҳам, бошқа кимёгарлардай, олтин ясайди. Бироқ олтинни у, бошқа кимёгарлар сингари ғиштан, тошдан, гувалакдан эмас, инсонлик иззати нафсидан, ин-

сонлик шаъни ва инсонлик ҳамиятидан ясайди. Уни подир нусха қилган ҳам мана шундай кимёгарлигидир.

Олтмишдан ошган чол ҳалол меҳнати эвазига тегадиган донни олиш учун омборга келади. Оллоберганов ўзига хос чаққонлик билан донни дарров тортиб беради. Софдил чол, омборчи ҳозир тарозидан уриб уч килограмм кам берганлигини хаёлига ҳам келтирмай, донни кўтариб кетаверади.

Кимёгар виждонини уч килограмм донга айлантирди.

Оллоберганов омборни қулфлаётганда бир йигит ўзига тегишли совунни сўраб келади.

Оллоберганов пўнғиллайди:

— Нима бу, колхознинг омбори баққолнинг дўкони-ми, вақтида келинг-да!— дейди ва унинг афтига ҳам қарамай кетаверади.

Муюлишда унга банка кўтарган бир хотин киши учрайди.

— Вой, ука, мен ёғ олгани келаётган эдим-ку, жон ука...

Оллоберганов, қовоғини солганича, индамай орқасига қайтади, омборни очади, хотиннинг қўлидан банкани жеркиб олади ва ёғ тортиб беради. Хотин, омборчи ҳозир тарозидан уриб, камида уч юз грамм кам берганлигини билса ҳам, индамайди, «гўрга, бу билан чап чиқишиб бўладими» дейди, лекин ичида унинг башарасига минг марта туфлайди. Бунини Оллобергановнинг ўзи ҳам билади. Нима қипти, ичида тўфласа тўфлар, тупук оғзидан чиқмаса бўлди-да! Башарти, чиққанда, пешанасига тегиб кўзига оқиб тушганда ҳам нима, Гоголь айтмоқчи, «чўнтагида рўмолчаси бўлмаса экан», рўмолчаси бўлганидан кейин олади-ю, артади қўяди-да!

Кимёгар инсонлик қадр-қимматини камида уч юз грамм ёғга айлантиради.

Биров ўзига тегишли чойни сўраб келади. Оллоберганов шошиб қоғоздан карнай ясайди, шошиб тарозига тош

қўяди, шошиб тортади... шошганидан «янглишиб» тошни 150 грамм кам қўяди. Бу «янглишиш»дан шубҳага тушган колхозчи иккинчи сафар тўғри тортилган чойни салмоқлаб кўради, шубҳа билан қайтиб кетади; йўлда чойни тортиб кўради-ю, қайтиб боради.

— Биродар, бу чой 50 грамм кам-ку.

Оллоберганов, бу одамга чой бергани гўё эсида йўқдай, унинг сўзига «тушунмайди», сўнгра «тушунади-ю» чойни шошиб тарозига қўяди, шошиб олади, шошиб унинг қўлига беради.

— Билмайман, билмайман, миямни ачитманг! Мен молни кўз олдингизда тортганман. Камини қаерга қўйган бўлсангиз, ўша ердан бориб олинг.

Жабрдийда, жабр кўргани устига яна муттаҳам қилинганига чидолмай, икки оғиз нордон гап айтади. Оллоберганов ўзини эшитмаганга салади, омборда елиб-югуриб юради.

«Кимёгар» инсонлик ҳамиятини, инсонлик иззати нафсини 50 грамм чойга айлантиради, ҳоказо ва ҳоказо.

Қалай, бошқа ҳеч қаерда шундай одамни кўрганмисиз, ҳеч қачон шундай «кимёгар» ўтганини эшитганмисиз?

Шундай қилиб, унинг шу хилдаги «кимёгарлиги» битта-иккита колхозчига очиқ маълум бўлиб қолди. Буларнинг шу ҳақдаги шикоятлари бошқаларнинг ҳам диққатини дарров жалб қила қолди. Дарҳақиқат, Оллоберганов шундай «кимёгар» бўлмаса районда энг бадавлат колхозчининг ҳам ҳаваси келадиган уй-жой, рўзгор, елини ерга тегиб турган сигирлар, қуйруғи қучоққа сиғмайдиган қўйлар қаёқдан бўлади?

Бурчак-бурчакда шивир-шивир гап бошланади: «ўғри», «ҳақимизни ёйди»...

Бу гап ҳисобот мажлисида очиқ, баланд овоз билан айтилади:

— Омборчимиз Ёвқоч Оллоберганов ҳалол одам эмас,

кўпчилиكنинг ҳақини ейти, ўрнига бошқа ҳалол одам қўйилсин,— дейилади.

Ҳеч ким ҳайрон бўлмайди, ҳамма бу ҳақли талабнинг қондирилишини кутади. Жимлик чўқади. Оллоберганов райондан келган вакил — ўзининг меҳмони ўртоқ Ж.га ер остидан қарайди. Ўртоқ Ж. виқор билан ўрнидан туради, қоқ миясини¹ кафти билан ишқаб гап бошлайди:

— Ўртоқлар! Оллоберганов ҳалол одам эмас деган гап тўғри, очигини айтганда Оллоберганов — ўғри! Лекин қандоқ ўғри, вот масала — оч ўғрими, тўқ ўғрими? Мен бутун масъулиятни бўйнимга олиб айтаманки, тўқ ўғри, тўйган ўғри! Мен буни исбот қилишим мумкин... Шунинг учун тўқ ўғрини бекор қилиб ўрнига оч ўғрини қўйишлик кони зарар...

Гап унинг бу «назария»сида эмас. Бу назарияни у ўзи директор бўлган пахта заводида ҳам татбиқ қиладими, йўқми, буниси билан ҳам ишимиз йўқ. Гап шундаки Оллоберганов ҳеч бўлмаса кўнгил учун ҳам ўзини оқлашга уринмайди. Уриниб ҳам нима қилади, ўғри деса дер, бу гапни прокурор айтмаса бўлди-да!

Шундай қилиб, «кимёгар»имиз ўзининг бутун инсонлик хислатларини колхоз омборининг калитига айлантиради.

Калит унинг қўлида қолади.

1948 йил.

---

¹ Урт. Жуманиёзовнинг мияси бор эди.

Бурун қашшоқлик исканжасида «тупроқдан ташқари юрган» одамнинг анчайин орзуси хаёл, анчайин ҳаваси маҳол бир нарса эди. Ҳша вақтлардаги кўп юксак орзулар бизнинг кунларда ҳаётнинг оддий заруратларига айланиб қолди, чунончи: бир жуфт бақувват ҳўкиз инқилобдан бурунги деҳқоннинг зўр орзуларидан бири эди, совет деҳқони учун ҳўкиз эмас, ҳатто трактор, наинки, трактор, ҳатто бутун бошлиқ МТС ҳам оддий бир зарурат бўлиб қолди.

Бурунги орзу-ҳавасларнинг замонамизда кундалик ҳаёт матлабларига айланиши кишиларимизда бошқа ҳеч қачон, ҳеч қандай мамлакатда хаёлга келмаган ва келмайдиган янги, жуда ҳам юксак, жуда ҳам олижаноб орзу-ҳаваслар туғдирди. Бу орзу-ҳаваслар ҳам трактор, олим фарзанд, эрк, симкаравот сингари меҳнат ва майшат — ҳаёт заруратларига айланди.

Совет кишисининг бугунги орзу-ҳаваси эртага қўлга кирадиган, индинига ўрнини янги орзу-ҳавасга бўшатиб бериб ўзи оддий бир нарсага айланиб қоладиган орзу-ҳавасдир. Кишини кураш ва ғалабага йўллайдиган, ғалаба натижасида пайдо бўладиган, шахсни, жамиятни, ҳаётни олға олиб борадиган, буларни мукаммаллаштирадиган ҳақиқий инсоний орзу-ҳавас шудир.

Ана шундай олижаноб сўзга баъзан пуч, сохта, ниҳоятда ғариб маъно берилади. Агар шундоқ маъно берадиган одамлар янги ҳаёт неъматининг фаҳмига етмайдиган, қандоқ сабаб билан бўлсин жуда орқада қолиб кетган кишиларгина бўлса, бу ҳақда сўзлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмас эди; афсус, юз афсуски, бундоқ одамлар баъзан, худди асалдан балиқ тангаси чиққандай, тупшатузук, фаҳму фаросати жойида бўлган кишилар орасидан ҳам чиқиб қолади.

Турсунбой деган йигит уйланадиган бўлиб қолди. Нима бўлди, тўсатдан бирон қизни яхши кўриб қолдимикин? Ўзига қолса институтни битирмагунича муҳаббат парисига тутқич бермас эди-ку? Маълум бўлишича, унинг «пайғамбар ёшига» бориб қолган онаси «кўзи очиқлигида» ўғлини уйлантириб орзу-ҳавас кўрмоқчи экан.

Турсунбой мана шунинг учун, фақат шунинг учун уйланмоқчи!

Яна шуниси ҳам маълум бўлдики, кампирнинг орзуси фақат келин кўриш эмас, ўзининг кўнглидаги қизни келин қилиш экан. Унинг кўнглидаги қиз «янги турмуш қизлардан эмас, нозанин бўлиб уйда ўтиради; сочи қоп-қора, товонига тушади; оқи оқ, қизили қизил, икки юзига биттадан қўйган кўм-кўк холи ўзига бирам ярашган, бирам ҳусн бўлиб тушган... Ўзи шундай одоблик, шундай уятчан... Нима гап сўрасангиз исирғасигача қизариб кетиб, «онам билсалар керак» деб жавоб беради; соддалигини айтинг: шу чоққача электрнинг битта симидан ўт, битта симидан ёғ келади деб ўйләр экан. Қисқаси, бу замонда жуда-жуда кам топиладиган асил қадимий қизлардан».

Кампирнинг кўнглидаги қиз шу, мана шу қизни келин қилса орзуси ушалади.

Турсунбой мана шу қизга уйланмоқчи, лекин бу «нодир нусха» билан қандай умр қилишини сира кўз олдига келтиролмайди, таъби хира, юрагига қил сиғмайди; шун-

Абдулла Қаҳҳор С. Михалков ва А. Барто билан.

доқ бўлса ҳам уйланмоқчи, чунки бошқа чора йўқ — она-сининг орзу-ҳаваси шу билан ушалади.

Қуда томон бир дунё сарпо, қанчадан-қанча озиқ-овқат, бундан ташқари бир юзу йигирма килограмм гуруч ва шунга яраша масаллиқ, ун, бир хил ширинлик, ҳўлу қуруқ тўққиз хил мева, ҳозир истеъмолдан чиқиб кетган ва жуда кам топиладиган яна алланима балолар сўрайди — у ҳам орзу-ҳавас кўрмоқчи! Кампир бор бисотини қириштиради, етмаганига йиғлаб-сиқтаб, қудани ҳалитдан қаргаб, нарса сотади, қариндош-уруғдан қарз-қавола кўта-ради — «майли, оғзига сиққанини олсин, лекин фалон нарса кам бўлди демасин!»

Турсунбой буларнинг ҳаммаси исрофгарчилик, бидъат эканини билади, бунга қатъиян норози, лекин қандоқ қилсин — онасининг майли, орзу-ҳаваси шу.

Турсунбой бўлажак қайнана, қайната ва қаллиғига гижиниб, алами келиб бозорга қатнайди, у ёқдан-бу ёққа югуради, бировларга рангини сарғайтиради...

Ниҳоят ҳамма ёқ тахт. Эрта-индин тўй. Турсунбойнинг таъби хира, юрагига қил сиғмайди: институтдаги ёр-жўраларини тўйга айтадим, йўқми? Айтмаса... қандоқ қилиб айтмайди? Айтса... маломатга қолмайдим?

Кўпни кўрган корчалон тўйбошилардан бири унинг мушкулени осон қилади: «Жиришни бузма, ука, ўртоқларингга алоҳида кичкина тўйча қиласан берасан», — дейди.

Турсунбой жиришни бузмайди. Кампирнинг орзуси тўла-тўқис ушаладиган бўлади. У томонини, муҳтарам ўқувчи, ўзингиз тасаввур қила оласиз.

Бир суҳбатда мана шу тўғрида сўз очилганда бир мўйсафид: «Шўрлик бола... Лекин онасининг орзусини ушатиптими, баракалла ўшанга!» — деди.

Бир афсона хотирга келиб қолди.

Бир йигит бир қизни яхши кўрипти. Қиз «менинг,

васлимга эришмоқ бўлсанг онангни ўлдириб юрагини келтир», депти. Йигит онасини ўлдириб юрагини олтин товоқда севгилисининг олдига олиб кетаётганда қоқиниб йиқилипти. Шунда кўлидан отилиб ерга тушган юракдан: «Вой, болам, ёмон йиқилмадингми?» деган садо чиқипти.

Онанинг фарзандга бўлган меҳр-муҳабатини ҳатто шу афсона ҳам тўла кўрсатиб беролмайди. Она шундоқ бўлади!

Бояги мўйсафид Турсунбойнинг қилмишига таҳсин ўқи-ганда мана шуну кўзда тутди.

Лекин Турсунбойнинг шу қилмиши, дарҳақиқат, таҳсинга лойиқми? У, дарҳақиқат, онасининг орзусини ушатиб, фарзандлик бурчини ўтадимми?— Йўқ, Турсунбой онасининг орзусини ушатмади, унга «орзунг бўлса ушатиб ол» деб бир чеккада томошабин бўлиб турди. Кампирнинг орзуси келин, «нодир нусха»дан келин кўриш, ёввойи базм тузиб, чапак чалиш эмас, унинг орзуси кўзи очиқлигида жигарбандини бошқа бировнинг жигарбандига пайванд қилиш, ўзидай ғамхўр, ўзидай меҳрибон бир умр йўлдоши билан уни оилавий бахтиёр кўриш эди. Бироқ нодонлик сингиб қолган эски ҳаёт таъсири остида нотўғри муҳокама қилиб, нотўғри натижа чиқариш унинг бутун ишини чалкаштириб юборди. Оқибат, ҳақиқий орзу-ҳавас бир чеккада қолиб кетди. Буни Турсунбой бошдан-оёқ кўриб, билиб турар эди, лекин «қобил» фарзанд бўлишни афзалроқ кўрди. Бу «қобил»лик онасини орзу-ҳавасдан эҳтимол абадий маҳрум қилар, эҳтимол ўз умрининг катта ва энг гўзал бир парчасини қийиб ташлар. Буни яқин келажак кўрсатади.

Турсунбойнинг бу қилмиши қобиллик эмас, соф турсунбойлик. Бу хилдаги одамларни элда «аммамнинг бузоғи» дейишади.

Онанинг раъйини қайтариш ҳамма вақт ҳам ноқобиллик бўлавермайди. Агар биз инқилобнинг дастлабки йил-

ларида лозим келганда «ноқобил» бўлмасак, ҳозир мамлакатимизда доктор ёки инженердан кўра сўфи ва имом кўпроқ бўлар эди. Оналаримиз ҳозир наинки ўша вақтдаги ноқобиллигимиздан хурсанд бўлишмаса!

21 июль, 1948 йил.

САРХОНА

(Кашанданинг хотира дафтарида)

Т уғруқхонадан келганига тўққиз кун бўлган ёш она жигарбандини бағрига босиб, тор бўлса ҳам дунёдай кенг кўринган иссиққина уйнинг деразасидан кўчага қараб ўтирибди. Лайлаққор уриб турибди. Жимжит.

Йўлакда кимдир ер тепинди, пишиллаб ечинди, йўталди. Эшик очилиб, парда орасидан сўлиброқ қолган семиз юзи ва тепакал боши қип-қизил, оғзининг икки томонидан иягигача осилиб тушган қалин мўйлови сарғайиб кетган башара кўринди.

— Мумкинми... Кечирасиз, келин, табриклаш вазифасини ўз вақтида бажара олмадик... Эндиликда ҳам тўй, ҳам фарзанд масаласида қўш табрикимизни қабул қиласиз! Мен Юнуснинг қариндоши бўламан. Мирсолиев Мирсожид... Эшитгандирсиз?

Келин бунақа номни эшитмаган бўлса ҳам:

— Эшитганман... Юнус акам айтган эдилар... Марҳамат!— деб меҳмонни тўрга таклиф қилди.

Меҳмон тўрга ўтиши билан уйни димиққан, чириган тамаки ҳиди тутиб кетди. Уйга одам эмас, каттакон эски сархона киргандай бўлди. Келиннинг назарида бу ҳид унинг сариқ қурум босган мўйловидан чиқаётганга ўхшар эди. Бунинг устига, меҳмон ёнидан папирос олиб тутатди.

Келин «уйда гўдак бор, чекманг», дегани тортинди-ю, буфетдан битта ликобча олиб, унинг олдига қўяр экан:

— Кечирасиз, Юнус акам шу кунлари папиросни ташлаганлар, кулдонимиз йўқ,— деди.

— Зиёни йўқ,— деди меҳмон оқ дастурхонга тушган кулни йўғон бармоқлари билан олишга уриниб,— тамакининг кули идиш танламайди, носнинг иши қийин...

Келин йўлакда примусга чой қўйди, кириб нон кесди, дастурхон ёзди. Шунгача меҳмон яна иккита папирос чекди. Уй иссиқ бўлгани учун тутун юқорига кўтарилмай, одам бўйи сузиб юрар эди, шунинг учун келин чой дамлаб қайтишда эшикни қияроқ қилиб қўйди. Меҳмон келиннинг бу ишорасини фаҳмлаб, тепасида сузиб юрган тутунни қўли билан елиб тарқатган бўлди. Бу папирос ярим бўлмасдан тутун пастлаб гўдакнинг каравотига яқинлашиб қолди. Келин тоқати тоқ бўлиб, назокат билан:

— Папиросни кўпроқ чекар экансиз,— деди илжайиб.

Меҳмон ичига тортган тутунни оғиз-бурнидан чиқараркан, чой ҳўплаб:

— Кўп чекаман ва кўпдан бери чекаман!— деди.— Қирқ уч йил бўлди. «Шури-мури»дан бошлаганман. Ундан кейин «Тари-бари»га ўтдим. «Тройка», «Роза», «Осмон» деган папирослар бор эди. Кейин чиққан папирослар ичида «Дюбек-Яка», «Триумф», «Кавказ» деган папирослар аломат, лекин энг машҳури «Эпоха» эди.

Меҳмон папирос ҳақидаги сўз давомида учта папирос чекди. Уй тутунга тўлди. Келиннинг назарида ҳамма тутун боласининг ичига кираётгандай бўлар эди. Меҳмон гап билан овора бўлиб папироснинг кулини кулдонга қоқишни ҳам унутди. Папироснинг учидан узилган ярим бармоқдай келадиган кул аввал унинг тиззасига, кейин гиламга тушди.

— Не, кечирасиз,— деди меҳмон ва оёғи билан кулни эзиб, гиламга сингдириб юбсрди.

Келин унинг тезроқ кетишини хоҳлаб соатига қаради.

— Соат уч, Юнус акам келмадилар, энди кечқурун, балки кечаси келсалар эҳтимол...— деди.

Меҳмон кулдонда тутаётган папироснинг қолдигига ингичка ва узун сўлак томизар экан:

— Зиёни йўқ, кутаман, фурсатим бор,— деди.

Келин уни зериктириш учун гапига гап қўшмади, саволига қисқа жавоблар бераверди. Меҳмон дарҳақиқат, зерикиб қолди-ю, папиросга зўр берди; журнал варақлаб чекди, девордаги суратларни томоша қилиб чекди, деразадан кўчага қараб чекди... Келин дод, деб юбораёзди.

Соат ўн деганда меҳмон ўрнидан турди.

— Юнус келмади, энди мен кетай. Яна келаман...

Келин индамади, «дийдоринг қурсин», дейишдан бошқа гапга унинг тили бормас эди.

Меҳмон кетди. Келин йиғлагудай бўлиб эшик, деразани очди, боласини бағрига босиб кўрпага кирди.

Эр-хотин уйни роса бир ҳафта қатрон қилишди: одекolon сепишди, олманинг пўчоғини тутатишди, исириқ солишди... Йўқ, уйдан ҳамон сархона ҳиди келар эди.

— Ахир аблаҳ,— дерди Юнус,— бировнинг уйига оёғингни артмасдан киргани-ку ибo қиласан, нега ҳавони бўлғатгани ибo қилмайсан?!

1958 йил.

БИР ШОФЕРНИНГ ХОТИРА ДАФТАРИДАН

(Тарихдан)

Чо р ш а н б а. Ниҳоят, ўз ихтиёрим билан ишдан бўшатирилганим тўғрисида буйруқ чиқди. Зап қутулдим-да шу хўжайиндан! Одам торс ёрилиб кетай дейди, ўқигани ўқиган, ёзгани ёзган; уйдан ишга, ишдан тўғри уйга боради. Ҳар замон бирон идорага, аҳёнда театрга олиб бораман. Кунига ўн-ўн икки километрдан ортиқ йўл юрмайман. Хотини ўзидан баттар! Тайёр машина бўлгандан кейин белини қайиштириб мин, машиначига бор, ҳаммомга бор!..

Як ш а н б а. Ҳозир саккиз кружка пиво ичдим. Уф, қимирласам қорним қулқиллайди. Майли, ўйнаб олай, буйруқ қўлимда, эртадан ишга чиқаман. Янги хўжайин, янги «Победа»! Ура!..

Ду ш а н б а. Янги «Победа»га номер олдим. Хўжайинни ишдан уйга элтиб қўйдим. Хўжайин деган мана шундоқ бўлса: қад-қомат, савлат... Машинада ўтиришини кўрсангиз, одамларга худди «кўчани мунча пашша босибди», дегандай қарайди.

Се ш а н б а. Бозордан чоғроқ тандир олиб келдим. Хўжайиннинг қизи жуда шўх экан: тандирни ҳовлига қўйиб чиққунимча, сигнални дудулатиб турди; машинанинг эшигига нима биландир чизиб отини ёзибди. Кош-

ки қисқароқ от бўлса — Пошшоҳон — бутун эшикни энлаб ётибди. Хўжайин кўриб индамади, кулиб кўя қолди.

Кечқурун Пошшоҳон билан келинойимни шаҳар айлан-тирдим. Бу хотин мунча озгин? Пишмай қуриган дастмол-қовоққа ўхшайди. Лекин товуши жуда ўткир, ўзи жуда сергап экан.

Ч о р ш а н б а. Пешингача тандир қурдим, кейин ўтин ёрдим, ёқдим. Пошшоҳон машинада ўтириб анор ебди — ҳамма ёқ расво... Келинойимга арз қилган эдим, у киши индамадилар.

Кечқурун хўжайин билан районга жўнадик. Кечаси соат икки яримда қайтдик. Ёнимдан ўттиз литр бензин олдим. Хўжайин кўпайтириб берар...

П а й ш а н б а. Хўжайин билан Қозоғистонга бориб қўй олиб келдик. Қўй машинада маърамайди, дейишар эди, ҳаром ўлгур, йўл бўйи шунақа маърадики!.. Шаҳарга кирганимизда товуши яна ҳам очилиб кетди. Икки жойда милиция менга хўмрайиб қаради.

Ёнимдан яна ўн беш литр бензин олдим.

Ж у м а. Қўйни машинага босиб келинойим ва Пошшоҳон билан яна районга жўнадик. Келинойимнинг холаваччалари ўгай ўғлини уйлантираётган экан. Кечаси машинада ётдим. Қорин оч.

Ш а н б а, я к ш а н б а, д у ш а н б а, с е ш а н б а. Биров кимсан демайди, машинага хўжайин Пошшоҳон бўлиб қолди. Жонимдан безор бўлдим.

Ч о р ш а н б а. Қайтиб келдик. Хўжайин келинойим билан уришди, ишдан чиқиб бир ошнасаникига борди. Кечаси соат уч яримгача машинада ўтирдим, ётдим, ухладим. Икки марта милиция уйғотди. Соат уч яримда хўжайин чиқиб жавоб берди. Гаражга кетдим.

П а й ш а н б а. Арафа. Катта гўристондаги бир қорига бир лаган чалпак элтиб бердим.

Жума. Келинойим билан Пошшоҳонни ҳайит қилдириб шаҳар айлантирдим. Ёнимдан қирқ литр бензин олдим.

Шанба. Ҳайит қилиб яна шаҳар айландик.

Якшанба. Хўжайин билан овга чиқдик. Текис жой бўлса, машина билан қуён овлаш ҳам қизиқ бўлар экан. Хўжайин тўртта ўқ узиб ярадор қилгандан кейин қуён қалин буталар остига кириб кетди. Мен кириб олиб чиқдим. Ўқ қуённинг чап сонига теккан экан, кечгача юриб бошқа ҳеч бир жонивор учратмадик.

Қайтишда бензиндан гәп очиб чақа тўғрисида шама қилган эдим, хўжайин: «Қанақа нотавон шофёрсан, мена пул сўрагани уялмайсанми?» деб уришиб берди.

Бу ёғи қандоқ бўлди, киракашлик қиламанми?

Душанба. Эрталаб хўжайинни ишга олиб боргани: кетаётиб бутун шофёрлик умримда биринчи марта одам олдим, бировни вокзалга элтиб қўйдим. Бу одам битта уч сўмлик, иккита бир сўмлик бериб афтимга қаради. Бу караш билан «шу басми» демоқчи экану, мен «қўлга тушингми», дермикин деб юрагим шув этиб кетди. Пулни олиб чўнтагимга солдим, лекин чўнтагимга пул эмас, янги туғилган кучукчани солгандай бўлдим: қўлим, чўнтагим, юзим, бутун вужудим алланечук нам, ёпишқоқ...
Ҳаром!

Шу тахлитда бола-чақамнинг олдига бораманми?

Сешанба. Куни бўйи худди ўғрига ўхшаб юрдим. Милициянинг афтига қаролмайман, йўловчига ҳуштак чалса ҳам, юрагим гуп-гуп уриб тўхтаб қоламан. Шу аҳволда бугун 140 километр йўл босдим.

Кечаси Пошшоҳонни ҳаммомга олиб бордим. Булар ҳаммомга нега алоҳида-алоҳида боради, ҳаммаси бирга борса бўлмайdimи?

Эски хўжайиннинг қадрига етмаган эканман.

Чоршанба. Келинойимга сомса олиб келгани бозор»

га тушган эдим, эшак арава орқага тисарилиб машинанинг чап қанотини пачақлади. Кечаси билан шуни тузатдим.

П а й ш а н б а. Идорага кетаётиб хўжайин «райондан бир-икки юз кило пиёз олиб келгин», деди. Жуда аччиғим келди: саксон километрга бориб олиб келинадиган пиёзнинг kilosи, ниҳояти, йигирма тийиндан арзон тушар экан. Орамизда гап қочди. Хўжайин у-бу деб ортиқча гап қилган эди, машинани шартта тўхтатдим, моторни ўчириб калитни қўлига бердим, тушдим кетдим. Хўжайин ойнадан бошини чиқариб «бунақа қилгани ҳақинг йўқ», деганича қолаверди. Биламан, ҳақим йўқ, лекин ҳақ суриштириладиган бўлса, мен ютқизмайман.

Эски хўжайинга учрайман, қайтиб ишга олмаса, бирон жойга жойлаб қўяр-ку!

1959 йил.

МИРЗАЧУЛДА КУЗ

I

Бундан ўн саккиз йил бурун комсомол ташкилоти бир гуруҳ комсомолларни пахта теримига қарашгани қишлоққа чиқарадиган бўлди. Қирқ беш кишидан иборат бизнинг тўпимиз чекига Мирзачўлдаги «Боёвут» совхози тушди. Совхозга қаршиб, оғирини ҳарна енгил қилиб, дала шабадасини еб, куз гаштини суриб келамиз деган ниятда йўлга ҳамма шавқ-завқ билан отланди.

Ҳар фаслнинг ўз гашти бор, чунончи: ёзда ўнтадан биттани танлаб сўйилган босволди ёки пирсиллоқнинг мазаси умрбод оғиздан кетмайдигандай туюлса ҳам, кузда қовун пайкалини юз айланиб топилган анчайин бир ҳаммакни марзага уриб ёриб еган киши, ўша босволди-ю, ўша пирсиллоқни тусамайди; баҳорда жийда гулининг ҳидига маст бўлган ўткинчи кузда унинг ҳақиқ маржондай тизилган мевасининг оғирлигидан, эгилган, осилиб ётган шохларга маҳлиё бўлади.

Қаранг, тонг ёришиб келаётипти, борлиқни ҳарир туман пардаси қоплаган. Паст-баланд дарахтлар кўланкадай бўлиб кўринади. Кўланкадай кўринган бақатеракнинг шеҳи тўсатдан силкинади, тўзиб кетгандай бўлади. Қағ-қуғ... қарға! Қаердадир чумчуқ чирқиллайди. Қуёш аста-секин қоронғини қувади. Туман аста-секин кўтарилади.

Кўкка бўй чўзган бу жун паҳмоқ қайрағоч, йўл бўйлари ва шоҳ-ариқ ёқаларидаги қатор тутлар, булар орасидан сўппайиб чиқиб турган мирзатераклар, худди туман юкиб қолгандай, ҳаммаси бир тусда оқаришиброқ кўринади. Қуёш кўтарилади. Сап-сариқ жўхориюя, очилган пахтадан чипор бўлиб кетган қорамтир — кўк, жигар ранг пахтазор... Қуёшнинг дастлабки нурида гўза, ариқ бўйидаги мийя. какра япроқларида шудринг томчилари йилтирайди. Бурун ва қулоқларни жизиллатиб турган совуқнинг дами кесилади...

Райкомда бошланган хушчақчақ кайфият ҳар қадамда тўхтаб уч соатлик йўлни беш соатда босган «деҳқон поезд» нинг тиқилинч вағонида ҳам, Мирзачўл станциясига тушиб қамишдан қурилган қоп-қора чойхонага кирилганда ҳам, похол тўшалган супада жинчиروқ атрофига тўпланиб овқат қилинганда ҳам одамларнинг руҳидан арилади.

Тонг қоронғисида тўртта бричкага тушиб йўлга чиқдик. Одамларда ҳануз ўша кайфият: говур-аския, кулги, ашула...

Тонг ёришди. Бричкалар икки томонини баланд қамиш босиб ётган эгри-бугри тор йўлдан эланиб, ғирчиллаб, кўтариб-кўтариб ташлаб борар эди. Ҳали юқорига чиқиб, ҳали пастга тушиб, ҳали ўнгга, ҳали сўлга бурилиб икки соат, уч соат йўл юрдик. Кун тиккага келай деб қолди. Ҳануз қамиш, қиёқ, сап-сариқ қамиш, кўкимтир қиёқ — атрофни кўриб бўлмайдди. Осмон, расво йўл, қамиш, қиёқ...

Говур аста-секин босилди, ниҳоят бричкаларнинг ғичирлаши-ю, отларнинг тупроққа тушиб тўпиллаган туёқ товушидан бўлак ҳеч товуш эшитилмай қолди. Одамлар аравақашлардан ҳар замон қанча йўл юрилганлигини, яна қанча йўл қолганлигини сўрашади, аравақашлар кулишади, тайинлик жавоб беришмайди.

Бричкалар эланади, ғичирлайди, кўтариб-кўтариб ташлайди. Осмон, йўл, қамиш — ёнбошлаган, тикка ётиб қолган қамиш... Қамиш шитирлайди, қамиш ҳиди келади.

Ҳеч кимдан садо чиқмай қолди. Бу норозилик эмас, ҳайрат аломати эканлиги очиқ кўриниб турар эди. Биз, ўша вақтнинг ёшлари, афтидан, юртимизда шундоқ жойлар борлигини хаёлимизга ҳам келтирмас эканмиз; Мирзачўл деб эшитган эканмизу, унинг нима эканлигини билмас эканмиз. Зотан, у вақтларда Мирзачўл халқ оғзига тушган эмас эди.

Шундай қилиб, Мирзачўл кузининг «гашти»ни суриб, яна бир қанча йўл босганимиздан кейин қамиш-қиёқ сийраклашиб тиззадан, баъзи жойларда одамнинг белидан келадиган жигар ранг чипор тўзғоқзор бошланди. Онда сонда қора ва оқ шўр босиб ётган яйдоқ ерлар ҳам кўриниб қолар эди. Теварақ-атроф уфқдан-уфққача сап-сарик қамиш, қиёқ, тўзғоқ. Шу ерда биттагина жонивор кўринди, у ҳам бўлса бир ярим қарич чамаси келадиган, думи жуда узун, гавдаси бақага ўхшаган, боши кичкинагина бир калтакесак эди. У, япроғи сигирнинг канасига, танаси уймаллашиб ётган чувалчангга ўхшаган бир гиёҳ олдида, худди бир нарсани кўриб ниҳоятда ҳайрон қолгандай кўзларини катта очиб, то биз ўгиб кетгунча бақрайиб қараб турди. Кечгача йўл юриб бирдан-бир кўрган жониворимиз шу бўлди.

Кун тиккадан оғди. Бричкалар ҳамон ўнгга, сўлга бурилади; тепаликка чиқади, пастга тушади, гичирлайди... чанг, шўр чанг, қўланса чанг, яна қиёқ, тўзғоқ; ўзидан-ўзи кўпчиб, ўзидан-ўзи ўпирилиб ётган шўр ерлар...

«Боёвут» далаларига кун ботар олдида кириб бордик. Кечки пайтда қорамтир чипор тусга кирган бепоён пахтазор бошланди. Атрофда биронта дарахт кўринмас, қамиш чап томонга, узоқ уфққа чекинган эди. Биз янги очилган йўлдан қуп-қуруқ ва қирғоқларини шўр босган ариқни ёқалаб уфқда оқаришиб турган кўрғончага томон борар эдик. Ариқ бўйига беҳисоб терак, тол ва бошқа кўчатлаётқазилган, лекин буларнинг кўпи қуриб қолган, кўкарганлари ҳам унча амал қилмаган эди.

Қуёш, Мирзачўлнинг устидан ўтиб олганига суюнгандай, сарғиш нурини наридан-бери йиғиштириб олди-ю, кир увадага ўхшаган булут остига кириб кетганча қайтиб чиқмади.

Бундан ўн саккиз йил бурун биз кўрган Мирзачўлнинг кузи шундоқ эди.

II

Ҳозир Мирзачўл станциясининг орқасидан «Боёвут»га қараб кетадиган, кенг тўғри йўл район марказининг энг чиройли кўчаларидан биридир. Унинг икки томондаги ариқ бўйларида йўлни хиёбон қилиб турган баланд-баланд акациялар, толлар, тераклар ва бошқа дарахтлар орасидан мўралаб турган оппоқ бинолар шаҳарча кўчаларини эслатади. Кўча кечаси-ю кундузи гуриллаб туради: юккаш, турли шакл ва турли рангдаги енгил машиналарнинг кети узилмайди; ҳар замон, қадимги вақтни эсга солиб, шалди-роқ бричкалар ҳам ўтиб қолади.

Марказдан бир неча юз метр наридаги тепалик Мирзачўл дарёси — Киров номидаги каналнинг кўприги: Каналнинг кўм-кўк, йўқ, кўм-кўк деб бўлмайди, аломат бир рангдаги суви жимгина оқади. Кўприкдан ўтган киши, бу сувни минг мартаба кўрган бўлса ҳам, яна бир мартаба қарамай, нанки қарамай, бирпасгина томоша қилмай ўлолмайди. Бу ерларни жанубдан шимолга тўғри кесиб ўтган, ўзининг онаси Сирдарёдан ҳам гўзалроқ бўлган бу аломат дарё тобора ингичкаланиб, уфққа бигиздай санчилади-ю, ундан ўтиб чапга, Деҳқонобод далаларига томон бурилади; ҳамма ерда пахта, ғалла, ерда ва дарахтда битадиган юз хил ноз-неъмат яратади, «Қизил деҳқон» колхозидан ўтишда етти минг чироқдан нур ҳам бўлиб сочилади...

Мана шу кўприкдан у томон «Октябрь» қишлоқ Совети — «Октябрь» ва «Қизил юлдуз» колхози далалари. Йўл сал нарироққа бориб бир ўнгга, бир сўлга бурилгач, Яхшиобод қишлоқ Совети — Калинин номли, «Бирлашган» колхозларининг далаларига қараб кетади. У ёғида ҳам колхоз кетидан колхоз келаверади: Мардон, Свердлов, Эркин, «Қизил юлдуз»...

Бундан ўн саккиз йил бурун бир кунлик йўлни уфқдан-уфққача босиб ётган қамиш, қиёқ, тўзғоқ, шўр ерлар қани? Йўлнинг икки томони уфққа туташган дала: жигар рангга мойил кўк-чипор пахтазор, бунга сариқ ямоқ бўлиб тушган бир парча-ярим парча макка, онда-сонда беда ғарамлари; якка-дукка, тўп-тўп, томи қамиш билан ёпилган оқ уйлар, катта йўл ва дала йўллари бўйида қатор-қатор тутлар, тераклар, толлар, кул ранг бўлиб булардан ажралиб турган жийдалар. Буларнинг орасида узун чанг қуйруғини судраб автомобиль юради. Бундан ўн саккиз йил бурунги қамиш-тўзғоқ, шўрдан фақат дала йўлларининг четида-ю, пастликларида, сув чиқмайдиган тепаликларда нишонагина қолган. Бир вақтлар ўзидан-ўзи кўпчиб, ўзидан-ўзи ўпирилиб ётган шу ерларда ҳозир республикамизнинг бошқа ҳамма районларида битадиган экин навики бор, ҳаммаси, ҳатто Наманганнинг тарраси ҳам битади!

Мирзачўл станциясидан «Боёвут»гача илгари бир кунлик, ҳозир эса машинада қарийб икки соатлик йўлнинг икки томони уфқдан-уфққача мана шу хилда пахта, ғалла, беда, сабзавот, боғ... Йўлнинг устидан тўп-тўп бўлиб чумчуқлар учиб ўтади, аллақерларда қарғалар қағиллайди, навбатма-навбат беданалар сайрайди...

Бу жойларнинг тубжой аҳолиси йўқ, тубжой аҳоли энди вужудга келаётир. Бу ерларда туғилган болалар ҳали вояга етган эмас. Бу ерларни қамишу тўзғоқдан тозаллаган, ойдин кечаларда сув тутиб ернинг шўрини ювган,

бино бўлиб темир асбоб юзини кўрмаган, бу жойларни трактор билан ағдар-тўнтар қилиб, экинзор, дарахтзор, боғ-роғга айлантирган, қамиш қапада ўтириб уй солган ва бу уйда ўтириб юртимизнинг кўрки бўладиган яшил қишлоқлар барпо қилаётган кишиларнинг ҳаммаси забардаст, меҳнатсевар, ниҳоятда дидлик, омилкор, совет фани ва техникасининг ёрдами билан ерни ўзига қул қилиб ўрганган, юртимизнинг шу нообод ерини ҳам обод қилгани, унинг ҳуснига ҳусн, бойлигига бойлик, қудратига қудрат кўшгани келган кишилардир. Димитров номли колхознинг раиси Наманган областидан, Эркин номли колхознинг раиси Андижон областидан, «Қизил юлдуз»нинг раиси Зоминдан... Ҳамма ҳар қаёқдан.

III

Ленин номли колхоз катта йўл бўйидаги колхозларнинг биридир.

Толзор, каттакон ҳовуз, супа, сўри. Толзорнинг нариги томони каттакон майдон. Майдоннинг кун ботиш томонида беш хонадан иборат колхоз идораси. Идоранинг ёнбошида радиоузелъ, жуда дилкаш меҳмонхона, унинг орқасида каттакон чойхона...

Майдондан кун юриш томонга қараб кетган тўғри йўл қадимги Мирзачўлдан қолган ёдгорлик — қамиш, қиёқ, тўзғоқни оралаб, якка-дуқка уйлар, боғчалар, полизларнинг олдидан ўтиб олти юз метр наридаги Мирзачўл дарёси — Киров номли канал бўйига чиқади. Майдондан ўнг томонга қараб кетган йўл турар жойлар, болалар боғчаси, ясли олдидан ўтиб каттакон, ҳашаматли ўн йиллик мактаб биноси саҳнига чиқади. Катта кўчадан мактаб саҳини кесиб кун юришга томон кетган тўғри йўл ҳам қамиш, қиёқни оралаб, уй-жой, боғча-полиз олдидан ўтиб, дарё бўйига чиқади. Катта йўлдан дарё бўйигача,

мактабдан электростанциягача бўлган мана шу майдон яқин йилларда бунёдга келадиган қишлоқ — кўчалари хиёбон, уйларининг орқа-олди олчазор, анорзор, анжирзор яшил қишлоқнинг марказидир. Бу ҳозир шундоқ кўринади, вақти келиб қишлоқ каналнинг у юзига ҳатлаб ўтса-ю, унинг маркази канал бўйлари бўлиб қолса ҳам ажаб эмас, бунинг белгилари ҳозирдан кўриниб турипти.

Колхоз 270 хўжаликдан иборат. Республикамизнинг турли областларидан келган бу одамлар ўша область деҳқонларининг, ўша областлардаги энг илғор колхозларнинг энг яхши хусусиятларини, энг яхши тажрибаларини олиб келишган. Бундан ташқари бу одамларда чексиз ғайрат, бу ерларга оташин муҳаббат, порлоқ келажакка комил ишонч бор. Шунинг учун ёшу қари, эркак-аёл ҳамма ҳар ишга ўн қўллаб ёпишади; бири хумдонсиз ғишт пиширишни ўйлаб топади, бири янгича зовур тўғрисида ўйлайди, муштдай-муштдай болалари ўқишдан кейин далага чиқиб етмиш килограммга етказиб пахта теради...

Ўн гектар сабзавот... Бу ерларда нималар битмайди! Катта-катта, сап-сариқ картошка, юмалоқ ва узунчоқроқ памилдори, Наманганнинг тарраси билан бўй ўлчашадиган сабзи, икки ҳовучга сиғмайдиган Марғилоннинг оқ пиёзи, турп, шолғом, карам...

Қовун-тарвуз-чи! Ҳандалагу кўкчадан тортиб, умурвоқи-ю «ҳўкиз калла»гача: қизилуруқ, оқуруқ, шакарпора, амирий, обиноввот, босволди, кузкетти, мулла умар, оқтумшуқ, алами...

Мевалардан — анжирни айтинг! Қўқон атрофидаги анжирлар шира олишни бу ернинг анжирдан ўргансин!

Колхознинг 23 гектар боғи бор, шундан 13 гектари нуқул узум: қора ва оқ чигли, чарос, бир неча хил ҳусайни, каттақўрғон, даройи, «қирмиска», эчкиэмар... Катта йўлдан чап қўлга бурилиб, қадимги Мирзачўлдан ёдгорлик бўлиб қолган қамиш-қиёқни оралаб элик қадамгина

юрсангиз мана шу узумзорга кирасиз. Узум ҳали узилиб тамом бўлгани йўқ, баланд-баланд ишқомлар остида сариқ, новвот ранг қизил узум бошлари кўк ва сарғайиб бораётган барглар орасидан осилиб туради. Узилган узумлар элакларга жойланиб, Мирзачўлнинг қадимги вақтларини эслатадиган бричкаларда ташилмоқда, шалха еганлари ва чумчуқ чўқилганларидан вино солинмоқда.

Қизил ҳусайни навидан бўлган шундай чиройли узумга «Эчкиэмар» деб ном қўйишипти. Шундан бир шингил олганимизда кўнгилдан бир гап ўтди: бундан ўн саккиз йил бурун барги сигирнинг канасига-ю, танаси уймалашиб ётган чуволчангга ўхшаган бир гиёҳ олдида бақрайиб турган калтакесакни тахминан шу атрофда кўрганмикимиз? Агар шундоқ бўлса аллақасқларга бош олиб кетган ўша калтакесак маконида энди мана бунақа «Эчкиэмар» бино бўлипти!

Ленин номли колхознинг бу йилги кузи ҳам бутун Мирзачўл кузидек баракатли: колхоз фақат пахтанинг ўзидан 397 тонна дон олади. Шунча дон берадиган пахта яна нималар бериши ўз-ўзидан, колхознинг яна қандай даромадлари борлиги юқорида айтилган гаплардан маълум.

Бугунги Мирзачўлда куз мана шундай.

1948 йил.

ТЕШИК ДАСТУРХОН

Наманганда ўз ишини яхши кўрадиган, ўз хурсандлигини халқнинг роҳат-фароғатидан топадиган кишилар қўлида бир боғ бино бўлиптики, шоирлар буни ҳар қанча муболаға билан мақташса ҳам ҳақиқатдан оширолмайди. Уйчининг хушқомат ва хушманзара дарахтлари-ю, Унҳаёт боғларининг кўзни қамаштирадиган ранг-баранг гуллари; Пошшоотанинг ҳавоси-ю, Заркентнинг шабадаси; Нанайнинг манзараси-ю, Наманганнинг ўзига хос латофати...

Кун ботган сайин кишининг кўз олдида очила борадиган намозшомгуллар атрофига одамлар тўпланган. Булар кўк гунча бирдан ёрилишини, сариқ чизиқлар аста-секин кенгайиб, ҳаш-паш дегунча қаҳрабо гул япроқ ёзишини томоша қиладилар.

Ёнбош хиёбонлардан бирининг охиридаги хилват бир скамейкада ғира-шира қоронғилиқда худди каттакон сувқовоққа ўхшаб кўринган иккита фигура турипти. Булар бири малла, бири йўл-йўл сариқ дастурхон ёпинган икки аёл. Иккови кўз ўнгидан қўйилган тангадай тешикдан қараб намозшомгулнинг очилишини томоша қилмоқда.

Гулгагина эмас, ёруғ дунёга ҳам дастурхоннинг тешигидан қараб бугунги ҳаётнинг нашъу намосидан тўлиқ

баҳра ололмайдиган бу хилдаги аёллар Наманганнинг ўзида ҳам, унинг районларида ҳам кўп учрайди.

Баъзи районларда айрим масъул ходимлар тешик дастурхонни паранжига қараганда олға босилган бир қадам деб ҳисоблашади. Бу, албатта, беҳуда гап, ўринсиз, асоссиз тасалли, чунки гап аёл бошига нима ёпиниб юришида эмас, нима учун ёпиниб юрганлигида.

Кўп районларда айрим раҳбар ходимлар районда паранжи буткул йўқолиб кетганлигини катта мамнуният билан қайд қилишади. Тўғри, биз Поп, Чуст, Тўрақўрғон, Уйчи, Чортоқ, Янгиқўрғон ва бошқа районларда биронта ҳам паранжили хотинни кўрмадик. Бироқ бу районларда паранжидан ном-нишон қолмаганлиги аёл ва эркаклар орасида муттасил олиб борилган тарбиявий иш натижаси эмас, кўпроқ маъмуриятчилик ёки маъмуриятчиликдан кўп фарқ қилмайдиган тадбирлар натижасидир. Паранжи ўрнига тешик дастурхон расм бўлганлиги шуни кўрсатади.

Фактлар шуни кўрсатадики, маҳаллий ташкилотлар хотин-қизлар масаласи билан жуда оз шуғулланади, шуғулланган тақдирда ҳам юзаки, баъзан расмиятчилик кўзи билан қараб иш тутаяди. ✓

Яқинда Чортоқ районида актив хотин-қизларнинг кенгаши бўлиб ўтди. Бу кенгашнинг қандоқ уюштирилганлиги ва қандай ўтказилганлигини аёллар масаласига формал муносабатнинг намунаси дейиш мумкин.

↓ Бир соату эллик минут чўзилган докладнинг ярмидан кўпи ҳаммага маълум бўлган ҳақиқатларни қайд қилишдан, қолган қисми эса алақачонлар бўлиб ўтган ва район ташкилотлари томонидан тегишли чоралар кўрилган, район учун асосий бўлмаган фактларни санаб ўтишдан иборат бўлди. | Кенгаш мутлақо тайёргарликсиз чақирилганлиги устига на докладчи, на ундан кейин катта нутқ сўзлаган райком ходими, на район комсомол коми-

тетининг секретари — ҳеч ким кенгашнинг аҳамияти, моҳияти, унинг олдида турган вазифалар тўғрисида кенгаш қатнашчиларини жунбишга келтирадиган, йўналтирадиган, уларга илҳом ва шижоат бағишлайдиган тайинли бир гап гапиргани йўқ.) Натижада озиб-ёзиб бир чақирилган кенгаш руҳсиз, туссиз, мазмунсиз, район хотин-қизлари ҳаётида из қолдирмасдан ўтди. Музокарада жуда кам аёл қатнашди, қатнашганлар ҳам «қуйма гаплар» доирасидан четга чиқмади. Ҳатто колхозда бригадирликни муваффақият билан олиб бораётган илғор аёл Анорхон ҳам қанча ерга пахта экканлиги, бу йил қанча ҳосил олишини айтиб минбардан тушди-кетди.

Наҳот кенгаш шунинг учун чақирилган бўлса! ✓

Ҳолбуки, агар бу кенгаш пишиқ тайёргарлик билан чақирилганда, доклад ва масъул ходимларнинг нутқлари қалбларга йўл топганда, ишдаги иллатлар ва бу иллатларнинг сабабларини очиб ташланганда, танқид ва ўз-ўзини танқид учун кенг йўл очиб берилганда кенгаш жуда қизгин, мазмунли ўтар ва район хотин-қизлари ҳаётида катта воқеа бўлиб, бунинг овози ҳар бир хонадонга ҳатто тамбалаб қўйилган эшиклардан ҳам кириб, кўникиш орқасида мудроқ босган идрокларни ҳам уйғотар эди.

Бундай кенгашда қатнашувчиларнинг гапирадиган гапи, район партия ва комсомол ташкилотларига, совет органларига қиладиган таънаси, ўзининг талаблари, таклифлари, шикоятлари йўқ эмишми? Бор, жуда кўп эди.

! Мана шуларнинг устига кенгашда совет демократияси қўпол равишда бузилди: президиум составига кишидан қочадиган бир аёл суқиб киргизилди ва бу аёл то «тегишли чоралар» кўрилгунча залга орқасини ўгириб ўтирди. Кенгашга раҳбарлик қилган ўртоқлардан бирининг фикрича бу «тадбир» ўша аёлни аста-секин очиқликка олиб чиқар эмиш!

Хотин-қизлар масаласига шу хилдаги муносабат Уйчи

районида бўлиб ўтган актив аёллар кенгашида ҳам кўринди. Дуруст, бу ерда кенгаш Чортоқдаги кенгашга қараганда хийла жонли, хийлагина мазмунли ўтди. Бироқ кенгашда йиғилган 320 аёлнинг кўпчилиги тешик дастурхон ёпинадиган аёллар эди. Булар клуб майдонига кириш олдидан тешик дастурхонларини қўлтиққа уриб, унинг ўрнига чорак метрли оқ тўр, яъни янгича чиммат ёпиниб олишди. Клуб майдони, мажлис зали Қутайба замонидаги араб аскарларининг қароргоҳига ўхшаб кетди. Агар шу аёлларнинг ҳаммаси эмас, ўндан бири кўчада паранжили кўринса бу ҳол район ташкилотларини жуда катта ташвишга солган бўлар эди, бироқ кенгашда мажлис залида шунча аёлнинг янгича чиммат билан ўтириши бировни ташвишга солганлиги маълум бўлмади.

Наҳотки тешик дастурхон паранжига қараганда гўё олға босилган бир қадам ҳисобланганидек, янгича чиммат паранжига қараганда олға босилган икки қадам ҳисобланса! Наҳот қичитқон какрага қараганда ширинроқ бўлса!)

Деярли ҳамма ерда: «Биз хотин-қизларни тарбиялаш билан тўла шуғулланаётганимиз йўқ, хотин-қизлар орасида оммавий-тарбиявий ишларимиз бўш», деган гапларни эшитиш мумкин ва кўп масъул ходимлар тешик дастурхоннинг бунчалик кенг тарқалганлигига бирдан-бир сабаб қилиб шуни кўрсатишади. Йўқ, бунинг сабаби фақат шу эмас. Тешик дастурхон ёпинадиган аёлларнинг жуда-жуда кўпчилиги хотинини саводсиз тутган Чуст район газетасининг собиқ редакторидан онглироқ, хотинини ота-онасига чўри қилиб қўйган учқўрғонлик тарих фани ўқитувчиси С. дан тарбиялироқдир. Булар орасида районда шунча врач туриб, яхши туғруқхона бўла туриб, хотинини доя қўлида ҳалок қилган уйчўлик йиғит У. сингари етти қайнаб нам ўтмаган жоҳил кишилар йўқ!

Тешик дастурхон, турли-туман чимматларнинг бунча-

лик тарқалганлигига сабаб—хотин-қизлар орасида оммавий-тарбиявий ишларнинг бўшлиғими, ёки эрлар, эркаклар орасида бу иш буткул ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиғими?

(Чортоқ район «Коммунизм йўли» колхозининг Давлати ака бошлиқ бригадасидаги хотин-қизлар орасида ҳатто табелчидан, бригадирдан, раисдан қочадиган аёллар бор.) Бир шу бригадада, бир шу колхозда, ёлғиз Чортоқда эмас, бошқа район ва бошқа колхозларда ҳам кишидан қочадиган аёлларнинг жуда кўпчилиги фақат ўз сельсовети, фақат ўз колхозининг кишиларидангина қочади. Булар, агар «ўз эркаклари» бўлмаса ва келиб қолиши эҳтимол тугилмаса, «бегона» эркаклардан қочишмайди, қочишмайдигина эмас, жуда очилиб-ёзилиб суҳбат қилишади. Бунга сабаб эрлар, эркаклар орасида диний таассуб кучли эканлиги, қолаверса, баъзи бир онабездорлар ўз оналари, хотинлари, опа-сингиллари ҳам колхозда ишлаётганлигини унутиб, аёлларга ола қарашлари ва ўнг келганда уларга ҳўкиз тили билан муҳаббат изҳор қилишларидир. \

Аёлларга ола қарайдиган ва шу билан омма орасида олиб бориладиган тарбиявий ишларга катта зарба берадиган шахсларга нисбатан кескин чоралар кўрилмайди.

Мана шуларнинг ҳаммаси халқ орасида илмий-оқартув, сиёсий-тарбиявий ишлар ниҳоятда заиф ва баъзи жойларда эътибордан буткул четда қолганлигини кўрсатади.

Юқорида номи айтилган районларда хотин-қизларга бой ва феодалларча муносабат деган гапга кўпинча жуда тор маъно берилади: ҳаром пул қутуртирган бирон муттаҳамнинг хотин устига хотин олиши «феодализмга киради», лекин, масалан, Уйчи районида бу йил ўрта мактабни биронта ҳам қиз битирмаганлигининг сабаби — гўё феодал муносабатга кирмайди; қизларнинг ўқишига монелик қилиш феодал муносабатга киради, лекин ўқиган, яхши маълумотли аёллардан тўғри фойдаланмаслик, уларнинг ўсишига ёрдам

бермай, ишдан олиб ташлаш учун бирон хато қилишини кутиб туриш — гўё феодал муносабатга кирмайди; бир эр хотинига зулмини ошириб, уни ўзига кerosин сепиб ўт қўйишига мажбур қилса — бу феодал муносабатга киради, лекин бригаданинг соя-салқин дала шийпонида эркаклар дам олганда шулар қатори меҳнат қиладиган аёллар томнинг орқасида ёки бирон пастқамликда овқатланишга, дам олишга мажбур бўлса — бу гўё феодал муносабатга кирмайди! ✓

Бундай маломатли ҳолларни ҳар қадамда учратиш мумкин.

Ўз мушоҳадаларимиз, областда хотин-қизлар ишига қизиққан кўп ўртоқларнинг текшириш натижалари шуни кўрсатадики, Наманган областида хотин-қизлар масаласи бонг уриш зарур бўлган бир аҳволда.

1953 йил.

ЧИЛДИРМАМИЗНИНГ САДОСИ ГИЖ-БАНГ!..

/ **Е**тти йилликнинг биринчи йили қутлуғ келди. Ўзбекистон пахтакорлари бу йил келаси йил мўлжалига тенг ҳосил олиб, Ватанимизнинг катта хирмонига уч миллион эллик эмас, уч миллион юз минг тоннадан ортиқроқ оқ олтин тўкди. Шунча пахта битта хирмонга тўкилса, биласизми, чўққиси ойга етади!

Ўзбекистон тупроғига биринчи чигит тушгандан бери бунча ҳосилни, бунақа ҳосилдорликни, бунингдай юксак меҳнат унумдорлигини, бунингдай паст таннархни ҳеч бир пахтакор кўрган эмас. Бу, албатта, пахтакорларимизнинг ғайрат ва ҳунари, олимларимизнинг илми, инженерларимиз яратган машина ва машинага кенг йўл очиб берган янги агротехника хосиятидандир.

→ Шундай бўлгани ҳолда пахтага кетадиган бутун меҳнат кунининг ярмини битта ўзи ютадиган теримда машина узоқ вақт тўрдан жойи ололмай келди.

1950 йил ҳеч эсдан чиқмайди. Шу йили республика далаларига анчагина пахта терадиган машина чиқди. Чамамизда, бу жуда катта воқеа, пахтакорлар учун тўй бўлиши керак эди. Биз мана шу тўйларда қатнашиб, таассуротимизни газеталарга ёзиш учун колхозма-колхоз юрдик. Ҳақиқатан, кўп жойларда маросимлар ўтказилди, нутқ-

лар сўзланди, ваъдалар берилди, мажбуриятлар олинди... Ҳамма хурсанд, бироқ амалий ишга келганда ҳеч ким машинани пахтага қўйгиси келмас, ҳар бир бригадир, ҳар бир раис «бошқалар бошлаб берсин» деб ўзини орқага олар эди. ✓

Машина пахтага кирар-кирмас ҳар хил гаплар ўрмалаб қолди:

— Машина пахтани чайнаб, толасини узар экан.

— Машина пахтани ифлос қилиб, сортини бузар экан.

— Машина афандининг сичқон дориси — унинг кетидан тўртта одам овора...

✓ — Машинанинг камчилиги кўп, инженерлар шу камчиликларни йўқотишсин, ундан кейин ишлатайлик.

Орадан кўп ўтмай баъзи раисларнинг фотиҳаси билан бригадирлар мана шунақа ва бундан бошқа турли важхтақаллар билан машинани пахтага йўлатмасликка ҳаракат қилишди. Ҳатто баъзи бир раислар бригадирга: «Машинага ажратилган картага билмасдан одам солиб юбор», деб мўйлов қилишар эди. ✓

Бу йил машинада ҳар куни 9—10 тоннадан пахта териб, 90—100 теримчининг нормасини бажарган бир механик-ҳайдовчи ўша вақтдаги ишлардан гапириб кулади:

— Бригадиримиз машинани ернинг чеккасига чиқариб қўйиб, идорага ёлғон сводка берган эди. Шунда бригада аъзоларидан бирон киши «Нима қилаётибсан» демапти-я!

! Уша вақтларда машинага ихлоси йўқ одамлар унга яқинроқ келиб нимаси ёмону нима учун ёмонлигини суриштирмаган экан. Ҳолбуки, машинанинг ўз камчилиги — хали унчалик мукамал эмаслиги устига талай ҳасрати ҳам бор экан.

Ҳеч бир хўжалик ходими автомобилни яхши билмайдиган, яхши минолмайдиган шофёрнинг қўлига бермайди, нима учундир у вақтларда пахта терадиган машинани

ким ва қанақа минаётганига эътибор қилинмаган экан.

Электр устара жўч устарага қараганда юз чандон қулай, лекин бу устарада соқол олиб ҳузур қилиш учун талай шарт-шароит бор: электр устара кўкракка тушган соқолни мутлақо ололмайди, ҳўл бетда юрмайди, бет чанг бўлса бузилади...

Пахта терадиган машина бир кунда 100—200 теримчининг ишини қилади, демак, меҳнат унумдорлигини кўтаради, таннархни туширади. Шундоқ экан, унга ҳам ўзига яраша шарт-шароит керакдир? Мана шу тўғрида дурустроқ ўйлаб кўрилмаган, шу шарт-шароитни яратишда қунт қилинмаган экан. Ҳолбуки, шарт-шароит яратиш ишини баҳордан бошлаш зарур экан. Бу йилги тажриба шуни кўрсатди.

Бир вақтлар кунига 100—200 килограммга етказиб пахта терган теримчиларни ҳамма минбарлардан, ҳамма газета саҳифаларида оҳори тўкилмаган сўзлар билан мақтаган эдик. Булар ҳақиқатан мақтовга сазовор ташаббус эгалари, ҳозирги 15—20 мингчилик ҳаракатига асос солган кишилар эди. Лекин шу билан бирга, кейинчалик ўшанақа ташаббус эгаларидан қирқ-элликтасининг ишини қиладиган машина на нотиқнинг тилига олинади, на муҳбирнинг қаламига. Бу бир жиҳатдан табиб билан доктор шуҳратига ўхшайди: табиб ўз замонида яра-чақага қараб юзтадан битта касални тузатса, дарров оғизга тушар, дув-дув гап бўлар эди. Ҳозирги моҳир хирургларимиздан бири қўлига хирург пичоғини олганидан бери ўн тўққиз минг беморни операция қилипти, қанчадан-қанча одамга ором берибди, қанчадан-қанча одамнинг жонига ора кирипти, лекин бу ҳақда дув-дув бўлгани маълум эмас.

Ҳозирги замон транспортининг энг яхши тури самолёт эканини энди етти яшардан етмиш яшаргача ҳамма билади. Лекин бу нарса жоннинг ҳузурни эканини халқ дарров бил-

гани йўқ. Аэрофлот халқ билиб олишни кутиб ўтирмади, аэродромларга махсус самолётлар қўйиб одамларни учирма қилди: ўн-ўн беш минутдан аввал бепул, кейин пулик одам учирди. Бу тадбир учирма бўлган ҳар бир кишини ҳаво транспортининг оташин пропагандистига айлантирди.

Шундай қилиб, пахтакорларнинг пахта терадиган машинадан қиладиган шикоятига қараганда машинанинг одамлардан қиладиган шикояти, дард-ҳасрати кўпроқ ва асослироқ бўлиб чиқди.

Тошкентда бўлиб ўтган пахтакорлар қурултойи техникани диққат марказига қўйди. Сўнгги йилларда бу соҳада катта бурилиш вужудга келди. Бизнинг бу йилги ғалабамиз мана шу бурилишнинг самарасидир.

Теримни машинанинг бўйнига юклаш фақат хоҳиш эмас, турмушнинг талабидир. Ўйлаб кўринг, бу йил машина 330 минг тонна пахта териб берди. Бу миқдор пахтани қўлда териб олиш учун мавсумда ҳар бири ўн беш тонна пахта терадиган 22 000 навқирон ва моҳир теримчи керак бўлар эди. Биз етти йилликнинг олтинчи йили, яъни 1964 йилда 4 миллион тонна ҳосил олиш ниятидамыз, бунинг 70 процентини машина териб бермаса, 266 мингдан ортиқ ўн беш минг килограммчи теримчини қаердан топамиз?

! Машина оғир меҳнатни енгиллатиши, меҳнат унумдорлигини ошириши, таннархни камайтиришдан ташқари «пахта кунни бўйи ва йил — ўн икки ой меҳнат талаб қилади» деган ҳақ, лекин номувофиқ шиорга барҳам беради. ✓

Далаларимизда машина зотидан фақат трактор бўлган вақтларда бир звенода пахтанинг бир центнери 22 меҳнат кунига тушгани эсимда бор. Ҳозир В. А. Тюпко бригадасида бир центнер пахта саккиз меҳнат соатига тушипти. Ҳозирги ҳисобга кўра етти йилликнинг охирида республика бўйича пахта ишлаб чиқаришга 140—150 миллион

меҳнат куни камроқ сарф қилинар экан. Пахтадан ортадйган бунча вақт пахтакор учун истироҳат, китоб, театр, музика, билим, ҳунар, умуман, маданият деган сўз.

(Бу йилги пахта байрами ҳосил тўйигина эмас, машина тўйи, машина байрами ҳам бўлиб қолди. Бу тўйда янграган чилдирмамизнинг садоси машинанинг гувиллашидан ҳануз уйғонмаган одамларни уйғотади, гиж-банглаб катта ўйинга тортади. ✓

Ут. Қосимов

1959 йил.

ЎЗБЕКИСТОН—ПАХТА ХАЗИНАСИ

ТУПРОҒИМИЗ ОЛТИН ТУПРОҚ

Қарияларимиз ёшларни алқаганда аксари «Тупроқ олсанг олтин бўлсин», деб алқайди.

Жуда ҳам яхши нафас!

Ўзбек деҳқони мана шунақа яхши нафас тиккан деҳқон. Ўзбек деҳқони ўз қўлига олган тупроғимиз, ҳақиқатан олтин тупроқ бўлиб қолди.

Мен бу гапни ўз юртимизнинг мақтовини келтириш учун айтаётганим йўқ, мен юртимизнинг тупроғини ўзим кўрган бошқа юртлар тупроғига қиёс қилиб, ғарбда Швеция, Бельгия, Франция, Италия, Юнонистон ва шарқда Туркия, Афғонистон, Ҳиндистон, Цейлон, Бирма мамлакатлари тупроғига солиштириб айтаётибман.

Иқлими деҳқончилик учун қулай бўлган шимолий Европа мамлакатларини эмас, хийла қулай бўлган ўрға ва жанубий Европа, жуда ҳам қулай бўлган жанубий Осиё мамлакатларини олайлик.

Француз деҳқонини иш ёқмас ёки миришкор эмас деб бўлмайди. Унинг қандай деҳқон эканини шундай қиёс қилинса бўлади: далаларда экиндан, дарахтдан бошқа кўкат кўринмайди — ҳамма ёқ тоза — озода, ҳатто йўл бўйларида ҳам уруғлаётган гиёҳ йўқ. Бу жиҳатдан Франция далалари Фарғона водийси, айниқса Андижон области

далаларини эслатади. Лекин, шундоқ бўлса ҳам, биз Франция тупроғида битган кўп ноз-неъматларни Ўзбекистон тупроғида битган ноз-неъматларга сира-сира ўхшата олмадик. Масалан, Парижда қовун едик. Бу қовун қаёқда-ю, Хоразм билан Фарғонанинг қирқмаси, Мирзачўл билан Андижоннинг шакарпалағи, Бешариқнинг пирсилдоғи қаёқда!

Италия боғбонининг дид ва ҳафсаласига қойил қолиш керак. Боғбон мева дарахтларини чилпиб, шохларини истанган томонига йўналтириб, дарахтдан нақш солар экан. Боққа шунчалик зеб берган боғбон меванинг лаззатли бўлиши йўлида қанчалик жон куйдиришини шундан қиёс қилаверинг. Лекин, шундоқ бўлса ҳам, Италия тупроғида етишган меваларни лаззатда бизнинг меваларга сира ҳам чоғиштириб бўлмайди. Биз Римда ўрик, Соррентода анжир едик. Римнинг ўриги қаёқда-ю, масалан, Риштоннинг атиргул ҳиди келадиган оқ ўриги, мирсанжаллиси қаёқда! Соррентонинг анжири қаёқда-ю, масалан, Наманган, Андижон, Қўқоннинг киндигида шарбат ялтираб турган қаҳрабо анжири қаёқда!

Биз Бельгияда четдан келтирилган гилос, Туркияда олма, Юнонистонда ғайноли, Цейлонда узум, Ҳиндистонда анор едик. Бу мамлакатлар тупроғида етишган мевачевани кўрган, татиган киши, чунончи, Нурсукнинг қаҳрабо ҳусайнисини, Қува, Ғиждувон анорини, Фарғонанинг кўксултонини, Марғилоннинг луччак шафтолисини, Тошкетнинг гуногун олмасини етиштирган Ўзбекистон тупроғини кўзига тўтиё қилади.

Мен кўрган Шарқ мамлакатларидан Афғонистон билан Ҳиндистон тупроғида пахта унар экан.

Ҳиндистон иқлими деҳқончилик учун жуда қулай. Бу ерда кўп экинлардан икки ҳатто уч марта ҳосил олинар экан. Биз пахтачиликка қизиқдик. Қизиқмасдан бўлмайди ҳам, чунки бизда пахтанинг пишиши учун 150 атрофида

иссиқ кун керак бўлса, Ҳиндистонда иссиқ кун керагидан икки ҳисса ортиқ, яъни 300 кун атрофида бўлар экан.

300 иссиқ кун! Яъни баҳор кеч келди, куз эрта тушди деган нолишларга ўрин йўқ!

Ҳиндистонда 8 миллион гектар ерга пахта экилар экан. Ер мамлакат пахта майдонининг кўплиги жиҳатидан дунёда биринчи ўринда туради.

Сиртдан қаралганда Ҳиндистон дунёни пахтага кўмиб ташлайдиганга ўхшайди. Бироқ ундай эмас, афсуски шу 8 миллион гектар майдоннинг 90 проценти гектаридан 3,3 центнердан ортиқ ҳосил бермас экан. ✓

Биз етти йилликнинг охирида ҳосилдорликни 24 центнерга чиқарамиз деб ўтирибмиз. Демак, Ҳиндистонда пахта майдони бизга қараганда 5,5 барабар ортиқ бўлса, ҳосилдорлик бизда Ҳиндистондан қарийб саккиз барабар ортиқ! Демак, Ўзбекистон ҳосилдорликда қарийб саккизта Ҳиндистонга тенг келади! /

Бунинг сабаби нима? Нима учун «кичкина митти фили Маҳмудни йиқитди» дегандек, Ўзбекистон саккизта Ҳиндистонга тенг келиб турипти?

Мен Ҳиндистон далалари бўйлаб автомобилда 1370 километр йўл босдим, деярли ҳамма штатларни кездим. Жуда кўп жойларда ҳинд деҳқони икки ҳўкиз қўшилган чигир билан қудуқдан сув чиқариб экин суғораётганини кўрдим.

Бизда сув масаласи алақачонлар ҳал бўлган. ✓

Ҳиндистон далаларида шунча юриб бирон жойда биронта қишлоқ ҳўжалиги машинасини кўрмадим. Ҳамма жойда бирдан-бир универсал машина — ҳўкиз! Ҳўкиз ер ҳайдайди, ҳўкиз чигир айлантириб, сув чиқаради, ҳўкиз аравага қўшилади, салт минилади...

Бизда қишлоқ техниканинг сўнг сўзи билан мукамал қуролланган.

Илам-фан ҳинд даласига йўл тополган эмас.

Бизда илм-фан деҳқоннинг ўнг қўли бўлиб қолди. /

Республикамиз ҳосилдорликда саккизта Ҳиндистонга тенг келишининг сабаблари фақат шуларгина эмас, албатта. Бошқа яна кўп сабаблар қаторига тупроғимиз олтин тупроқ эканини ҳам қўшиш керак, чунки ҳар кўкатнинг ўзи суйган тупроғи бор. Пахта бизнинг тупроғимизни суйганлигини ҳар жиҳатдан қолақ Ҳиндистон пахтачилиги мисолидагина эмас, техника билан яхши қуроолланган, илм-фан ютуқларидан баҳраманд бўлган Америка пахтачилиги мисолида ҳам кўрсатиш мумкин: «Иттифоқимиз пахта ҳосилдорлигида учта Америкага тенг келади! Яна шуни айтиш керакки, Иттифоқимиздаги умумий пахта майдонининг 64 процентини, Ўзбекистон пахта майдони ташкил қилади.

«Нон ҳам нон, нон увоқ ҳам нон» дегандек еримизнинг миллион гектари ҳам олтин, бир гектари ҳам олтин. Модомики шундоқ экан, биз бу олтин еримизнинг бир суямини ҳам исроф қилмаслигимиз керак. Ҳолбуки, исрофгарчилиги учраб туради: экин униб турган ерлар баъзан партав бўлиб қолади, ҳеч зарурат бўлмаган ҳолда қанчадан-қанча ер турли ташкилотларга бериб юборилади; кам ҳосил унадиган ёки кўп ҳосил унганда ҳам кам даромад берадиган экинлар экилади. Кўп даромад берадиган экин экилган тақдирда ҳам ундан кам ҳосил олинади. Гектарларимиз қийқимга чиқиб, тўлиқ гектар бўлмай қолади ва ҳоказо. /

Республикамиз қишлоқ хўжалиги заҳматкашлари пахтачилик соҳасида етти йилликни муддатидан олдин бажариш тўғрисида лафз беришган. Бу лафз ҳалол бўлишлиги учун пахтачиликни кўтаришда резервларимиз етарли: алмашлаб экиш, ҳосилдорликни кўтариш, кузги тадбирларни вақтида ва яхшилаб ўтказиш, кўчатни комплекс механизацияга имкон берадиган тарзда ўрнаштириш, ғўзани бегона ўт ва ҳашаротдан сақлаш, тевпишар ва серҳо-

сил янги навлар топиш... Булар албатта, катта резерв, лекин пахтачиликни кўтаришда буларнинг ҳаммаси ҳам бир тану, ҳозирча чўл-биёбон деб аталган, яъни юзини шўр ва гиёҳ босиб ётган ерларимиз ҳам бир тан. Бу ерларнинг бағрида олам жаҳон бойлик беркиниб ётипти. Бу ерлар ҳам ҳозирги Гулистон, Мирзачўл районларидаги экин майдонларидай халқимизнинг фаровонлиги, давлатимизнинг қудрати, тинчлик иши, етти йилликнинг галабасига хизмат қилиши керак.

МАШИНА ОДАМНИНГ ДУСТИ

! Одам боласи қорни тўқ, усти бут, вақти чоғ бўлиши учун кўп заҳмат тортиши керакмас. Вақти келар, одам уч-тўрт соат ишлаб, қолган вақтини чиройли яшашга, чиройли яшаб жамиятини ва шу билан ўзини яна ҳам беками-кўст қилишга сарф қилар. Кўп миллатли Иттифоқимиз бир ёқадан бош чиқариб ва ҳар қайси халқ ўз бошига бу орзуни амалга ошириб, орзу қилган ҳаётига эришиб олади.

Бу азим ишда биров нефти, биров темири ва биров кўмири билан дегандай, ўзбек халқи пахтаси билан қатнашади. Бизнинг республикамиз бу қурилишнинг пахтачилик бригадаси дейиш мумкин. (Модомики шундоқ экан, бу азим қурилиш бригадасини техника билан мукамал қуролланмаган ҳолда тасаввур қилиш мумкин эмас.

Кейинги икки йил шарофатли йил бўлди: терим машинаси далада пахтакор билан иноқлашиб кетди. 1961 йил машина терим заҳматини ҳамма колхозчилар, жами меҳнаткашлар елкасидан олиб ташлайдиган кунга томон босиладиган катта қадам йили бўлишига ишонамиз.

Бир кунки келар, пахтакор далада ер босмай, қўл урмай дунёда энг кўп ҳосил кўтарар. Ушандай кун келиши-

ни тезлатиш олимлар, инженер-конструкторлар, ишчилар, механизаторлар, колхоз ва совхоз раҳбарлари қўлида. Шулар омон бўлишса, шулар хоҳлашса, ҳормай-толмай куч ва талантларини ишга солишса, ўшандай кун келади.

Пахтачилик борасида қанақа мажлис, кенгаш, қурултой чақирилмасин, қанақа қарорлар чиқарилмасин, қандай тадбирлар жорий қилинмасин, буларнинг ҳаммаси мана шу тилакка, шу мақсадга қаратилган. Деҳқоннинг бу кунги меҳнатини бундан ўттиз йил бурунги ҳосилдорликка солиштириб қаралса, келажакни ёрқин тасаввур қилиш мумкин. Бу ютуқларимизнинг омиллари, шубҳасиз, кўп ва шу кўп омиллардан бири машина эканини ҳозир ҳамма ҳам тан олади.

Биз мана шу омилларга суяниб етти йилликнинг охирида 4 миллион тонна пахта ҳосили олиш ниятидамиз. Бу ниятимизга албатта етамиз.

Бир замонлар, даламизда ҳали битта ҳам машина бўлмаган вақтларда пахтанинг турган-битгани оғир меҳнат эди: шудгор, чигит экиш, яғана, чопиқ, терим, ғўзапоя чопиш... Ҳозир теримдан бошқа ҳамма оғир меҳнат машинанинг бўйнига буткул юкланди. Терим ҳам машинанинг бўйнига юкланса эди! Бироқ теримни ҳам машина бўйнига юклашга икки томондан монелик бўляпти: биринчидан, терим машинамиз ҳали ҳам мукамал эмас; иккинчидан, машинага ҳамма бир хилда ишонч ва хурсандчилик билан қарамаяпти. ✓

Машинанинг ҳали мукамал эмаслигига унинг ижодчилари инженер-конструкторлар иқрор, шунинг учун олимлар бир ёқадан бош чиқариб, унинг камчиликларини йўқотиш устида муттасил иш олиб боришляпти. Нима янги чиққан вақтида мукамал эди — паровозми? Электр лампочками? Автомобилми? Тракторми?.. Демак, бугун бўлмаса эртага ҳар жиҳатдан мукамал машина яратилади. Лекин машинани хурсанд бўлиб қарши олмаган одамлар

шу мукаммал бўлмаган машина ҳам келажакка томон бо-силган жуда катта хайрли қадам эканини англаб олишол-маяпти. Булар икки нарсани пеш қилишади:

1. Машина пахтанинг бир қисмини нобуд қилади:

2. Пахтани сортларга ажратиб, озода қилиб терадиган 15—20 мингчи аёлларимиз бор, машинани сотиб шуларга егизиш керак.

! Машина пахтанинг бир қисмини нобуд қилиши рост. Бу нобудгарчиликка куядиган одамни, албатта, қоралаб бўлмайди. Лекин куйишда ҳам куйиш бор. ʼ

! Ариқ бўйида донлаб юрган жўжалардан биронтаси ариққа тушиб кетса онаси фарёд чекади, нима қилишини билмайди. Ариқнинг у ёғига ўтади, бу ёғига ўтади... Шу чоқ бирон киши жўжани сувдан олмоқчи бўлиб қўл узат-са, товуқ баттароқ фарёд чекади, одамга ҳужум қилади, тепади... Иложини топса-ю, кўзини чўқиб олса! Товуқ бе-чора боласига узатилган қўлни кўради-ю, бу қўл нима мақсадда узатилганини фаҳмламайди. Машина тўккан пах-тага куйиб, бункердаги пахтани кўрмайдиган, машинани қарғаб эртаги кунни ўйламайдиган одамлар тўғрисида ҳам шунини айтиш мумкин. ʼ

Биз бугун 1500—1600 минг гектар пахта майдони, 24 центнер ҳосилдорлик тўғрисида гапиратибмиз. Шунинг ўзи 3800—3600 минг тонна пахта деган сўз. 3800 минг тонна пахта териб олиш учун 253 мингдан ортиқ 15 мингчи теримчи керак. Шу яқин йилларда пахта май-дони, 2—2,5 миллион гектарга, ҳосилдорлик 30—35 цент-нерга етишига ким шубҳа қилади? Бу нарса шубҳасиз бўлса ўшанча пахтани йиғиб-териб олиш учун камида ярим миллион ўн беш-йигирма мингчи теримчи керак бў-лади.

! Бир мавсумда, яъни 90 кунда 20 минг килограмм пах-та терилганда кунига ўрта ҳисоб билан 220 килограммдан тушади. Ўйлаб кўриш керак, одам машина эмас, башарти

шунча пахтани терганида ҳам теримчи неча мавсумга етар экан?

Кейинги ўн йил давомида чиққан машҳур теримчиларимизнинг кўпи қани?

«Жон оғритган дўст бўлмайди», дейишади. Пахтакорга, айниқса пахтакор хотин-қизларимизга ким дўст: машина тўккан озгина пахтага қараб оҳ-воҳ қилган, одамнинг меҳнатига куйган бўлиб одамнинг ўзини эсидан чиқарган киши дўстми ёки одамни шундай оғир меҳнатдан буткул қутқараман деб турган машина дўстми?

Бир хил одамлар машина масаласига келганда анқов бўлиб олишди. Бизларга қолса, масалан, кир ювадиган машина, тўқим солинса ҳам дарров ювиб дазмоллаб, ҳатто тугма қадаб бериши керак! «Мен-ку кир ювадиган машинанинг олдига шунақа талаб қўяётибман, машинанинг ҳам мендан бирон талаби бордир», деган гап буларнинг хаёлига ҳам келмайди. Пахта терадиган машина тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин. Баъзи одамлар пахта терадиган машина қандай шарт-шароитда яхши ишлаши тўғрисида ўйлаб машина теримига тайёрлик кўрмайди-ю, натижада машина яхши термаса «ана, айтмадимми!» деб каромат сотади. Бунақа одамлар «фалон жойда машина яхши ишляпти-ку, фалон механизатор кўп теряпти-ку» деган гапларга қулоқ солмайди; терим жафосини тортаётган заҳматкашлар сиқиб қолишса, йўл қилади: қўлда терилган пахтани кечаси машинадан ўтказиб, эртасига машина ҳисобидан топшириб юборади. Ерни, ғўзани машина теримига мослаш, уста ҳайдовчилар етиштириш, машинада кўп пахта терадиган механизаторларнинг тажрибасини ўзлаштиришдан кўра кўзбўямачилик осон, албатта.

Бу тоифа одамлар негадир, комплекс-механизация бир кампания, бир йўлини қилиб чап бериб турсам ўтиб кетади, деб ўйлайди.

Машина масаласида ҳамма гуноҳни тушунмаган ва фаҳми етмаган одамларнинг бўйнига қўйиш адолатдан эмас. Ҳамма нарсага тушунадиган, фаҳми етадиган баъзи одамлар, айниқса раҳбар ходимлардан ўпкалайдиган жойимиз ҳам бор.

Бизда илғорлар, қаҳрамонлар музейнинг экспонати эмас. Оммани етаклайдиган, янгидан-янги ғалабаларга эришишда олдинги сафда борадиган кишилар. Омма илғор ёки қаҳрамоннинг кетидан эргашмоғи учун унинг тажрибасини билиши, эгаллаши керак. Демак, раҳбар ходимларнинг вазифаси илғорларнинг тажрибасини умумлаштириш, омма орасига ёйишдан иборат бўлиши керак.

Шундай ҳоллар ҳам учрайди:

Бирон ғайратли киши ишнинг кўзини бошқалардан кўра яхшироқ билиб олади-ю, жон-жаҳди билан меҳнат қилиб, нимагадир эришади. Унинг тепасида турган раҳбар ходим бу одамнинг тажрибасини ўрганиш, умумлаштириш, шу йўл билан бутун коллективнинг ишини бароридан келтириш ўрнига бошқа йўл тутади: унинг битта қилган ишини ўнта қилиб жар солади, ҳалол меҳнаткашни ҳаром йўл билан томга чиқариб шотини олиб қўяди, ана ундан кейин қаерга борса «мен мана шунақа одамларни тарбиялаб етиштирдим» деб керилади. Натижада бу ҳалол одамнинг озми-кўпми яхши тажрибаси шовқин остида қолиб кетади, уни ҳеч ким кўрмайди, қаҳрамоннинг ўзи оммадан ажралиб қолади. Оқибат бузилади — бошда битта ишини ўнта қилиб жар солишганда хижолат тортган, ҳатто қўрққан бўлса, бориб-бориб битта ишини юзта қилиб жар солинса ҳам уялмайдиган, «бетимнинг қаттиғи — жонимнинг ҳузури» дейдиган бўлиб қолади.

Ҳалол одамнинг яхши ниятини барбод қилиш, уни ҳаром йўлга — ҳалокат чоғи ёқасига бошлашдан оғирроқ жиноят йўқ!

Ҳозир қишлоқ ҳўжалиги илғорлари орасида янги бир оқим куртак чиқаряпти. Бу оқимнинг вакилларидаан бири — Оржоникидзе районидаги «Қизил Ўзбекистон» колхозининг бригада бошлиғи, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Анвар Эгамназаров район партия комитетининг пленумида сўзга чиқиб деди:

«Бизнинг бригада олтмишинчи йилда 145 гектар пахта майдонининг ҳар гектаридаан 49,3 центнердан ҳосил олди. Бизга қўшни бўлган бригада 80 гектар ернинг ҳар гектаридаан 26,6 центнердан ҳосил кўтарди. Биз олтмиш биринчи йилда қўшнимизнинг 80 гектар ерини қўшиб олиб, шу ердан ҳам юқори ҳосил олиш мумкин эканлигини амалда кўрсатиб бермоқчимиз».

Мана бу амалий гап! Бу гапга тушуниш осон!

Мана шу ҳаракат бизнинг механизаторларимиз орасида оммавий тус олса қандай яхши иш бўлар эди!

Бир заводдан чиққан бир хил маркали пахта терадиган машина бировнинг қўлида айғирдай кишнайди, бировнинг қўлида бузоқдай латта чайнайди. Бунақа ҳодисалар баъзан бир колхознинг ўзида ҳам учрайди. Нима учун шундай? Нима учун мавсумда биров бир неча юз тонна пахта теради-ю, биров эллик тоннага ҳам етказолмай хуноб бўлади? Ўша илғор теримчини мажлисларга камроқ олиб борсак, камроқ ваъз айттирсак, камроқ кўз-кўз қилсагу, қолоқ деб аталган кишиларга унинг амалий ёрдамини уюштирсак яхшироқ бўлмасмикин? Илғор теримчи ўша қолоқ теримчининг бригадасига келсин, ерини, ғўзасини, машина ҳайдашини кўрсин; камчилиги бўлса айтсин, хатосини тузатсин... Илғор теримчи шу йўл билан қолоқни қолоқликдан олиб чиқса, қолоқ устозига ўхшаб бир неча юз тонна бўлмаган тақдирда ҳам лоақал юз тонна пахта терса кўп улуғ иш бўлар эди.

Яхши тарбия кўрган одамнинг хислатларидан бири шуки, бундай одам ўз фаолиятида бошқалардан бир қадам

олдинга ўтса дарров орқасига қарайди, шерикларига ёрдам қўлини узатади, сафини кенгайтириб, янги ғалабаларни кўзлайди.

ПУШТ, КАРВОН КЕЛЯПТИ

Ҳозир пахтакор колхоз ва совхозларимизнинг хийла бақувват, қудратли техника ва иш кўрган кадрлари бор. Етти йиллик карвонининг манзилга олдинроқ бориш учун ташкилий ишларни маҳорат билан олиб бориш, резервларни топиб ишга солиш, фан ва техниканинг илғор тажрибасини кенг суратда жорий қилиш керак.

Модомики ҳозир колхозда ишлаб чиқариш даражаси колхозчининг фаровонлигини таъмин қилмас экан, модомики колхозчи ҳозир моддий манфаатни кўзлаб меҳнат қилар экан, моддий манфаатдорлик ишлаб чиқаришни кўтариш, меҳнат унумдорлигини оширишнинг негизи бўлиши керак.

Марказқўмнинг 1953 йил сентябрь Пленумигача мана шу моддий манфаатдорлик тартибининг бузилиши қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига, колхоз тузумига зарар етказган эди. Партия бунга қарши бир қанча чоралар кўрди, бу тартибни изига туширди. Лекин айрим ҳолларда моддий манфаатдорлик тартибига ҳануз риюя қилинмайди.

Колхозчининг жамоат хазинасидан оладиган иш ҳақи, шубҳасиз, колхоз ишлаб чиқаришининг даражасидан келиб чиқиши, асосий манба, яъни ердан олинган бойлик миқдорига қараб белгиланиши керак. Колхозчининг яхши ишлаши, жамоат ишига бор кучини бериш учун шунинг ўзинини билиш кифоя қилмайди, бунинг устига унда «кўп ишласам кўп оламан» деган ишонч ҳам бўлиши зарур. Шундэй ишонч бўлмаса колхозчи колхоз ишлаб чиқари-

шига бир кўзи билан қарайди, унинг бир кўзи шахсий хўжалигида бўлади.

Тошкент область, Оржоникидзе район партия комитетининг пленумида Волгоград колхозининг раиси минбарга чиқиб гапира бошлаган эди, область раҳбар ходимларидан бири бир-иккита луқма ташлаб, унинг кўпигини босди.

— Бу йил колхозчи меҳнатига неча пул олди?

— Икки юз эллик сўм.

— Уборшица неча пул олади?

— Уч юз олтмиш сўм...

Ҳамма нарса очиқ-ойдин бўлди қолди: уборшица йилига ўн бир ярим ой, ҳафтасига олти кун, кунига 2—3 соат ишлаб 360 сўм, колхозчи эса ўн икки ой, ҳафтасига етти кун, кунига тонг отгандан кун ботгунча ишлаб 250 сўм олади! Наҳот колхозчининг шу тегиши колхоз ишлаб чиқаришининг даражасидан келиб чиққан бўлса! Агар ишлаб чиқариш даражаси шу аҳволда бўлса, бунинг сабаби нима? Наҳот бунинг бирдан-бир сабаби колхозчининг яхши ишламаганлиги, дангасалиги бўлса! Бу нарса ақлга сиймайди.

Колхозчи жамоат хўжалигининг ўсишидан моддий манфаат кўришга тўла ишонмагандан кейин, турган гап, шахсий хўжалигига умид боғлайди, унга кўпроқ эътибор қилади; бригадани додлатиб, раисни бақиртириб бозорга чопади. Улар бозорга меҳнатдан қочиб чайқов қилгани ёки бекорчиликдан зерикиб тухум уриштиргани бормайди!

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг шу йил 18 апрель сонисида «Виждонингиз нима дейди», сарлавҳали бир хат босилиб чиқди. Бу хатда Оржоникидзе районидаги Свердлов номли колхоз раҳбарлари «текинхўрларга, дангасаларга, иш ёқмасларга колхозда ўрин бўлмаслиги керак» деган талабни қўйишади. Талаб жуда тўғри, лекин хат бошдан-оёқ қарама-қаршилиқ, мантиқсизликдан иборат.

Хат «Виждонингиз нима дейди», деган сарлавҳа билан бошланиб, «текинхўрларга, дангасаларга, иш ёқмасларга колхозимизда ўрин йўқ деб тугаса ҳам, колхоздан кетган одамлардан биронгаси текинхўрлик, дангасалик, иш ёқмаслик қилиб юргани хатдан маълум эмас; аксинча, буларнинг ҳаммаси жамият учун фойдали бир иш билан машғул эканига колхоз раҳбарлари иқрор.

Хатда бу одамларни колхоз ишлаб чиқаришида қатнашмай, ноз-неъматларидан фойдаланиб келаётган текинхўрлар деб аталади, улар колхознинг еридан томорқа сифатида фойдаланиб келяпти, деб шикоят қилинади.

Биринчидан, колхозда ишламаган одам унинг қанақа «ноз-неъматидан» фойдаланади. Иккинчидан, колхозда ишламай 0,12 гектар томорқадан «воз кечмасдан» ҳануз фойдаланиб келаётган бўлса, бу ҳол кўпроқ раҳбарларнинг бефаросатлиги, бепарволиги натижаси эмасмикин?

«Колхоз бойликларидан фойдаланиб келаётган (?) 250 киши бошқа муассасаларда ишлаши маълум бўлди» дейилади. Бу одамлар бошқа муассасаларда ишлагани учун «текинхўр, дангаса, иш ёқмас» номини олишига тушуниб бўлмайди. Нима, бошқа муассасаларда текин нон улашар эканми?

Свердлов номли колхоз раҳбарлари осон йўл гутиб масъулиятсиз хат ёзиш, меҳнаткашлар шаънига бўлмағур гаплар айтиш ўрнига бу колхозчиларнинг колхоздан нима учун кетганликлари тўғрисида чуқурроқ ўйлаб кўришса, сабабларини топиб, бундан сабоқ олишса яхшироқ бўлар эди.

Бизда план, процентни ҳар дам суриштириб, ўша план, процентни бажарадиган колхозчидан ҳолинг қалай, нима еяпсан, нима кияётибсан, қаерда турибсан, деб ойда-йилда бир оғиз сўрамайдиган раҳбарлар ҳам бор. Ҳолбуки, бизнинг учун, биз коммунизм қурувчилари учун энг

муҳими одам! Коммунизм учун кураш одамнинг яхши кун кўрмоғи учун курашдир.

Бизда колхозчининг 7—8 ой умри далада ўтади. Шу вақт ичида колхозчи дала шийпонида овқатланади, куннинг иссиғида дам олади. Модомики, шундоқ экан, дала шийпонига кенгроқ участка ажратилса, бу участкага мевали ва соя берадиган дарахтлар ўтказилса, кундалик овқатга тушадиган резавор ва сабзавот экилса, колхозчи яхши овқат еса, соя-салқинда дам олса ёмон бўладими? Колхознинг саноат аҳамиятига эга бўлган катта боғларида дам олгани, унинг ноз-неъматидан татигани колхозчининг фурсати йўқ, буни назарда тутганда юқоридагидай дала шийпонларини яратиш зарурларнинг зарури эмасми? Колхоз раҳбарлари, юқоридан келиб ғўза оралайдиган турли-туман вакиллар ғўза оралаб юрганда колхозчиларнинг ҳаёти, иш шароити ва маишатига доир мана шунақа масалалар тўғрисида ҳам ўйлашса ўзларининг виждоний вазифаларини бажарган бўлар эдилар.

«Ер тўймагунча эл тўймас» деган гап бор. Демак, элни тўйдирадиган ер, демак, юртнинг бойлиги ердадир, демак, ер колхознинг асосий даромад манбаи бўлиши керак. Кўпгина колхозлар бутун кучини мана шу асосий даромад манбаига йўналтириш, ҳосилни ошириш, таннархни камайтириш ўрнига қўшимча даромад манбаи излашади ва қўшимча даромад манбаи асосий даромад манбаидан диққатни четга тортади.

Асосий даромад манбаи бўлган ердан ўн тийинлик маҳсулот кўпроқ олинса, колхоз бойлиги ва шу билан юрт бойлигига ўн тийин қўшилди деган сўз. Лекин қўшимча даромад манбаидан колхоз кассасига тушган ўн тийин фойдадан юрт бойлигига ҳеч нарса қўшилмайди.

Тошкент область, Оржоникидзе районидаги «Правда» колхози узоқ бир шаҳарга вино юборипти. Колхоз бундан катта фойда кўрган бўлса керак, фойда кўрмаса бу

ишни қилмас эди. Бироқ бунинг бир қанча томонлари бор: биринчидан, правлениенинг ниятини амалга оширган «учар»ларнинг бу «катта фойда»дан оладиган «луқмаи ҳалоли» колхозчига тегадиган ҳиссадан юз баравар ортиқ бўлади, яъни колхозчи ялайди-ю, ҳаром одамлар шимиради; иккинчидан, колхоз шунақа «қўшимча» даромадга муккаси билан кетса, колхоз хўжалиги омонат пойдеворга қурилган, бозор, омад ва ҳар хил тасодифларга қарам бўлиб қолади; учинчидан, ҳамма колхозлар шу йўлни тутган тақдирда мамлакат хўжалигига путур етади ва ҳоказо.

Колхоз асосий даромад манбаи, яъни ердан бевосита ва билвосита олинадиган даромад ҳисобига бойиш, яъни мамлакатни бойитиб бориши керак. Асосий даромад манбаи, яъни пахта, пилла, чорва ва бошқалар билан хўжаликни кўтариб бўлмас экан, ҳар қандай қилиб бўлса ҳам «кўтариш йўлини қидириш»дан кўра бунинг сабабларини топиш, рўйирост айтиш, колхозчилар билан маслаҳатлашиш, ҳал қилиб бўлмайдиган масалаларга партия ва совет ташкилотларининг диққатини тортиш керак.

Дард яширилса иситмаси ошкора қилади.

Раҳбар ходимлар орасида қўл остидаги одамларнинг моддий аҳволини юқори ташкилотлардан яширадиган, бу ҳақда уларга нотўғри, ёлгон маълумотлар берадиган, мажлисларда «фаровон турмуш», «маданий тўқ турмуш» тўғрисида лоф урадиган кимсалар бор. Амалпараст, манфаатпараст бу одамлар халқ билан кенгашмасдан, халқнинг хоҳиши ва имкониятини сўрамай туриб унинг номидан мажбурият устига мажбурият олади, ҳамма мажлисларда оғиз кўпиртириб, гап сотади, каттага қўл қовуштириб, кичикка дўқ уриб, «бажарамиз» дейди, лекин сўзининг устидан чиқиш учун узатган оёғини йиғмайди.

Кўзбўямачи отлиқ қабиҳ жиноятчилар мана шу тоифадан чиқади.

Шахсий бойлик орттириш, ўғирлик ва муттаҳамлик қи-

лиш учун амал, мансабни иссиқ уяга айлантирган кўзбўямачилар халқ билан давлат эрасига парда тортади, хўжаликни издан чиқаради. Илм-фан аҳллариининг бошини айлантиради, раҳбар ташкилотларни янглиштиради ва ҳоказо! Кўзбўямачилик натижасида вужудга келган ёмон аҳволнинг жабрини бориб-бориб халқ тортади. Шунинг учун кўзбўямачиларни бутун халқ таъқиб ва фош қилиши керак.

Бизнинг маданий муассасаларимиз қишлоққа ҳаммаси бир хилда яхши хизмат қилмайди. Бу борада радио ва телетомошадан ўпкалашга ўрин бор. *✓ оғишичиши!*

Радио пахта ва пахтакорлар ҳақида материаллар бериб туради, ҳатто шунга аталган махсус соати бор. Лекин бу материаллар аксари «хўжакўрсин»га берилади, махсус соатлар эса кўпинча музика ва ашула билан чучитилган маза-матрасиз адабиётнамо гаплардан иборат бўлади: мухбир бир жойга боради, пахта далаларини кўради, нимадандир илҳомланиб, қўшимча мажбурият олган раис ёки бригадир мухбирни «самимий кутиб олади» савол-жавоб, хайр-хўш... Ё бўлмаса бу илғор раис ёки бригадир тажрибасидан гапириб, ўттиз йилдан бери тилдан тушмаган гапларни қайтаради: гўза қондириб суғорилади, чуқур культивация қилинади, шарбат оқизилади, ҳосилга ҳосил қўшиш учун курашилади... Бу бригадирлар, бу раисларнинг ҳаммаси битта одамга ўхшайди.

Баъзи бир узундан-узоқ суҳбат ва лекцияларда колхозчига пахтанинг аҳамияти, уни парвариш қилиш йўллари ўқтирилади. Бу суҳбат ва лекциялар бирон янгиликни пропаганда қилса, янги бўлмаганда ҳам юқори савияда бўлса, албатта, фойдадан холи эмас. Бироқ бу суҳбат ва лекциялар аксари деҳқонга маълум гаплардан иборат ва паст савияда бўлади. Фақат вазифашунослик важдан хўжакўрсин учун, ҳисобот учун эшиттириладиган суҳбат ва лекцияларнинг фойдасидан кўра зарари нақдроқ: қим-

матли вақтни олади, эшитувчини умуман лекция ва суҳбатдан бездириб қўяди.

Пахтакорлар учун эшиттириш албатта пахта тўғрисида ва албатта пахта атрофида бўлиши шартмикин? Колхозчига эски урф-одат бидъатлардан, диний таассублардан қутулгани ёрдам берсак, унинг сиёсий онгини, билимини оширсак, дидини — завқини тарбияласак ёмон бўладими?

Ашула ёзадиган баъзи шоирларнинг айрим шеърларига қаралса гўё пахтакорнинг мияси ва юрагида пахтадан бошқа ҳеч нарса йўқ; пахта одам учун эмас, одам пахта учун бўлиб чиқади. *фривидно!*

Етти йиллик карвони пахтачилик соҳасида ҳам манзилга етиши, муддатидан олдинроқ етишга шубҳа йўқ. Бунинг учун карвон йўлини хор-хасдан, яъни юришга, тез суръат билан юришга халал берадиган камчилик ва хатоликлардан тозалаш керак. Бу ишда колхозчилар оммасининг активлиги жуда катта роль ўйнайди.

1962 йил.

НАМАНГАННИНГ ОЛМАСИ, АНОРИ БОРДИР...

ГУЛИСТОН ВА БУСТОН ШАҲАР

Мен кўп Шарқ ва Ғарб мамлакатларида одамнинг суқи кирадиган чиройли жойларни кўрдим. Лекин буларнинг ҳусн-латофатига маҳлиё бўлган пайтларимда ҳам гўзалларнинг гўзали — Фарғона водийси заррача хаёлимдан кўтарилгани йўқ; аксинча, ҳамиша, она қўлидан тортиб олинган ёш боладай, унинг бағрига отилгани толпинганман.

Водиймининг тоғ-тоши, дала-боғи, шаҳар-қишлоғи гўзалликда кўзни тиндиради.

Водийнинг шаҳарлари ҳар бири ўзича сўлим, ҳар бирининг ўз чиройи, ўз «таъми» бор.

Киши Наманганга кирган замони бир нарсани пайқайди: шаҳар гул шаҳри, бўстон шаҳар бўлиб бораёттипти. Гап гул ва дарахтнинг кўплигида эмас, ҳар бир туп гул, ҳар бир туп дарахтга биттадан ишқибоз гулчи — боғбон гиргиттон бўлиб, эртаю кеч шохини тараб, баргини санаб турадиганга ўхшайди. Ҳақиқатан ҳам шундай. Наманганда «Ҳар бир наманганлик бир неча тупдан гул ва икки тупдан дарахт ўтқазиб парвариш қилсин», деган шиор ташланган эди, ҳозир шу шиор амалда: шаҳарга бу йил юз минг туп мевали, бир юз олтмиш минг туп мевасиз дарахт ўтқазилди. Шаҳар раҳбарларидан тортиб, пионеру

пенсионёргаёа ҳамма, ҳар бир наманганлик кунда «ўз гули ва ўз дарахтига» бир кўз ташлаб қўйишга мажбур, ҳар бир киши қўшнисидан, маҳалла маҳалладан шунн талаб қилади. Бу нарса ҳозир мажбурият бўлса, эртага гарк этиб бўлмайдиган одат бўлиб қолишига ким шубҳа қилади?

Шаҳарда икки кун гул байрами — сайил ўтказилди. Шаҳар роҳат боғида гул виставкаси ташкил қилинди. Гул байрами бутун область гулчиларини, гул ишқибозларини қувонтириб юборди. Гул ва гулчилар, гул ошиқлари мусобақасига олтмишга яқин ташкилот вакиллари, гул шайдолари қатнашди. Гул санъаткорларидан йигирма тўққиз киши мукофот олди. Гул байрами қанчадан-қанча янги гул навларини, қанчадан-қанча моҳир гулчиларни юзага чиқарди: наманганликнинг наманганча баланд дидини, наманганча нозик табиатини яна бир марта кўрсатиб берди.

Гул сайили бутун шаҳарда, жумладан, шаҳар роҳат боғида чуқур из қолдирди: боғга яна икки минг туп атиргул ўтказилди. Боғ жуда кўп участкаларга бўлиниб, бу участкаларга ҳар бир ташкилот гулга ишқибоз вакилини бириктириб қўйди. Боққа бутун шаҳар қарайди. Бу участкаларнинг ўзаро мусобақаси завқ ва дид мусобақасигина эмас, шаҳарга меҳру муҳаббат мусобақаси бўлиб қолди.

КИЧКИНА НАМАНГАНЧА

Наманганнинг роҳат боғи таъби ғайратидан, ғайрати таъбидан ўзадиган янги келинчак тушган ҳовлига ўхшайди: ҳамма ёқ саранжом, тоза-озода, ҳамма нарса кўзни қувонтиради, кишининг баҳрини очади; одамлардан ҳануз

тўй кайфияти аригани йўқ. Ҳамма хушнуд; бир-бирига меҳмон, бир-бирига мезбон... Гул, гул! Симёғочга гул.

Бу ерда ҳамма нарса меҳнаткашларнинг роҳат-фароғати, ҳузур-ҳаловатига қаратилган.

Боғда тўқ турмуш, маданий истироҳат ва ҳоказолар тўғрисида шиорлар, чақириқлар, плакатлар йўқ, фаровонлик, маданий истироҳатнинг ўзи бор. Бу ерда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса топилади. Бу нарсалар боргина эмас, чиройли, ёқимли... Савдо ташкилотлари савдо қилиш, план бажаришдан кўра кўпроқ харидор — хўрандаларни ўйлайдиган, унинг кўнглини олишга қизиқадиганга ўхшайди. Ресторанлар, чойхоналар, морожний ва сув сотиладиган жойларда одам ҳавасга ўтиргиси селади.

Чойхонада ош қилиш хунук одатлардан ҳисобланиб келади. Ҳақиқатан «чойхона ош» дейилганда, аксари кичининг кўз олдига хунук манзаралар келади: ўзи ислиқи, ўқим табиат ва бунинг устига юлғич чойхоначи, тош-сўмир ҳиди ва бошқа ҳидлар димоғни ёрадиган, ярим қоронғи дўкон, одам жирканадиган палос, ҳар қандай одам ҳам ҳазар қиладиган кўрпачалар, сири кетган ва дамнинг таъби тортмайдиган қўтир пилалар, жўмраги чқан чойнаклар, ароқ, шовқин... Илгарилар шундай эди. Қолбуки, қалови топилса қор ҳам ёнади, дейилгандек, бу одатни чиройли қилиш мумкин экан.

Зилол кўл бўйидаги катта-катта мажнуштоллар, чирорлар соя тўкиб турган ажойиб чойхонада битта чой чқан дармонда, ичмай ўтган киши армонда. Паст-баланд ўри-сўричаларга гўбор қўнмаган шолча-гиламлар солинган, кўрпачалар тўшалган. Боққа бола-чақангиз ёки меҳмонларингиз билан кирдингиз, ресторан ва ошхоналардаги уногун овқатларни хоҳламай бир сиқим «кўл бола» паловингиз келиб қолади. Озода, абжир ва ширин сўз чойхоначини ичмаб, қулоғинга арзингизни айтасиз, Тўғралган

↑
булар!

сабзидан тортиб ҳамма масаллиқ пакетларга солиниб қўйилган, неча кишилик ош десангиз, ўша пайт қозонга тушади-ю, самоварчи айтган соатингизда, ўзи айтмоқчи, «гумбаз»ни келтириб дастурхонга қўяди, ош пишириб бергани учун сиздан бир чақа сўрамайди. Ошгача ва ошдан кейин ҳам аёлларнинг бемалол ўтириши, ёш болаларнинг яйраши, гурунг, чақчақ учун ҳамма қулайлик бор.

Боғда беадаб, ароқхўр, безорининг ўзи йўқ, уларга ҳажв — карикатуралар бор. Тоза, озода жойда эшакқалпоқ ўсмаганидек, адаб-одоблик, покиза ва хушгабиат кишилар орасига унақа махлуқ сигмас экан.

Бу ерда бирон тартибсизлик бўлишини, қулоққа ёқмайдиган бирон садо чиқишини, афтидан, ҳеч ким тасаввур қилолмайди. Шунинг учун бўлса керак, боғда милиция ходими, ҳатто дружиначи ҳам жуда кам кўринади. Фақат боғда эмас, бутун шаҳарда тартиб шу. Бу тартибни бузиш шаҳарда катта воқеа ҳисобланади. Воқеа рўй берган замони тегишли аппаратлар ҳаракатга келиши билан бирга ундан шаҳар раҳбарлари хабардор бўлишади. Тартибни бузган кишининг ўзигина эмас, ўша киши ишлайдиган бутун коллектив таънага қолади. Ишлаб чиқариш планини бир хилда ошириб бажарган икки корхонадан мукофотни ўз аъзоларини яхши тарбиялаган коллектив олади.

Хиёбонларда, гуллар деврасида егулик ва ичимлик жойларида одамлар роҳат-фароғати билан машғул. Босишқи гурунг, чақчақ, қаҳқаҳа... Қаердадир битта кучли репродуктор хониш қилмоқда. Бунга бошқа ҳеч қандай товуш халал бермайди.

Бир томонда театр, бир томонда кино, болалар майдончалари, қироатхона. Наманганлик Тошкентда чиқадиган газеталарни ўша кунни ўқийди.

Дам олиш кунлари боққа шаҳарнинг узоқ кўчаларидан,

шаҳар атрофидан, районлардан, ҳатто бошқа шаҳарлардан велосипед, мотоцикл ва машиналарда одамлар келишади. Булар транспортларини махсус белгиланган жойга қўйиб, ҳеч хавотир бўлмасдан, баҳузур айш қилишади: биров боғда яйрайди, биров кино, биров спектакль кўради.

Боғ ҳузурида ҳордиқ кунлари боғча, ҳар куни кечаси ясли очиш нияти бор.

Шаҳар боғини юқорида айтилган ва бу ерда айтилмаган кўп фазилатлари жиҳатидан кичкина Наманганча деса бўлади. Бутун шаҳар ҳам таъби ғайратидан, ғайрати таъбидан ўзадиган янги келинчак тушган ҳовлига ўхшайди.

САЛОМАТЛИК КЕРАК

Саломатлик бўлмаса ҳеч нарса татимайди.

Наманганда доктор кўп, докторхона ҳам оз эмас. Халқнинг докторга ихлоси баланд. Лекин, шундоқ бўлса ҳам, медицина халққа мумкин қадар яқинроқ боргани яхши. Совет медицинасининг шиори ва амалий иши ҳам шундан иборат.

Докторхонага тўртта касал келса, шулардан ҳозир жони оғриб тургани докторга киради, касали енгил бўлса ҳам кутади, докторга кўринмасдан қайтмайди, касали оғир бўлса ҳозир жони оғримагани навбат кутгани эринади, «бошқа вақтда» яъни жони оғриганда келади.

Доктор касални кўриб лозим бўлган давони буюради. Даволаниш учун докторхонага қатнаш керак бўлса, касал ё мунтазам қатнайди, ё қатнамайди: докторнинг айтганини

уйида қилиш керак бўлса касал шуни ё удда қилади, ё қилолмайди, қилмайди ва ҳоказо.

Наманганликлар шуни чўтга солишипти — ҳисобга олишипти, «модомики шундоқ экан, докторхонани беморнинг маҳалласига олиб борсак, докторни унинг уйига олиб кирсак нима бўлади» деган фикрга келишипти.

Бино, ускуна, штатми?

Ҳар маҳаллада биттадан медпункт очиш учун ўша маҳаллада бир-икки хоналик бино, шаҳар медицина муассасаларида ортиқча ускуна, идора ва корхоналарда жиҳоз ҳафтада икки соатдан касал қабул қилишга вақтини аямайдиган доктор, медицина ҳамшираси топилмасмикин?

Маълум бўлишича, ҳаммаси бор, ҳаммаси топилар экан.

Деярли ҳамма маҳалладан медпункт учун мувофиқ ва қулай бино топилди. Ушандоқ бино бўлмаган маҳалларда халқнинг ўзи қурилиш материаллари йиғиб, ҳашар билан бино солиб беришди. Сумалак гузарида бир корхонанинг қоровули олтмиш бир яшар мўйсафид Йўлдошбой Исмоил ўғли бир уй ва бир айвондан иборат гулдай меҳмонхонасини медпунктга икки қўллаб тутди.

Шаҳар медицина муассасалари пунктларга дори-дармон ва ускуна, турли ташкилотлар ва корхоналар жиҳоз беришди.

Ҳафтада икки соат ва ундан ҳам ортиқ вақтини аямай бепул касал қабул қилишга хоҳиш билдирган докторлар, ҳамширалар керагидан ортиқроқ топилди.

Шундай қилиб, ҳар маҳаллада биттадан бепул медпункт ташкил топди. Бу пунктларнинг ҳар бири кунига бештадан ўн учтагача касал кўради. Маҳалла аҳолиси керак бўлган минутада тиббий ёрдам олиши мумкин бўлиб қолди.

Медпунктлар гавжум, лекин бу одамларнинг ҳаммаси касал дейсизми! Маҳаллада докторхона бўлганидан кейин бурни қичиса ёки устма-уст икки марта чучкирса ҳам медпунктга чопадиган одамлар оз дейсизми!

Майли, шундоқ бўлгани яхши, «Эҳтиётан ёпиб қўйилган эшик минг балони даф қилади» деган гапда ҳикмат кўп.

«ТЕШИК ДАСТУРХОН»

Наманган даҳрийлари ҳовлиқмасдан, диндорларнинг диний ҳамиятига тегмасдан, уларни ранжитмасдан ўз йўлига кўп ишлар қилгани ва қилаётгани кўриниб турибди.

Шу медпунктларнинг ўзи орқада қолган одамлардан қанчасини табиблар, азайимхон ва дуохонлар қўлидан юлқиб олди экан!

Бир вақтлар бутун Наманганни маломатга қўйган «тешик дастурхон» ҳозир шаҳарда буткул йўқолиб қолганлиги кичкина нарса эмас. Бошига оқ латта ташлаб одамлар орасида, худди пичоқ кесиб боғлаб қўйилган бармоқдай бўлиб юрган аёллар ҳозир ҳам учрайди, лекин булар онда-сонда, ўтмишдан нишона, холос.

У вақтларда шаҳарнинг кўча ва бозорларида, ҳатто кечқурунлари роҳат боғида ҳам кўз ўнги тешиб қўйилган хилма-хил ва ранг-баранг дастурхон ёпиниб юрган аёлларнинг сон-саногии йўқ эди. Бу ҳол, шубҳасиз, ўша вақтда даҳрийлар томонидан паранжига қарши қўлланилган маъмурий чоралар натижаси бўлган эди. Улар учун, чамаси, халққа паранжининг моҳиятини сабр-тоқат билан тушунтиришдан кўра уни «юз процент» йўқотиш ва бу ҳақда юқорига рапорт бериш зарурат бўлган. Бошқа ҳамма со-

ҳадаги кўзбўямачиликнинг зарарини ҳисобга олиш, «квй-дик» деб чўтдан чиқариб ташлаш, етган зарарнинг ўрнини тўлдириш кўпда қийин эмас, лекин идеология соҳасидаги кўзбўямачилик хусусида бу гапни айтиб бўлмайди, кўзбўямачилик бу соҳада каттароқ зиён етказди, чуқуроқ из қолдиради.

Ушанда «тешик дастурхон» чиқди-ю, паранжи буткул йўқолди. «Курашчилар» хурсанд: «Мана, паранжига қарши кураш мана бундоқ бўлади. «Тешик дастурхон», ҳар қалай, паранжидан бир қадам олға».

Янаги йилга «тешик дастурхон» бутун шаҳарни босиб кетди. Ҳамма ҳайрон: «Нима бўлди, нега диннинг таъсири кучайиб кетди?..»

Ҳамма тарбия ўчоқлари, барча пропаганда воситалари бизнинг қўлимизда бўлгани ҳолда «диннинг таъсири» нега кучаяди, наинки биздаги шунча куч ва имкониятлар бир тарафу, чирик қуръон бир тараф бўлса, деган фикр ҳеч кимнинг хаёлига келмайди! Ҳолбуки, диннинг таъсири кучайгани йўқ, кўзбўямачилик орқасида бизнинг таъсиримиз сусайди, ўзимизни ўзимиз гафлатга солдик, дейдиган одам йўқ!

Кейинчалик маълум бўлдики, «тешик дастурхон» ниқобланган паранжи бўлиб, паранжига қарши курашни сусайтириш ва курашувчиларни чалғитиш, гафлатга солишгагина хизмат қилган экан. Яна маълум бўлишича, «тешик дастурхон» фақат диний таассубгина эмас, аёлларга феодал ва ҳайвоний муносабат натижаси бўлиб ҳам кенг тарқалган экан. Бунга қарши фаҳм-фаросат билан курашиб, «тешик дастурхон»нинг ҳамма илдизларига болта урилгандан кейин шаҳар бунинг маломатидан қутулди.

Наманганнинг энг катта мачитини бориб кўрдим. Қайтишда менга бир лектор ҳамроҳ бўлиб қолди. Бу одам сўз орасида берган саволимга жавобан: «Одамни мачит дин-

дор қилмайди, диндор одам, ҳагто диндорларнинг ҳам жуда оз қисми мачитга қатнайди», дейди.

Ҳақ гап!

Баъзи жойларда айрим даҳрийларимиз, ҳамма иллат мачитда, мачитлар ёпилса, одамлар намоз ўқимай қолса, олам гулистон деб ўйлашади. Шунинг учун ўшанақа юзакни ўйлайдиган даҳрийларимиз ҳар йили икки марта — рўза ва қурбон ҳайитида уйғонишади-ю, ҳайит намози-га одам кўп қатнашган бўлса ваҳима, оз қатнашган бўлса тантана қилишади. Ҳолбуки, ҳайит намозида одам кўп ёки оз қатнаганлиги ҳақиқий аҳволни кўрсатмайди.

Бундан ўттиз беш йиллар муқаддам комсомол йиғилишида бир комсомол чиқиб: «Бундан кейин худо деган сўзни ишлатиш керакмас, газеталар ёзмасин, китоблардан ўчириб ташлансин», деб талаб қилганда, йиғилишда ҳозир бўлган везд фирқа қўмитасининг масъул котиби кулимсираб: «Динга қарши шу хилда курашадиган бўлсаларинг энди туғиладиган болалар ҳам диндор бўлади, худога ўзи бошқа от қўйиб олади», деган эди.

Кўпгина даҳрийларимиз тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин.

Лектор билан узоқ гаплашиб қолдик. Бу одам фақат динга қарши мавзуларда лекция ўқийди, лекин динга қарши кураш унинг касби эмас, ҳунари, яъни лекциялари унга фақат нонгина эмас, руҳига озиқ ҳам берар экан. У менга бир неча жойда ўқиган ва энди ўқишга тайёрланаётган лекциялари тўғрисида гапирди, «лекция дафтари»ни қўлимга берди. Дафтар онда-сонда кўзга ташланадиган сарлавҳалар остига шикаст хат билан ёзилган ва бир-бирига чандон қовушмаган гапларга тўла эди. Масалан, бир сарлавҳа — «Дунёнинг хўжаси ва космос». Бунинг остига ёзилган шу гапларни аранг ўқидим: «Қодирхўжа аттор.

Ер ва юлдузлар. Улик гўрда маржон теради. Гагарин» ва ҳоказо.

Қуръонда худо: «Мен ерни оламнинг маркази ва одамни оламнинг хўжаси қилиб яратдим» деган. Лектор фан-техника ва ҳаёт тажрибаларига асосланиб, диннинг шу таълимотини рад қилади.

Лекторнинг лекцияга тайёрлик кўриши диққатга сазовордир. У китоб кўриб, фикрини исботлайдиган далил-исботлар билан қуроллангани, бу далил-исботлар ҳақида содда ва бурро гапириб бериш учун тилини қайраб олганидан кейин «текин қулоқ» топиб лекцияни пишитар, одамлар билан мумкин қадар баҳс-мунозара қилишга тиритар экан. Лектор бояги лекцияга тайёрлик кўрган вақтида замонадан қарийб эллик йил орқада қолган, фанатик Қодирхўжа аттор роса иш берипти.

Дафтардаги сарлавҳалардан яна бири: «Садир бангининг деҳқончилиги». Унинг остига «Кофир колхозчилар, Инсоннинг кучи чексиз» ва ҳоказолар ёзилган. Бу лекцияда «деҳқон ердан худо берганича эмас, кучи етганича ҳосил олади» деган фикр баён қилинар экан.

Лектор деган қайси мавзуни олмасин, ҳар тарафлама маълумотли, ўз мавзуига ҳаваси зўр, буларнинг устига жиндаккина хушчақчақ бўлса аломат бўлар экан.

ҲАР БИР МАҲАЛЛА — БИР ОИЛА

Бу қулоққа ёқадиган гап, яхши тилаккина эмас, балки маҳалла ишига жуда жиддий ва катта иш деб қараб, бир қанча муҳим тадбирлар кўриб қилинган ғоят мураккаб ишнинг натижасидир.

Илгари маҳаллаларда кўпинча тайинлик иш йўқ, қилинадиган ишлар ҳам тепадан айтиладиган тадбирларни на-ридан-бери ва расмийат учун жорий қилишдан иборат, кўп маҳаллаларда ташаббуссиз ва баъзи инсофсиз одамлар раис бўлиб ўтирар эди. Бундай одамлар тўйларни шиши-риб манфаат кўрар, участкавозлик, порахўрлик билан машғул бўлар эди.

Барча маҳалла комитетларига сайлов ўтказилди. Бу қанчалик муҳим иш эканлигини шундан ҳам билса бўла-дики, сайловлар уч кун давом этди. Натижада комитет-ларга халқ ишончига сазовор бўлган кишилар сайланди. Қисқа муддат ичида бу комитетлар халқ ичида катта эътибор қозонди, халқнинг отахони бўлиб қолди.

Маҳалла комитетлари ҳузурида хотин-қизлар Совети, ободончилик ва санитария комиссиялари, медпункт, дру-жина, ўртоқлик суди, ташвиқот-тарғибот группаси бор. Группа аъзолари шаҳар партия комитетининг аъзолари, корхона ва муассасалар раҳбарларидан иборат.

Бутун маҳалла бир оила бўлиб олгандан кейин ўзаро меҳр-оқибат, қарияларга ҳурмат, муҳтожларга мурувват сингари таомилларимизни яна ҳам гўзаллаштириб давом эттириш, ҳар хил бидъатлар, совет кишиларига номуно-сиб қилиқларга барҳам бериш учун кенг шароит ва имко-ният пайдо бўлар экан.

Ҳар бир киши ўз маҳалласининг шаънига доғ тушира-диган бирон ишга қўл урадиган бўлса, аввало қўни-қўшни-лари, қолаверса, бутун маҳалла кўз олдига келади. Қўни-қўшнига, ҳатто бутун маҳаллага ҳам чап бериш мумкин-дир. Лекин бутун шаҳарга чап бериш мумкин эмас. Киши иноқ оила бўлган маҳаллалардан иборат шаҳарнинг қайси бурчида номаъқулчилик қилмасин, эртасига қилмиши ўз маҳалласига маълум бўлади, агар гуноҳи «катта суд»нинг ҳукмига лойиқ бўлмаса, маҳалладаги ўртоқлик судининг ҳукмига топширилади.

«Катта суд» гуноҳкорлардан қонун-қоидага риоя қилишни талаб этади, ўртоқлик суди ундан одамгарчилик, маҳалла шаънига доғ солмасликни ҳам талаб қилади. Ўртоқлик суди ва бутун маҳалла олдида фақат гуноҳкорнинг ўзигина эмас, бутун оиласи, қавм-қариндоши, ёр-жўралари, таниш билишлари ҳам ерга қарайди ва узоқ вақт бошини кўтаролмайди...

«Наманганнинг олмаси, анори бордир» деб ашула айтишади. Наманганнинг яна кўп нарсалари. Буларнинг ҳаммасидан йиғилган меҳригиёси бор.

1963 йил.

ҲИНДИСТОН ХОТИРАЛАРИДАН

Мен бу ажойибот ва ғаройиботлар мамлакати бўлмиш Ҳиндистонга икки марта — 1955 йилнинг охирида ўзбек санъаткорлари делегациясига бошлиқ бўлиб, 1961 йилнинг бошида сайёҳ бўлиб бордим.

1955 йилнинг декабрь кунлари эди. Бизда дарахтлар булдуруқдай оппоқ; Афғонистонда қора совуқ, изғирин; уч ярим соатлик йўл — Ҳиндистонда эса қулф уриб ўсган азим дарахтлар биздаги саратон ёки асад ойидаги сингарн иссиқдан энтикиб, бошини қуйи солиб турипти. Шоян бир жойда ўрилмоқда, бир жойда ўталмоқда, яна бир жойда энди сепилмоқда... Шакарқамиш, сапсар, мой ўсимликлари сап-сарик бўлиб гуллаб ётипти.

Бундан уч ярим соат бурун булдуруқдан ҳам оқариб ётган дарахтларни кўрган, пўстинга ўраниб енгини бурнига тутиб юрган кишини бу аломат манзара, шубҳасиз, ҳайратга солади. Бироқ орадан кўп ўтмай, Ҳиндистоннинг табиатидан ҳам кўра ҳинд халқининг ҳаёти бизни кўпроқ ҳайратга сола бошлади.

Ҳиндистоннинг пойтахти Деҳли. Мингларча ҳиндлар майса-майдонларда, йўлчаларда ўтирибди, ётибди. Оқ чой-шабда яна ҳам қорароқ кўринган, ниҳоятда озгин бу одамлар орасида тери-суякдан иборат ва ётган еридан тура

олмайдиган, ҳатто хайр сўраб қўлини кўтаришга мажол
бўлмаган одамлар ҳам бор. Таржимонимиз: «Кўчада ту-
гилиб, қисқа умрини кўчада ўтказадиган ва кўчада ўла-
диган бу хилдаги одамлар миллион-миллион»,— деди.

✦ Калкуттада менинг тобим қочиб қолди. Овқатни ётоқ-
хонамга чақирдим. Ҳинди официант овқатни бутун ан-
жоми билан келтириб столга қўйди-ю, орқа томонимга ўт-
ди. Мен унинг чиқиб кетишини кутиб овқатга қўл урма-
дим. Официант чиқиб кетавермади. Нима қиляпти, деб
орқамга қарасам, мендан икки-уч қадам нарида ғоз турип-
ти. Маълум бўлишича, мен овқатни еб бўлгунимча орқам-
да қимирламай ғоз туриши керак экан.

Ҳамма меҳмонхоналарда бир нарса кўзга ташланади:
хизматкорлар ўтириб дам оладиган, тунаб қолиши лозим
бўлган чоқда ётадиган жойи йўқ, улар ҳамма ётиб ухла-
ганидан кейин йўлакларда ётиши керак экан. Поездларда
ҳам шундоқ: проводниклар ўтирадиган, навбат билан бўл-
са ҳам дам оладиган, ухлайдиган махсус купе йўқ, одамлар
ухлагандан кейин улар ҳам, меҳмонхонадаги сингари йў-
лакда ётиб ухлашар экан.

Ҳамма жойда бир нарса кўзга ташланиб туради: ба-
ланд даражали тўқ одам бор, тубанларнинг тубани оч
одам бор. Ҳамма нарса тўқ одамларники, ҳамма оч одам-
лар мана шу тўқларнинг хизматини қилиш учунгина яшай-
ди, яшайди эмас, тупроқдан ташқарида умр кечиради.

Қашшоқлик, тенгсизлик, одамнинг қадр-қимматини ер-
га урадиган бошқа ҳамма нарса ҳам ўтади; уйсиз уйлик бў-
лади, оч тўяди, гап бунда эмас, ҳамма гап шундаки, мана
шу одамларда одамлик ғурури карахт бўлган, бу одамларда
шундай ҳаётга қарши исён руҳи йўқ, аксинча, булар шу
ҳаётни қарилликдай табиий ўлимдек ҳақ, деб билишар
экан. ✦

Буюк-буюк фан кашфиётлари асрида Европанинг ма-
даний бир мамлакати, жаҳонга Ньютон, Дарвин сингари

улуғ сиймоларни берган халқ юз йилларча идора қилган бир мамлакатда миллион-миллион кишилар ваҳшоният даврининг ақидаси билан яшаб, шу ақиди билан ўлиб кетганига ҳозир ҳар бир ҳалол инглиз номус қилса керак. Инглиз номус қилмаслигига ишонмайман, чунки мен болалигимдан маданий Европа халқларига муҳаббат ва ҳурмат руҳида тарбияланганман.

Мадрасда матбуот конференцияси бўлди. Бу конференцияга бир қанча ҳинд журналистлари йиғилишди. Биз санъат аҳли бўлганимиз учун журналистларнинг бизга берган биринчи саволи санъатга доир бўлди: «Санъат санъат учунми, санъат пропаганда учунми?»

Биз жавоб бермасдан бурунроқ журналистлар ўзаро мунозара бошлаб юборишди. Булардан ҳеч бири «санъат пропаганда учун» демаган бўлса ҳам, ҳар қалай, кўпчилик «санъат санъат учун»га қарши чиқди.

Бу мунозарага қулоқ солиб, одамларни кузатиб ўтириб, кўнглимдан ўтган гапни ўша топда айтгани истиҳола қилдим: Ҳиндистон ҳукумати, Ҳиндистон зиёлилари олдида миллион-миллион оддий халқни колониализмнинг мана шу жирканч меросидан қутқариш, уларда инсонлик ғурурини уйғотишдек оғир ва мураккаб вазифа турган бир вақтда наҳот санъат бу курашдан четда турса, наҳот санъат сураш қуроли эмас, санъат санъат учун бўлса! Ушанда сундоқ десам, ҳинд дўстларимиз буни таъна гумон қилиб, ғринишлари мумкин эди.

— Бомбайда Тож Маҳал меҳмонхонаси олдида бир одам менга узоқ тикилиб турганидан кейин яқин келди ва:

— Маъзур кўрадилар, жаноблари ўзбекмилар? — деб ўради.

— Ҳа, ўзбекман, — дедим.

— Изнларидаги¹ кимсалар ҳам ўзбекми?

¹ И з н — ихтиёр

— Узбек.

— Ҳаммалари ўзбек тилини биладиларми?

Мен таажжубланган бўлсам ҳам, унинг ҳамма саволига жавоб бераверишга қарор қилдим.

— Ҳа, ҳаммаси ўз тилини билади.

Бу одам ҳайрат билан сўради:

— Ўзбекистонда ҳозир ҳам ўзбек тили юрадимми?

— Ўзбекистонда ҳозир ҳам ўзбек тили юрадигина эмас, бу тилда 193 та газета, 15 та журнал, миллион-миллион нусха ҳар хил китоблар нашр қилинади. Демак, ўзбеклар ўз она тилида гапирадигина эмас, ўқийди ҳам, ўқийдигина эмас, ёзади ҳам. Ўзбекистонда ёзувчи кўп. Мен ёзувчиман,— дедим.

Бу одамнинг лексиконида «ёзувчи» деган сўз йўқ экан, бу сўзни, афтидан «ёзувчи», «хати чиққан» деган маънода тушунди.

Гаплашиб қолдик. Бу одам таги марғилонлик бўлиб, инқилоб йили отаси билан Афғонистонга, кейин Ҳиндистонга келган, Бомбайда туриб қолишган, отаси ўлиб кетган, ўзи ҳозир ибтидоий мактабда муаллимлик қилар экан.

Бу одам «Ҳиндистон стандарт» газетасининг ёзишига кўра, «Санъатнинг олий намунасини кўрсатган», «ўйини билан Деҳлини мафтун қилган» ўзбеклар Бомбайга келганини эшитиб, икки кундан бери Тож Маҳал меҳмонхонасига қатнаб, бизни учратолмаган, бугун тўрт ярим соатдан бери эшик олдида тикка туриб кутар экан.

Муаллим — зиёли, ўз Ватанидан келган кишиларни кўриш, Ватани ҳақида ватандошлари билан икки оғиз гаплашишга муштоқ бўлиб, Ватани ҳақидаги ҳар бир сўзни олтинга тортиб олишга тайёр бўлган бир киши Ўзбекистон ва ундаги ҳаётдан шунчалик беҳабар бўлса, оддий ҳинди тўғрисида нима дейиш мумкин? Ҳиндиларнинг кўпи Урта Осиё шаҳарларидан фақат Бухорони эшитганига, ўзбеклар мусулмон деганимда, «ундоқ бўлса, Ўзбекистон

Покистонга қарар экан-да», деган гапларига ҳайрон бўлиш керакми? ✓

Муаллим Ўзбекистон ҳақида ҳеч нарса билмаганини, ўзбек тили ҳақида берган саволи жуда ҳам беҳуда савол бўлиб чиққанини кўриб хижолат тортди.

— Ҳиндистон жумҳурият бўлмасдан олдин у томонлар ҳақида ҳеч нарса эшитмас эдик, эшитган гапларимизни ҳозир сизга айтгани тилим бормади,— деди.

Англия империализми Ҳиндистонда ҳукмрон бўлган вақтда Урта Осиё халқлари ҳақида ҳинд халқининг қулогига нималар деганини ўзимиз яхши билар эдик. Халқнинг кўзи боғланса, қулогига қўргошин қуйилса, тақдир ҳукми ўлимдек ҳақ, деган ақидани унинг зеҳнига сингдириш осонроқ бўлади.

/ Ҳиндистонга иккинчи марта 1961 йилнинг бошида бордим, Цейлонга саёҳат қилиб қайтишда тушдим. Билмадим, Ҳиндистон шаҳарларини тақдир қучоғига ташланган одамлардан холироқ кўриш истагим кўзимни боғладими, ёки давлат бирон тадбир жорий қилибдими, ҳар қалай кўчаларда оч-яланғоч одамлар камроқ кўринди. Уша хилдаги одамлар ҳақиқатан камайибдими, ё кўзимга шундоқ кўриндими, менинг учун бунинг аҳамияти унча катта эмас. Мен бу сафар бошқа бир нарсани пайқадим ва бунга бениҳоят хурсанд бўлдим: беш-олти йил ичида катта ўзгариш юз берипти: мустамлакачилик даври ўрнатган қуллик руҳига раҳна тушибди. Мен гаплашишга, англашишга муваффақ бўлган одамларнинг кўпчилиги республиканинг саноати тўғрисида ифтихор ва яқин йилларда қишлоқ хўжалигининг тараққий қилиши, далаларга трактор чиқиши тўғрисида ғурур ва зўр ишонч билан гапиришди. Модомки, одамлардаги ўша руҳга раҳна тушган экан, халқ қашшоқликдан чиқиш учун кураш йўлига кирган экан, бу халқнинг ғалаба қозонишига шубҳа йўқ. ✓

1966 йил.

ҒОЛИБЛАР МИТИНГИ ВАҚТИДАГИ УЙЛАР

Қорли Чимён тоғи этаклари, яшил ва қизғин адрлар қатидан пишқириб, қоя қирғоқларига бош уриб, кўпикланиб чиқиб келган қадимий Чирчиқ дарёси ёқасида энди йигирма иккига қадам қўйган Чирчиқ деган навқирон шаҳримиз бор.

Бу энергетика, химия ва машинасозлик шаҳри, ёш бўлишига қарамай, ўзининг саноат маҳсулотлари — минерал ўғит, электростанциялар ва химия саноати ускуналари, компрессорлар, енгил саноат маҳсулотлари билан бутун Иттифоққа машҳурдир. Чирчиқ корхоналари ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар бу ёғи Ҳиндистондан тортиб, у ёғи халқ демократияси мамлакатларигача боради.

Мана шу ёш шаҳарнинг ёш, лекин Иттифоқнинг шу хилдаги бошқа корхоналари билан беллашиб келаётган заводларидан бири — Чирчиқсельмаш Бутуниттифоқ социалистик мусобақасида ғолиб чиқиб қишлоқ хўжалиги машинасозлиги министрлигининг кўчма қизил байроғини олди ва ўтган куни шу муносабат билан завод ишчи-хизматчилари, инженер-техника ходимларининг митинги бўлди. Шу митинг, бир қанча учрашувлар адабиётимиз ҳақида бир талай ўй-хаёлларга олиб борди.

Бундан роса йигирма беш йил бурун, яъни 1932 йилнинг ёзида Ўзбекистон совет ёзувчилари союзининг ташкилот бюроси ёзувчиларни барқ уриб ўсаётган мамлакат ҳаётига яқинлаштириш мақсадида улардан бир қанчасини истаган жойига командировка қилди. У вақтларда қишлоқ янги ҳаёт йўлига кирган, республикада Чирчиқ, Текстилькомбинат, Сельмаш, Полиграфкомбинат сингари қурилишлар кўп, ким қаерга борса олам-жаҳон янгиликларга ва таассуротларга тўлиб келар эди.

Биз, ёшу қари бир гуруҳ ёзувчилар, Чирчиқ қурилишига боришни ихтиёр этдик. Бундан бир-икки ой муқаддам бўлиб ўтган Ўзбекистон комсомолининг олтинчи съезди бу қурилишда комсомолнинг иштироки ҳақида масала муҳокама қилиб, республиканинг турли районларидан комсомоллар съезднинг чақириғига жавобан қурилишда ишлагани отилиб чиқиб Чирчиқнинг донгини чиқарган, уни кўзга, кўнгилга яқин қилиб қўйган эди.

Пастда ҳайқириб оқаётган Чирчиқнинг ўнг қирғоғи офтобда қовжираб ётган дала; таппи ёпилган қинғир-қийшиқ деворлар, паст-баланд пачақ уйлар ва битта-битта мачитдан иборат Ниёзбек, Қирғизқулоқ, Қипчоқ қишлоқлари; онда-сонда қурувчилар тиклаган ва тепасида қизил байроқ ҳилпираб турган бараклар; тепаликларда, ён бағирликларда мўр-малахдай кўринган одамлар; биринчи марта кетмон, курак, метин теккан тупроқ, тош... Келажагини тасаввур қилиш мумкин бўлмаса ҳам азаматлиги сезилиб турган қурилишда одамлар кетмон, курак, метин билан ишлар, у даврнинг энг зўр техникаси гидромонитор эди. Кекса чирчиқликлар «Чирчиқ гидростанциялар каскадининг биринчи станциясини қўл билан қурганмиз», дейишади.

Шундай мулоҳаза қилиб қаралса, ўша вақтда адабиётимиз ҳам кетмон даврини бошдан кечираётган экан: Марказқўмнинг апрель қароридан кейин ҳамма ёзувчи-

лар «Совет адабиёти қурилиши майдони»га тўпланган бўлса ҳам, поэзия экси традицияларни ёриб ўтиб, ҳаётга энди яқин келган, роман, ҳикоя, очерк ва бошқа жанрлар ҳали тўғилмаган, туғилганлари ҳам ҳали йўргакда эди.

Вақт-соати етиб Чирчиққа кучли техника, Днепрострой ва Игтifoқимизнинг бошқа зўр-зўр қурилишларидан ма-лакали одамлар келди, турли-туман машиналар, автомобилларнинг гуриллашидан Чирчиқнинг ҳайқириги эшитилмай қолди. Бутун водий буғ, чанг, портлашлардан кўтарилган тош-тупроқ остида кўринмай қолди. Бир вақти келиб бу чанг-тўзон остидан зўр-зўр корхоналар, чиройли иморатлар, боғ кўчалар, шод-хуррам одамлар чиқа бошлади. Мана шу ажойиб шаҳарларнинг ажойиб одамлари қўлида корхоналар уруш йиллари мўъжизалар кўрсата бошлади: булардан бири Ватан уруши йиллари Давлат Мудофаа комитетининг Қизил байроғини сурункасига ўн уч марта олишга муваффақ бўлди.

Шундай зеҳн солиб қаралса, 30-йиллар адабиётимиз учун худди шундай катта ўзгаришлар, меҳнат ва ғалаба йиллари бўлган экан. Бунинг натижаси Ватан уруши йиллари кўзга яққол кўринди. Ўттизинчи йиллар давомида вояга етган адабиётимизнинг ҳамма жанрлари бўйича уруш йиллари кўплаб яхши асарлар ёзилди, бу асарлар, қисман, 1951 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати ва адабиёти декадасининг муваффақиятини таъмин этди.

Ана шу кечаги митинг муносабати билан Чирчиқнинг, адабиётимизнинг ўтмишини эслаб, ҳар иккисининг бугунги кунига назар солганда шуни тан олмасдан илож йўқдир: адабиётимизда ҳали бирон марта ҳам мана шунақа митинг бўлгани йўқ.

Лекин шу кунга етишгани интилиш бор, замонимизда интилган киши ниятига етади.

17 август, 1957 йил.

Бундан хийла вақт бурун, ёзда, журналларимиздан бирининг топшириғи билан болалар яслиси тўғрисида бирон нарса ёзиш учун Мирзачўлдаги колхозларнинг бирига борган эдик. Бу колхоз Мирзачўлдаги оддий колхозлардан бўлиб, унинг яслиси, камоли яхшилигидан, колхозчилар орасида «катта она» деб юритилар экан.

Кечқурун бизни колхозчилардан бири ўз уйига таклиф қилди. Меҳмонхонага яна бирмунча киши йиғилди. Буларнинг кўпчилиги «катта она» тўғрисида биз билан суҳбат қилган аёллар эди.

Уй эгасига Тошкентда ишлайдиган ўғли радиоприёмник совға қилиб юборган экан. Мезбон приёмникни мақтаб, унинг шу чоққача чиққан бошқа маркалардан афзаллигини айтиб, узоқ-узоқ станцияларни ола бошлади. Бирдан қаттиқ ва йўғон овоз янграб кетди. Диктор форс тилида гапирмоқда эди. Биз билан бирга келган бир маориф ходими форс тилини билар экан, таржима қилиб берди. Маълум бўлишича, бу Деҳли радиоси бўлиб, Эрон учун эшиттираётган экан. Диктор Эрондаги радио эшитувчиларнинг саволларига жавоб бера бошлади. Саволлар турли-туман мазмунда бўлиб, буларнинг кўпчилиги мана шу хилдаги саволлар эди:

«Ҳамма мамлакатларнинг осмони бир хилдами?»
«Шайтонни қандай тасаввур қилиш керак?»

Осмон тўғрисида савол берган киши, афтидан, бошқа мамлакатлар Эронга ўхшамаганлигини тахмин қилади-ю, у мамлакатларнинг осмони ҳам Эрон осмонидан фарқ қилмасмикан деган шубҳада; шайтон тўғрисидаги савол берган киши эса шайтонни, афтидан, ўзича тасаввур қилади-ю, шу тасаввурни тўғри ё нотўғри эканини билиб олмоқчи.

Таржимон бу саволлардан ҳар бирини таржима қилиб берганда ўтирганларнинг юзида ҳайрат, шубҳа, ачиниш аломатлари кўриниб турар эди. Ниҳоят, ёшгина колхозчи бир жувон «наҳот дунёда ҳали ҳам шунақа одамлар бўлсал— деди-ю, яна ўзига ўзи жавоб берди:— Бор! Миллион-миллион!..» ✓

Бу кундалик ҳаётда учраган кичкина бир факт. Лекин бу кичкина фактда Улуғ Октябрь Социалистик революциясидан илгари ҳозирги колония ва ярим колония шарқ мамлакатларидан кўпда фарқ қилмаган бурунги Туркистонни ҳам, бугунги социалистик Ўзбекистонни ҳам кўриш мумкин.

Орадан ўтган жуда қисқа тарихий давр — ўттиз беш йил ичида Ўзбекистон жаҳонда энг илғор ижтимоий ва давлат тузумига, юқори даражада тараққий қилган социалистик саноат ва қишлоқ хўжалигига, шаклан миллий ва мазмунан социалистик етук маданиятга эга бўлди.

Бурунги рақамни ҳар қанақа рақамдан ҳам тўлароқ тасвир қилиб берадиган батрак, чоракор, қарол, жириш сингари юзлаб сўзлар ҳозирги ўзбек тили луғатида эскирган, тарихий сўзлар бўлиб қолди, буларнинг ўрнига ҳозирги қишлоқни ҳар қандай рақамдан яхшироқ кўрсатадиган колхозчи, стахановчи, агроном, аптека, электр, радио, газета, трактор, автомобиль сингари юзлаб янги сўзлар кирди.

Октябрь Революциясидан илгари бизнинг саноат маҳсулотимиз кетмон, ўроқ, бўз сингари қолоқлик, қашшоқлик нишонаси бўлган маҳсулотлар эди. Ҳозир металлургия заводимиз бор, колхоз ва совхозларимизни маъдан ўғит билан таъмин қилаётган Чирчиқ комбинатимиз бор. Республикамизда нефть, кўмир саноати вужудга келди ва кундан-кун тараққий қилаётти. Ифтихоримиз бўлган Фарход, Чирчиқ ва бошқа ўнлаб гидроэлектростанцияларимиз шаҳарларимизнинг кўча ва уйларида, кўп қишлоқларимиздан қоронғиликни абадий қувди, жуда кўп завод ва фабрикаларимизга электр қуввати бермоқда. Тўқимачилик комбинатимиз Бутуниттифоқ миқёсидаги саноат корхоналаридан биридир. Республикамизда озиқ-свқат саноати кенг тармоқ ёйган.

Буларнинг ҳаммасига Ленин партиясининг раҳбарлиги, ғамхўрлиги ҳамда қардош халқлар, биринчи навбатда рус халқининг беғараз ёрдами натижасида эришдик. Маълумки, ўзбек металлурглари Урол мастерларидан таълим олди, электростанцияларимизга керакли механизмларни Ленинград заводлари етказиб берди, кўмир саноатимиз учун зарур бўлган машиналарни Украина машинасозлари юборди, тўқимачилик саноатимизга керакли станоклар Иттифоқимизнинг бошқа шаҳарларидан келтирилди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон саноати бошқа қардош халқларга ёрдам беришга қодир бир даражага етиб қолди. Бизнинг саноат маҳсулотларимиз бепоён Ватанимизнинг бошқа ўлкаларига, коммунизм иншоотларига юборилаётир.

Совет ҳокимияти йилларида республикамизнинг маданий ҳаёти тубдан ўзгариб кетди...

Ўзбек совет адабиёти ва санъати Москвада бўлиб ўтган декада кунларида катта синовдан ўтиб, ўзининг балоғатга етганлигини кўрсатди. Бизнинг адабиёт ва санъатимиз Бутуниттифоқ доирасига чиқди ва халқ демократияси мамлакатларининг ҳам диққатини ўзига тортди.

Ўзбекистон меҳнаткашлари тўқ ва фаровон ҳаёт кечирмоқда ва кун сайин ортиб бораётган моддий ва маънавий талабларини қондириш имкониятига эгадир. Бу талабларни қондириш учун янги беш йиллик планда Ўзбекистон хўжалиги ва маданиятини яна ҳам тараққий қилдириш кўзда тутилган.

Жонажон республикамиз қудратли Совет Иттифоқига кирадиган бошқа ҳамма қардош республикалар билан биргаликда коммунизм сари илдам қадамлар билан олға бормоқда.

Денгизнинг ҳар бир заррасида қуёш акс этганидек, ҳаётимизнинг ҳар бир лавҳасидан буюк Ленин закони акс этади ✦

1953 йил.

МАКТАБДОШЛАР

Биз, бирмунча улфат, бир ҳордиқ куни саратон иссиғидан паноҳ излаб шаҳардан ташқарига чиқдик ва кунни катта сув бўйидаги қалин дарахтзорда салқинлаб, хурсандчилик қилиб ўтказдик. Шунда кимдир нима бўлиб улфатларнинг кўпчилиги турли соҳа одамлари эканига эътибор қилипти: бири медицина фанлари доктори, иккинчиси республика халқ артисти, учинчиси техника фанлари доктори, тўртинчиси ёзувчи, бешинчиси давлат арбоби, олтинчиси республикада хизмат кўрсатган ирригатор...

Касб-кори, ишлайдиган, эҳтимол, турадиган жойи ҳам бир-бирдан узоқ бу одамларни нима яқинлаштирди, нима улфат қилиб қўйди экан?

Биз шунча йилдан бери борди-келди қилиб, улфатчилик қилиб, бу муносабатимиз қачондан бошланганини, бунга нима сабаб бўлганини сира ўйлаб кўрмаган эканмиз. Мана ҳозир, шундан гап очилгандан кейин, қарасак, болалигимизда ҳаммактаб бўлиб, кейинчалик тарқалиб кетган, ҳар қайсимиз бир соҳанинг одами бўлиб етишганимиздан кейин аста-секин яна топишган эканмиз.

Биз ҳаммактаб бўлган йиллар революциянинг дастлабки йиллари, бутун мамлакатни ўзаро урушлар олови ингратаётган, очлик бўғаётган йиллар эди. Ўша йиллари бир

қўли душман ёқасида бўлган Совет ҳукумати бир қўли билан бизнинг бошимизни силаб, биримизни кўчадан, биримизни ошпазнинг ўчоғи ёнидан, биримизни қашшоқ оиладан олиб мактабга жойлади, боқди, кийинтирди, ўқитди. Биз дастлаб қадам қўйган мактаб очлар мактаби деб аталарди, кейинчалик коммуна мактаби номини олди. Биз бу мактабда бир оз илм олгандан кейин, мамлакатдаги вазият имкон бериши биланоқ, Совет ҳукумати бизга ҳамма шаҳар йўлларини, ҳамма олий мактаб эшигини катта очиб берди. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги, техника фанлари доктори Муҳаммаджон Ҳрозбоев Москвада ўқиди ва ўша ернинг ўзида дарс берди; медицина фанлари доктори Муҳаммаджон Қулматов аввал Москвада, кейин Ленинградда ўқиб академик И. П. Павлов қўл остида ишлади; Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Теша Зоҳидов, химия фанлари доктори Йўлчи Тошпўлатов Тошкентнинг ўзида фан чўққиларини эгаллади.

Хар ким хотира бисотини титкилаб, топган-тутганини ўртага ташлай бошлади.

Мактабда адабиёт кечаси номи билан тез-тез концертлар ташкил қилиб турар эдик. Шу кечаларда Онахон деган кичкинагина бир қизча мудом шу ашулани айтар эди:

Етимлик эди бағримни,
Менга раҳм айлангиз, дўстлар,
Отам йўқдир, онам йўқдир,
Менга раҳм айлангиз, дўстлар...

Бу ашула, қизчанинг саҳнада туриши, овози, бир сафар текстни эсидан чиқариб қўйиб йиғлаб юборгани улфатлардан бирининг зеҳнига жуда чуқур ўрнашиб қолган экан.

— Шу қиз қаерда, нима қилиб юрган экан?— деб қолди.

Уни ҳаммамиз билар эдик.

— Онахон! Медицина фанлари кандидати!

Мактабдошларни суриштириш бошланди.

— Кичирига қорни тўймаганда ёғоч қошиқни ютиб юбораман, деб мурабийни қўрқитган Фахриддин қаерда бўлса экан?

— Фарғонада, Фарғона область ижроия қўмитасининг раиси, Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутаты.

- Татовус қаерда!

Мактабимизнинг завхози, Татовус деган киши, бир куни электр-счётчикни очиб «усталик» қилаётган бир болани қулоғидан чўзиб бир тарсаки урипти. Бу воқеа бутун мактабни ғалаёнга келтирди. Умумий мажлис қилиб Татовус масаласини кўрдик. Шунда Машраб Назаров сўзга чиқиб:

— Бизга бунақа Татовус керак эмас! Бу одам Татовусликдан бекор қилинсин!— деган эди.

Ҳаммамиз ҳам Татовус бу одамнинг номи эканини билмас эканмиз. Ўқитувчимиз айтганидан кейин хўп кулги бўлди. Шундай қилиб, Татовусни Татовусликдан бекор қилолмадик. Лекин ҳозир Тошкент Медицина Институтининг Клиникасининг бош врачлари Машраб Назаровнинг лақаби ўшанда Татовус бўлиб қолган эди.

Шундай қилиб, мактабдошларимиздан ўттиз тўрт кишини номма-ном эсладик. Шулардан дўмбирачимиз Шарифжон ўша йиллари бир фалокат бўлиб босмачилар қўлида, Аъзамжон деганимиз Ватан уруши фронтида ҳалок бўлган, қолган ўттиз икки киши барҳаёт бўлиб, булардан еттитаси фан доктори, кандидати, бештаси партия — совет ходими, давлат арбоби, иккитаси инженер, учтаси врач, тўрттаси олий ва ўрта мактабларда ўқитувчи, учтаси ёзувчи, редактор, бири артист, бири агроном, иккитаси колхозда бухгалтер, биттаси савдо ходими бўлиб чиқди

Қолган уч кишининг қаерда нима иш қилиб юрганини ҳеч ким билмади.

Шунга хурсанд бўлдики, ҳаммамиз ҳам Совет ҳукумати, халқимизнинг умидига яраша одамлар бўлиб етишибмиз, ҳар қайсимиз ўз соҳамизда бор кучимизни, талантимизни аямай вақтида халқимиз берган тузни оқлашга ҳаракат қилаётирмиз.

Ҳозир тамоман бошқача шароитда ўқиётган ёш дўстларимиз халқ олқишига сазовор одамлар бўлиб етишсинлар деган тилак билдирдик, буларнинг сафидан биронта ҳам хато чиқмасин дедик.

13 август, 1957 йил.

ҲАЁТИМИЗ ЖАМОЛИ

Республикамызда нима кўп, қурилиш кўп. Йўлимиз устида қанчадан-қанча ҳавзалар, ҳавозалар, қалашиб ётган ёғоч-тахта, иморатларнинг заводда ясалган тайёр қисмлари; қанчадан-қанча ер қазийдиган, шағал ғажийдиган, юк кўтарадиган машиналар; қанчадан-қанча битган, пардозга қараб қолган, энди қад кўтараётган бинолар учрайди.

Бундай манзараларга кўзимиз, қурилиш говурига қулогимиз кўникиб қолган. Шунинг учун буларнинг ҳеч бирига эътибор қилмаймиз, қайрилиб қарамаймиз. Лекин мавриди келиб бир нима сабаб бўлади-ю, қаршимизда турган хушсурат иморатга кўзимиз тушиб ҳайрон бўламиз: «Ие, бу кошона қачон бита қолди»,— деймиз. Шундан кейин иморатнинг гўзаллигига, ҳашаматига эътибор қиламиз, иморат тушган жойнинг бурунги манзарасини эслаймиз, кўчамиз ё маҳалламизнинг жамолини кўриб тезкор ва таъбдор қурувчиларимизга таҳсин ва офаринлар ўқиймиз.

Мамлакатимизнинг сиёсий, иқтисодий маданий ва ҳалқимизнинг маънавий ҳаётида худди мана шундай, кўз ўнгимизда бунёдга келган, кўникиб қолганимиз учун то бирор сабаб юз бермагунча кўзимиз тушмайдиган, диққатимизни тортмайдиган ишлар, ҳодисалар, ўзгаришлар озмикин?

Назаримда, Тошкент zilzilasi ўшандай сабаблардан бири бўлиб, халқимизнинг кўз ўнгимизда камол топган, кўникиб қолганимиз учун кўпда кўзимиз тушавермайдиган талай маънавий хислатларига диққатимизни жалб қилди, ҳаётимизнинг жамолини кўрсатди.

Партиямиз қисқа бир муддат ичида халқимизга сингирган ўшандай хислатлардан бири юксак даражадаги онгдир.

Тошкентда нима, қандай ҳодиса рўй берди ўзи?

«Ер қимирлади» деган гап бу ҳодисани тўла ифода қила олмайди. Зотан, ер қимирлагани йўқ, силкинди, силкинганда ҳам ўтга қўйилган чойнакнинг қопқоғидай иришлаб турди. Бунинг оқибатида узун умри охирлаб қолган бўлса ҳам, орага уруш киргани, кейин одамлар Тошкентнинг Чилонзор сингари кўп укалари билан машғул бўлиб қолгани учун ўринни янги иморатларга бўшатиб беришга улгурмаган қадимий биноларнинг кўпи вайрон бўлди, уларнинг йиқилмай қолган деворлари турган жойида талқонга айланди. Кенг ҳовлилар, ҳаракат тақиқланган кўчалар, очиқ майдонлар, паркларда ҳарбий ва бошқа ташкилотлар халққа улашган чодирлардан кўчалар, маҳаллалар пайдо бўлди. Бу чодирларда оилалар, медицина муассасалари, милиция, радио, ясли ва боғчалар, маҳкамалар, айрим корхоналарнинг цехлари ўз ҳаётини, ишини бошлаб юборди.

Ернинг бутун ҳунари шуми ёки чаласи бормикин?

Бу саволга ким жавоб бера олади? Зилзиладан заррача зарар кўрмаган мустаҳкам иморатларга ҳам киргани ким юрак қила олади? Уруш кўрган одамлар бомбанинг портлашидан ҳам кўра осмондан тушиб келишидаги чийиллаши-вағиллаши ёмон бўлади дейишади.

Шу манзара, шу аҳволнинг ўзи кишидан қанчалик ирода, нақадар жасорат, сабот ва матонат талаб қилади. Бунинг ўстига қаттиқ бўрон кўтарилиб, бир соатда ша-

ҳарнинг тўс-тўполонини чиқарди. Қаттиқ шамолга ўрганмаган дарахтлар қулади, белидан чўрт узилиб тушди: электр симлари узилди, бир-бирига урилиб чақинлар чақнади, зилзиладан кейин омонат турган деворлар қулади, яна нима бўларкан деб қулоқ солиб турган томларнинг тунукаси қайрилди, шиферлар учиб кетди...

Зилзила билан бўронни бир-бирига боғлаб қиёмат ваҳмига тушган қари-қартанглари йиғлатиб шу кунлари офтоб тугилмаса нима экан!

Салкам бир ой ичида «осий бандаларга қиёмат яқинлигидан дарак берувчи» уч ҳодиса рўй берса-я!

Яқиндагина СБ, ЧБ¹ курслари замонида халқимизнинг онги шу хилдаги қари-қартанглар онгидан кўпда юқори эмас эди. Ҳар бири «қиёматдан, тавба эшиги беркилаётгани»дан дарак берувчи бу уч ҳодиса ўша вақтларда рўй берса нима бўлар эди экан! Уч ҳодиса-ку эмас, ниҳоятда бир ҳодиса рўй берганда халқнинг аҳvoli не кечганини Андижон зилзиласи хусусида шеър ёзган Мавлоно Камий айтиб ўтган экан:

Тавба денг аҳбоблар, бўлди яқин
  охир замон —
Жунбиши ер² бирла яксон бўлди
  мулки Андижон.
Жумласи барбод бўлди молу жону
  хонумон.
Зору гирён қолдилар ёшу қари,
  хурду калон³.
Баъзи дил бирёнун баъзининг
  жигар-бағри кабоб,

¹ Саводсизликни, чала саводликни битириш курслари.

² Ер қимирлаши.

³ Кичик ва катта.

Шундай қилиб, Тошкент аҳолисининг ҳар қандай диний таассубдан озод ва юксак даражада онгли экани зилзила вақтида кўрсатган уюшқоқлиги, интизоми, жасорати, бир-бирига меҳр-оқибати шаклида намоён бўлди. Ҳолбуки, киши ҳеч вақт ҳалокат хавфи олдидагидек пароканда ва худбин бўлмайди.

Бундай таҳлика кезларида илгариги одамларни «зору гирён» қилган нарса фақат жаҳолат-қиймат ваҳимаси, «очу муҳтожу яланғоч» қолганлиги эмас, бунинг устига ожизлик, умидсизлик, «худодан ўзга ғамгузор» йўқлиги, яъни кимсасизлик — ёлғизлик туйғуларидир. Тошкент аҳолиси зилзиланинг ўзидан ҳам даҳшатлироқ бўлган мана шу туйғуларни бошидан кечирмади. Халқ зилзиладан уйғониб эс-ҳушини ўнглаши биланоқ ҳар маҳалла, ҳар кўча ва ҳар бир хонадоннинг пушт-паноҳи бўлиб турган республика партия ташкилоти ва республика ҳукуматининг иссиқ нафасини сизди. Емирилган иморатларнинг чанги босилмасдан туриб, Иттифоқ халқларининг пешволари Л. И. Брежнев, А. Н. Косигинлар харобалар ва зилзиладан азият чеккан одамлар орасида пайдо бўлишди. Буларнинг келиши вайронагарчиликнинг миқёсини ва шу билан бирга Тошкентга пушт-паноҳ бўлиб азамат ва пурқудрат бир давлат ҳамда икки юз ўттиз миллионлик иноқ халқлар тоғдай турганини кўрсатди. Бу нарса, ҳақиқатан, иттифоқ ва республика ҳукуматларининг қарорлари, мурожаатлари ва бетўхтов жорий қилган талай тадбирларида яққол кўриниб турди. Ҳозир бўлаётган ишларга разм солиб, раҳбар идораларимизга келаётган сон-саноқсиз хатларга, дўстларимиз муттасил йўллаб турган беҳисоб бинокорлик материалари ва хилма-хил машиналарга, зилзила оқибатини тезроқ тугатишда бевосита қатнашиш учун келган ва келаётган одамларга қараб айтганда, бу ёғи шимол-

даги Сиктивкардан тортиб, у ёғи жанубдаги Тбилисигача, бу ёғи ғарбдаги Калининграддан тортиб, у ёғи шарқдаги Хабаровскгача совет тупроғида Тошкентни ўйламайдиган, Тошкент ташвишини тортмайдиган бирон гўша бўлмаса керак.

Халқ оғзида бир афсона бор.

Қайси бир хон шаҳар атрофига қўрғон олдиргани етти яшардан етмиш яшаргача бутун аҳолини ишга солибди: ўзи тепада туриб қараса, одамлар орасида мункайган бир чол супрадай кетмонини тешадай ўйнатиб, тупроқни терак бўйидан ҳам баландроққа ирғитаётган эмиш. Хон чолни чақиртирибди, бу сирнинг тагини суриштириб билса, чол белига минг олтин боғлаб олган, унинг белига қувват берган шу олтин экан. Хон олтинни унинг белидан ечиб олган экан, чол дарҳол тиззалари қалтираб йиқилибди-ю, ўрнидан тургани ҳарчанд уринса ҳам мажоли етмапти.

Чолга қувват берган олтин бўлса, бизнинг халқимизга қувват бериб турган, ҳар қандай ёвуз кучга қарши қалқон бўлган, ҳар қандай фалокат олдида унга жасорат, матонат бағишлаган нарса Иттифоқ халқларининг иноқлигидир.

Баъзи афсоналарда енгилмас баҳодирнинг жони бирон жониворда, чунончи, қушда бўлади. Шу қуш омон бўлар экан, баҳодир ўтда ёнмайди, сувда чўкмайди, қилич билан қиймалаб ташлаганда ҳам бир думалаб ўрнидан туриб кетаверади. Шунинг учун уни ўлдирмоқ қасдида бўлган душманлари мана шу жон қушини тутиб калласини узиб ташлаш пайдан бўлишади. Бизнинг ҳам жон қушимиз бор, бу қуш Иттифоқ халқларининг орадан қил ўтмас иноқлигидир. Шунинг учун ҳамма тоифа душманларимиз аввали-ю, охири мана шу жон қушимизни мўлжалга олиб тўпдан, матбуотдан, радио ва бошқа воситалардан ўқ узгани-узган.

Шоир ва журналист Николай Грибачев айтмоқчи, «...Декадаларнинг ҳаммасида мамлакатимиз халқларининг

қардошларча дўстлиги тўғрисида ҳам қайта-қайта гапирилган... Гапнинг ростига кўчиб, шуни айтишим керакки, шу сўзлар ҳар қанча чин юракдан айтилаётган сўзлар бўлса ҳам аммо қайта-қайта такрорланавериб, баъзан ўзининг эмоционал таъсирини йўқотиб қўймоқда эди, қандайдир расмият учун айтилаётган сўзларга айлана бошлаган эди...»

Тўппа-тўғри! Бу сўзлар қайта-қайта такрорланганидан ҳам совуқ нутқларни илитишга, ҳиссиз ёзилган асарларни безатишга хизмат қилдирилгани учун таъсирини йўқотиб, расмият учун айтилаётган сўзларга айланиб бормоқда эди. Бундан ташқари янги бинолар, янгидан-янги кўчалар, маҳаллалар, халқимизнинг юксак даражадаги онги сингари халқлар дўстлиги ҳам кўз ўнгимизда туғилиб, ўсиб, вояга етганлиги онгимизга, қонимизга сингиб кетанлиги учун унинг улуғворлигини кўпда пайқамас, самарасидан баҳраманд бўлиб турсак ҳам, узумини еб, боғини сўрамас эдик. Зилзила бу дўстликка янги жило берди, бир сабаб бўлди-ю, унинг қудратига, улуғворлигига, ҳаётимизнинг жамоли эканлигига диққатимизни жалб қилди.

Қуйидаги мактубни ёзган эр-хотин кўлига қалам олганда дўстлик сўзининг эмоционал таъсири, расмият учун айтиладиган гапга айланиб бораётганлиги тўғрисида ўйлаганмикин?

«Хурматли ўртоқ Рашидов!

Хотиним икковимиз бир ойлик отпускамизни (июлнинг охирида чиқамиз) Тошкентда ишлаб ўтказишга қарор қилдик. Икковимиз ҳам Ленинград қамалини кўрганмиз, ҳеч қандай қийинчиликдан чўчимаймиз. Хотиним инженер, ўзим ҳарбий денгизчман. Тошкент зилзиласининг оқибатини тугатишда бирон ёрдамимиз тегса, ғоят хурсанд бўламиз. Турган гап, қилган меҳнатимизга ҳеч қандай ҳақ сўрамаймиз. Бизга биттадан каравот ва кўрпа-

ёстиқ берилса жуда аломат бўлар эди, чунки кўрпа-ёстиқ кўтариб юрмасак деймиз.

*Михаил Михайлович,
Александра Ивановна.
Адрес».*

Бунақа гап ҳар бир совет кишисидан, биринчи навбатда ўрисдан чиқади!

Қуёшнинг қучоғига сиғмайдиган поёнсиз Ватанимизнинг ҳар гўша-каноридан келаётган минглаб хатлардан яна бири:

«Биз икки дугона «Уральский рабочий» нашриётида ишлаймиз. Ёш мутахассисмиз. Бизга икки хоналик квартира беришди. Уттиз квадрат метрлик квартирада икковимиз турамиз. Тошкентдаги аҳволдан жуда ташвишмандмиз. Тошкент саранжомини олгунча бизда меҳмон бўлиб тургани бирон киши келса жуда хурсанд бўламиз.

*Ирина Летошко,
Галина Кунгурцева. Адрес».*

Озарбайжондан Симонянлар оиласи Тошкентдан борадиган оилага уйининг тўридан жой, ҳар куни икки-уч литр бепул сут беришга, боғчасидан чиқадиган ҳосилни баҳам кўришга тайёр эканлигини билдириб мактуб юборди.

Ҳар ҳолда афсусланибми, хижолат тортибми, шуни айтишим керакки, бу мактублардаги жўшқин дўстлик туйғуси, ҳарорат, ёлқин ҳеч бир адабий асаримизда бўлмаса керак.

Тошкентга ёру дўстлардан фақат хат, ташкилотлардан ва айрим кишилардан пулгина келаётгани йўқ, ҳамма қардош республикалардан, Москва, Ленинград ва Киев сингари йирик шаҳарлардан келаётган вагон-вагон бинокорлик материаллари, йиғма уйлар, анвон машиналар, ишчилар, турли мутахассисларни қабул қилиб улгурмаётибмиз. За-

монамиз ва республикамизга муносиб пойтахтимизнинг хуснини очиш учун Иттифоқ халқларининг метин дўстлиги, ўзаро меҳр-муҳаббати ҳашарга келди.

Ёшини яшаб замонамизга мувофиқ ва муносиб янги қасрларга ўрнини бўшатиб бериш учун зилзилага қараб турган эски бинолар харобасига танклар ҳужум бошладди, бу ёғидан шўнғиб у ёғидан бошига тошу тупроқ, қамиш, ёғоч илиб чиқмоқда. Бульдозерлар, экскаваторлар янги қурилиш майдонларини тозаламоқда. Пойтахтимиз ҳадемай янги жамолни кўрсатади.

Қачон, бунга қанча вақт керак?

Уруш йиллари ер юзида фақат изигина қолган қанчадан-қанча шаҳарлар, қанчадан-қанча қишлоқларнинг илгаригидан юз ҳисса гўзалроқ бўлиб қад кўтаришига қанча вақт керак бўлди?

Тошкент вайрон бўлгани йўқ, фақат жароҳатланди.

1966 йил.

Мақолалар ва
суҳбатлар

ҲОЗИРГИ САТИРАМИЗ УСТИДА

Сатирамининг ҳозирги ижтимоий моҳияти шундаки, у ҳаётимиздаги барча манфий ҳодисаларни очади. Ижтимоий қурилишимиздаги барча ярамасликларни ойдинлаштиради, меҳнаткашлар оммасига завқ бағишлайди. Шунинг учун шўро ҳажвчиси икки нарсани унутмайди: бири, меҳнаткашлар оммасини қизиқтирадиган мавзу, иккинчиси, ўз ижодиётини кулгидан маҳрум қилмаслик, ҳажвий асардаги бошқа нуқсонлар ҳам шундан ташқари бўлмайди.

Рус тилида чиқадиган сатира журналларидан «Чудак» шўро идорасида ўтирган бир бюрократдан кулади: бюрократ кабинетида ўтирганда эшикдан биров кириши билан унга: «Ҳозир вақтим йўқ, ўртоқ! Эртага келинг!» дейди. Келган киши «ҳеч илож йўқ, мен сизнинг ўрнингизга бу кундан эътиборан тайинланганман»,— дейди.

Яна шу журнал кунимиз циркулярга қолганидан кулади.

Бир уй ёнаётганда портфель кўтарган киши: «Эси пастлар, ҳали ёнғинга қарши кураш бошлайгани йўғу, бу ҳалитдан ёнаётир», дейди.

Чигиртка билан кураш жабҳасида «Муштум» ҳам шундан кулади.

— Циркулярларни йиғиб,— дейди чигиртка,— тухум босганингиздан бери мен икки марта очдим, сиз ҳали ўтирибсиз.

— Нима қилай, циркулярларни ишлатиш учун ҳам циркулярлар керак ахир!

Мана булар сатирамининг чиройли мисолларидандир. Бу карикатуралар ҳам кулги, ҳам кўпчилик ишидаги ярамас иллатларнинг томирини қирқиб ташлайди. Сатира-мизда кейинги йилларда олдинга томон юзланиш бўлди. Ягона сатира журнали «Муштум» бу соҳада яхши ишлади. Хусусан, ёш сатириклар етиштириш ишидаги фаолияти, рус сатирик журнали «Крокодил» билан боғланган алоқаси янгидан етишиб келмоқда бўлган ҳавжчиларга янги куч манбаи бўлади.

ҚАНДАЙ ЕЗИШ ЯРАМАЙДИ?

Сатираминг кенг меҳнаткашлар оммаси манфаатини кузатиб заҳарханда қилади. Уста Мавлон «Ҳаёт» артелидан чиқиб, «Нажот» артелига ишга киради. Ражаббой, Андижондан Тошкентга мол олиб келиб, зарарига сотади...

Бундай нарсалар бизга мавзу бўлолмайди, чунки уста Мавлоннинг артелдан артелга ўтиши, савдогарнинг зарарига мол сотгани билан ҳеч кимнинг манфаати боғланган эмас. Бундай мавзулардаги асар нақадар кулгили бўлмасин, унинг ҳеч қандай қиммати бўлмайди.

Шунингдек, асарнинг қимматини туширадиган нарса унинг кулгидан маҳрум бўлиши.

Бир фирқали киши фирқа уставига катта адабсизлик қилди. Агар бизга шу ҳодиса мавзу бўладиган бўлса ёзилажак нарса мутлақо кулгили бўлиши шарт, агар муддао у кишига танбеҳ беришдангина иборат бўлса, бунинг учун фирқа тафтиш комиссияси бор. Ундай бўлганда сатира ва сатира журналининг қиммати бўлмас эди.

Сиз «Муштум альбоми»ни varaқласангиз 17-бетида «Кўролмасангиз ёрилиб ўлинг» сарлавҳали 9 банддан иборат бир шеърга кўзингиз тушади. Сарлавҳа қанча нўноқлик билан қўйилган бўлса, шеър шунга муносиб:

Қандай эди кирчи хотин Бувниса,
Қийнар эди ҳар ким уни беибо.
Кирчиларнинг артелидан топди жой,
Қилган эди унга саводсизлик асар,
Бўлди ўқиб барчасидан бохабар.

ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Бу шеърнинг иккинчи банди, учинчиси, «Подачи союзга раис бўлди», саккизинчиси, «Фирқали бўлсанг обрўли бўласан...» ҳоказо.

Бу муддаони англатишда хилланиб тузилган сўзлар шеър бўлур эди. Шеър оз гап билан кўп нарсани англатар эди. Агар, у хилланган сўзлар кулги бўлса, биз уни кулгичиликнинг тизма шакли деймиз. Юқоридагини ҳам шоир бизга «шеър» деб тақдим қилади. Ҳақиқатда эса бу шеър эмас, мияга келган жумлаларни баробар қисмларга бўлиб, охирига ўхшаш товушлар қўйилган тўғри гапдир. Бундан ташқари унинг мундарижаси ўтакетган сийқа. (Инқилобдан кейин меҳнаткашларнинг ёруғликка чиққанини ким билмайди!) Агар шеърдаги «ёлвориб», «хунаса»га ўхшаган алоҳида сўзларни «шеър»нинг кулгили чиқиши учун ишлатилган, «шеър» ҳажвий шеър десак, у вақтда шундай шеърлар сатирамызда энг заиф асар ҳисобланади.

24-йилги 12-сон «Муштум»нинг биринчи бетида бир карикатура босилган эди.

«Тақсирим, саллани силлиқ ўраганлари билан қоринларини ёрсанг алиф ҳам чиқмайди».

22-сондаги бир шеърда:

«Қорнингизни ёрса чиқмас алиф... эй пуч ёнгоқлар!..
Давонгиздан шармандадур Муҳаммад, эй чатоқлар!»

Юқоридаги карикатура билан пастдаги шеърни, фикримча, исломни ислоҳ қилиш тарафдорларининг ношири афкори бўлган бирор сатира журнали босса кўп фойда берар эди, чунки исломчилар ҳамма вақт: «Кейинги вақтда нодон уламолар исломнинг ҳақиқий йўлларида адашганлар. Халқ уларнинг орқаларидан эргашиган, шунинг учун ислом дини қотиб қолган амёба тусини олган...» деб нолийдилар. Бизнинг учун уламонинг «доно», «нодон»и йўқ, барибир паразит. Шунинг учун ишонувчиларнинг «алҳам» билмасликларидан эмас, паразитликларидан куламиз. Тақсирингиз «алҳам» билса ҳам халқни алдайди, билмаса ҳам. Муҳаммадни уламоларнинг нодонликлари шарманда қилгани йўқ, фан шарманда қилди. У исломнинг синфий юзи очилиши билан шарманда бўлди.

Бундай нарсалар бизнинг сатирамызда ортиқча бутоқ бўлади. Бундай асарлар сатирамызда бўлмаслиги керак. Уламодан «алҳам билмайсан!» деб кулиш билан савдогарнинг савдо-сотиқ ишига нўноқ эканидан кулиш орасида қандай фарқ бор?..

Альбомнинг 6-бетида «Инсданми, жинсданми?» сарлавҳали ҳикоя бор. Унинг мундарижаси бундай:

Мулла Мирбоқи домла имомликни ташлаб табиб бўлди. Тайёрлаган дориларини сотиб бозордан келаётганда безорилар уриб, бор-йўғини тортиб олди.

Ҳикояни ўқиб бўлганингиздан кейин муаллифнинг нима демоқчи эканини англай олмайсиз. Ҳали ҳам бизда халқни алдовчи табиблар бор демоқчими, ёки қўл учуда кун кўрувчиларни безорилар қўймайди демоқчими?.. Табиийки, бу ёзишдаги режасизликдан келиб чиққан чигаллик. Бундай чигалликлар асарнинг мундарижасини заифлатади.

Мавлавий Пўстиндан:

«Фақирингиз бурни андак нопок эрди. Шул важдин домулланинг айтган нимарсаларини қироат қилмоққа ожиз бўлиб ва яна оҳисталик бирлан «арзи» деб эрдим, фақирнинг бул тариқа қироатидан домулланинг газаблари келиб таёқни кўтардилар.

— Қани бўлмаса, алиффф.

— Айиффф...

— Қаттигроқ!

— Айиф...

Аммо фақир «авзи, авзи» демоқни ўзимга лойиқ кўрмай мактабхонанинг сақфи, яъни шифтига боқиб вассаларини сарҳисоб борур эрдим».

Олинган мавзунинг ўзи эски, унинг устига сатрлар кўз олдингиздан ўтган сайин ҳикоя суюқлашиб кетди. Сатиранинг вазифаси унутилади. Хусусан Мавлавий Пўстиннинг шахсий нуқсонини билан сатиранинг неча пуллик иши бор? Уста Ҳайдарнинг тепа сочи бўлмаслиги, Йўлдош аканинг касаллиги кимга халал бераётир? Мавлавий Пўстин алиф дея олмаслиги учун очиладиган мактабимиз очилмай қоладими? Унинг бурни «понқ» экан деб тўқувчилар артели бир мокини кам отмайди, ёки кузги бугдой вақтидан кечикиб экилмайди...

Турган гап, бу ҳикоя кулги чиқариш учун ишланган иш, аммо асарнинг кадр-қимматини майдалаб кулги яшаш, афандининг «Эски ойни майдалаб юлдуз қиладилар» деганидан ўзга эмас.

ПАЛАҒДА ГАПЛАР

Жиддий адабий асарларда ўқувчининг туйғусини қўзғатишда қанча усталик, қанча кучли ифодалар лозим бўлса, кулги асарлар яратишда ҳам унинг завқли, мароқли

бўлиши учун ҳунар керак. Биздаги баъзи бир «муҳаррирлар» кулги асар ҳеч қандай нозиклик талаб қилмайди. Оғизга келганини қайтармаслик керак. Ўринли бўлса — ўринли, ўринсиз бўлса — бу ҳам кулги бўлади деб гумон қилишади. Бу адабий нодонликдан бошқа нарса эмас.

Жек Лондон ўзининг Америка турмаларидаги ваҳшиятни тасвир қилган романида ёзади:

«Ҳар ҳолда менда ҳаётга боғланиш ҳаддан ташқари кучли экан. Мен шу қадар ўлимга ён бермадимки, ҳатто турма ноziри Асзиртун ва Каптун Жемдек кишиларга ҳам мени ўлдиришга йўл қўймадим».

Асзиртун ва Жемларнинг жаллодлиги тўғрисида бир китоб ёзиш ҳам мумкин. Юқоридаги тўрт жумла билан тамом тасвир этиш ҳам мумкин. Ҳажвий асар ҳам шундай кучли ифодалар талаб қилади.

Гоголь ўзининг «Иван Иванович ва Иван Никифировичларнинг машмашаси ҳақидаги қисса»сининг қаҳрамони Иван Иванович билан ўқувчини шундай таништиради:

«Иван Иванович ниҳоятда одамохун! У киши қовунни жуда яхши кўради. Қовун десангиз жонини беради. Овқатланиб бўлгач, кўйлакчан шийпонга чиқади-да, Гапкага иккита қовун келтиришни буюради. Қовунни ўз қўли билан сўяди, уруғларини алоҳида қоғозга олиб қўйиб кейин қовунни ейди. Ундан кейин уруғ солинган қоғозга муборак қўли билан ёзади: «Ушбу қовун фалон ойнанинг фалон куни тановул қилинди». Агар шу онда бирон киши меҳмон бўлиб келган бўлса унинг ҳам исми фамилиясини қўшиб қўяди».

Жек Лондон икки кишини сизга мислсиз жаллод деб тақдим қилади-ю, аммо унинг жаллодлиги тўғрисида бирон оғиз сўз айтмайди. Гоголь ҳам шундай қилади. Унинг сизга Иван Ивановичнинг «яхши» томонлари деб тақдим қилгани Иван Ивановичнинг нақадар аҳмоқ, ярамас киши эканини англатади. Мана бу икки таъриф бир-бирига

ўхшайди... Гоголнинг услуги мана шунақа майин, шунинг учун унинг асарини ўқиганда киши беихтиёр кулади. Унинг гапи «ёқиб-ёқиб оғритадиган» гаплар. Сатиранинг чин маъноси ҳам шунда. Биздаги кулги асарларда эса мана шу нарса йўқ.

«3—4 кунда бир қишлоққа чиқиб, ўтга куйдирги, бетга сурги бериб, ихлос қилганларни ажалдан беш кун илгари тахта-ю тобутга чамбарчас қилиб турадилар». (Альбом, «Инсданми-жинсданми?»)

«Етти нонни етти ювуқсиз қаландарга бериб, ундан фолбинга югурдилар» (ўшандан). Бундай мисоллар жуда кўп учрайди. «Хулосайи мушкул» каби қўпол сўзларни қўллаш ҳам шу жумладандир.

Услубни бузадиган нарсалардан бири муболағани ишлата билмасликдир, муболаға қилишда жиддий асарларда қанча эҳтиёт керак бўлса, ҳажвда ҳам шундай бўлиши керак. Бир нарсани англатишда бўлганидан бир оз орттириб кўрсатиш муболаға бўлади. Бироқ муболағани қолипдан чиқариб юбориш ҳар қандай асарни совуқ қилиб юборади.

«Қайғули кечаларда», «... Кўкда қизарган булутни кўргач, бу менинг кўзимдан оққан қоннинг аксидир».

«Икки оғайнимни қўлтиққа қистириб йўрғалаб қолдим» (жуда тез юрдим демоқчи бўлса керак).

«Новвойдан бир қадоқ нон олсам, ичидан бир куракмих билан иккита олти газлик арқон чиқди...»

Мана булар жуда қалбсиз муболағалардир. Бундай муболаға қилиш билан асар кулгили чиқади дейиш жуда хом хаёл.

Ёзувчилар ўхшатишда бирмунча бепарво бўладилар. Ўхшатиш шунинг учун керакки, қачон тасвир этилажак нарса ўқувчига қоронғи бўлса, у вақтда кўз олдида бўлган нарсалар орқали ойдинлаштирилади.

Гоголь ўхшатиш учун нарса излаганда уйдан, ҳовли-

дан ташқарига чиқмайди. «Унинг юзи силлиқ куракка ўхшайди».

«Узун енгидан қўли супургига ўхшаб чиқиб турган эди».

Умуман Гоголнинг ўхшатиши унинг услубидек оригиналдир.

«Хандон лолалар»дан:

«Бериб фатво урушинлар демай қози калон ўлсун,
Яна Абдурашид ул ҳанги хардек оқсоқол ўлсун».

Мана бу ерда оқсоқолнинг эшакка ўхшатилиши ўринли, чунки ҳангилик оқсоқол билан эшакка муштарак сифатдир.

30 август, «Қизил Ўзбекистон». 1929 йил.

КУЛГИЧИЛИК БАҲСЛАРИ

КИМ НИМАДАН ЗАВҚ ОЛАДИ?

«Қизил Ўзбекистон»нинг 27 (117)-сонида Гафур Ғулломнинг кулгичилик тўғрисидаги мақоласи Тошкентнинг «Муштум» аёллари орасида анча гап-сўз бўлибди. Бундан ҳозирги ва илгариги «Муштум»ни таққослаш, баҳо беришлар чиқиб, гап Ғозий ва Жулқунбойларнинг жанжалгача бориб етибди.

Бу мақоланинг ёзилишидан мурод ҳалиги гап-сўзлардан келиб чиққан саволлар тўғрисида ўз фикримизни айтиш, ундан кейин «Муштум» тўғрисида билганимизни ўртага ташлашдир. Ҳозирча «Муштум» тўғрисида айтиб, унинг паст-баландини кўрсатар эканмиз, умуман кулгичлигимиз тўғрисида сўз очган бўламиз. Чунки ҳозир кулгининг тараққийси тўғрисидаги ролни фақат «Муштум» ўйнайди.

«Муштум» чиқа бошлагандан бери «ҳаммабоп» ва «ҳаммабоп» бўлмаган икки даврни бошдан кечирди. Кейингиси, шубҳасиз, унинг ҳозирги даври.

Жўралар ўртасида шундай фикр бор: нима учун «Муштум» «ҳаммабоп» бўлган вақтда вужуди кулги эди-ю, ҳозир ҳеч кимни кулдира олмайди? Нима учун унга илгари кўп киши қатнашар эди-ю, ҳозир имзолар кам кўринади?

Рост, «ҳаммабоп»лик вақтида ҳаммани кулдираар эди.

Шунинг учун ҳам биз уни «ҳаммабоп» деймиз. Энди яқинроқдан қарайлик-чи, нима деб кимларни кулдирар экан.

«Муштум»нинг у вақтдаги ҳажми катта эди. Унга ҳар нарса сиғар, ҳар нарсанинг суратини солишга имкон бор эди. «Нўхатшўрак» байтини ўқигансиз, «Ҳаммабоп» «Муштум»нинг биринчи даражадаги материаллари шунга ўхшаганлар эди. «Нўхатшўрак» байти ёзилиб чиқди. У кимларни кулдирмасин, кимнинг хотирига малол келмасин, уни мен ўқисам ҳам куламан, аттор ўқиса ҳам кулади. Бир жойда кўп ўтириб зеркиб, керишиб уйқу босган «бозорчилар» ҳам ўқиса кулади. Фақат нўхатшўрак сотадиган мулзам бўлади... Унинг «ҳаммабоп»лиги, кулдиргичлигининг бир нуқтаси шу...

Энди «ҳаммабоп» «Муштум»га қатнашувчилар тўғрисига келайлик. Нега илгари кўп киши қатнашар эди?

Уша вақтда энг кўп кўринадиган имзолар Жулқунбой, Овсар (иккиси ҳам бир киши), Оқ тўрва соқол, Оқпадар, Даҳрий, Сумалак авлиё (бир киши), Неш, Чаён, Мавлон Куфур, Кўкнори (бир киши), ундан кейин Қўқондан ва Намангандан бир кишидан. Ундан бошқа имзолар ҳам «Муштум» идорасидан ташқариги кишиларники эмас эди.

«Ҳаммабоп» бўлмаган ҳозирги «Муштум» бекорчиларни кулдирмайди, у энди кимдан кулишини билади. Ҳозирги «Муштум»да 4—5 гина эмас, юзлаб кишилар қатнашади, ўзимиз учун ўзимиз хўп яхши. Шунинг учун бошқаларга тузсиз...

«Муштум»нинг яхши томонлари тўғрисида сўз очганда аввал мафкуравий ёғини олиш керак. Бу бобда ҳеч мулоҳазасиз у соғламлашди дея оламиз. Ундан кейин унинг тузилиши, иш тўғрисида келганда яна бирмунча муваффақиятга эришди. Янги бўлимлар очилди. Бунинг энг яхшиси «Нашъали кулгилар хирмони»дир. Чинакам ҳам бунга қисқа, мазмунли, ширин нарсалар тўпланди. Иккинчи ўринда «Эрмак» туради. «Чудак», «Крокодил», янги чиқа

бошлаган «Ревизор» журналларининг ҳам мартабасини кўтарган шундай қисқа, маъноли гаплардир. Ундан кейин газета ва журналларнинг чандиш бўлими ҳам маъқул нарса. Бу жуда ҳам янгилик.

«Муштум»нинг нобоп томонларининг энг кўзга кўринарлиси атрофдан келган хабарларни ишлаб киритишдандир. Атрофдан келган хабарга бир-икки бўлим бор, шу бўлим материалларни жуда заиф ишлайди. Биров бир иш қилган экан, «Муштум» уни тутиб бериш билан кифояланади. Мазах қилиш, ҳажв қилиб кулиш йўқ.

Ўтган ой чиққан 4-сон «Муштум»да шундай бир хабар бор:

«Кутурган итга завол борми?»

«...Жин чалиб кетиб жуда ҳам шақшақа жинни бўлиб қолди. Ҳозир ширкатга баргак келтирган деҳқонларнинг орқа этакларини карт узиб оладиган даражага келиб қолди. Тўни йиртиқ деҳқонлар ширкатга келолмай, гаранг бўлиб девор орқасидан мўралашиб юрибдилар. Бирорта азамат шу занжирсизни боғлаб қўйса-чи!»

Одамни жин чалиб кетиб ит бўлибди! Бу хабарни шу қадар парвосизлик билан ишлаб босиш, билмайман, «Муштум»дек журналга қандай бўлади. Бунинг ҳеч қаерида куладиган жойи йўқ. Бировни «ит» дейиш ҳеч кулги эмас, аммо шундай қилиб ўқувчи ўқиб бўлгандан кейин шу хулосани чиқарса бошқа гап эди.

«Муштум» ходимларигина эмас, умуман ёзувчиларимиз орасида эргашиш деган касал бор. Шоирларимиздан бири қор тўғрисида бир нарса ёзганда «Қизил Ўзбекистон»нинг адабиёт на санъат саҳифасига юзлаб шу мавзудаги шеърлар келганидек, «Муштум»да ҳам бир мавзу яхшироқ ишланиб чиқилган бўлса, ҳамма ўша мавзуга ёпишади.

Бир вақтлар «Муштум»да бир-икки шеър кўринди. Шундан кейин дунёни шеър босиб кетди. Жулқунбой «Калвак махзум»ни ёзди, ҳамма «китоб»га ёпишди... Мавзу тўғрисида қандай бўлса, шаклда ҳам шундай.

Тўғриси айтганда, бизда сатира — кулгичиликнинг энг ёмон шакли шеърдир. Унинг устига ёзувчиларимиз шеър билан ёзишга шу қадар қизиқадиларки, «Муштум» идораси қўйиб берса биронта ҳам шеърсиз ёзилган нарса бўлмайди.

Дуруст, шеър ҳам яхши, бироқ у қисқа бўлиб, кўп гапни ичига олса, шакл ва маъноси билан бир янгилик бериб кулдирса яхши.

«Офарин денг бу иккинчи деҳқонга,
Пахта берди у хлопкомга,
Читу мой кооперативга жойлади.
Ишчи-деҳқонга тақсим айлади».

«Яшасин «Қизил Ўзбекистон» бошлиғимиз,
Бизларнинг яхши бўлди ошлиғимиз».

Шулар ҳам «Муштум»да босилди. Инсоф қилинг, ахир «қишлоқ мухбиримиздан келди» деб айнан босиб бўладими? Буларнинг қаери кулги? Фақат қилинган иш жумланинг охирига ўхшаш товуш қўйиш, холос.

Мавзу тўғрисида ҳали ҳам қадимги одамлармиз. Ҳали ҳам эшон, домла, дуохон, парихонлардан юқорига чиқолмаймиз. Уларнинг бу кунги қиммати маълум. Улар энди танқиддан тубан. Муддао дин билан курашиш бўлар экан, эндиги мавзулар «осмондан» олиними керак. Энди тўғридан-тўғри «осмондан» кулишимиз керак. Фитрат шу мавзу-

даги бир-икки ҳикоясини «худосизлар» журнаliga берди. Шу мавзудаги енгил ҳикоячаларни «Муштум» босиши керак.

Шундай қилиб, шакл ва мавзудаги эргашишимиз соясида кулги адабиётимиз янгиликларидан маҳрум бўлиб қотиб қолди. Шакл яратишдан ожиз эканлигимизда ҳам мавзуни янгилаш мумкин эди.

Гўё бизнинг ўз ичимизда, ўз ишимизда куладиган жойимиз йўқ! Наҳот қасаба ташкилотлари, қўшчилар, комсомол ишлари ва бошқа ташкилотлар камчиликсиз ишлаётган бўлса, шулар бизга мавзу бўлолмаса!

«Унлар ҳикояси» чиқди. Бундан кузатилган нарса жуда катта эди. У ҳам ортиқ бир янгилик очмади. Бир вақт қарасак Юсуфжон ака Бухорода юрибди. Ҳай-ҳай қилмасангиз Юсуфжон ака ҳам «Алқисса андин сўнг» дея ёзади.

Хулоса: 1. «Муштум»нинг нуқсонлари фақат «Муштум»ники эмас, балки унинг энг яқин ёзувчилариникидир. Бу нуқсонларга хотима бериш учун «Муштум»нинг бошлаган иши муваффақиятли йўл. Хусусан рус юмористик адабиётидан қилинаётган таржималар жуда яхши. Эски мерослардан фойдаланиш тўғрисидаги фикри ундан яхши. Бироқ Гафур айтганча Юсуф Қизиқлардек кулдиргучилардан фойдаланамиз дейиш бўш гап. Чунки унинг донги рус ҳажвчилариникидек бўлиб чиққан эмас, унинг шуҳрат қозониши ўз вақтида рамкадан ташқари бўлган гаплари билан бўлгандир.

2. Ёш кучларни тўплашда аввал «Муштум» юқоридаги камчиликлардан қутулиб (боблар, материалларни ишлаш), ундан кейин ҳажмини бирмунча кенгайтириши керак.

3. Альбомнинг чиқиши яхши бўлди, бироқ уни ёш ёзувчиларни тарбиялаш ишига хизмат қилдирилса, яхши бўлар эди. Бу унинг материалларини сатира ва юмор

қоидаларига мувофиқлаштириб киргизиш билан бўлар эди. То бизда «Муштум» кутубхонаси бўлиб, айрим асарлар майдонга чиққунча, шундай нарсалардан фойдаланиш керак.

4. Русчадан механистик равишда ўрناق олиб бўлмайди, Биз ўз турмушимизга мувофиқ келадиган янгиликлар вужудга келтирмасак бўлмайди...

5. «Муштум»даги расмларда иқтисод йўқ. Кўпинча катта сурат оз нарсани ичига олади.

5 апрель, 1929 йил, «Қизил Ўзбекистон».

АСРИМИЗНИНГ БУЮК СИЙМОСИ

Халқимизнинг, Ленин партиясининг содиқ дўсти, оташин ватанпарвар, буюк санъаткор, Алексей Максимович Горький оламдан ўтди. Бутун прогрессив инсоният буюк бир адибидан, зўр бир гуманистидан, киши бахту саодати учун ҳормай курашувчи бир азамат баҳодиридан айрилди...

Алексей Максимович Горькийнинг бутун фаолияти, бутун инсоният манфаати билан бир маънода бўлган ишчилар синфи манфаати, СССР халқларининг социализм учун бўлган кураши билан чамбарчас боғланган эди. Ленин: «Горький бутун дунё пролетариат ҳаракатига кўп нарсалар берган ва бундан кейин ҳам берадиган зўр бадиий талант», деб таърифлаган эди.

Болалик ва ёшлик йилларида оғир турмушни бошдан кечирган, жаҳонгашта бўлган ва буржуазия, помещиклар Россиясининг темир исканжасига туриш бериб, зўр саботи, катта матонати орқасида адабий ва ижтимоий фаолиятининг кенг йўлига чиққан Горький ўзининг биринчи асарларидаёқ буржуазия, помещиклар жамиятидаги зулм, эрксизликка протест, кишиларнинг оғир турмуши ва турмуш шароитига қарши норозилик билдириб, революцион

пролетариат адиби сифатида майдонга чиқди ва кишиларни революцион курашга, оламни бошқатдан қуришга чақирди. Унинг биринчи асарлари мардликка, озод турмушга ундади, кучли ва мағрур кишиларнинг мадҳини қилди. Унинг «Макар Чудра», «Изергиль кампир» қабилдаги ҳикоялари индивидуал озодликка эмас, кишиларни қуликдан қутқарадиган озодликка даъват қилади. «Лочин тўғрисида қўшиқ» ва революция курашчисининг симболи бўлган, ўз душмани билан курашда қонга ботган «жасур лочин» мешчан обиватель симболи бўлган, ерда ивирсиб юргувчи ожиз кўр илонга қарши қўйилади. Революцион пролетариатга ишора қилинган «Бўрон қуши» революция яқин эканидан хабар беради. «Коновалов» сингари сарпоёқлар ҳаётидан олиниб ёзилган ҳикоялари буржуазия жамиятининг тартиб-қоидаларига қарши тўғридан-тўғри протест эди.

Горький турли газета-журналларда босилган ҳикоялари тўплами бўлган биринчи китоби билан Россияга, ҳатто чег элга маълум ёзувчи бўлди. Бу китоб 90-йиллар зулматида ялт этган чақмоқ, ожизларни руҳлантирувчи, қувончдан дарак берувчи бир овоз эди. Қилмаган иши, бормаган ери қолмаган, казаклар бунтида қатнашиб қамалиб чиққан, марксистик идеяли ёш Горькийнинг бу овози полиция маъмурларини ташвишга солди. Полиция уни дарҳол қамоққа олди, лекин тергов подшоҳлик ва капитализмнинг ашаддий душмани бўлган Горькийнинг бўйнига айб қўёлмади. Пойтахтдаги ёр-дўстларининг ҳаракатлари соясида у шартли равишда қамоқдан чиқарилди. Шундан кейин у 1899 йилда, революциядан бурунги асарлари ичида айрим ўринни тугган «Фома Гордеев»ни ёзди.

«Фома Гордеев» Горькийнинг революциядан кейин ёзган ва буржуазияни кейинги тарихий даврларда фош қилишга бағишланган асарлари «Артамоновлар иши», «Егор Буличев ва бошқалар», «Достигаев ва бошқалар»га

пролог деса бўлади. Бунда Горький буржуазиянинг қон-хўрлигини, эксплуататорлик соҳиятини ўз ҳунарига уста бўлган катта ва порлоқ санъаткор сифатида фош қилади. У XIX асрнинг охиридаги, ўз куч-қудратини ўзи англаган рус буржуазиясининг камолотини кўрсатар экан, шу билан бирга бу куч-қудратнинг пўк эканини, унинг мағзида бузилиш, чириш бошланганини, иллат бор эканини очиб берди.

Горький тўққиз юзинчи йилларда фақат Россиядагина эмас, Европа ва Америкада ҳам севилиб ўқиладиган, катта шухрат қозонган ёзувчи бўлиб қолади. Ғарбда унинг ҳикояларига эргашган, ундан гула кўтариб ҳикоялар ёзган ёзувчилар пайдо бўлади. Унинг асари Россия ва ғарб китобхонларига катта таъсир қилади. Горькийнинг шухраги ғарбнинг рус адабиётига бўлган қизиқишини жуда ошириб юборди. Ғарб матбуотида Горький ва шу муносабат билан умуман рус адабиёти ҳақида юзлаб мақолалар пайдо бўлди.

Бутун дунёни ўзига қулоқ беришга мажбур қилган, эзилган синфларнинг ҳам санъати бор эканини кўрсатган ва миллион-миллион оммани ўзига қаратган Горькийнинг муваффақияти, пролетариатнинг тарихий муваффақияти эди.

У, Россиянинг ўзида кенг омманинг диққатини ўзига жалб қилиб, зўр бир ижтимоий куч ҳолига келган эди. Бу чор ҳукуматининг ғашига тегар, уни қутуртирар эди. Чор ҳукуматининг бемаъни йўллар билан ундан ўч олишлари кенг омманинг унга бўлган муҳаббатини яна ҳам ошира борди. Оқибат Горький махфий варақалар чиқарилганликда айбланиб қамоққа олинди. Бир ойдан кейин оғир сил касали бўлгани сабабли қариндошларининг ҳаракатида уйдан чиқмаслик шarti билан қамоқдан чиқарилган Горький, кейинчалик Нижний-Новгороддан бадарға қилинди. В. И. Ленин у жўнатилаётган вақтда бўлган на-

мойиш тўғрисида чет элда чиқараётгани «Искра» газета-сида бундай деб ёзади:

«7 ноябрда Нижнийда унча катта бўлмаган, аммо муваффақиятли ўтган намоишга Горькийнинг жўнатилиши сабаб бўлди. Намоишда сўзлаган нотиқ айтгандай, бутун қуроли эркин сўздан иборат бўлган, Европада машҳур адибни самодержавие судсиз, терговсиз, ўзи туғилиб ўсган шаҳардан бадарға қилди. Ифвогарлар, дейди нотиқ, ёруғлиққа ва озодликка бир қадар бўлса ҳам интилувчи бутун рус кишилари номидан уни бизга ёмон таъсир ўтказганликда айбладилар. Ҳақиқатда эса у бизга яхши таъсир ўтказди».

Горький бир неча ойдан кейин полиция назорати остида Қримга кетаётганида йўлда кўп жойларда революцион ёшлар унинг истиқболига чиқдилар ва намоишлар қилдилар.

Россия Фанлар академияси уни фахрий академик қилиб сайлаганда, унинг революцион ишларидан огоҳлантирилган Николай бун бекор қилганда, бунга норозилик юзасидан икки академик — ёзувчи Чехов билан Короленко ўз дипломларини қайтариб бердилар, академиклик унвонидан воз кечдилар.

Ишчилар синфининг ўсуви ва кучайиб бориши билан боғланган революцион ҳаракатнинг авж олиши, большевиклар партиясининг вужудга келишидай тарихий ҳодисалар, Горький ижодиётининг ундан кейинги ўсувига йўл очди. Ишчилар ҳаракати кенг қулоч ёйган сайин Горький унга маҳкамроқ боғланади, унинг асарларида революцион пролетариат, мавжуд тузумни ўзгартириш учун ташкилий суратда кураш олиб борган ишчилар образи кўпая бошлади. «Турмушдан ўзига қулай ўрин излаган» буржуазия либерал интеллигентларини фош қилишга бағишланган ва бошқа асарларидагига қараганда ишчи образи тиниқроқ берилган «Мешчанлар» пьесаси «Тубанликда» пьесаси

сингари Москва, Петербург ва ундан кейин бутун дунё саҳналарида катта муваффақият қозонди.

Горький 1905 йил 9 январь воқеаларининг шоҳиди эди. У шу муносабат билан хитобнома ёзиб, подшоҳни қотилликда айблагани, оммани ҳокими мутлаққа қарши курашга чақиргани учун яна қамоққа олинганда, бутун Европада катта шов-шув бўлди. Бутун мамлакатларда Горькийни ҳимоя қилиш комитетлари тузилди. Протестлар, митинглар ташкил қилинди. Бутун дунё афкор оммасининг тазйиқи орқасида ҳукумат уни 10 минг сўм гаров бадалига вақтинча озод қилди. Горький шу йилнинг кузидаёқ, чет элдан келган Ленин билан биргаликда большевикларнинг биринчи ошкора органи бўлган «Новая жизнь» газетасида ишлай бошлади.

Революция найза кучи билан бостирилгандан кейин, даҳшатли қора реакция бошланиб, Горький яна қамалиш хавфи остида қолди. Большевиклар партияси уни эҳтиёт қилиб, чет элга жўнатиб юборди. Бу вақтда подшоҳ ҳукумати ишчилар ҳаракатини қонга ботиргани, революцияни қақшатгани янги мадад олиш учун француз банкирлари билан қарз тўғрисида музокара юргизаётган эди. Горький шунда ўзининг «Рус ҳукуматига пул берманглар» деган машҳур мурожаатномасини ёзди.

Шу воқеадан кейин албатта Горькийнинг Россияга қайтиб келиши ўзини ўзи аждарнинг оғзига тиқиш билан баробар эди. Жандарма бутун исковуч итларини қўйиб юборган, минглаб виждонли кишиларни ютиб юборган қамоқхоналар «Горький!» деб оғзини катта очиб турар эди. Горький Россияга қайтмади, у чет элда қолиб ўзининг бутун талантини, шуҳратини, ҳунарини пролетариат ишига, социализм учун бўлган курашга сафарбар қилди; большевиклар партияси билан ва Лондон съездида кўришгани Ленин билан яна ҳам қаттиқроқ боғланишди; Россия ва ғарбий Европа буржуазия матбуотининг томоқ қириб

хуришига қарамасдан яна миллион-миллион ўқувчилар орттирди, ишчилар синфининг севиқли адиби бўлиб қолаверди.

Горькийнинг ўзига қўли етмаган подшоҳ ҳукумати унинг асарларидан ўч ола бошлади. Кўп ҳикояларини босиб тарқатгани қўймади.

Революциядан бурунги йилларда Горькийнинг энг юксак муваффақиятларидан бири бўлган «Она» романи ҳам «Ишчиларни аҳолининг мулкдор табақасига қарши душман қилишни кўзда тутулиб ёзилган асар», деб босилиши таъқиқ қилинади, ҳатто унинг бош қисми босилган тўпламни тарқатгани қўйилмайди. Лекин «Она» ғарбий Европа ишчи газеталарига қўшимча бўлиб, миллион-миллион нусха тарқалади.

Бу китобнинг Россия ва ғарбий Европа пролетариати учун қандай аҳамиятга эга бўлгани маълум. Буни В. И. Ленин икки оғиз сўз билан таърифлаб бундай деган эди:

«Бу керакли китоб. Кўп ишчилар революцион ҳаракатда онгсиз равишда, стихияли суратда қатнашган эдилар. Улар энди «Она»ни ўқисалар кўп фойда бўлади ...жуда ҳам ўз вақтида ёзилган китоб». (Горькийнинг Ленин тўғрисидаги хотиралари.)

Бу романда Горький XX аср бошидаги пролетариат революцион курашининг манзарасини, ишчилар ҳаракати тўғрисида объектив тарихий ҳақиқатни бериш билан социализм учун курашда асосий вазифалар нуқтаи назардан воқеликнинг чигал ижтимоий қарама-қаршиликларини акс эттирди; Россияда ишчи синфи идеологиясининг камол топишини, иқтисодий курашнинг бора-бора сиёсий курашга айланишини, большевиклар партиясининг раҳбарлик ролини кўрсатади; шу даврда пролетариат олдида турган асосий вазифалардан бири тарзида қуролли қўзғолоннинг зарур эканини таъкидлайди.

Бир томонда капиталистик эксплуатация зулми остида эзилган, сиёсий жиҳатдан хом ишчилар оммаси кўрсатилади. Буларнинг вакили Павелнинг отаси Михаил Власов, иккинчи томонда қолоқ ишчиларга қарши қўйилган Павел Власов — ишчи большевик типи, революцион ҳаракатнинг раҳбари, ишчилар синфининг озодлиги йўлида қаҳрамонона курашнинг фидойиси.

Бу романга 1901—1902 йилларда бўлган Сормово ишчилари ҳаракати, қисман 1902 йилги май намойишига оид воқеалар ҳамда шундан кейин партия ташкилоти аъзолари устидан бўлган суд материал бўлган эди. Павел Власовнинг прототипи қисман, Сормово ишчиси, партия ташкилотининг раҳбарларидан бири бўлган Петр Заломов, Павелнинг онаси Ниловнанинг прототипи шу Заломовнинг онаси эди.

Горький бу қоронғида қолган хотинда синфий онг қандай пайдо бўла бошлаганини, ундаги эски таомиллар, одатлар, эски фикрлар қандай йўқола борганини, у қандай қилиб секинлик билан социализм учун революцион курашчига айланганини энг чиройли бадий чизиқлар билан кўрсатади. Ўғли ва унинг ўртоқлари ҳақ деб билган нарса бора-бора унинг учун бутун ишчилар синфининг ҳақиқатига айланади.

Мана шу китобга берилган турли баҳолар диққатни жалб қилади.

В. И. Лениннинг берган баҳосини юқорида эсладик. У «Она»нинг ишчилар оммасини сиёсий жиҳатдан тарбиялашда катта роль ўйнашини таъкидлайди ҳам уни фойдали ва ўз вақтида чиққан китоб дейди...

Буржуазия танқидчилари «Она»нинг авторини «сўнди», «модадан қолган фельетонист»га айланди деб қичқирдилар.

Подшоҳ ҳукумати «Она»нинг авторини «оғир жиноятлар қилишга ундайдиган, ишчиларни аҳолининг мулкдор

табақасига қарши душман қиладиган, қўзғолонга ва қўзғолонга оид корибадлар қилгани рағбатлантирадиган» китобни тарқатганликда айблаб, қаттиқ таъқиб остига олади.

«Она»га берилган мана бу баҳолар, унинг моҳиятини ҳар қандай илмий мақола, ҳар қандай адабиётшуноснинг чуқур таҳлилидан кўра яхшироқ очиб беради. Унинг ишчилар синфига манзур бўлгани, меньшевиклардан тортиб подшоҳ ҳукуматигача манзур бўлмагани — ҳар иккиси ҳам «Она»нинг социалистик реализм санъати намуналарининг энг яхшиларидан бири эканини кўрсатиб туради.

Горький «Она»дан кейин ёзган талай асарларида ҳам капиталистик тузум вужудга келтирган оғир турмуш ва турмуш шароитларига қарши пролетариат санъаткорига хос бўлган қаттиқ протестлар билан чиқади. У адабий асарлари билангина эмас, мақолалари билан ҳам капиталистик тузум ва унинг самараларидан бири бўлган мешчанликка қарши курашади, большевиклар органи бўлган газета ва журналларда ҳамкорлик қилади...

Октябрь революциясидан кейин Ленин Горькийни актив жамоат ишига тортади. Гражданлар урушининг қизгин пайти. Капиталистик мамлакатлар шимолдан, ғарбдан, жанубдан қўл узатиб, ёш Советлар республикасини бўғиб ташлаш ҳаракатида. Қизил Қўшин интервентларга ва улар ҳар жиҳатдан таъмин этилган ички душманларга қарши ярим оч, ярим яланғоч ҳолда курашмоқда, жон олиб жон бермоқда. Мамлакат ярим хароба ҳолда. Илмий муассасаларда иш шароити ҳаддан ташқари оғир. Мана шундай вақтда интеллигентларни ташкил қилиш, улар билан ишлаш ниҳоят даражада қийин эди. Горький шу вазифани ўз устига олиб, зўр чидам билан иш кўради. Мана шу пайтда интеллигентларни большевиклар партияси, Советлар ҳукуматига яқинлаштиришни, революцияга хизмат қилдиришни Горький ўзининг вазифаси ҳисоблайди. У ўт-

мишда буржуазия интеллигентлари бўлган ва энди пролетариат билан, Советлар ҳукумати ва большевиклар партияси билан бирликда халқ учун хизмат қилишни ихтиёр этган катта илмий, адабий кучларни ўз атрофига тўплайди ва олдига қўйган вазифани бажаради. Ўзи Россия революцион пролетариатини гарб меҳнаткашлари оммасига яқинлаштириш мақсадида талай мақолалар ёзиб «Коммунистлар интернационали» журналида бостиради; социалистик революциянинг ташкилотчиси бўлган В. И. Ленин ҳақида алоҳида мақола ёзади.

Горький чет элда эканида ўз Ватанининг сиёсий-ижтимоий турмуши, иқтисодий ва маданий тараққиётини зўр диққат билан мушоҳада қилиб туради; ишчилар, деҳқонлар, ёшлар, ёзувчилар билан хат орқали мустаҳкам алоқа боғлайди, ўз халқининг гарб билан бўлган маданий алоқасини мустаҳкамлайди.

Чет элдан қайтиб келганида бутун совет халқи уни катта шодлик, чексиз муҳаббат билан қарши олади. Бутун тилларда Горькийнинг номи пролетариат ва умуман меҳнаткашларнинг меҳрибони, Советлар мамлакатининг ҳимоячиси, большевиклар партиясининг айрилмас дўсти, Лениннинг сафдоши, улуғ санъаткор деб зикр қилинади.

У, ёшлигида, жаҳонгашта бўлиб юрган чоғларида кўрган жойларини энди кўриб танимайди. Ҳар ерда унинг истиқболга юзидан бахт-саодат акс этган қувноқ кишилар чиқадилар. Буларни кўриб Горький Буюк Октябрнинг галабаларини қадрлашга, уни қўлга милтиқ олиб қўриқлашга ўргатади. Янги Россиянинг манзараси, янги одамларнинг янгича ҳаёти, ўз Ватани, ўз халқини севган Горькийга янги куч ато қилади. У рус капитализмининг чириши ва ҳалок бўлишини, унинг ўрнига келаётган қудратли пролетариатни кўрсатувчи энг нодир асарларидан бўлган «Егор Буличев ва бошқалар», «Достигаев ва бошқалар» пьесасини ёзади, оммавий адабий ҳаракат, катта маданий

ишларнинг раҳбари, ташаббускори ва илҳомчиси бўлади. Шу билан бирга у бизни ўраб олган ва ҳар чоқ ҳужум қилиш хавфи бўлган капиталистик давлатларни, фашизмни, янги урушларни сира эсидан чиқармайди. У ғарбий Европа пролетариатига, Европа интеллигентларига неча-неча мурожаатномалар ёзиб, уларни жаҳонни қонга ботириш нияти бўлган фашизмга қарши курашга чақиради; 1932 йилда бир неча мамлакат ишчилар синфи ва интеллигентлари томонидан чақирилган урушга қарши конгрессни тайёрлаш ишида раҳбарлик ролини ўйнайдди.

У бирмунча мақолаларида капиталистик маданиятнинг инқирозини, пролетар маданиятнинг камолот ва истиқболини кўрсатиб беради: буржуа интеллигентларнинг мунофиқликларини, оқ муҳожирларнинг қабих ролларини, ички душманларимизнинг кир ниятларини, фашизмнинг йиртқич юзини очиб кўрсатади; ишчилар синфини ўзини-ўзи, ўз тарихий ролини мудофаа қилишга тайёрланишга чақиради...

Горький фашизмнинг мурасасиз душмани эди.

Фашизм кишилик жамиятига уруш, очарчилик, харобалик келтиради. Бутун ҳаётини кишиларнинг бахт-саодати учун ишлашга берган Горький, шунинг учун ҳам уруш оловини ёқувчиларга — фашизмга ва унинг малайларига қарши курашувчиларнинг энг буюк бошчиларидан бўлади.

Фашизм халқларни қуликка солади. Мустамлака зулмини қонунлаштиради, ўзича паст ирқли деб эълон қилган халқларни инқирозга итаради. Бутун ижодий фаолияти билан ҳамма халқларни ҳуқуқда тенг бўлиши, порлоқ ҳаёт кечириши идеалларини тарғиб қилиб келган Горький, ҳамма халқларнинг прогрессив кучларини фашизмга қарши курашга чақирди.

Фашизм қаерга қадам босса, кишилик фикрининг юксақ ютуқларини ўтда куйдираётир, асрлардан бери инсо-

ниятнинг зўр меҳнати билан бунёдга келган маданиятни нобуд қилмоқда. Фан ва санъатнинг энг яхши вакиллари хўрламоқда, маданиятнинг бундан кейинги тараққиёти йўлига ғов бўлишга уринмоқда. Даставвалданоқ илғор маданиятнинг жарчиси, фидокор посбони бўлиб майдонга чиққан Горький ўз атрофига дунёнинг энг прогрессив фан ва санъат аҳллари йиғиб, маданиятни фашизмдан сақлаш учун кураш олиб борди...

Горький ҳаёт вақтида ишчилар, барча меҳнаткашлар, мазлум халқлар ва бутун дунёдаги виждонли интеллигентлар қалбида фашизмга қарши олов ёққан эди...

Эксплуататорларсиз бахтли ҳаёт тузиш йўлининг амалий намунасини кўрсатган, озодлик машъалини ёққан СССР халқлари бутун дунё ишчилари ва интеллигентлари билан бирга буюк Ленин партияси кўрсатган ва Горький чақирган йўлдан бориб, Горькийнинг орзуларини, кишиликнинг асрлардан бери эришмаган орзуларини амалга ошириб, коммунизмга эришажаклар.

1936 йил.

† **И**кки сатр шеърда берилган фикрни минг хил қилиб айтса бўлади, лекин бу минг вариантнинг ҳеч қайсиси шу икки сатрдай (агар у ҳақиқий шеър бўлса) ҳам содда, ҳам қисқа, ҳам кучли, ҳам таъсирли бўлмайди. Бундаги вазн билан қофия ҳам «тўғри сўз»ни шеър қилиш учун эмас шу фикрни ифода қилиш учун зарурий бўлиб қолади. Шеър хусусига келганда жуда инжиқ бўлган Лев Толстой мана шу хилдаги шеърни шеър ҳисоблаган ва шоир деганда Пушкин даражасидаги буюк талантларгагина қойил бўлар экан; Пушкинда «вазн ва қофия бўлишига қарамасдан, шу фикрни бошқача ифода қилиш мумкин эмаслигини сезиб турасан», дейди.

Санъат асарига ва умуман санъаткорга баҳо беришда ортиқ даражада оғир ва қаттиқ қўл бўлган Лев Толстой Антон Павлович Чеховни «Прозада Пушкин» деб атади. ✕

Чеховнинг ажойиб ҳикояларидан бири бўлган «Евуз ниятли киши»ни хотирлайлик. Бу ҳикоя Николай Русиясининг қишлоқларига қарата Чеховнинг уста қўли билан очилган «Мужиклар», «Най», «Чол», «Чуқурликда» сингари «дарча»ларнинг бири. Ўқувчи бу дарчадан қишлоққа қараб «ёвуз» ниятли Денис орқали ундаги одамларни,

ҳаётни кўрар экан. бетўхтов шу фикрга келади: одамларнинг ҳаётини таҳлика остидан чиқариш учун «ёвуз ниятли», «жинояткор» Денисни эмас, одамларни денис қилган ва қилаётган ижтимоий тузумни суд қилиш керак ва бу тузумни албатта ўлимга ҳукм қилиш зарур! Уқувчи бунга ҳам қаноат қилмайди, унда ўзи жамоат қораловчиси сифатида чиқиб, оташин нутқ сўзлагиси келади.

Вояга етган кап-катта қишлоқ йигити Дениснинг олам тўғрисидаги тушунчаси шундан иборат: «Балиқ овлаш керак, одамни ғайри динларгина ўлдириши мумкин, суд солиқ тўламаган одамларни тергайди, турма ёмон жой, биров солиқ тўламаса, унинг учун бошқа одамни жавобгар қилиш тўғри эмас — вассалом!» у бошқа ҳеч нарсани деярли билмайди, бошқа тўғрилардаги гапни тушунмайди. Ўша ижтимоий тузум етиштирган шу одамга неча-неча жосусларни тутиб берган, қанча ёнғинлар, фалокатларнинг олдини олган, поездларни ҳалокатдан қутқариб қолган, мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий турмушида, қай даражада бўлмасин, қатнашаётган, мамлакат, халқ ишига талай-талай фойдалар етказётган сон-саноксиз пионерлардан бирини — Ватанимизнинг ҳали вояга етмаган гражданларидан бирини қарши қўяйлик!

Икки йўл шеър сингари «ёвуз ниятли киши»ни ҳам минг хил қилиб ёзиш мумкин, лекин Денисни бундан равшан, бундан мукамал тарзда гавдалантириш, бундан ўтадиган бирон услуб топиб, китобхонга манзур қилиш мумкин эмас. Бу Чехов ижодиётига хос хусусият, Чехов яратган ва рус адабиёти тараққиёти тарихида янги саҳифа очган йўл. Мана шу билан Чехов бутун дунё адабиёти тарихига буюк ҳикоянавис бўлиб киради. У ўзининг шу яратган янги шакли билан рус, Европа ва Америка ёзувчиларига катта таъсир қилгандир.

Унинг чертма, жаранглаб турган «кафтдеккина» ҳикоялари ўзининг чиройлилиги, ҳаққонийлиги ва турмушни

чуқур акс эттириши билан ўқувчини ўзига асир қилади. Бу ҳикояларнинг ҳар бири Чехов замонасидаги Русия ҳаётининг бир парчаси. Унинг бутун ижодидан бутун Русияни кўриш мумкин. Унинг бутун ижоди ўтмишни қоралаб ёзган айбномадир.

Ўзбек китобхони Чеховни ортиқ даражада севади. Унинг ўзбекчага таржима қилинган асарлари қайта-қайта босилади, қўлма-қўл юради. Чехов бизнинг адабий ташкилотларимиз учун қай даражада севгили адиб эканини мана шундан билса бўлади: шу чоққача ҳеч бир нашриёт, адабий ташкилотлар Чехов асарларини таржима қилиш тўғрисида планли бир иш олиб борган эмас, дейиш мумкин. Лекин ҳозирнинг ўзида Чеховнинг қирққа яқин катта-кичик асарлари ўзбекчага таржима қилинган. Буларни профессионал таржимонлар ёки ёзувчиларгина эмас, студентлар, муаллимлар, докторлар, инженерлар ва ҳоказолар қилган. Булар Чехов асарларини севганларидан, бундан ортиқ даражада завқланганларидан «ишқибозликка» таржима қилганлар ва бу таржималар сифат жиҳатидан Чеховни анча қойитганлигига қарамасдан, кенг ўқувчилар оммаси орасида катта завқ билан ўқилади.

Бизда ҳозирги вақтда майда ҳикоя билан очеркка китобхон жуда чанқоқ. Шунинг учун ҳам бу икки жанр айрим аҳамиятга эга. Бу икки жанрга адабий ташкилотларимиз айрим аҳамият беришлари зарур.

Ҳозир бизда чеховчилик бошланаётир. Кўп ёшларнинг адабиётга майда ҳикоя билан кира бошлашлари, Гафур Гулом, Шамс, Гайратийдек салмоқли ёзувчиларимизнинг муваффақиятли тажрибалари катта умидлар бағишлаб турибди. Бошланган бу ҳаракатга етакчилик қилиш керак. «Қизил Ўзбекистон», «Ёш ленинчи» газеталари ва «Совет адабиёти ва санъати» журнали сўнгги вақтда талай майда ҳикоялар бердилар. Бу, ҳеч шубҳасиз, ҳикоячиликни ривожлантиришда катта роль ўйнайди. Лекин бу оз. «Совет

адабиёти ва санъати» журнали бунда айрим ролни ўйнаши зарур.

Чехов ўз замонасида салбий фактлар билан тўла бўлган турмушни акс эттириб, ўлмас ҳикоялар яратди. Бизнинг замонамиз ижобий фактларга тўла. Биз бу фактлардан абадий қоладиган ҳайкаллар яратишга эришишимиз керак. \

14 июль, 1939 йил. «Қизил Ўзбекистон».

«ТОРТИҚ»

Саидаҳмад Ҳусанхўжаев. Ҳикоялар тўплами.
Увнашр, 1940.

Бирон олим чиқиб, «Бўрининг тишига сера кислота-сининг таъсири», деган мавзуда илмий асар ёзиши мумкин: бўриларни тутиб, тишини қоқиб олса бўлади, сера кислотаси сероб нарса, тажрибалар ўтказиш учун айрим шароит — ускуналанган катта лаборатория керак эмас. Олим истаганича тажриба ўтказиши ва бу тажрибалар асосида бирон ҳақиқатни тасдиқлаши мумкин. Қанча меҳнат сарф қилинган, балки хийла уддабуронлик билан тартиб берилган бу илмий асарни китобхон, эҳтимол, мароқ билан ҳам ўқир. Лекин илмий асарнинг илмий асар бўлиши учун олимнинг меҳнати, китобхоннинг мароқ билан ўқишигина кифоя қилмайди. Маълумки, илм қайси йўл билан бўлмасин бирон ҳақиқатни тасдиқлар экан, бундан кишиларнинг эҳтиёжи учун зарур бўлган бир хулоса чиқаришни кўзда тутлади. Ҳеч бир илмий фикр йўқки, бевосита ёки талай воситалар орқали бўлса ҳам одамларнинг эҳтиёжини қондиришга қаратилган бўлмасин. Зотан, илм эҳтиёждан туғилади эмасми?

«Тортиқ» тўпламидаги кўп ҳикоялар мана шунақа ҳожати йўқ «илмий» асарга ўхшайди. Олим қандоқ бўлмасин бир илмий асар яратишга урингандай, ёзувчи қандоқ бўлмасин ҳикоя ёзишга уринган. Олим қанча овора бўлиб

тажрибалар ўтказганидай, ёзувчи қанча ўйлаб воқеалар яратган. Сиртдан қараганда, олимники илмий, ёзувчиники адабий асарга ўхшайди, лекин ҳар иккисининг ҳам китобхоннинг: «Бундан мақсад нима?» деган бир саволи билан чуви чиқади.

Тўпламдаги «Севинчи» ҳикоясининг мазмуни мана шундай:

Шоқосим деган бир киши идорасида ишлаб ўтирганида сингиси «туғиб қўйди» деган хабарни олиб келади. Хотини иккиқат бўлгани учун Шоқосим «хотиним туғипти», деб ўйлайди. У кечқурун ўртоқлари билан бирга уйига боради. Шунда маълум бўладики, Шоқосимнинг хотини эмас, сиғири туққан экан.

Хўш, нима бўлипти? Ёзувчи асар ёзганида китобхонга айтадиган зарур гапи — дарди бўлади. «Севинчи»ни ёзишда ёзувчига нима илҳом берган? Уқувчи Шоқосимни телба бир одам деб ўйлаши мумкин, чунки:

1. Сингиси «туғиб қўйди» деганда хотини туққанига амин бўлиб, сингисига суюнчи беради, лекин гўр оғзидан қайтган хотини ҳақида ҳеч нарса сўрамайди;

2. Тезда уйига бориш ўрнига идорада ҳар кимга мурожаат қилиб, ўғлига ном қўйиш ҳақида маслаҳат сўраб юради ва шу билан кунни кеч қилади.

3. Кечқурун уйига ўртоқларини эргаштириб боради ва шунда ҳам кириб, хотинини, боласини кўрмайди; ўртоқлари билан ўтириб сингисига «чақалоқни» олиб чиқ, деб буюради.

Шундай одам телба эмасми? Демак, ҳикоядан: «Оламда шундай телбалар ҳам бор», деган маъно чиқиши керак. Автор шундай демоқчими? Йўқ, автор бунни хаёлига ҳам келтирган эмас. Бўлмаса нима демоқчи? Ҳеч нарса демоқчи эмас. Ёзувчи ҳеч қандай мақсадни ўз олдига қўйган эмас, ҳикоя сўз бўтқасидан иборат.

«Тез ёрдам» ҳикоясида ҳам ҳеч бир маъно йўқ. Шу

Шоқосимми, ё бошқа бир Шоқосимми, тўлғоқ тутиб ётган хотинига «Тез ёрдам» машинасини чақирмоқчи бўлади. Телефонда англашилмовчилик бўлиб, «Тез ёрдам» ўрнига ўт ўчириш командаси келади. Бунинг маъноси нима?

«Безовта» ҳикоясида бир пианиста ёйиб қўйилган кўйлакни кечаси ўғри гумон қилиб, тош отади, ўғри эмас, кўйлак эканини билгандан кейин хотиржам бўлади. Шунга ўхшаган бир латифа бор. Афанди кечаси уйғониб қараса, ҳовлида биров турганга ўхшайди. Афанди уни ўғри гумон қилиб, милтиқ билан отади; кейин билса, ўзининг кўйлаги экан. Шунда: «Хайрият ичида ўзим йўқ эканман, бўлмаса ўлар эдим», деб худога шукур қилади. Бу ажойиб заҳарханда бўлиб, бунда диннинг: «Ҳар иш худодан, худонинг иродасидан ташқари ҳеч иш бўлмайди», деган таълимотдан кулинади. Шундай чуқур маъноли латифа ёзувчининг қўлида ҳикояга айланиб, ҳеч-пуч бўлиб қолади.

«Дайди ошиқ» ҳам ҳеч қандай қимматга эга эмас, унда ҳам автор нима демоқчи эканини ўзи билмайди.

Эгамберди деган бир кишини хотини паранжи ёпиниб пойлайди. Эгамберди билмасдан ўз хотинига муҳаббат изҳор қилади, хотини юзини очиб ўзини танитганда гаранг бўлиб қолади. Бу ҳикоянинг маъноси шу бўлиши мумкин: хотинини алдаб бошқалар билан ўйнамоқ ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди.

Агар авторга ҳикоянгдан шундай маъно чиқади десаңгиз, сочини юлади. Энди бу ёғига эътибор қилинг: Эгамберди паранжили хотин билан шунча гаплашиб, шунча муомала қилиб, ўз хотини эканини билмайди! Бу Эгамбердининг эмас, ёзувчининг гўллиги — китобхон ҳар нарсага ишонаверади деб ўйлайди!

Биз бу ҳикояларни «бемаъни», «сўз бўтқаси» деяётимиз. Қўлига энди қалам олган кишига бу гаплар, албатта, оғирлик қилади. Лекин шуни эътиборга олиш керакки, Саидахмад ёзувчи сифатида ёш; ўзи гўдак эмас! Унинг

ҳикоясида бўлган «адабий» камчиликларни ёшлиги туфайли кечириб мумкин, лекин адабий тажрибасизликка боғлиқ бўлмаган камчиликларни кечирмаслик керак. Ёзувчилик етти ухлаб тушига кирмаган бир колхозчи ҳам бирон ўртоғига хат ёзмоқчи бўлса, қўлига қалам олмасдан бурун хатда нима демоқчи эканини аниқлаб олади, «умуман хат» ёзмайди. Шундай бўлгандан кейин ёзувчиликка интилган, китоб чиқаришга журъат қилган Саидахмад нега нима демоқчи эканини аниқламасдан ҳикоя ёзади? Шу адабий тажрибасизликдан, «ёш»ликдан келиб чиққан нарсами? Ҳеч! Масъулиятсизликдан келиб чиққан. Бошқа соҳаларда, масалан, ёш доктор, ёш химик, ёш инженер ўзини шундай тутса, нима бўлар эди?..

Саидахмад қўлига тамбур олипти, қулоғини бурашига, парда босишига, чертишига қараганда тузук бир машқ чала оладиганга ўхшайди, лекин ҳали машқ чалгани йўқ, «Тортиқ»даги ҳамма ҳикоялар шуни кўрсатади. Тамбурни қўлга олиб, созлашдан мурод машқ чалиш эканини эсдан чиқармаса бўлгани!

1940 йил.

✓ **Б**ир танқидчи бир адабий асар тўғрисида ёзган мақоласида асарнинг фалон еридан: «Очерк ҳиди келади», деб бурнини жийиради.

Очеркнинг ҳиди келганда бурнини жийирган танқидчи очеркистнинг ўзини кўрса нима дейди! Очеркист ўзини ёзувчи деб атаса, айниқса Ёзувчилар союзига киргани ариза берса, бу хилдаги танқидчилар, адабиёт хонақосига ўт тушди деб, дод солмайдими?

Бу хилдаги «танқидчилар»нинг фаҳмича, очерк билан ҳикоя икки олам. Очерк ерда, ҳикоя кўкда. Ҳикоя гуноҳкор бўлиб ерга, очерк оламига тушиб кетиши мумкин, аммо очерк ҳеч қачон қанот боғлаб ҳикоя кўкига кўтарила олмайди. Очерк лойдан, ҳикоя нурдан яратилган.

Очерк билан ҳикояга бу хилда қарайдиган кишилардан бу икки жанрнинг фарқини сўраманг — хижолат бўласиз. «Шуни ҳам билмайсанми?» деган ишора қилиб илжайди. Киши билмаганини билса ва билиш учун сўраса ҳеч айби йўқ дейсизми? Хайр, сўранг. «Мен билмайман, сиздай бир адабиётшуноснинг мўътабар фикрини эшитгани келдим», денг. У вақтда «мўътабар фикр»ни эшитасиз, лекин қаттиқ ишонаманки, бу мўътабар фикр тил келишмайдиган сон-саноқсиз терминлар, талай цита-

талардан иборат бўлиб, сизга ҳеч нарса бермайди. Натижада, билолмай қоласиз: бу одам шунча термин ва цитаталар воситаси билан фикр баён қилмоқчи бўлдим, ё фикр баён қилиш баҳонаси билан шу терминлар, шу цитаталарни билганлигини айтмоқчи бўлдим?

Сиз агар бу икки жанр орасидаги айирма ҳақида унинг фикрини билишга жуда ҳам қизиқсангиз, тўғридан-тўғри қўлига бир асарни беринг-да: «Бу ҳикоями, очеркми?» дег. Шундай қилсангиз, у ҳеч қандай термин, ўз фикри бўлмагани учун ижарага олгани ҳеч қандай нитата остига қочиб киролмайди. Асарингизда масалан: «Товук томдан учиб тушли», деган жумла учоаса. «мўтабаб фикр» эгаси бурнини жийриб: «Бу очерк» дейди: агар: «Товуқ томнинг лабидан сакраб, қанотларини қоқа-қоқа ҳаволарни тўлқинлатиб тушди», деб ёзилган бўлса, чеҳраси очилиб: «Бу лирик ҳикоя», дейди.

Буюк Пушкин ҳозир тирик бўлса «Ҳаёт кўшиғи» деган ҳикоялар тўплами чиқарган Маъруф Ҳакимнинг қулоғидан чўзиб, юзига бир тарсаки урар ва: «Пушти гуллаган ўриклар ўз гулларини тўкиб, довучча тугар эди», «Отнинг жиловини силтаб, тезлашини қистади» («Учрашув») дема, «Ўрик гулини тўккан эди», «Отни жадаллатди» дегин, дер эди. Пушкиннинг ўзи шундай ёзган. Бунга унинг ҳамма проза асарлари далил. Шундай ёзгангина эмас, замондош бўлган адиблардан ҳам шуни талаб қилган эди.

Очеркка бундай назар билан қараш, умуман, адабиётни билмаслик орқасида уни бошқа жанрлардан кам кўриш, иккинчи сорт жанр, деб билишнинг натижасидир. ✓

Медицинанинг талай тармоқлари бор: физиология, остеология, гистология, миология ва бошқалар. Бу илмларнинг ҳар қайсиси турли «материал»да, турли йўл билан бир мақсад учун хизмат қилади: кишиларни касалликдан сақлаш, киши касал бўлган тақдирда тузалгани ёрдам

бериш. Энди медицинага: «Бу илмларнинг аҳамият жиҳатидан қайсиниси биринчи ўринда-ю, қайсиниси ўнинчи, йигирманчи ўринда?» деб савол қўйиш мумкинми? Конкрет ҳолларда бирининг роли катта, бирининг роли кичик ва ҳатто мутлақо роль ўйнамаслиги мумкин.

✓ Адабиётда прозанинг ҳам турли тармоқлари — жанрлари бор: ҳикоя, очерк, роман, повесть. Булар ҳам турли материалда, турли йўл билан бир мақсад учун хизмат қилади. Конкрет ҳолларда буларнинг ҳам, бири катта, бири кичик роль ўйнаши мумкин. Шундай бўлгандан кейин: «Ҳикоя аҳамиятли жанрми, очеркми?» деб савол қўйиш ўринли бўладими? Демак, очеркнинг материали, ёзилиши бошқа жанрлардан фарқ қилар экан, бу фарқ уни адабиётда иккинчи даражали жанр дейишга мутлақо асос бўлолмайди. Бундан маълум бўлдики, очерк ҳам адабиётда тўла ҳуқуқли жанр. Очеркист — ёзувчидир.

Баъзан: «Очерк одамни завқлантирмайди», деган гапларни эшитишга тўғри келади. Очерк одамни завқлантирмаса, очерк бўлгани учун эмас, ёмон ёзилгани учун завқлантирмайди. Ёмон ёзилган ҳикоя, повесть, роман завқлантирадими бўлмаса? Бизда сўнгги йилларда босилиб чиққан кўп ҳикояларни В. Катаевнинг озод қилинган ўлкаларда юриб ёзган очеркларига солиштириб қарайлик. Қайсиниси завқлантиради? Демак, гап жанрда эмас, асарнинг қандай ёзилганида. Ҳикоя ҳикоянависдан қанча меҳнат, қанча моҳирлик, қанча маданият талаб қилса, очерк ҳам очеркистдан шунча меҳнат, шунча моҳирлик, шунча маданият талаб қилади. Яхши ҳикоя узоқ умрли бўлса яхши очерк ҳам узоқ умрли бўла олади. Чеховнинг ҳикоялари бугун қанча севиб ўқилса, Успенскийнинг очерклари ҳам шунча севилиб ўқилади. Чеховнинг кўп ҳикоялари классик ҳикоялар ҳисобланса, Радищевнинг «Петербургдан Москвага саёҳат»и, Пушқиннинг «Арзум-

га саёҳат»и рус адабиётида очеркнинг классик намуналари ҳисобланади. ✓ ✓

✓ Бизда яхши очерклар йўқ ҳисоби. Очеркка ҳозирги назар шунинг натижасидир. Яхши очерк бўлмагани сабабли, бу жанрнинг назарга кира олмаётганлиги, ўз навбатида бу жанрнинг тараққий қилишга ҳалал бераёттипти. «Ипак қурти илгари бино бўлганми, қурт уруғи капалагимми?» дегандай, боши-кети йўқ бир муаммо бўлиб қолаёттипти. Лекин, ҳар ҳолда, бизнингча, яхши очеркнинг бўлмаслигига сабаб, унга ёмон назар билан қаралиши бўлса керак. Бугунгача қанча ёмон ҳикоялар, шеърлар тўплами чиқди, ҳеч қандай қиммати бўлмаган пьесалар босилди. Аммо ёмон очерклар тўплами чиққани йўқ. Кўпинча ёмон ше:р ёш шоирни, ёмон ҳикоя ёш ҳикоянависни рағбатлантириш учун-ку босилади, нима учун худди шунингдек ёш очеркистни рағбатлантириш керак эмас? Ҳолбуки, ёмон шеърлар, ёмон ҳикоялар, ёмон пьесалар ўқувчига ҳеч нарса бермагани ҳолда, ёмон очерк ҳеч бўлмаса ўз объекти тўғрисида ўқувчида маълум тасаввур ҳосил қилади. Бу гапларни айтишдан мурод халтурага йўл очиш, йўл қўйилган хатоларни таъна қилиб, онгли равишда хато қилишни талаб қилиш ҳам эмас, албатта. Бундан мақсад очеркка тўла ҳуқуқли бир жанр, деб қаралмаслигини таъна қилишдир. ✓

Ҳикоянавис китобхонга айтиши зарур бўлиб қолган қувончини, ҳасратини типик бир воқеага солади. Воқеа типик бўлгани учун ўқувчининг эсига ўзи кўрган ё эшитган бошқа воқеалар тушади; ҳикоя персонажлари билан ўзи билган кишилар, баъзан ўзи орасида қандайдир яқинлик кўради; ҳикоя қаҳрамони, ундаги персонажларга ўзи билган кишиларни, баъзан ўзини қарши қўяди. Бундай вақтда ўқувчи ҳеч қачон лоқайд қололмайди, воқеага ва бу воқеани вужудга келтирган кишиларга нисбатан маълум муносабатда бўлади.

✓ Ҳикоя қилган ишни очерк ҳам қила олади. Бироқ унинг воситалари, имкониятлари ҳикояга қараганда бошқачадир. Ҳикоянавис кўп ҳодисаларни умумлаштирувчи воқеа яратса, очеркист бир воқеанинг характерли чизиқларини танлаб олиш йўли билан уни типиклаштиради.

Очеркист ўзи бевосита кўрган, мушоҳада қилган кишилар, ҳодисалар тўғрисида ёзгани учун фантазиядан фойдаланмайди. Фойдаланган тақдирда ҳам маълум чегарадан нари ўтолмайди. Ҳикоянавис, масалан, ўзининг кекса қаҳрамонида ёшлик туйғуси уйғонганини айтмоқчи бўлса, унга шу ҳис уйғонганлигини кўрсатадиган бир иш қилдиради, сўзлатади. Очеркист ўз қаҳрамонида шундай туйғу уйғонганлигини айтмоқчи бўлса, унга ҳеч қандай иш қилдиролмайди, сўз ҳам айттиролмайди, чунки бу қаҳрамон — конкрет одам, эртасига: «Мен қачон ўшандай иш қилдим, қачон шундай гапни гапирдим», деб очеркистнинг ёқасидан тутиши мумкин. Қаҳрамон индамаган тақдирда ҳам уни таниган, билган одамлар айтади. Сохта воқеа ҳикояни бир пул қилганидай, эркин фантазия очеркни бир пул қилади.

Очеркист ҳикоянависда бўлган бу имкониятлардан маҳрум бўлса, унинг бошқа имкониятлари бор. У ҳикояда ўзига ўрин тополмайдиган муҳокама қилиш, хулоса чиқариш, ўз фикрини баён қилишдек имкониятларга эга.

Донгдор пахтакорларимиздан бири тўғрисида очерк ёзишга тўғри келди. Қаҳрамонимиз сўз орасида болалик ва йигитлик чоғлари нима бўлиб ўтганини билмаганини айтди. Мен унинг болалик йиллари қандай ўтганлиги билан танишганимдан кейин, муҳокама юргиздим, яъни очерк имкониятидан фойдаландим:

«Болаликда ҳар нарса, ҳар ҳодиса бир янгилик бўлиб хотирда маълум из қолдиради. Хотирда из қолдирувчи янгиликлар билан тўла бўлган ёшлик кунлари «узун», йиллари «баракали» туюлади. Кишининг бугун кўраёт-

ганлари кеча кўрганларининг такрорланишидан иборат бўлса, йиллардан «барака қочади»... Болаликдаги йиллари бир-бирига ўхшаган «қуйма йиллар» бўлиб ўтган киши улғайганда болалигининг нима бўлиб ўтганини билмаганлигидан нолийди...»

Ҳикоянавис қўлига қалам олмасдан бурун ўз олдига аниқ бир мақсадни қўйиб, ихтиёрида бўлган материалдан шунга қараб фойдаланади. Мақсад ёзувчининг ўзига «умуман» маълум, лекин аниқ-равшан бўлмаса, ҳикоя ортиқча деталлар, кераксиз тафсилотлар билан оғирлашади. Кўпинча ёш ҳикоянавислар айтмоқчи бўлган фикрларни жуда ҳам аниқлаб олмайдилар-да, назарларига қандай деталь, қандай тафсилот, қандай сўз яхши кўринса ҳикояга кирита-верадилар. Натижада ҳикоя шишиб кетади ёки ҳеч тамом бўлмайди. ✓

Очеркист ҳам ўз объектига яқинлашган вақтида аниқ бир мақсад кўзлаши керак. Мақсад аниқ бўлмаса очерк фактларни регистрация қилишдан иборат бўлиб қолади. Очеркист, масалан, «Аёллар озодлиги фақат паранжи ташлашдангина иборат эмас» деган ҳақиқатни кўрсатиш мақсади билан бирон аёлни олар экан, бу аёл тўғрисида нима билса, унга боғланган қандай ҳодиса кўзига кўринса ҳаммасини очеркка киргизавермайди, мақсадга хизмат қилмайдиган фактлар, таассуротлар қандай қизиқ, қандай чиройли бўлмасин очеркистнинг блокнотида фойдаланилмай қолаверади. ✓

Турмушни чуқур англаш, унинг ҳодисаларини таҳлил қила билиш, баъзан кундалик икир-чикирлар ғуборни босиб, юзини хиралаган ҳаёт ҳақиқатининг жилосини кўра олиш ҳикоянависдан қанча талаб қилинса, очеркистдан ҳам шунча талаб қилинади. ✓

Мана шу айтилганлардан ҳикоя билан очеркнинг асосий хусусиятлари англашилса керак. Шу хусусиятлар бу икки жанрни бир-биридан фарқ қилдиради, лекин ик-

ковининг орасига қатъий суратда бир чизиқ тортиш мумкин эмас, негаки, яхши ва ширали тил билан ёзилган, яхши умумлаштирилган, образ яратилган очерк — ҳикоядир. Катта Фарғона канали қазилаётган кунларда халқ ташаббусини, қаҳрамонлигини кўрсатадиган қанча типик воқеалар юз берди. Буларнинг ҳар қайсиси типик воқеа — турмушнинг бир парчаси бўлганлиги учун ҳикоя, ёзувчи томонидан ўйлаб чиқарилмагани, умумлашган конкрет бир ҳодиса бўлгани учун очерк дейиш мумкин. Шундай бўлгандан кейин бу икки жанр орасига қандай қилиб қатъий бир чизиқ тортиб бўлади? «Воқеий» деб атаганимиз ҳикоя — очерк, типик воқеа тасвир этилган очерк — воқеий ҳикоя эмасми? ✓

) Бизнинг кунларда очерк адабий ҳаракатнинг олдинги сафида туриши керак. Мамлакат ҳаётининг ҳар соҳасида кун сайин эмас, соат сайин катта-катта ўзгаришлар бўлмоқда. Кишиларнинг янгидан-янги сифатлари кўринмоқда. Халқимиз ўзи қилаётган буюк оламшумул ишларни, ўзи тарбиялаган кишиларни, ўз ичидан чиққан қаҳрамонларни кўриши керак. Турмушнинг ҳар соҳасидан олинган конкрет мисоллар билан оммани тарбиялашда адабиётнинг ҳамма жанрларидан кўра очерк чаққонроқ жанрдир. Очеркистнинг вазифаси мана шундай масъулиятли ва шу билан бирга шарафли вазифадир. ✓

1940 йил,

ПОЭЗИЯ ЮКСАК САНЪАТДИР

Шеър — фикр экстрати бўлиши жиҳатидан ҳикмат, кўнгилга йўл топиши, ундан ўзига ҳамоҳанг садо чиқариши жиҳатидан мусиқа¹.

Шеър — ошиқнинг оҳи, мусибат дийданинг кўз ёши, саодат ва сурур ифодаси бўлган қаҳқаҳа товуши.

Шеър — кўнгилнинг ойнаси, кўнгилда нима бўлса шуни акс этади.

Шеър — маъсум гўдак, риёни билмайди. Риё бўлган ерда шеър йўқ.

Шеър — бир мўъжиза. Унинг мўъжизалик сирларидан хабардор бўлиш, бу сирларни жиловлаш ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайди. Бунга эришиш учун зеҳн, сабр ва меҳнатдан бошқа яна нимадир керак.

Поэзия юксак санъат.

Шундай бўлгани ҳолда балоғат остонасига қадам қўйган йигитча ўз туйғуларини дабдурустдан шеър билан ифода қилишга уринади, она ўз фарзандини шеър ўқиб алалайди, ёки унинг тобути устида айтиб йиғлайди, ошиқлар бир-бирига муҳаббат арз қилганда иложи бўлса икки сатргина шеър қистиргиси келади. Халқ адабиёти-

---

¹ Мақола қисқартиб олинди.

нинг асосий қисмини поэзия ташкил қилади. Бунинг сабаби шуки, киши ўзида бўлган ва ўзига фавқулодда туюлган туйғуларни жўн ифода қилиб кўниқолмайди, қандайдир фавқулодда ифода излайди. Бу ифода қисқа ва шу билан бирга «юракни бўшатадиган» бўлиши керак. Ана шундай қисқа ва юракни бўшатадиган ифода шеър бўлиб қолади. Киши ўзидаги фавқулодда туйғуларни одатдан ташқари, яъни шеър билан ифода қилганда нечукдир енгил тортади, кўнглига таржимон топгандай бўлади. Бу нарса баъзан ҳақиқий талантнинг адабиётга томон ташлаган биринчи қадами бўлиб чиқади.

Ҳозирги вақтда бутун республикадаги ёш, қари шоирларнинг сони юздан кам эмас. Шоирлар ҳозир, букунги кундагина кўпайиб кетгани йўқ. Революциядан буён чиққан газета, журналлар кўздан кечирилса, булардаги мустаор ва очиқ имзоларнинг сони бир неча юзга етади. Бу шеърлар авторларининг бошлаб революцияга, ундан кейин революция самараси бўлиб, мамлакатда юз берган йирик ҳодисаларга муносабат асосида бўлган фавқулодда туйғуларини акс этади. Гап шундаки, бу шеърлар авторларининг жуда оз қисми учунгина адабиёт томон ташланган биринчи қадами бўлди. Жуда кўпчилиги учун эса биринчи ва охириги қадам эди.

Республикамизда бошланган буюк халқ ҳаракати уйғотган илҳомлар ҳам шундай. Шу жиҳатдан «Қизил Ўзбекистон»нинг 1939 йил 24 сентябрь сонида «Хаваскор» имзоси билан босилган шеър жуда характерлидир:

. . . . .
Шонли меҳнат дарёларни уйғотди,
Тилсиз дашту саҳроларни сўйлатди.
Ҳатто мени шоир қилиб куйлатди,
Меҳнатингиз ижод кони, ботирлар.

Ҳамма гап мана шу «ҳатто»да. Шу «ҳатто» билан «Ҳаваскор» ўзининг бугунгача шеър ва шоирликка қанчалик алоқаси бўлганлигини айтиб турибди. Ҳақиқатан ҳам бу одам агар ўсмирлик чоқларида ҳафсала қилмаган бўлса, шеър ёзишни, шоир бўлишни ҳеч қачон хаёлига келтирган эмас. «Шонли меҳнат... шоир қилиб куйлатаётган»ига қадар унга биров мабодо «пайти келганда сен ҳам шеър ёзасан» деса, эҳтимол нафси койир — «менда асло шоирлик табиати бўлмаганини писанда қилаётир», деб ўйлар эди. Табиий, бу хилдаги кишиларнинг адабиётга томон босган қадами биринчи ва охири қадами бўлади. Булар революциядан бери чиққан ва матбуотда бир ёки бир неча марта кўриниб, шу билан «табъи назми» соб бўлган шоирлар қаторига киради.

Шу билан бирга (канал илҳоми адабиётга етаклаган), канал ҳақида ёзган шеърлари адабиётга томон ташланган дадил қадамлар ҳисобланиши мумкин бўлган кишилар ҳам бор. Буларнинг бири — Чустий...

Чустийнинг нашриётга топширган шеърлар тўплами шу даъвонинг исботи учун далил бўла олади. Бу тўплагга шоир, босилишини лойиқ кўрган ҳамма шеърларини деярли киргизган. 70 тадан ортиқ шеърнинг 7—8 тасини мустасно қилганда, ҳаммаси 39-йилда ёзилган шеър. Бу 7—8 та шеърни тўплагга киритилгани шуни кўрсатадики, Чустий 39-йилгача ёзган ҳамма шеъри ичида шуларнигина қай даражада бўлмасин, қийматга эга деб ҳисоблайди. Бу шеърлардан бири 1932 йилда ёзилган «Боғ аро».

Чустийдан:

1) Боғ аро қўйсанг қадам гулғунга қолмай хандадур(?)

Фольклордан:

1) Боғ аро қўйсанг қадам хандон урар гулғунчалар.

Чустийдан:

2) Лабларингдан эй пари лаъли адан шармандадур,

Тишларингга бегумон дарёда гавҳар бандадур.

Муқимийдан:

2) Лабларингдин лаъли адан шарманда,

Тишларингга гавҳар дарёда банда.

Чустийдан:

3) Э нигора мен ўзим ҳар жойда кўнглим саччадур,

Пурхуморо мен ўзим ҳар жойда кўнглим сандадур,

Муқимийдан:

3) Ўзим ҳар жойдаман кўнглим сандадур.

Бу 20 йўллик шеърнинг саккиз сатри кўриниб турибдики, ҳар қаердан териб олинган.

35-йилда ёзилган «Уйғониш» шеърида шундай сатрлар бор:

Чустий:

1) Сабо, тонг отди юр, ноз уйқудан дилдорим уйғонсин,

Висолин торини чертиб, тили сеторим уйғонсин.

«Ҳалима» пьесасида:

1) Кел — э тонгнинг шамоли, уйқудан дилдорими уйғот,

Кўнглининг торини чертай, саҳар сеторими уйғот.

32-йилда ёзган «Дилбар» шеърида:

Чустийдан:

2) Неча йиллар дилда эрди таманно,

Кўриб бул кун ҳуснинг қилдим тамошо

Муқимийдан:

2) Дилда васлинг эрди доим таманно,

Хаёлимда келиб вақти тамошо.

Чустий адабиётга бундан кўп йиллар муқаддам кирган деб ўйлайдиган кишилар бўлса, уларни мана шу омонат сатрлар янглиштирган бўлиб чиқади.

Тўғри, унинг мустақил ёзган шеърлари ҳам бор. Улардан тўпламга киритиш учун ўзи лойиқ кўргани (демак, энг яхшилари) «Хур Ватан» ва «Ишла» деган иккита шеър. Буларнинг ҳар иккиси ҳам мустақил ёзилган шеър эмас, мустақил қилинган машқ деса бўлади. Канал Чустийда катта фикрий уйғониш, ҳиссий жўшқинлик вужудга келтирди: ундаги «караخت» қобилиятни ҳаракатга солди, илҳом берди. Унинг шунга қадар бугунги ва ўтмиш ҳаёт, бугунги ва ўтмишдаги одамлар, бугунги кураш ва ғалабалар тўғрисида билганлари калласидан қалбига тушди. Чустий илгари бугунги ҳаёт ва курашни каналда ҳис қилганча ҳис қилмаган дейилганда, албатта, мафкуравий бирон қусур кўзда тутилмаслиги керак, чунки ҳис қилмаганлик билан ҳис қилолмаслик бир эмас. Ҳис қилолмаслик ички, ҳис қилмаганлик ташқи сабабларга боғлиқ. Турмуш ҳодисаларини ҳис қилиш учун турмушга жуда ҳам яқин, унинг ичида бўлиш керак. / Бундан, албатта, учувчининг туйғуларини бериш учун учувчи бўлиш шарт, деган хулоса чиқармаслик керак, сабабки, Аннанинг туйғуларини беришда бу қадар маҳорат кўрсатган Лев Толстой бир секунд ҳам хотин киши бўлиб кўрган эмас. / ✓

Чустий каналда бугунги ҳаёт ва курашимизнинг ичида бўлди. У канал илҳоми билан яратган чиройли сатрлари, бу муваффақиятли сатрлардан кейин қалами юришиб кетиб ёзган бирмунча шеърлари билан адабиётга кирди.

Катта Фарғона канали ер юзидаги каналлар тарихида мўъжиза, лекин революциядан кейинги мамлакатимиз тарихида мўъжиза эмас, балки порлоқ саҳифалардан бири. Бу — ҳаётимизнинг бир парчаси, Ленин байроғи остида олиб борган ва олиб бораётган курашларимиздан бир

эпизод. Ундаги пафос — ҳаётимиз пафоси. У берган илҳом — кунларимизнинг илҳоми. Шунинг учун Чустий қайси темада ёзмасин ана шу пафос, ана шу илҳом барқ уриб туради.

«Баёз»нинг асосий мавзулари — ватан, бахтли турмуш, бахтли кишилар, муҳаббат. Бахтли турмуш, бахтли кишилар тўғрисида ёзган шеърларнинг кўпчилиги, Чустийни кўзда тутганимизда, яхши шеърлар дейиш мумкин. Ватан тўғрисида ёзилган «Боғима» шеъри «Баёз»нинг асосий мотиви деса бўлади.

Келди букун тоза ҳаво боғима,
Чиқди қуёш, берди жило боғима,
Ёғди кулиб нури бақо боғима,
Сабза бериб, ранги хино боғима,
Гуллар иси атру уфо боғима.

«Боғима» шеъри Чустий ижодининг мотиви бўлса, «Нур кони келди» деган шеъри шоирнинг камолот даражасини белгилайдиган шеър:

Букун эл бошига нур кони келди,
Саодат боғининг боғбони келди,
Гули юлдуз очар бўстони келди,
Ҳиди олам олур райҳони келди,
На райҳон? Бахту шавкат шони келди.

Мана бундан кўринадики, Чустий оз муддат ичида бурунги мустақил ва ғайри мустақил қилиб юрган машқларидан жуда узоққа кетган. У машқлари билан «Нур кони келди» сингари шеърларини сира солиштириб бўлмайди. Мана шунинг учун у талантли бир шоир сифатида диққатимизни ўзига жалб қилди. Бирдан «йилт» этган шоирдан катта аланга чиқишини кутдик. Лекин афсуски, мана шу алангани кўрмадик ва кўрмаётимиз. Чустий ҳамон «йилт» этганича турибди. Унинг аланга олишига кўп нарсалар халақит бераётибди..

1. Чустий ўзи янги шеърий ифодалар яратмайдиган, ўтган шоирлардаги тайёр ифодалардан ҳатто механистик равишда фойдаланадиган бўлиб қолди.

2. Чустий турли вазн, турли қофияда ўзини-ўзи қайтара бошлади.

Чустий ўтган шоирларнинг шеърий ифодаларини тўғридан-тўғри кўчиришни «классиклардан фойдаланиш» деб даъво қилади. Ҳолбуки, классиклардан фойдаланиш уларни классик қилган гўзал асарларининг гўзаллик сирларини эгаллашдан иборат бўлиши керак. Маълумки, замон ўтиши, давр алмашуви билан кишиларда фикр ўзгаради. Фикр ўзгариши билан бадий ифодаларнинг таъсири ҳам ўзгаради. Ҳозиргидек бурунги шоирлар ҳам ўқувчининг ҳиссига таъсир қилиш учун аксари унинг ўзида бўлган тайёр ҳисдан фойдаланганлар. Масалан, маълум давр кишиларида худо, каъбага нисбатан маълум бир ҳис бўлган. Шунинг учун:

Муаззин каъба тоқи узра гулбонги самад урди,
Бараҳман дайр айвонида оҳангги санам чекди,—

(Навий)

дек сатрлар уларга таъсир қилган. Ҳозирги ёшлар ҳозирги шоирларнинг китобида шундай сатрларни кўрса қандай таъсирланиши мумкин. Шу нуқтаи назардан қараганда Чустийнинг мана бу сатрлари ўқувчига нима беради:

Оби замзам, ҳавзи кавсарлик гўзал жаннатдаман,
Мен билан бир ҳуру гулмонлик гулистондан салом.

(«Салом»)

Ёки:

Бузди меҳробини зоҳид қомат эғмоқдин хижил
Кўрди эғма-эғмалар қайрилма қошингдин сенинг.

(«Кўёшингдан сенинг»)

Сўнгги икки сатрнинг маъноси шу: зоҳид сенинг қайрилма қошингни кўрди-ю, қомат эгишдан хижолат бўлиб, ибодатини бузди. Бу сатрлар бундан 20—30 йил бурун ёзилганда муболаға бўлар эди. Ҳозирги одамлар на зоҳидни билади, на унинг ибодат бузиши фавқулодда бир ҳол эканини. Шунинг учун шоир тасвираётган қош қандай қош эканини кўз олдига келтиролмайди.

Маълумки, бурунги кўп шоирлар худога ҳамд, Муҳаммадга наът ёзганларида ҳар иккисини ҳам табиатдан ташқари қилиб кўрсатадиган тасвирий воситалар ишлатганлар. Масалан:

Ҳаммадин илгари бир нури аъзам айлади пайдо
Муҳаммад ном қўйдиким бўлур деб боиси ашё.

(Мухлис)

Ўз замонида «Ислом динининг қуввати» ҳисобланган Бухорони бир шоир шундай тасвирайди:

Шаби мийрож кўрдим: кўкка губордин чиқар уч нур.
Дедим, Жибрилга бу қайси нурдур, э аҳи гап ур.
Иккиси Ясрибу батҳо, бири нури Бухородур,
Бу нурдан то қиёмат олами боло эрур маъмур.
Бу нур андин чиқарким маъданий раҳмат Бухородур.

Чустий Ҳамза Ҳакимзоданинг қабрини бундай тасвир қилади:

.....
Бир баланд тоғ келди қаршу қошима,
Барқ уриб бир нур ёвушди бошимма.
Қабрдурким устига юлдуз тақиб
Остида бир сой ўтар сутдек оқиб.

Ҳар тарафга шуъла бермуш ушбу нур,
Нур остида турар бир гавда ҳур.

(«Жаннатга тирик кирган кампир»)

Юлдуз сўзини олиб ташланса бу сатрларни ўқиган кишининг кўзи олдига «Равзаи поки Муҳаммад Мустафо» келади.

Бир бугина эмас, Чустийнинг ҳамма шеърларида деярли «нур» сўзи учрайди. Чустий қаерда ифода тополмаса (бунга кўпинча ҳаракат ҳам қилмайди), ишни нур билан осонгина битиради-қўяди. Одамлар пахта майдонини нурга тўлдиради («Лочин билаклар»), нутқдан нур ёғади! («Ўзбекистонга ютуқ»), осмон бизга нурдан кошона ясайди, ғайрат юлдуздан кўнгил ойнасига нурдан ғайрат берилади («Шеърый доклад»), сенга нур берди қуёшингдан қуёш, ушбу нурдан ерга сув, инсонга қош («Армуғон»), большевиклик нуридан чиққан шуълалар коммунистик гулшанида жилва қилади («Икки ҳурнинг янги турмуш тўйимиз»), офтоб дўстлик нуруни кўради ва бу нурдан саволига жавоб олади (шу шеърдан), мастона кўнгил осмонга учиб, нури қуёшдан айланади, нимадир дилга нур сочади-да, муродга етилади («Чин муддаога»), ёр нури илҳомга юлдуз («Юлдузим»), нурмисиз, дурлармисиз, оқ юзли тобонлармисиз («Зарли майдонларимиз» пахта тўғрисида), насиҳат гавҳари кўнгилга нур беради («Нодонлик»), комсомол кўлининг дарвозабони аждар эмас, у кулганда оғзидан ўт эмас нур сочади («Тилсим») ҳоказо ва ҳоказо...

Чустийнинг ҳамма ишқий шеърларида деярли Навоий даврида оригинал бўлган. Умархон даврида бир қадар сийқаланган ва Муқимий, Фурқатлар даврида тамом шаблон ҳолга кириб қолган образли сўзлар, ифодалар қайтарилади: сарв қомат, оҳу кўз, лаъл ва шакар лаб, жон мурғи, (ҳеч бўлмаса жон қуши ҳам эмас) шамшод қад, булбули ҳушилхон, маҳлиқо, моҳитобон, қош меҳроби, шаҳду шакар, қанду набот, бодаи васл...

Гап буларнинг кўпи шаблон эканлигидагина эмас. Бундан ташқари яна икки нарсани кўзда тутиш керак:

1. Шу ташбиҳлар, шу ифодалар ҳозир китобхонга етадими?

2. Етган тақдирда шулар воситаси билан яратилган гўзаллик ҳозирги китобхоннинг эстетик завқига тамом мос тушадими?

Ташбиҳнинг вазифаси нуқтаи назардан қаралганда, биринчи саволга ҳеч иккиланмасдан салбий жавоб бериш мумкин. Китобхон сарв, шамшодга ўхшатиш қад-қоматни тасаввур қилиш учун аввал сарв билан шамшодни яхши билиши керак.

Иккинчи савол тўғрисида бир оз кенгроқ муҳокама қилиш лозим бўлади.

Маълумки, замон ўтиши, давр алмашуви билан кишиларнинг ҳаёт тўғрисидаги тасаввури ва шу асосда гўзаллик ҳақида тушунчаси ўзгаради. Бу бир томондан. Иккинчи томондан, шоир гўзалликни ўзининг шахсий диди, завқи асосида яратмайди. Шундай бўлгандан кейин гўзаллик ҳақидаги тушунчаси ўзгарган, шоирнинг шахсий завқини эътиборга олмайдиган одамлар бугунги тушунча, умумнинг завқига мос келадиган гўзалликни гўзаллик деб танийди, холос. Шунинг учун бугун ишқий шеър ёзадиган шоир бурунги шоирларнинг ифодаларидан эмас, приёмларидан фойдаланиш, бугунги одамларнинг эстетик завқини ўрганиш асосида иш кўриши керак. Шундай қилганда илгари мукамал бўлган гўзалликдан кўп нарсаларни олиб ташлаш, унга кўп нарсалар қўшиш лозим келади. Мана шунинг учун иккинчи саволга ҳам, мукамал гўзаллик нуқтаи назаридан қаралганда, салбий жавоб беришга мажбурмиз.

Чустий ижодан илгари силжимаганлигига иккинчи далил қилиб турмуш вази ва қофияда ўзини ўзи қайтараётганлигини кўрсатдик. «Баёз»дан бунга исталганича мисол топиш мумкин. Чустий балки темани орқа қилар. Бутун масалани темиғина ҳал қилолмайди. Ҳозирги замон

темасида шеър ёзиш совет ёзувчисининг вазифаси. Шу темаларда жуда яхши нарсалар ёзсагина кўрсатган хизмати бўлади. Шу жиҳатдан унинг темага масъулиятсиз қараганини қўшсак, ижодий силжиш эмас, ижодий орқага кетиш тўғрисида сўзлаш лозим келади. Шеър аталиб, «Баёз»га киритилган «Э меҳрибон», шоир ўз ижодига масъулиятсиз қараганини, китобхонларга бўлган ҳурмати-ни йўқотиб қўйганини кўрсатадиган маломатли бир факт-дир.

Бир философ «Ҳақиқий ҳолни кўрмасдан қувониб юргандан кўра, ҳақиқий ҳолни кўриб азоб чеккан яхши», дебди.

Чустий талантли шоир. У ёзган бирмунча шеърлар, ашулалар ҳозирги поэзиямизда маълум ўринни олади. Унинг вазифаси мана шу муваффақиятини мустаҳкамлаш ва олға қараб дадил-дадил қадамлар ташлашдир. Биз юқорида унинг илгарилашига халал бериб турган нарсаларни кўрсатдик. Оз муддат ичида диққатини жалб қиларли фаолият кўрсатадиган шоир учун бу камчиликлардан қутулиш биринчи навбатда зарур бўлган ишдир. Чустий шу камчиликлардан қутулса, шоирлик мақсад эмас, мақсад йўлида ишлаш учун ўз иқтидорига мувофиқ танланган бир касб эканини англаса, яқин келажакда олдинги сафда бўлган қалам аҳллари қаторига ўтиши муқаррардир.

*«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали.
1941 йил, 4-сон.*

БИРИНЧИ ДОМЛАМ

Мен биринчи сабоқни Гоголдан олган эдим. ✓

Бундан йигирма етти йил бурун Тошкентда болалигимдаги бир ҳаммактабимни учратдим. Бу вақтларда мен сатира журнаliga қатнашиб юрган, битта «жиддий» ҳикоя («Ёш қизлар ўгай ота қўлида») ёзган, «Қизил Ўзбекистон» газетасига яқиндагина ишга кирган эдим.

Ҳаммактабимнинг уйига иккинчи марта борганимда, у мени ўзимдан уч-тўрт ёш катта Павел деган бир йигитга «ёзувчи — газетачи», деб таништирди. Уртоғим университетга кирмоқчи бўлиб, Ўрта Осиё Давлат университетининг студенти шу Павелнинг ёрдами билан жадал тайёрлик кўраётган экан, Павел менинг «ёзувчи»лигимни эшитиб, кимнингдир қисқа бир шеърини шавқ-завқ билан ўқиди-да, рус ёзувчиларидан кимларни ўқиганимни сўради. Мен у вақтда рус ёзувчилардан Пушкин, Толстой, Горькийларнинг номларинигина эшитган эдим, холос: бу номлар ҳам «Пушкинни подшоҳ ўлдирган»и, «Толстой бўйи баравар китоб ёзган»и, «Горький Толстойнинг ўлимини эшитиб ҳушдан кетган»и учунгина ёдимда қолган эди. Павел менинг сатира-юморга мойиллигимни эшитиб, бир қанча ёзувчилар, уларнинг машҳур асарлари тўғрисида гапирди.

Мен меҳмонхонада турар эдим; бир куни ишдан қайтиб келсам, Павел тўрт энлик хат билан битта китобча ташлаб кетибди. Бу китобча Гоголнинг «Иван Иванович ва Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтган низолар ҳикояси» эди. Мен бу китобни луғат билан ўқишга киришдим, жуда узоқ, бирон ой ўқиган эдим шекилли. Воқеага унча тушунмадим, лекин нимадир бир қизиқ нарса борга ўхшади.

Китобни учинчи марта ўқиганимда, шу парчага диққатим жалб бўлди:

«Иван Иванович кўп яхши одам. У киши қовунни жуда-жуда яхши кўрардилар; суйган емишлари шу. Тушлик қилиб бўлишлари биланоқ кўйлакчан, айвонга чиқардилару, дарров Танькага буюриб қовун олдирардилар. Уни ўз қўллари билан сўядилар, уруғини қоғозга олиб қўйиб, ея бошлайдилар. Кейин Танькага қоғоз-қалам келтиришни буюрадилар ва қовун уруғи солинган қоғозга ўз қўллари билан: «Ушбу қовун фалон числода тановул қилинди», агар шунда бирон меҳмон бўлса, «фалончи иштирокида» деб ёзиб қўядилар».

Нега? Шундоқ деб ёзиб қўйишига қандай зарурат бор?

Бу саволга топган жавобимнинг ўзи мен учун катта бир кашфиёт бўлди. Шундан кейин луғат кўриб, кўпроқ Павелнинг ёрдами билан бу китобни олти марта ўқидим ва ҳар ўқиганимда янги бир нарса топар эдим. Китоб қарийб ёд бўлиб қолди.

Бу китоб менга, бир томондан, рус тилини ўрганишда биринчи дарслик бўлган бўлса, иккинчи томондан, мени янги бир оламга, китобга эмас, ҳаёт одамларнинг товуши эшитилиб, қиёфаси яққол кўриниб турган, уларнинг ички дунёсини ойнадай акс эттирган адабиёт оламига етаклади.

Мана шу биринчи сабоқ менда Гоголнинг бошқа

асарларини ҳам ўқишга иштиёқ тугдирди. Унинг бошқа кичик асарлари билан чала-ярим бўлса ҳам танишганимдан кейин, сатира-юмор масалаларида ўша вақтлари газеталарда тез-тез бўлиб турадиган мунозараларга қатнашиш учун жасорат қилдим. Бир мақолада Гоголь асарларини ўқиб ўзимча чиқарган хулосаларимни умумлаштиришга ҳаракат қилдим.

Гоголь асарлари билан танишиб, уларни бунчалик гўзал, бунчалик ўткир қилган «сир»ларини «кашф» қила бошлаганимдан олдин ёзган ҳажвий «асарларим» кўзимга шу қадар гариб кўриндики, минбаъд бунақа асарлар ёзмасликка ўзимга-ўзим сўз бергандай, ўша вақтдаги яширин имзом «Норин шилпиқ»дан воз кечиб, сўнгги фельетонларимга бошқа имзо («Мавлон куфур») қўядиган бўлдим. Кейинги фельетонларимдан бири — бир руҳонийнинг советларга сайлов мажлисидан қувиб чиқарилганлиги тўғрисида ёзилган фельетонимни ўқиган ўртоқларимдан бири. «Тилинг заҳарлашиб кетяпти», дегани эсимда бор.

✦ Гоголь асарларини ўқий бошлаганимдан кейин узоқ «жиддий» ҳикоя ёзолмай юрдим. Бунга сабаб, бир томондан, нима ёзсам, ёш болалар деворга соладиган суратдай ҳазилакам кўринавергани бўлса, иккинчи томондан, Гоголь қаҳрамонлари менга халал берганлиги эди.

Ниҳоят «Бошсиз одам» деган ҳикоя ёздим. Биринчи ҳикоям («Ёш қизлар ўғай ота қўлида») бир воқеа ҳақида ўқувчига маълумот берган ва бу воқеага ўз муносабатим қандай эканини ҳар сатрда таъкидлаган бўлсам, «Бошсиз одам»да ўзим «халис» туриб, ўша вақтдаги ҳаёт лавҳаларидан бирини кўрсатишга ва бунда биринчи марта одамнинг характериға қўл уришга ҳаракат қилган эдим:

«Нисобуви қизининг Фаҳриддиндан туғишини хоҳламамас эди... У бетини қаттиқ қилиб, куёвига айтди:

— Фахриддин, ҳали ёшсизлар, уч-тўрт йил бола бўлмагани яхши. Доктор шу ишларни ҳам билармикан?..

Фахриддин орқасида бирон қизиқ воқеалар бўлаётгандай, орқасига қараб жавоб берди:

— Билмасам... дадам биладилар...

— Қўйинг, қўйинг, дадангиздан сўраманг, уят бўлади».

Фахриддин касалхонада ётган хотинини кўргани бо-
ради.

«Фахриддин кирганда Меҳри уйқуда экан, у секин ёни-
га ўтирди.

— Э, ҳўй!.. Яхшимисан... ҳўй!

Меҳри уйғонди ва секин:

— Келинг...— деди.

— Яхшимисан... уйда сен йўқ, дадам қийналиб қол-
дилар. Дадам бориб кўриб келгин дедилар...»

Ўттизинчи йилларнинг бошларида ёзилган «Рақиб»,
«Афлотун муҳаббати» ва бошқа ҳикояларда Гоголга тақ-
лид жуда яққол кўринди.

Гоголдан кейин Салтиков-Шчедрин, Тургенев, Чехов,
Горький асарларига буткул шўнғиб кетган вақтларимда
ҳам Гоголга тақлиддан холи эмас эдим. *дарида оғроғ*

Қирқинчи йилларнинг бошларида ёзилган «Қизлар»
ҳикояси шундай бошланади:

«Қани, бирон холис одам айтсин: бутун Ўзбекистонни
қидирганда Нурматхонга ўхшаган йигитдан яна биронга
топилармикан?»

Баъзи одамлар — ҳазилми, чинми — ҳар хил гаплар
тарқатишади: ёзда унинг кетидан пашша эргашиб юрар
эмиш. Ёлғон! Нима қилади эргашиб?»

Ҳаммадан унинг қоматини айтинг: афсус, минг афсус-
ки қўли иккита-да, йўқса энг чиройли наша чилимига
ўхшар эди...»

Бу усул рус ёзувчиларидан фақат Гоголь услубига
хосдир.

Рус тилини маълум даражада ўзлаштириб, китобни мустақил ўқишга қодир бўлганимдан кейин Гоголнинг зеҳнимда умрбод қолиб кетган образларидан бири Тарас Бульба бўлди: барваста, бақувват, иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон бўлган бу чол кўз олдидан сира кетмайди, ҳамма вақт худди яқиндагина кўрганга ўхшаб тураман. 1941 йилда немис босқинчилари Украина тупроғига бостириб кирган куни, назаримда, Тарас Бульба бақириб, сўкиниб, хиёнаткор ўғлини ўз қўли билан ўлдириб, икки ёндан иягигача осилиб тушган мўйлови хиёл титраган ҳолда, қўлига қурол олиб душманга қарши чиқиб кетаётгандай бўлди.

Ватан уруши йилларида ёзилган «Асрорбобо» ҳикоясини ёзишда мен «шу ерда туриб Берлинга ўт қўяётган» Асрорбобо Тарас Бульбанинг Ўзбекистондаги ўртоғи бўлиши керак, деб қўлимга қалам олган эдим.

Асрорбобо кампирига баъзан дағал гапиради: «Аммо лекин хўп ҳам калтакбоб хотин бўлибсан-да! Бурунги замон бўлса, биронта ҳам қовургангни соғ қўймас эдим», дейди. Ва шу билан бирга уни аяйди, қалбини ўртаб юрган оғир мусибат — ўғлининг жангда ҳалок бўлганлиги хабарини унга айтмайди, бу мусибатнинг ҳамма дард-аламига ўз қалбини тутиб беради.

Гоголь буюк рус танқидчиларидан Белинский асарлари билан танишувимга сабаб бўлди. Мен унинг асарларини ўқиганимдан кейин Белинскийга устозларимнинг устози, деб қарайдиган бўлсам, унинг «Гоголга хат»и менга жуда катта сабоқ бўлган, мени чуқурроқ ўйлашга мажбур қилган, ҳаётдаги фактлардан ҳақиқат нуқрасини топишга ундаган ва бунга йўл кўрсатган мақолалардан бири бўлди.

Гоголнинг саҳна асарларига тақлид қилиб бир нарса ёзишга уринган вақтларим ҳам бўлган, лекин бу уюнишлар машқдан нари ўтган эмас эди. Бу машқларда Гоголга

нақадар кўпроқ тақлид қилсам, қаламим остидан чиққан одамлар шу қадар сохта, шу қадар ўлик бўлар эди. Бунинг сабабини кейинроқ билсам: мен Гоголга кўр-кўрона тақлид қилган эканман. Шу хилдаги тақлиддан иборат машқлардан ҳафсалам совигандан кейин «Ревизор» дан ўзимга жуда ёққан парчаларни таржима қилишга киришдим, лекин бу асарни тўла таржима қилиб бировга кўрсатгани ботинолмас эдим.

«Ревизор»ни мен биринчи марта ўзбек саҳнасида 1935 йилда кўрган эдим, шекилли. Мен «Ревизор»даги персонажларни бутунлай бошқача тасаввур қилиб юрар эдим, спектакль мутлақо ёқмади. Артистларнинг бир қисми ўз ролининг моҳиятини, айтаётган гапининг маъноси-ни баъзан яхши англамаганлиги, баъзи артистлар ролдан чиқиб бўлса ҳам томошабинни кулдиришга тиришганлигидан ташқари текст ҳам артистларга ролни ўйнашга ҳалал берар эди. Масалан:

«Ҳоким. Шу кунларда ўзимнинг кўнглим ҳам бир нарсалар сезиб юргандай эди. Бу кун кечаси тун билан иккита каламушни туш кўриб чиқдим. Иккита ажойиб каламуш, мен бунақасини ҳеч кўрган эмас эдим. Иккови ҳам яқин келади-да, ҳидлаб-ҳидлаб яна қайтиб кетадилар..»

Бобчинский. Уст-боши жойида, кийган кийими хусуси кишиларникидай. Уйнинг ичида у ёқ-бу ёққа юрадилар, башарасида бундоқ фикр...»

Бу текст «аслига тўғри», лекин ўлик портретга бир чизик билан жон киргизадиган Гоголь услубига мутлақо ётдир.

Мен 1937 йилда «Уйланиш»ни таржима қилганимда, кейинчалик «Ревизор»ни таржима қилганимда, бурунги таржималардаги шу камчиликни кўзда тутдим. «Ревизор» узоқ ўтмишдан бизнинг кунларга ўз тенгқурларидан кўпининг қабрини оралаб ўтиб келган ва узоқ келажакка

йўл олиш учун етарли куч-қувватга эга бўлган асардир. Бу асарнинг таржимаси ҳам тобора мукаммаллашиб ана шундай куч-қувватга эга бўлиши керак.

Николай Васильевич Гоголнинг вафотига юз йил тўлган кунда ўзбек китобхони, ўзбек томошабини унинг номини зўр ҳурмат ва катта миннатдорлик билан тилга олади. Мен унинг номини эшитганимда, биринчи домлам ҳурматига ўрнимдан туриб, қўл қовуштираман.

1952 йил.

СЕВИКЛИ ШОИРИМИЗ

Ўзбек совет адабиётини меҳр-муҳаббат билан ардоқлаб катта қилган, балоғатга етказган, уни кўп миллатли совет адабиёти майдонига олиб чиққан ёзувчиларимиздан бири — энг етук шоиримиз Ғафур Ғуломдир.

Таланти беш йилликлар даврида гуркираб, беш йилликлар куйчиси бўлиб бош кўтарган, баланд парвоз қилган севикли шоиримиз Ғафур Ғуломнинг ижодий камолоти социалистик саноатимиз, йирик социалистик қишлоқ хўжалигимиз, шакли миллий, мазмуни социалистик маданиятимизнинг яралиши, тараққий топиши, вояга етиши, халқимизнинг моддий ва маънавий ҳаётидаги мислсиз зўр ўзгаришлар билан боғлангандир.

Ғафур Ғулом поэзиясининг асосий мазмуни совет кишини совет жамиятининг муносиб аъзоси қилиб тарбиялаш, совет кишиларини инсониятнинг порлоқ келажаги — коммунизм учун курашга илҳомлантириш, халқлар дўстлиги, партиёга, халққа, Ватанга чексиз муҳаббат, душманга омонсиз ғазабдир. Унинг муҳаббатидан гул япроқ ёзди, унинг ғазабидан чақинлар чақнайди.

Халқимизнинг кураш ва ғалабалари, республикамизнинг шарқда социализм машъали бўлиб қад кўтариши тарихида Ғафур Ғуломнинг назаридан четда қолган, унинг

покиза қалбида олам-олам туйғулар қўзғатмаган, унинг ҳамиша соз ҳолда турган илҳом торларидан ажойиб мусиқий садолар чиқармаган ҳеч бир катта ё кичик ҳодиса йўқ. Ғафур Ғулом поэзияси ўқувчининг қалбига кириб боришига, у нима тўғрида куйласа, ўқувчи унга қўшилиб куйлашига, шоирнинг ўзи кенг халқ оммасининг қизғин муҳаббатига сазовор бўлганлигига сабаб шу.

Ғафур Ғулом ижодида ҳунарманд ясаган, аслда хира яратилиб ҳунарманд қўли билан пардоз — жило берилган, шунинг учун чақмоқдай чиройли бўлган тақдирда ҳам самарасиз асар йўқ. Шоирнинг ўзи бундай асарларга «конфет қоғоз», яъни қалб билан эмас, қўл билан ишланган иш, қалб бўлмаган ерда санъат йўқ, деб қарайди.

Ғафур Ғулом поэзияси Лениннинг улуғ ғоялари бағишлаган илҳом билан меҳнат ва буюк рус совет адабиётининг ҳаётбахш нури камолга еткизган туғма талантнинг қўшилишидан вужудга келган санъат асарларидирки, бу санъат асарларини ҳар қандоқ пардоз бузади.

Ғафур Ғулом ижодиёти — зўр гулхан, унинг ҳар қандоқ кўриниши хилма-хил ёниш, яъни нур ва ҳарорат демасдир.

Ғафур Ғулом поэзиясининг зўр кучи, жозибаси, кўзни қамаштириб юборадиган гўзаллиги шундадир.

Шухрат қолдирмоққа Герастратдек
Днана маъбадин ёқмоқ шарт эмас,
Кўпларнинг бахтига ўзликни жамлаб,
Шу улуғ бинога бир гишт қўйсак бас.

Ғафур Ғулом ўзининг ўттиз йиллик ижодий фаолияти давомида «Шу улуғ бинога» — жаҳонда энг илғор совет

адабиётининг олтин биносига олтин гишталар қўйган улкан шоирдир.

Адабиётимизнинг кўрки, ифтихоримиз бўлган севикли лауреат шоиримиз, академигимиз Ғафур Ғуломнинг туғилганига эллик йил, ижодий фаолиятига ўттиз йил тўлган кунда унга яна шунча умр, яна ҳам каттароқ ижодий муваффақиятлар тилаймиз.

1953 йил.

ИЛҲОМ ТҶЛА ИЖОД УЧУН

Қуёш, ҳаво, ер, сув барча жонивор ва кўкатларга озуқа берганидек, халқ ҳаёти ёзувчига илҳом беради. Ёзувчи қанчалик истейдодли, унинг қалам тутган қўли қанчалик тажрибали бўлса, халқ ундан шунчалик чуқурроқ миннатдор бўлади, унинг ижодини, умуман, адабиётни шунчалик чуқурроқ ҳурмат қилади.

Ёзувчининг вазифаси гўзаллик яратишдир. Бу нарса ҳаётни қалб кўзи билан кўрган, илҳомланган ёзувчигагина муяссар бўлади. Ҳар қандоқ ёзувчи учун ҳам маҳоратнинг ибтидоси илҳомдир.

Соч-соқоли оппоқ чол армиядан қайтган йигитга билим олиш яхши нарса эканини тушунтириб, ниҳоят, уни ўқигани рози қилганлиги тасвирланган асар, яна «шеърый роман»нинг бизнинг кунларда пайдо бўлиши, албатта, қулгили бир ҳол. Республикамизда қирққа яқин олий ўқув юрти бўлса, ҳар кузда илм талаб ёшлардан бир ўринга ўнлаб ариза тушса... Ёзувчи бу ҳолга қайси кўз билан қарагану, «шеърый роман» ёзгани унга нима илҳом берган, деб ўйлайсиз?

Чинакам бадий адабиётни илҳомсиз яратиб бўлмайди. Буни ҳамма билади, лекин бу ҳақиқатни қанчалик кўп эслатилса, шунчалик яхши.

Бизда ҳиссиёз ёзилган, нуқул ақл сотадиган; китобхонни адабиётдан бездирадиган совуқ китоблар оз эмас. Бу хилдаги китоблар китобхонга бир нима бериш ўрнига ўз авторининг шармандасини чиқаради: модомики, ёзувчи воқеликдан илҳом олмаган экан, модомики, воқеаларнинг моҳиятини, одамларнинг дилини англамаган экан, бу ҳол унинг ҳаётга лоқайд қараганини, ички дарддан маҳрум, бефаросат ва шапкўр эканини кўрсатади. Ёзувчи китобни илҳом ўти билан аланга олдирмаса, китобхоннинг қалбига ўт ёқолмайди. Китоб китобхоннинг қалбида эзгуликка оташин муҳаббат, қабоҳатга омонсиз нафрат уйғотмаса, ўқувчини мафтун қиладиган фазилатдан маҳрум бўлади.

Масалан, мана шундай ҳикоя ёзган ёзувчига нима илҳом берди экан: онгли пахтакор чол ўғлига гўзани суғориб қўйишни буюради. Онгсиз ўғил кинога кетади, гўзани сув босади. Чол ўғлини ўтқазиб қўйиб, агротехникадан лекция ўқийди. Шу билан ёзувчи китобхонга агротехникадан таълим беради.

Яна бир ҳикоя: қаттиқ жанг пайтида бир ўлимдан қолган танкист жангдан кейин танкдан чиқа солиб ёрига хат ёзади: «Комсомол мажлисида мени танқид қилганинг эсингдами? Ушанда мен сенинг танқидингни нотўғри тушунган эканман, мени кечир».

Заруратсиз, ички дардсиз, эҳтироссиз ёзилган асар ўлик бўлади. Бундоқ асарга ҳеч қанақа ғоя, муҳим мавзу жон киргизолмайди.

Китобларимизнинг мазмундор бўлиши ҳақида кўп ўйлаб, яхши иш қилаётимиз, лекин ўқиб бўлмайдиган, китобхоннинг нафасини қайтарадиган китобларнинг мазмундан фойда йўқ эканини баъзан унутиб қўйганимиз чакки бўляпти. Бу ҳол китобхонни бемаза олди-қочди китобларга ошна қилиб қўяди. Китобларимизнинг ўқишли бўлиши жиддий эътибор талаб қиладиган масаладир. Китоб мазмундор бўлса бас, ўқишли бўлиши шарт эмас,

дейдиган ёзувчи — ё адабиётнинг ролини тушунмайди, ёки ўқишли китоб ёзиш қўлидан келмайди.

Рус ва жаҳон адабиёти классикларидан қайси бири ўқиб бўлмайдиган китоб ёзган? Буларнинг дунёни забт қилганларига бирдан-бир сабаб — китобларининг ўқишли бўлганлиги эмасми?

Китобнинг шавқ билан ўқилиши унинг латофатларидан биридир. Албатта, гўзаллик ҳам ҳар хил бўлади: кечаси қоп-қора осмонда оловли из қолдириб учган юлдуз ҳам гўзал, кундузи гулдан гулга қўниб юрган капалак ҳам гўзал. Учган юлдузнинг гўзаллиги бир лаҳзаллик — бебақо гўзаллик, гулдан гулга ҳаёт ташиб юрган капалакнинг гўзаллиги абадий гўзалликдир. Биз абадий гўзаллик яратишга ҳаракат қилишимиз керак.

Бунинг учун воқеликни чуқур ўрганиш, ундан илҳомланишдан ташқари маҳорат ҳам керак: сюжетни ярата билиш, композициянинг жўн ва чиройли, портретнинг психологик нозик ва яққол чиқишига эришиш, тилни яхши билиш зарур.

Бизда сюжет маданияти, сюжетни тузиш санъати оқсаб қоляпти. Бир қолипдан кўчган, сюжет жиҳатидан эгизак асарлар кўпайиб кетяпти. Тўғриси айтганда, бир хил схема асосида ёзилган ҳикоя, повесть, ёстиқдай келадиган романни ўқиб хижолат бўлади, киши. Асар замонавий мавзуда, замонавий бўлганда ҳам «майда» эмас, «йирик» мавзуда ёзилган; қаҳрамон одамларга меҳрибон, ҳассос бир ўртоқ, ишлаб чиқариш нормасини 100—200 процент бажаради, ишдан кейин романлар ўқиб, ўзининг маданий савиясини оширади; қабр устида нутқ сўзлаб, марҳум бажармай кетган ишларни бажаришга сўз беради; тўйни ишлаб чиқариш кенгашига айлантириб, режалар, қўшимча мажбуриятлар тўғрисида гапирди. Одамлар унинг сўзларини жон қулоғи билан тинглашди... Қаҳрамон қиз бўлса яна ҳам ижобийроқ бўлади:

хуштори олдига бетўхтов «қўриқ ерга кетамиз», деган талабни қўяди. Баҳс — мунозара асарнинг конфликтини ташкил этади-да, бирон уч ойдан кейин қиз енгиб чиқади. Ундан кейин қарабсизки, олам гулистон: қўриқ ер, трактор, бахтли ҳаёт, меҳнат зафарлари, орден ва медаллар...

Бу, эҳтимол, дағалроқ схемадир, баъзи бир одамларнинг нафсониятига тегар, лекин сюжети ўлардай бачкана, сийқа бўлган китоблар оз эмас. Схемадан иборат сюжет, санъат ўрнига косибчилик — шубҳасиз, инсоний туйғулардан ва замонавий тафаккурдан маҳрум бўлган қонсиз, жонсиз суратларни вужудга келтиради, ёзувчи психологик портрет чизишдан ожиз эканини кўрсатади. Бу соҳада кўп ва қунт билан меҳнат қилишимиз керак.

Биз кўпинча замондош қаҳрамонларимизнинг характерини қашшоқлаштираётганимиз, қаҳрамонларимиз баланд парвоз қилмаслиги, жасорат ва эҳтиросдан маҳрум экани тўғрисида ҳақли таъналар эшитамиз. Ҳаётда оддий одамларнинг ўрни, фикр-туйғуларининг заифлигини кўрсатувчи минглаб мисолларни кўришимиз мумкин.

Психологизм — кишиларнинг ички дунёсига, уларнинг латиф-зариф томонлари ва гўзаллигига яхши эътибор қилиш тўғрисида жиддий ўйлаб кўриш фурсати етди. Бу ёзувчилик маҳоратининг энг муҳим жиҳатидир.

Китобни бадий қилиб, маҳорат билан ёзиш — ижодий жасорат кўрсатиш демакдир. Биз ижодий жасорат деган гапни жуда кам ва тортиниб тилга оламиз. Бу тўғрида тортинмасдан, баланд овоз билан гапириш керак. Чинакам бадий асар яратиш — бор кучини, бутун илҳом ва қобилиятини сарф қилиш демакдир. Санъатнинг темир қонуни, касб-коримизнинг талаби шудир. Буни, хусусан, ёшларга қайта-қайта писанда қилишдан эринмаслик керак.

Афсуски, ёшларимизнинг иккинчи, учинчи китоблари биринчи китоб даражасидан кўпинча пастроқ бўлади. Би-

ринчи китоб — одатда авторни бетоқат қилган таассуротларнинг шиддатли тазйиқи остида ёзилади. Ёш ёзувчи биринчи китобга бутун ҳаёт тажрибасини, илҳомини сарф қилади-да, янги таассуротлар тўпламасдан, маҳоратни оширмасдан туриб, иккинчи китобни ёзишга киришади. Натижада, ёзувчининг маҳорати ўсиш ўрнига пасайган бўлиб чиқади. Биз ёзувчининг иккинчи китоби биринчидан, ўнинчи китоби тўққизинчидан яхшироқ бўлиши учун курашишимиз керак. Бунга эришиш учун танқидчиларимизнинг ёрдамига муҳтожмиз.

Ёзувчи маҳоратини ошириш керак деймизу, бу масалани диққат марказига қўймаймиз. Марказий журналлар бу ҳақда онда-сонда гапиради-ю, лекин республика матбуоти бу ҳақда чандон жон куйдирмайди.

Яроқсизлиги кўриниб турган асарларни танқидчилар ҳимоя қилишидек иллатга барҳам бериш вақти етди. Баъзи бир танқидчиларга китоб муҳим мавзуни кўтарса бас. Бу хилдаги танқидчилар мавзу деб, китобхонни эсдан чиқариб қўйишади, ёзувчи китобхонни ҳурмат қилиши керак эканига эътибор қилишмайди. Менимча, танқид аввалбоши китоб китобхонга манзур бўлди, манзур бўлса, нимаси манзур бўлди-ю, манзур бўлмаса нимаси манзур бўлмади — мана шунга кизиқиши керак. Бу нарса танқидчиларга шакл ва мундарижа тўғрисидаги назарий масалани амалда яхшироқ ҳал қилишга ёрдам беради.

Одамларни, хусусан, ёшларни тарбиялашда бизнинг зиммамизга жуда катта вазифалар юкланган. Бу вазифаларни бажариш учун ҳаётни пишиқ ўрганишимиз, гўзалликка мафтун бўлишимиз, китобхонни мафтун қиладиган асарлар яратишимиз, бунинг учун илҳом тўла ижод қилишимиз керак.

1959 йил.

БУЮК СИЙМО

Менга ҳарф танитган ўқитувчим — эски ўзбек зиёлиларидан бири «бўйи баравар китоб ёзган ёзувчи» ҳақида гапирганида, уни «Толстой ҳазратлари» деган эди. Шундай деганида бу «Ҳазрат» қайси дин ва қайси мамлакатдан эканини сўраш ҳеч кимнинг хаёлига келмасди.

Толстой, ҳақиқатан, миллий доирадан чиқиб кетган, номи ҳеч қандай чегарани билмайдиган буюк сиймо, буюк адиб эди.

Мен бу улуг одам сиймосида кейинчалик рус халқининг энг яхши хислатларини кўрдим: буюк, лекин хоксор, кўнгли оқ, бағри кенг, қалби катта-кичик барча халқларга меҳр-муҳаббат туйғуси ва ҳар қандай адолатсизликка нафрат ва ғазаб ҳисси билан тўла.

Лев Николаевич Толстой санъаткор сифатида биз учун битмас-туганмас маҳорат хазинаси, мактаб, бутун бошлиқ бир академиядир.

18 ноябрь, 1960 йил.

УСТОД

Кўп сўз ёлгоннинг юзини пардозлаш учун керак. Ҳақиқат шундай жононки, пардоз унинг ҳуснини бузади. Устод Антон Павловичнинг кўзни қамаштирадиган гўзал ҳикояларини қайта-қайта ўқиб, буларнинг гўзаллик сирини ахтарганимда шу фикрга келган эдим.

Мен қўлимга қалам олиб рус адибларидан мадад сўраган вақтларимда буларнинг кўпига эргашганман, лекин услубда менга ҳеч ким домла Чеховчалик таъсир кўрсатган эмас.

Агар мен услубда бирон даража камолотга эришган бўлсам, унинг учун, шубҳасиз устод Антон Павловичга қуллуқ қиламан.

1960 йил.

МУБОРАК КУЗОЙНАК

Менинг болалигим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсук, Қудаш, Бувайди, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон деган қишлоқларида ўтган. Бундан йигирма беш йил бурун болалигимни ўйлаганимда чалакам-чатти туш кўргандай бўлар эдим: думлик юлдуз чиққан эди; йигначи тутаман деб зовурга тушиб кетган эдим; қўшнимиз жуда сершовқин-серғалва одам эди; отқоровул Бабар (Бобир бўлса керак) деган йигитни далага олиб чиқиб милтиқ билан отганида йигит ўлмаган эди, шунда отқоровул йиғилган одамларга: «Умрим бино бўлиб бундай баттол ўғрини кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узсам киприк қоқмади-я!» деган эди...

† Зеҳнимда шунга ўхшаган қалқиб юрган хотиралардан ташқари қалқимасдан тошдек чўкиб ётган хотиралар ҳам ҳисобсиз эканидан узоқ замон беҳабар юрган эканман. Бундан мени Антон Павлович Чехов домла хабардор қилдилар.

Бундан йигирма беш йил бурун мен у кишининг инқилобдан олдин босилиб чиққан 22 томлик асарлари тўпламини қўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга му-

борак кўзойнакларини бердилару: «Мана буни тақиб ўз халқингнинг ўтмишига назар сол», дедилар.

Устоднинг муборак кўзойнакларини тақиб халқимнинг ўтмишига қарадим. |Бир томонда темир йўл гайкаларини бураб олган «Евуз ниятли киши»— Денис, иккинчи томонда отқоровул юр деса юрган, тур деса турган, устидан ошириб ўқ узганда киприк қоқмаган «баттол ўғри» Бабар! Булар замона дарахтида етишган бир олманинг икки палласи эди.

Шундай қилиб, болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаётини кўз олдимга келтирди. Шунинг натижаси бўлиб ғамғуссага тўла «Ўғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор»— ўз вақтида ёзилмай қолган ҳикоялар вужудга келди.

Мен ҳикоячилик ҳунарининг алифбесини ҳам шу муборак кўзойнак билан ўқиганман.

Антон Павлович ҳаётбахш баҳор қуёшидек илиқ нур сочиб, ўзбек тупроғида хилма-хил талантларни ундирган рус халқининг буюк вакилидир. Бу буюк рус олдида мен умрбод қўл қовуштираман. ✓

1960 йил.

КИТОБ ШАВҚ БИЛАН ҲҚИЛИШИ КЕРАК

† **И**кки кунда Ҳқиб ташлаш мумкин бўлган баъзи китобларимизни Ҳқувчи Ҳафталаб Ҳқийди. Китоб столнинг чеккасида оғир юк бўлиб ётаверади. Ҳар сафар унга кўз тушганда узиб бўлмайдиган катта қарз ёдга тушгандай юрак орзиқади. Ҳқишга фурсат бўлганда киши уни не машаққат билан қўлга олади; хинин ютгандай афтини буруштириб, сабри етгунча Ҳқийди; авторни ичида ёки барала сўкади... Бундай китобни адабиётчи Ҳқиса адабий Ҳаётдан орқада қолмаслик учун Ҳқийди, китобхон нима учун Ҳқиши керак — худонинг Ҳзи билади.

Мана шу хилдаги китоблар озми: Ҳажми хийла салобатли, Ҳозирги замон темасида, Ҳозирги замон темасида бўлганда Ҳам «майда» эмас, «йирик» темада. Қаҳрамон «жамоат ишида актив», кундалик нормасини юз элликдан кам бажармайди; ишдан кейин романлар, Ҳз касбига доир китоблар Ҳқийди; қабр устида нутқ сўзласа, Ҳлик бажаролмай кетган ишларни давом эттиришга Ҳамма номидан сўз беради; тўйни ишлаб чиқариш кенгашига айлангириб, Ҳзининг ажойиб режаларини, таклифларини Ҳртага ташлайди... Ҳамма унинг сўзларига қулоқ солади...

Бу хилдаги қаҳрамон Ҳаммага ақл Ҳргатиши керак, шунинг учун атрофдаги одамлар ундан ақлсизроқ бўлиши шарт.

Эҳтимол, бу схема дағалдир, эҳтимол, баъзи бир ёзувчиларнинг иззат-нафсига тегар, лекин илҳом, яъни қалб ҳарорати билан илтилмаган, дардсиз, эҳтироссиз ёзилган совуқ асарлар кўп. Бунақа асарларни мақтайдиган дидсиз танқидчилар ҳам топилади. Бу тоифа танқидчилар ўқиб бўлмайдиган, бадий жиҳатдан ғоятда ғариб бўлса ҳам рўй-рост «ғоявий хатоси» йўқ китобларни ахтариб юриб, улар тўғрисида мадҳиялар ёзиб ўрганган, шуни касб қилиб олган. Мазкур китоб шундай танқидчиларнинг қўлига тушса, ёзиладиган тақриз ҳам китобнинг ўзига жуда мос бўлади: тақризчининг ички қаноати эмас, ҳар хил «фойдали» мулоҳазалари натижаси бўлиб вужудга келади. Тақризчи аввал ҳозирги замон темасининг аҳамиятини тушунтиради, ундан кейин ижобий қаҳрамон ҳақида жуда тўғри муҳокамалар юргизади, сўнгра «асар айрим камчиликлардан қатъи назар, ижобий ва тарбиявий роль ўйнайди», деган хулоса чиқаради.

† Китобни ўша ижобий ролидан баҳраманд бўладиган, тарбия оладиган китобхон ўқиёлмаса, ўқимаса-чи! Танқидчининг бу билан мутлақо иши йўқ.

Бизнингча, бу хилдаги китоблар ҳеч қандай ижобий ва тарбиявий роль ўйнамайди, аксинча, адабиётнинг тарбиявий ролига заҳа етказилади; замонавий темани, ижобий қаҳрамонни, умуман, адабиётни китобхон кўзида бебурд қилади. † Коммунизм бўсағасида турган кунларимизда адабиёт янги одамни, унинг онгини, ахлоқини яна ҳам такомиллаштиришда партиямизнинг қўлидаги энг ўткир қурол экани кўзда тутилса, бундай китобларнинг, бу хилдаги танқидларнинг фойдасидан зиёни кўпроқ.

Социализм билан коммунизм бир жамиятнинг икки фазаси бўлиб, коммунизм социализмдан етуқлиги билан фарқ қилса, бу икки фаза кишилари ҳам бир-биридан оннинг етуқлиги даражаси билан фарқ қилади. Лекин коммунистик жамият кишисининг онги ўз-ўзидан эмас, балки

гоявий-тарбиявий ишнинг зўри билан мукамаллашади, етук ҳолга келади. Эртаги кишининг онгини етук қилишда, шубҳасиз, адабиётнинг роли жуда каттадир. Модомики, шундоқ экан, ўқиб бўлмайдиган китоб, ёзувчи халқ ҳаётини нақадар чуқур ўрганганига ва бу ҳаёт унга қай даражада илҳом берганига эътибор қилмайдиган танқид бундай ролни ўйнай олмайди.

Бизнингча, рангсиз, нурсиз, ҳароратсиз ёзилган асарлар ҳаётни чуқур ўрганмасдан, унинг аччиқ-чучугини татимасдан, ўша ҳаёт одамларининг қалбига қалбни пайванд қилмасдан, дардсиз, эҳтироссиз, яъни илҳомсиз ёзилган асарлардир.

Бундан бир неча йиллар бурун бизда ҳамма ўзини поэзияга урган, ўшанда: «Литфондга бериладиган ариза ҳам шеър билан ёзилаётибди», деб кулишар эдик. Кейинги йилларда проза жанри тараққий қила бошлади, прозачиларнинг сони кўпайиб кетди. Ҳозир адабиётимизда мустаҳкам ўрин олган, шу жанрда дадил-дадил қадамлар ташлаётган йигирмадан ортиқ прозачимиз бор. Булар, албатта, катта тўлқин яратди. Айрим прозачиларимиз, афтидан, шу тўлқин остида бир лаҳза бўлса ҳам кўздан ғойиб бўлмасликка толпиниб, баъзан зўрма-зўраки асарлар ҳам ёзишади.

Бундай асарлар илҳом натижаси эмас, ёзувчи бўлгандан кейин, умуман, ёзиб туриш, иложи бўлса мумкин қадар каттароқ нарсалар билан майдонга чиқиш хоҳишидан туғилади.

Бунақа илҳомсиз ёзилган ўлик асарларни ҳеч қанақа юксак гоё, ҳеч қандай муҳим тема, техника, малака тирилтиролмайди.

→ Улик асарлар, хусусан,— эҳтирос — илҳом, яъни юрак қони билан ёзилиб яшнаб турган асарлар ёлқинида яна ҳам хунукроқ кўринади.

Лермонтов Пушкиннинг ҳалокатига ёзган шеърини шу

даҳшатли воқеага ўзининг муносабатини айтиб қўйиш учун ёзган эмас. «Ревизор»ни ёзмаслик Гоголь учун ҳаётнинг маъносини йўқотиш билан барабар эди. Борис Полевой «Чин инсон ҳақида қисса»ни шу иродаси зўр кишига ўзининг муносабатини билдириш учунгина ёзган эмас, буни бутун вужуди талаб қилган. «Инсон тақдири» ҳикоясида совет кишига бўлган чексиз меҳру муҳаббат, унинг уруш йилларида чеккан азоб-уқубатлари учун куйиш, ирода ва бардоши, олижаноб қалби учун фахр туйғулари Шолоховнинг кўкрагидан қўшиқдай отилиб чиқади.

Дарахтни ундирадиган, ўстирадиган ва мевасини лавиз қиладиган қуёш, ер ва сув бўлса, бадий маҳоратни ундирадиган ва ўстирадиган, самарасини жозибали қиладиган халқ ҳаётидан олинган илҳомлар. Бунинг яна ҳам ёрқинроқ мисолини профессионал ёзувчи бўлмаган, ҳатто қўлига биринчи марта қалам олган, лекин қаламни шуҳрат ёки бошқа нарса тама қилиб эмас, қалбидаги муҳаббат ва нафрат оловини оламга сочиш учун олган кишиларнинг асарларида кўриш мумкин.

Илҳом билан ёзилган яхши китобларимизнинг баъзан ҳуснини бузадиган иллатларидан бири сохта монументализмдир. Бизда ёзувчилар тегишиб китобнинг ҳажмини лист билан эмас, килограммлаб ўлчашади: фалончининг китоби эллик грамм, фалончининг китоби уч кило, беш кило...

Биз баъзан яхши очерк бўладиган материалдан ёмон повесть, ўртача повестни шишириб, роман қиламиз. Наники, реформадан кейинги рус қишлоғи бу қадар ёрқин ва ҳаққоний тасвир этилган Чеховнинг «Мужиклар»и трилогия, совет кишиларининг фикр-туйғулари, хислатлари ва мамлакатимиз ҳаётининг улуғвор манзаралари куйланган «Узоқлардан узоқларга» поэмаси шеърӣ роман бўлганда ҳуснига-ҳусн, салмоғига-салмоқ қўшилса!

«Хамма лақмаликлар орасида энг ёмон лақмалик, шубҳасиз, адабий лақмаликдир. Жўн лақмага чап беришнинг иложи бор, унга оталарча насихат қилиш, у билан гаплашмай, саломлашмай ўтиш, уни калака қилиш мумкин. Бироқ битта Иваннинг, битта Пётрнинггина эмас, мингларча одамларнинг кўнглини оздирадиган адабий лақмаликдан қутулишнинг иложи борми». (И. Шchedрин.)

Афсуски, кўпимиз мана шу олтин сўзларга риоя қилмаймиз.

Китоб қайси жанрда ёзилмасин, ўқишли бўлиши керак. Китобнинг ўқишли бўлиши авторнинг китобхонга айтadиган тўла мағизли ва жуда зарур фикри бўлганини кўрсатади. «Китоб ўқишли бўлиши шарт эмас», дейдиган ёзувчилар ўқишли китоб ёзиш қўлидан келмайдиган ёки ҳаётни чуқур ўрганиб илҳом олишга эринадиган ёзувчилардир. ✓

Рус классик ёзувчиларидан қайси бири ўқиб бўлмайдиган китоб ёзган? Буларни жаҳонга танитган китоблари энг ўқишли китоблари эмасми?

Ўқишли китоб гўзалликдир, лекин гўзалликда ҳам гўзаллик бор. Қоронғи кечада отилган мушак ҳам гўзал, қуёшга қараб хандон ташлаб турган гул ҳам гўзал. Осмонда сочилиб кетган ранг-баранг олов ва оқиш излар гўзаллиги кўзни қамаштирса ҳам пуч гўзаллик, шунинг учун бебақодир. Гулнинг гўзаллиги эса тўқ гўзаллик, чунки унинг бағрида ҳаёт бор, шунинг учун абадий гўзалликдир. Ғунча гулдан ҳам гўзалроқ, чунки унинг бағрида икки ҳаёт — ўз ҳаёти ва яна гул ҳаёти бор.

1968 йил.

БИРИНЧИ ЎЗБЕК СОВЕТ ЁЗУВЧИСИ

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий кўзи очилибдики, қулоғи меҳнаткаш халқ кўксига бўлган, халқнинг дардига малҳам қидириб ҳар ёнга бош урган кимса, эски ўзбек зиёлаларининг ҳалол қисмига мансуб киши эди. Эски ўзбек зиёлаларининг бу қисми совет ҳокимиятининг моҳиятини жуда тез англади, англаб бири бу ҳокимиятни мустаҳкамлагани қўлига қурол олди, бири орзуси ушалиб, халққа маърифат нуруни сочишга киришди, бири катта ишларда ташкилотчилик қобилиятини кўрсатди...

Янги тузум ва янги ғоялардан куч олган ва ғайратга кирган Ҳамзани ҳамма соҳада кўриш мумкин эди. Агар бу даврни кураш ва маърифат даври дейиш мумкин бўлса, унда Ҳамза Ҳакимзодани милтиқли пропагандист деб аташ тўғрироқ бўлади, чунки у бир қўлида милтиқ, бир қўлида эса китоб, саҳна, танбур билан майдонга чиқди.

Ҳамза талантининг кўп томонлама бўлиши ўша даврнинг талаби ва янги ғоя бағишлаган куч, ғайрат самарасидир.

Ҳамза Ҳакимзода асарларининг халққа бу қадар яқин ва суюмли бўлишига асосий сабаб унинг замон билан ҳамнафас ва халқ дилини таржимони бўлганлигидир. Шу сабаб унинг тилини халққа ниҳоятда яқин қилди. Ҳамза-

гача ва Ҳамза даврида ҳам ҳеч бир ёзувчининг тили Ҳамза тилидек жонли ва ранг-баранг халқ тилига яқин бўлган эмас.

Ҳамза бутун фаолияти, барча асарлари билан ўзбек адабиёти тарихида биринчи ўзбек совет ёзувчиси бўлиб қолади.

1961 йил.

«МУШТУМ» ТЎҒРИСИДА

Ҳаётимиздаги ўтмиш сарқитлари ва турли-туман иллатларга қарши кураш, буларни илдизи билан қўпоришда сатиранинг роли беқийс каттадир. Қийёмига етиб мўлжалга теккан сатирик сўз шу иллатга қарши курашда бир ёки бир неча очиқ суддан каттароқ рол ўйнаши, чуқурроқ таъсир кўрсатиши мумкин. Шу нуқтаи назардан қараганда «Муштум» нақадар кулгили бўлса, шу қадар жиддий, на қадар жиддий бўлса, шу қадар кулгили журнал бўлиши керак.

Мен «Муштум»нинг 60-йилда ва бу йилнинг биринчи ярмида чиққан сонларини кўриб чиқдим. Шу сонларга қараб ҳукм чиқарилса, журнал зиммасидаги вазифани бажаришда оқсаб бораётипти. Мен бу журнални қарийб ўттиз беш йилдан бери ўқийман, кўп йиллар давомида актив ёзувчиларидан бўлганман. «Муштум»нинг эски муҳлиси сифатида шуни айтишим мумкин: журнал ўзининг салкам қирқ йиллик тарихида ҳамиша юксак даражада бўлган эмас, унинг ҳозирги савияси ва аҳволи ҳам порлоқ саҳифани ташкил қилмайди.

1. Редакцияда муҳаррирнинг буткул хато бир йўриғи ҳукм суради. Бу йўриққа журналга материал уюштиришда «ҳаммадан муҳими факт топиш», «факт бўлса ёзиш

ҳеч нарса эмас». Бу йўриқ сатиранинг хусусиятини, таъсир кучини мутлақо инкор қилади. Шунинг учун «Муштум»да босилган материалларнинг кўпчилигини сатирик жозиба ва кучдан маҳрум бўлган фактлар ташкил қилади. Бу материаллар зикр қилинган хатолар, камчиликлар, жинойтларни илдизи билан қўпориш воситаси бўлиб эмас, жазо ва тергов органларига иш очиш учун асос бўлибгина хизмат қилади холос.

Мен журналнинг бир ярим йиллик сонларини кўздан кечирган вақтимда бир нарса диққатимни тортди. «Муштум» ҳар сониди жуда кўп одамни «уриб чиқади». Масалан: журналнинг 60-йилдаги 21-сониди 29 граждани «урилган». 7 аёл маҳалласидагина эмас, балки бутун шаҳарда хижолатга қўйилади. Хижолатга қолган аёллар жабрдийда бўлиб, ҳаммаси бир фосиқ эрнинг домига тушган, алданган, бошига фалокат келган, бу фалокатни мумкин қадар эл-юртдан сир тутишга ҳаракат қилган аёллардир. Бу аёлларнинг номигина эмас, шаҳри, маҳалласи, баъзан уйининг номеригача кўрсатилади. Натижада жабр кўрган аёл жинойткор эркак билан баробар маънавий жазо тортади.

Журналнинг 61-йилги 7-сониди 34 киши «урилган» ва 6 аёл хижолатга қўйилган. Бу аёлларнинг ёнига баъзан болалар ҳам қўшилади, уларнинг ҳам номлари айтилиб, унинг кўксига умрбод доғ солинади.

Одамларнинг номлари зикр қилинган материалларнинг кўпчилиги мутлақо кулги эмас, буларнинг баъзилари ҳатто ҳақорат даражасига бориб етади. Ҳолбуки, сатирик журналнинг қуроли кулги бўлиши, унинг кулгисига қолган киши шу материал асосида тергов идораларининг иш очишидан, қўрқувидан ҳам кўра кўпроқ маънавий азоб чекиши, эл-юрт ичида бош кўтаролмай қолиши, ўзи ҳақида айтилган ўткир сўз зарбидан узоқ вақт ўнгарилмаслиги керак.

Бу жиҳатдан «Крокодил» журналидан ўрнак олиш керак. Бу журнал аввало бўлар-бўлмасга одамларнинг номини айта бермайди, ундан кейин одамларни категорияларга бўлиб «уради»: бировдан ўпкалаб, бировни таъна қилиб, бировни туртиб, бировни уялтириб, бировни шарманда қилиб кулади ва «Крокодил»нинг қўли теккан кишиларнинг асосий кўпчилиги лат емайди.

2. «Муштум» фактларга ўралашиб қолиб, шу доирадан ташқарига чиқолмайди. Журналда фельетон, памфлет сингари умумлашма материаллар йўқ ҳисоби. Журнал халқ ижодиётига юзланиб аския, латифадан фойдаланишга уринади, лекин афандиларнинг деярли ҳаммаси тутуруқсиз, аскиялар эса ўлардай суюқ. Босилиб чиққан аскияларнинг деярли ҳаммаси зўрма-зўраки, мақсад маъносиз сўз ўйини ёки «ҳозиржавоблик»дан иборат. Маъно киргизилган аскиялар кулгидан, «кулгиси бор» аскиялар маънодан маҳрумдир.

Журнал қандай фактларни умумлаштиришга ва қандай фактларни умумлаштирмаслик кераклигига яхши эътибор қилмайди.

Колхоз фермаси мудирлари орасида ҳаром одамлар ҳам бор, бунга ҳеч ким шубҳа қилмайди, лекин «Муштум» буни шу қадар умумлаштиради, бу ҳақда шу қадар кўп материал ва карикатуралар берадики, ферма мудир деганда кишининг кўз олдига туғма ўғри келади. Колхоз раислари, «бошлиқ»лар ҳақида ҳам «Муштум» ўқувчида ҳатто тасаввур қолдиради.

Фактни умумлаштиришдаги фаросатсизлик баъзан ўқувчининг ғазабини келтиради. Масалан: бир врач газетада ичкиликка қарши мақола ёзади ва шу мақоланинг гонорарини олиб ўртоғига ўлгудай ичкилик ичиради!

Бу умумлашмадан кимга қанчалик фойда чиқар экан?

3. «Муштум» туғилган кундан бошлаб динга қарши курашган, бу курашни бўшаштирган вақти жуда кам бўл-

ган. Бу кураш хусусан бизнинг кунларда алоҳида аҳамият касб этган бир вақтда журналнинг бу ишда пассивлашиб кетгани шоёни таажжубдир. Журнал динга қараганда отарчи артистлар ҳақида кўпроқ материал беради. Наники, бармоқ билан санарли миқдордаги артистларнинг «отар»га юриши жамият учун диндан кўра каттароқ фалокат бўлса!

4. Журнал баъзан нима деяётганини ўзи яхши билмайди.

Докторлар тузатолмаган бир касалликни (семизлик) табиб тузатади. Тушуниб бўлмайди: журнал табибни фош қилаётиптими, уни пропаганда қилаётиптими?

Бир карикатурада деҳқон-консерватор кетмонга қараб хитоб қилади: «Ўнгинам, сенга бензин ҳам, запас қисм ҳам керак бўлмасди, сендан қандай ажраламан!» дейди.

Бунда консерватор танқид қилинаётиптими, кетмон мақталаётиптими?

Биров сигирга айтади: «О муғомбир-э, оч қолсанг маърашни биласану, дардингни айтмайсан-а!»

Бунинг маъноси нима?

Журналда бунақа маъносиз ва маъноли бўлган тақдирда ҳам ҳеч ким кулмайдиган материаллар, карикатуралар кўп босилади.

5. Тил маданияти учун кураш ҳам «Муштум»нинг вазифаларидан биридир, бироқ журнал бу борада кураш олиб боришда ожиз, чунки унинг ўзи маданиятсиз. Нотўғри ишлатилган сўзлар, иборалар, бузуқ жумлалар, тилдаги қашшоқлик аломатларини журналнинг ҳар саҳифасидан кўплаб топиш мумкин.

6. Редакцияда малакали кучлар оз бўлгани, тажрибали сатирикларни журнал ўз атрофига тўпловмагани учун талантли ёшлардан янги кадрлар етиштириш ишини ёмон бир аҳволда дейиш мумкин. Редакция кекса ва моҳир рус рассомларига ўзбек ёш карикатуристларни пайванд қи-

либ, янги карикатуристлар етиштириш ўрнига кўзбўямачилик қилаёттипти. Рус rassomларидан Леушин чизган карикатуралари остига Уста Камол деб, Синецкий Солиев деб, Воробейчиков Валиев деб имзо қўяди.

√ Мен уч ярим йилдан бери редколлегия аъзосиман, лекин бирон мартаба редколлегия мажлисига чақирилганим йўқ. Шу муддат ичида кўриб фикримни айтиш учун менга фақат битта материал юборилди.

16 июль, 1961 йил,

Ўқиниб қолди
хес на гаи
сигил на гаи!

ТАҲСИНГА ЛОЙИҚ АДИБ

Темир оқим» совет воқелиги ҳақида дастлаб ўқиган китобларимдан биридир.

Бу китоб ёзилган вақтларда мамлакат ҳануз қонга қоришиб ётган култепа, Совет Ватани бир қўли билан ўлимга қарши, бир қўли билан янги ҳаёт учун курашмоқда эди. Шу шароитда бир ҳарбий қисм тимсолида янги ҳаёт оқимининг азаматини, гўзаллигини кўрсатиш унчамунча ёзувчи удда қиладиган иш эмас эди.

А. С. Серафимович мана шундай ишни уддалаган, таҳсинга сазовор зўр адиб эди.

15 январь, 1963 йил. «Ўзбекистон маданияти».

ТАРЖИМАЧИЛИК ТАШВИШЛАРИ

Адабиётчиларнинг бадий таржима масалаларига бўлган қизиқишининг чеки йўқ (бунинг сабаблари равшан, деб ўйлайман). Матбуот саҳифаларида таржима масалаларига бағишланган диққатга сазовор ҳар бир чиқиш жонли мунозараларга сабаб бўлмоқда.

Н. Чуковскийнинг ўтган йилнинг охирларида «Литературная газета»да чиққан «Ўнинчи санъат илоҳаси» деб аталган мақоласи мазмундорлиги, таржима ишларининг аҳволи тўғрисида қайғуриб ёзилганлиги билан мени хурсанд қилди, айни чоқда унда кўтарилган айрим ғоят муҳим, лекин эътирозли мулоҳазалар билан баҳс қилиш фикрини уйғотди.

Ҳа, Н. Чуковский таржима санъатини сеҳргарлик деб атаганда, ҳақ. Лекин, деб давом этади у, агар таржима сўзларнинг маъносинигина эмас, улар ифодалаган энг нозик туйғулар ва кечинмаларни ҳам етказиб беролсагина, чинакам сеҳргарлик бўлиб ҳисобланади. Ҳа, ҳар бир йирик санъаткор миллий маданиятни жаҳон адабиётининг дурдоналари билан бойитишга ўзининг бутун куч-қувватини сарфлаши керак. Бадий таржима ёзувчининг ўзи учун ҳам катта маҳорат мактаби бўлади. Буларнинг бари тўғри гаплар.

Мен Н. Чуковскийнинг: «Адабий танқидчилар муаллифлар ҳақида гапиришади-ю, таржимонга келганда миқ этишмайди, ваҳолонки, улар таржима тўғри ва яхши бўлган чоғдагина муаллиф ҳақида мулоҳаза юритишлари мумкин», деган фикрларини ҳам тўла қувватлайман.

Узоққа бориб ўтирмай бизнинг бадий адабиёт нашриётимизни олиб кўрайлик. Нашриёт таржимонининг фамилиясидан уялгандай бўлиб, уни китобхоннинг кўзидан йироқроққа яширади, кўп маҳалларда эса таржимоннинг номи китобнинг охирида техредактор ва корректор билан ёнма-ён қўйилади. Ўтган йили Тожикистон нашриёти менинг ҳикоялар тўпламимни чиқарди. Ноширлар таржимоннинг номини ҳатто китобнинг охирида ҳам кўрсатмай, олиб ташлаганлар. Китоб босилиб чиққандан кейингина уялишган шекилли, таржимоннинг номи муқованинг иккинчи бетига қўлда ёзиб қўйилди.

Республикамизда яна шунақа ишлар ҳам бўлиб турадики, агар биронта адабиёт атрофида ўралашиб юрган «ишбилармон»ларга моддий ёрдам бериш зарурати туғилса, унга дарҳол таржима тутқизадилар. Шундай қилиб, таржимонлар сафига тасодифий кишилар кириб қолади.

Мана шунинг учун ҳам мен Н. Чуковскийнинг куюниб айтган гапларига қўшиламан. Лекин у баҳсга берилиб кетиб шундай фикрларни ҳам ўртага ташлайдики, булар назаримда таржимачиликни яхшилашга ёрдам бермайди.

Айтайлик, у: «Мен уни (подстрочникни А. Қ.) рус тилида жуда ҳам хунук жаранглайдиган «индстрочникист» сўзини келтириб чиқарганининг ўзи учунгина ёмон кўраман. Бўлар-бўлмас товушларнинг йиғиндисидан иборат бўлган бу сўз менга нимаси биландир «компрачикос» сўзини эслатади. Бу сўзларнинг ўзида ҳам аллақандай ўхшашлик бор — «компрачикос»лар одамларнинг юзларини бадбашара қилиб ташлаганлари каби подстрочникчилар романлар, қиссалар, ҳикояларни бузадилар». Бу сўзлар-

дан юқорироқда у ёзади: «Бу ўринда мен шеърий таржималарда подстрочникнинг ролига тўхталиб ўтирмайман...

В. А. Жуковский грек тилини билмай туриб, подстрочникдан «Одиссея»ни таржима қилди, унинг таржимаси ҳамон эскиргани йўқ... Лекин подстрочникдан романни таржима қилиб бўлмайди. Романнинг подстрочниги — оригиналга томон очилган ойна эмас, ўтиб бўлмас девордир. Бу деворнинг орқа томонида нима борлиги номаълум».

Қонуний бир савол туғилади. Нега энди ўтган асрда В. А. Жуковский «Одиссея»ни таржима қилибди-ю, ва ҳозирда С. Липкин, Л. Пеньковский сингари шоирлар ҳам подстрочникдан миллий шеъриятларнинг энг яхши намуналарини таржима қилаётганлари ҳолда, нега энди гап прозага тақалганда подстрочник «ўтиб бўлмас девор»га айланади? Нима учун шеъриятда ҳар қандай подстрочник оригинални яхши таржима қилиш имконини беради-ю, прозада ҳар қандай подстрочникчи «компрачикос» бўлиб қолади?

Н. Чуковский бу саволга жавоб бериб ўтгандай бўлади: «Афтидан, шеър таржимасида таржимоннинг чет тилини билиши эмас, рус шеърини гоят нозик тушуниши ҳал қилувчи роль ўйнайди».

Лекин бундай жавоб кишини қаноатлантирмайди албатта.

Подстрочникни электр симига ўхшатиш мумкин. Сим қандай металлдан қилинганига қараб электр токини ҳам ҳар хил ўтказади. Худди шунга ўхшаш подстрочник ҳам уни ким ва қандай қилганлигига қараб, асл нусханинг мазмунини ёмон, ўрта, яхши ёки аъло даражада бериши мумкин. Мана шунинг учун ҳам ёмон подстрочник шеърий асарни чиройли қилиб беролмаганидай, яхши подстрочник ҳам романга путур етказиши мумкин эмас. Яна такрор айтаманки, гап подстрочникдагина эмас, балки уни ким ва

қандай қилганида ҳамдир. Муваффақият ёлғиз подстрочникка боғлиқ бўлмаганидай, айни чоқда у кимга — чинакам санъаткоргами ёки оддий ҳунарманд қўлига тушадими, шунга ҳам боғлиқдир.

Назаримда, Н. Чуковский подстрочник хусусида ғоят ижирғаниб гапиради. «Подстрочникчи» «романни шошапиша жуда ҳам ғализ қилиб рус тилига кўчиради: ҳатто оддий грамматик қоидаларга амал қилинмаганлигини кўриб, сочинг тикка бўлиб кетади...»

Лекин бу ерда гап подстрочник ҳақида эмас, «подстрочникчи» ҳақида кетяпти-ку? Нега энди оддий бир «косиб»нинг айбини умуман подстрочникнинг устига ағдариш керак экан? Айни чоқда умумий гапларни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, амалий ишга ўтадиган бўлсак, бадий таржималарни тайёрлашда подстрочник ва унинг роли ҳақидаги гаплар бутунлай бошқача оҳанг касб этади.

Биз кўп миллатли, кўп тилли мамлакатмиз. Бизда ҳамма миллатлар тенг ҳуқуқли, уларнинг иттифоққа кенг танилган ўз маданиятлари, адабиётлари бор.

Шундай экан, рус адабиётида ҳамма катта-кичик қардош халқлар адабиётларини асл нусхаларидан таржима қилувчи жуда кўп кенг маълумотли, истеъдодли таржимонлар етишиб чиқишини қўл қовуштириб кутиб ўтириш тўғри бўладими? Шунча таржимонлар етишиб чиқса нур устига нур бўларди, албатта. Лекин ҳозирда биз уларга эга эмасмиз. Шунинг учун ҳам биз ҳозирда подстрочникдан воз кечолмаймиз, шунинг учун ҳам биз фақат шеърят бобидагина эмас, проза ва драматургияда ҳам подстрочникдан фойдаланаверишимиз зарур. Ҳамма қардош адабиётларни рус тилига ёки бошқа тилларга фақат асл нусхадан таржима қилиш мумкин дейладиган бўлса, у ҳолда бу амалда адабиётларнинг бутуниттифоқ китобхоналарига бўлган табиий интилишини сунъий равишда чеклаш билан баравардир.

Яна назаримда, Н. Чуковскийнинг «Мопассанни рус тилидан таржима қилиш Лев Толстойни озарбайжон тилидан таржима қилишдек ақлга сиғмаган ҳодисадир», деган фикрлари бизнинг шароитимизга мутлақо тўғри келмайди...

Ҳавойи гапларни гапириб ўтирмайлик! Агарда биз кўп миллий республикаларда ҳамма ёзувчиларни ва адабиёт мухлисларини тилларни ўрганишга, чет эл адабиётларини ҳамда қардош халқлар адабиётларини таржима қилишга сафарбар қилган чоғимизда ҳам асл нусхалардан таржима қилиш ишини тўла йўлга қўя олмаган бўлардик. Биз доим асл нусханинг ўзидан таржима қила биладиган таржимон бўлса деймиз. Лекин бундай таржимонлар бизда ҳозирча у қадар кўп эмас. Нега энди биз миллий адабиётларни рус тили орқали олаётган завқи, қувончидан маҳрум қилишимиз керак?

Лопе де Вега, Мольер, Шекспир, Гольдони асарлари сахналаримиздан тушмай ўйналади; китобхонларимиз В. Гюго, Р. Тагор, Ж. Верн, Ж. Лондон, Э. Золя, Лу Синь, Г. Флобер, Р. Роллан, Т. Драйзер, Э. Хэмингуэй, Ю. Фучик асарларини ўз она тилларида ўқимоқдалар. Буларнинг барчаси ўзбек тилига рус тилидан таржима қилинган.

Грек ёзувчиси Костос Франческо ўзбек ёзувчисининг китобини таржима қилмоқда. Наҳотки биз унинг бу олижаноб ишини «ақлга тўғри келмайдиган ҳодиса» деб баҳоласак? Ахир у асл нусхадан ёки лоақал русчадан эмас, француз тилидан ағдармоқда-ку!

Назаримда, ҳозирги кунда подстрочникдан ва иккинчи тил орқали таржима қилишдан воз кечишни талаб қилиш партияимизнинг янги Программасида қўйилган мамлакатимизда миллий маданиятлар ва адабиётларни яқинлаштириш асосий вазифасига хизмат қилмайди. Биз бу ишда таржима ишларини ҳар томонлама кенгайтиришимиз, ай-

ни вақтда асл нусха билан иш кўрувчи таржимонлар сафини оширишимиз зарур.

Кўп миллатли мамлакатимизда мавжуд шароитга кўра таржима қилиш иши ғоят масъулиятли эканлигини назарда тутиб, биз подстрочникдан юз ўгирмаслигимиз, подстрочник ҳам ҳар турли бўлишини унутмаслигимиз лозим».

17 март, 1962 йил. «Литературная газета».

ШИЖОАТ ҲАҚИДА

(Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зеҳнига боғлиқдир. Санъат асарида яхшини яхши деб одамларга ибрат қилиш, ёмонни ёмон деб одамларни ундан жиркантириш учун шижоат керак бўлса, шижоат ҳалолликни талаб қилади. Шунингдек, шижоатсиз ҳалолликнинг ўзи ўлик сармоядир. ♪

Езда Фарғона водийсининг Бағдод райони марказидаги китобхонлар йигирма чоғли ёзувчини ном-баъном айтиб, учрашувга таклиф қилишди. Учрашувдан кейин колхозларда адабий суҳбатлар ўтказдик, далаларни кездик. Бир колхоз даласида ғалати боғча-яслини кўриб қолдим. Бу «тарбия ўчоғи» каттакон тут остига жойланган бўлиб, ерга палос маъносида эски брезент тўшалган, тевааракка бир қанча беланчак тортилган. Боғча-яслининг бутун жиҳози шундан иборат. На стол, на стул, на ўйинчоқ... Бунинг устига болалар ўзи тарбияга муҳтож бир аёлнинг қўлига топширилган. Орамизда бу ҳолдан ғазабланмаган одам қолмади. «Тарбия ўчоғи» манзарасини ҳар тарафдан суратга олдик. Бизни кузатиб юрган колхоз

райси, район раҳбар ходими «тарбия ўчоғи»ни сезмаслик учун ўзларини четга олишди. Барибир икковини таънадашномларга кўмиб ташладик.

Яна бир гуруҳ ёзувчиларимиз Мирзачўлнинг Гулистон районидаги бир колхозда ясли-боғчага яқин ерга ҳар хил дори тўкиб қўйилганини кўриб, бутун республикани бошларига кўтариб шовқин солишди.

Биз бояги «тарбия ўчоғи» хусусида унақа қаттиқ шовқин солмадик, ҳатто оддий бир фельетон ҳам ёзмадик, чунки сурат олинаётган вақтда раис билан раҳбар ходимнинг ўзини чеккага олгани — уялгани, икковига берган дашномимиз етарли, деб ўйладик. Ҳақиқатан, кейин келган хабарларга қараганда, район ҳукумати ясли-боғчаларни яхшилаш ҳақида талай чоралар кўриштипти.

Орадан кўп ўтмай ҳамроҳларимиздан бир шоир ҳаманинг ғазабини келтирган ўша «тарбия ўчоғи»дан илҳомланиб — ийиб, «Колхоз яслисида» сарлавҳали бир сонет ёзиб марказий газетада бостирди.

Биз дашном берган, биздан кейин эҳтимол жавобгарликка тортилган ва уятга қолган раҳбар ходим бу сонетни ўқиб нима деди экан? Раиснинг бу қилмиши бирон мажлисга солинган, ҳамма уни бир оғиздан қоралаган бўлса ҳам ажаб эмас. «Сонет» тўғрисида шу мажлиснинг қатнашчилари нима деди экан?

Улуғ Навоий ҳақ-ҳаққониятга келганда, вазирлик либосини ечиб ташлаб «қора халқ» қучоғига отилган, Фурқат ёлғончилик уяси бўлмиш бойларнинг юзига «туф»деб шеър ёзган, Чехов билан Короленко ҳаққониятсизликка қарши норозилик юзасидан академик унвонидан воз кечган эди-ку! Короленко ўзи маҳбус бўлгани ҳолда, чор ҳукуматининг бутун бир халққа зулм ўтказаетгани тўғрисида баланд товуш билан қичқирган, А. М. Шолохов ноҳақ халқ душмани унвони тақилган кишиларни ҳимоя

қилган эди-ку! Буларнинг ҳаммаси маъкур ёзувчиларнинг гражданлик шижоати талант кучидан кам бўлмаганини кўрсатмайдими?

Шолохов ва Вурғун, Полевой ва Лацис, Шчипачёв ва Абашидзе, Симонов ва Аvezов, Твардовский ва Гамзатов, Антокольский ва Бровка, Прокофьев ва Капутикян, Погодин ва Корнейчук, Федин ва Ойбек сингари юзлаб ёзувчиларнинг минглаб асарлари рус адабиёти қуёш ва замин бўлиб кўкартирган миллий адабиётларнинг жаҳон доирасига чиқиб олганлиги шуни кўрсатади.

Марказий газеталаримизнинг бирида бир қанча ҳикоялар босилиб чиқди. Буларнинг бирида кўчадан ўтиб кетаётган бир киши ариққа йиқилиб тушган болани кўриб қолади-ю, онасига топширади; бирида трамвайга тушиб билет олмаган бир чол эртасига иккита билет олади. Биринчиси бепарво ота-онага таъна ва бошқа ота-оналарни огоҳлантириш мақомидаги бир хабар, совет кишисининг характериға хос воқеа эмас, чунки «онгли совет кишиси» ўрнида онгсиз бир гўдак бўлганда ҳам, дод солиб ёрдамга одам чақирар, боланинг жонига ора кирар эди. Иккинчи ҳикоянинг эса хабар бўлгудай ҳам ҳоли йўқ, чунки кондукторсиз трамвайлар, троллейбуслар, сотувчисиз магазинлар, будкалар, ҳатто кассирсиз кассалар мавжуд бўлган бир шаҳарда чолнинг бу қилмиши диққатга сазовор ҳодиса эмас.

Маълумки, совет кишисининг қиёфаси, унинг энг яхши хислатлари айрим шахслар томонидан ишончсизлик, шубҳа остига кўмила бошлаган шароитда одамнинг одамга ишончини, анчайин бир одамгарчилигини кўрсатадиган анчайин бирон ҳодиса катта воқеа бўлиб кўринар эди. Эсимда бор, қишлоқдан шаҳарга келган бир киши бировдан фалон кўчани сўрайди. У одам келгиндини эргаштириб бориб ўша кўчани кўрсатиб қўяди. Шу ҳодиса «совет кишисининг қиёфасини кўрсатадиган воқеа» сифатида га-

зета саҳифасидан ярим подвал жой олган эди. Ҳозир бунақа гаплар, юқорида айтилган ҳикоялар ҳаётимизни билмаган одамларда кўнгилсиз таассурот қолдиради, билган одамлар кўзида эса ёзувчини кулгига қўяди, унинг ҳаёт сиртида сирғаниб юрганлигини, ҳаётга чуқурроқ қарагани шижоат қила олмаганини, кўриш, пайқаш, таҳлил қилишдан кўра уйдирмачиликни хавфсизроқ машғулот ҳисоблаганини кўрсатади.

← Ҳаётимизнинг айрим пайтларида иллатлар ҳақида минг мулоҳаза билан айтилган баъзи бир камчиликлар ҳам «типик эмас», «сиёсий хато», «душман тегирмонига сув қуйиш», «туҳмат» ва ҳоказо ҳисобланар эди. Бу ҳол ўтмиш сарқитларининг яшашига, ҳатто урчишига қулай шароит туғдириб берган эди. Ҳозирги даврда ҳаётимизга доғ соладиган ўтмиш сарқитлари — худбинлик, ҳаромхўрлик, мансабпарастлик ва бошқа иллатларга қарши курашни биздан коммунизм қурувчиларининг ахлоқ кодекси талаб қилаёттипти.

Лекин биз иллатларга қарши курашар эканмиз, бир томондан, иллатни баҳона қилиб ҳаётимизни қоралашга уринадиган кишиларга йўл бермаслигимиз, аввалда димиқиб қолган ва энди очиқ ҳавода хурсандлигидан ўйноқлаб «полиэни бузадиган» кишиларни танқид қилишимиз, иккинчи томондан иллатларга қарши курашда бизга халал берадиган кишиларга зарба беришимиз керак.

«Новий мир» журналининг 12-сонида босилган Александр Яшиннинг «Вологодская свадьба»си менда кўнгилсиз таассурот қолдирди. Тўғри, мен рус қишлоғи, рус қишлоқ ҳаётини билмайман, шунинг учун Александр Яшинга айб тақолмайман. Лекин шуни айтаманки, «Вологодская свадьба»нинг аллақайси сатрлари орасидан Чеховнинг «мужиклари» мўралаб турипти. Яшин қаерда табассум, қаерда истеҳзо билан гапирганини тезда пай-

қаб бўлмайди. Рус колхозчилари ўзбек колхозчиларидан қолоқроқ эканига унча ишонгим келмайди.

Адабий ваҳимачиликдан ҳануз қутулмаган шубҳа бандалари тухумдан тук қидиради, майдонга келган ҳар бир асарни тирноқлаб, ҳидлаб, иложи бўлса ёзувчининг бошига чертиб кўришни, булардан албатта нуқсон топишни, лоақал асарни шубҳа остида қолдирадиган ҳар хил имо-ишоралар қилишни, чала-ярим гаплар айтиб, миш-мишларга озиқ беришни ўзининг касби ҳисоблайди. Бу хилдаги шубҳа бандалари учун ёзувчи уларнинг ҳукмини кутиб қора курсида ўтирган гуноҳкор: китобхон, томошабин эса боғча ёшидаги болалар!..

Саҳнада порахўр пора бераётган одамни алдаш учун: «Мен порадан ҳазар қиламан, поранинг юзи қурсин», дейди. Шубҳа бандаси шу ерда ҳозир: «Сўз пул тўғрисида кетаётпти, пулда бизнинг гербимиз бор-ку, «юзи қурсин» деган гапни томошабин қандоқ тушунади!»

Саҳнада мачитнинг имоми маст бўлиб учиб ётипти, унинг ўйнаши киради. Шу пайт мачитдан азон товуши эшитилади-ю, фиқ-фужур кейинга қолади. Шубҳа бандаси бу ерда ҳам ҳозир: «Динга қарши курашаётган вақтимизда саҳнадан азон айтилиши қандоқ бўлади?»

Сўз пул ҳақида эмас, порз ҳақида кетаётгани, одамларни бутхонанинг жоми христиан, азон мусулмон қилмагани билан буларнинг иши йўқ! Баъзан буларни ҳимоя қиладиган одамлар ҳам топилади: «Бу одам сенинг ғамингни еяётпти, ҳар бир икир-чикирга ёпишиб хархаша қиладиган кишилар ҳам топилади», дейишади. Ажабо, ўша «ҳар бир икир-чикирга ёпишиб хархаша қиладиган» шубҳа бандаларини адабий, сиёсий ҳаётимиздан супуриб ташлаш ўрнига нима учун ёзувчини ўшаларга мослаштириш керак экан! ✓

Бу тоифа одамларга бирон мансаб тегишидан оллоҳнинг ўзи сақласин!

Партиямизнинг кейинги уч съезди, партия марказқўмининг талай тадбирлари ҳаётимизнинг ҳавосини тозартирди. Энди адабиётимизнинг муҳим вазифаси иллатни одамларнинг дилидан, ақлидан қувиб чиқаришда партия-мизга ёрдам беришдан иборатдир.

1963 йил.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»НИНГ САВОЛЛАРИГА ЖАВОБЛАР

1. 1962 йил менинг адабий фаолиятимда қандай йил бўлганлигини китобхон яхшироқ билади.

Ёзувчи ўз ижодий ишидан ҳеч қачон қаноат ҳосил қилмайди, қаноат ҳосил қилган куни, менимча, ёмон қариган лақма чолга айланади...

Назаримда, бу йил менинг учун энг муҳим ҳодиса шу бўлди: жамиятимизни қуртдай кемираётган порахўрликнинг чипқон азобидан вужудим қақшаб келаётган эди. «Тобутдан товуш» қўзгатган қаҳқаҳани, «думи босилган» кимсаларнинг гингшиётганини эшитиб, кўзим бир оз очилгандай бўлди.

Бутун адабиётимиз учун энг муҳим ҳодиса — кўп ёзувчиларимиз, айниқса ёшларнинг асар ёзишдан кўра ижод қилишга яна ҳам кўпроқ интилаётганлигидир. Ҳар бир асар ижод бўлавермаганлигини кўзда тутганда, бу жуда муҳим ҳодиса.

2. Китобхон илгарилар нима қўлига тушса ўқийверар эди, кейинги йилларда китобни танлаб ўқийдиган бўлди, ҳозир ёмон китобларимиздан баъзан ичида, баъзан мийиғида куладиган бўлипти, бундан кейин барала қаҳқаҳа урса ажаб эмас.

3. Ҳамкасбларим сўнгги йилларда кўтарган масала-

ларнинг ҳаммаси ҳам муҳим, номуҳим масала ёзувчининг диққатини тортмайди, унга илҳом бермайди, демак, адабий асарга мавзу бўла олмайди. Мен, «майда», «йирик» мавзу деган гапни тан олмайман. Наинки, пахта учун кураш «йирик»у бола тарбияси ёки оила «кичик» мавзу бўлса!

4. Янги йилга режам — орзу: халқнинг кўнглидаги бирон гапни, тилининг учида турган гапни топиб айтсам.

1963 йил.

САНЪАТ АСАРИНИНГ ҚАНОТИ

Бир суҳбатда биров санъат асарининг яхши-ёмонлиги ҳар кимнинг диди, таъби, ўша топдаги кайфиятига боғлиқ деб қолди. Сиртдан қаралганда, бунга қарши бир нима деб бўлмайдиганга ўхшайди, лекин ҳақиқатда бу таъриф санъатнинг қалбига ханжар уради, унинг қанотини қайиради.

Санъат асари чақмоқ, мушак, камалак сингари лаҳзани обод қиладиган умри қисқа, мағзи пуч гўзаллик эмас, балки абадиятни безайдиган, умри боқи ва мағзи тўқ гўзалликдир.

Ўттизинчи йилларнинг бошида «Сўнгги кеча» дегак бир фильм кўрган эдим. Бу фильм ўттиз йилдан бери эсимдан чиқмайди, бунга бирдан-бир сабаб фильмдаги қари бир ишчининг аломат образидир.

Инқилоб арафаси. Қуроли қўзғолон кўтарган ишчилар фабрикантни қўлга олиб, мактаб биносига қамашади ва унга бир кекса ишчини қоровул қилиб қўйишади. Икки олам вакилларининг бу учрашувида томошабин ишчи чолдан тахминан шу сўзларни кутади: «Сен текинхўр, йиллар давомида биз ишчиларнинг қонимизни сўриб келдинг, энди салтанатинг тугади, биз сен яратган оламга ўт қўямиз».

Бу ҳақ гап, бироқ ишчи бунақа гапларнинг яқинига ҳам бормайди, аксинча, шундай одамнинг тепасида милтиқ кўтариб турганидан хижолат, унга яқинроқ боргиси, умрида аҳтимол кўрмаган, кўрган бўлса ҳам узоқдан қорасига кўзи тушган одамини яқиндан кўргиси, иложи бўлса, бой рўйхуш берса у билан бирпасгина гаплашиб ўтиргиси келади. Бунга унинг қўлидаги милтиқ, қоровуллик бурчи эмас, бойнинг салобати халал беради. Бой тилёғламачилик қилиб сўз қотганда, чол одам қаторига кириб қолгани, шундай одам сўз қотадиган бўлиб қолганига гердайиб ўзини йўқотади, бой бундан фойдаланиб: «Ҳаммамиз бир одаммиз-ку, мени кўйиб юбора қол», деганидагина ўзига келади, бурчини эслайди ва қаршисида душмани турганини кўриб, унга инқилобнинг содиқ солдати бўлиб қарайди. Бу инсоннинг қалбига чуқур қўл солиб, заргарнинг сабри ҳафсаласи-ю, наққошнинг ҳунари билан оро берилган образдирки, бунақа асарнинг қаноти бўлиб уни замондан-замонга, макондан-маконга парвоз қилдиради.

Бизнинг кинематографиямизнинг гўдаклик чоқларидаги асарлари, табиий, мана шу қанотдан ёлчиган эмас эди. шунинг учун бу асарлар узоқ парвоз қилолмади.

Лекин бу санъатимиз ҳозир ўсмирлик чоғидаёқ қудратли қанот пайдо қилаёттипти. Деярли ҳамма картиналаримиз иттифоқ доирасига парвоз қилаётгани, бир қанча картиналаримиз чет эл саҳнасига чиққанлиги шуни кўрсатади.

Янгидан-янги фильмларимиз қудратли қанотини ёзаёттипти, булар жаҳонни айланиб чиқишига аминман.

1964 йил.

УЛУҒ ҲИНДИ

Улуғ адиб, улуғ шоир, драматург, ҳикоянавис Рабиндранат Тагорнинг ҳинд адабиёти тараққиётида хизмати катта.

Тагор эски Бенгал поэзиясининг лирик шакллари такомиллаштирди, унга жило берди, бу шаклнинг аломат намуналарини яратди.

Тагор бенгал адабиётига Европа адабиётининг қудратли шакллари олиб кирди, ўрнатди, мустақамлади, унинг романлари бенгал адабиётидагина эмас, умуман, ҳинд адабиётида янгилик, тараққиёт босқичи бўлди.

Тагор бенгал адабий тилини жонли тилга, бенгал адабиётини оммага яқинлаштирди.

Улуғ санъаткор, улуғ киши, улуғ ҳинди адабиётни одам боласининг ғам-кулфатига барҳам бериш, ҳинд тараққиёти ва Ҳиндистон қудратининг ўсиши йўлидаги асосий тўсиқ бўлган кастачиликни ўртадан кўтариб ташлаш, ҳиндини пачоқ ва нотавон қилаётган мустамлакачилик шароитига қарши курашга йўналтирди.

Ҳиндистонда инглиз мустамлакачиликлари салкам икки юз йил ҳукмрон бўлди, салкам икки юз йил мамлакатни ғорат қилди. Мустамлакачилик фақат мамлакатни ғорат қилмайди, ундан ҳам ёмонроғи — одамларни,

халқни руҳан ғорат қилади, шундай қиладики, қул ҳаёти-ни кечираётган, инсонга номуносиб ҳаёт кечираётган одам-да шу ҳаётга қарши норозилик, исён руҳи буткул сўнади. Ҳиндистонга борган киши ҳатто ҳозир ҳам миллион-мил-лион одамлар кўчада туғилиб, кўчада оламдан ўтаётган-лигидан ҳам кўра уларда шу ҳаётга қарши норозилик руҳи бўлмаганига кўпроқ ҳайратда қолади. Бу ёмон! Урушда вайрон бўлган иморатни тиклаш осон, лекин мус-тамлакачилик қўл-оёғини боғлаб, тақдир ҳукмига топшир-ган одамни бу фалокатдан халос қилиш қийинроқ!

Уша вақтларда ҳинд зиёлилари орасида пайдо бўлган ҳар хил оқимлар, жумладан, муҳтож киши муҳтожлигини ўзи сезмаса муҳтож эмас деган ақидани олға сургувчилар, сиёсий кураш ўрнига турли ислоҳотлар ўтказиш йўлини тутганлар мана шунинг оқибати бўлиб майдонга келган эди.

Тагор ҳикояларида мустамлакачилик ҳукмдорларидан, бенгал мансабдорларидан кулади, инглиз ҳукмдорлари-нинг золимлигини кўрсатиб беради. «Гора» романининг марказида эса, Ҳиндистонни мустамлака тузумига қарши оёқлантириш қасдига тушган оташин ватанпарвар образи туради.

Жаҳонда қўзғалган озодлик насими Тагор юртида ҳам елиб қолди. Ҳинд халқи уйғониб, мустамлака тарти-бини Ҳиндистонга қайтармаслик учунгина эмас, бу мало-матли маразни ер юзидан буткул кўтариб ташлаш, яъни урушга қарши тинчлик учун курашаётипти. Бу курашда Тагор бутун ҳинд халқи билан бирга, ҳинд зиёлилари би-лан қўлни-қўлга бериб ҳамкорлик қилаётипти.

Биз бугун, ватанпарвар улуғ ҳинди Рабиндранат Та-горнинг туғилганига 100 йил тўлган кунда, буюк дўсти-миз ҳинд халқига, унинг зиёлиларига бу курашда ғалаба устига ғалаба тилаймиз.

1964 йил.

(Жўн нарсаларни билиб олишга мураккаб йўл билан эришади киши.

Кўплар қатори мен ҳам ўз тажрибаларим, шахсий таассуротлар адабий асар учун энг қимматли материал эканини тушуниб олгунимча «ёзувчилик»да кўп сарсон бўлганман. Буни билиб олганимдан кейин болалик чоғимда кўрганим одамлар, ёшлигимда содир бўлган воқеа-ҳодисалар кўзимга бошқа тусда кўринди. Вино чуқур ертўлаларда тингани сингари ўтмиш кишининг хотирасида тинади; кишининг ёшликда кўрган-кечирганлари кўп йиллик вино сингари тиниқ ва кучли бўлади. \

Мана шундай ўтмишда кўрган-кечирганларим кўп ҳикояларим ва йирик асарларимдаги эпизодларга асос бўлди.

«Бемор» деган ҳикоямда тасвир этган воқеага ўхшаш ҳодиса тахминан 13-йилда ўз бошимдан кечган эди. Бу вақтда мен беш яшар эдим. Биз Қўқонга яқин Яйпан қишлоғида турар эдик. Онам ғира-шира қоронғи уйда тўлгоқ тутиб ётар, ичкаридан унинг инграган, додлаган товуши эшитилар эди. Яйпан қатта қишлоқ, лекин у вақтда доктор, тиббий ёрдам деган гаплар бировнинг тушига ҳам кирган эмас. Бундай кезларда қўни-қўшнидан бироқ

кекса аёл чақирилар эди. Унинг тажрибали мома бўлиши ҳам шарт эмас, қарилгининг ўзи кифоя эди.

Яйпанда қариндош-уруғимиз йўқ. Дадам қўшни бир кампирни чақириб келди. Кампир келиб уйга кириб кетди. Дадам икковимиз ҳовлида ўтирдик. Эрталабдан бери туз татимаган эдик. Қоронғи тушди. Мени уйқу босди.

Ёнимда ўтирган дадам бирдан ўрнидан турди. Кўзимни очдим. Тепамда бояги қўшни кампир турар эди.

— Қалай?— деди дадам ҳовлиқиб.

— Қийналяпти бечора,— деди кампир ва бир оз жим қолганидан кейин менга ишора қилди.— Ўғлингизга айтинг, аясини дуо қилсин, гўдакнинг дуоси ижобат бўлади.

Дадам энгашиб менинг қулоғимга шивирлади.

— Худоё аямга нажот бергин, дегин! Айт!

Дадам жуда ташвишманд эди. Мен бошимни кўтардим. Осмон тўла юлдуз бўлса ҳам, қоп-қоронғи эди. Юрагимни ваҳима босди. Дадам қистар эди. Йиғламсираб дуо қилдим.

Ҳикояда воқеа бошқачароқ. Бир хотин оғир дардга чалиниб, узоқ ётиб қолади. Эри уни докторга қаратгани қурби етмай, арзон ҳақ оладиган мулла, табиб, қўшнидан нажот кутади, пировардида қўшни кампирнинг «Бегуноҳ гўдакнинг саҳарлари қилган дуоси ижобат бўлади», деган маслаҳати билан иш тутишга мажбур бўлади. У ҳар куни саҳарда тўрт яшар қизчасини уйғотиб дуо ўргатарди. Бемор аёл оғирлашиб бир куни саҳар пайти оламдан ўтади. Эри қизчасини ўлик ёнидан олиб бошқа ёққа ётқизаётганда қизча уйғонади, лекин кўзини очмасдан одатдагича дуо қилади: «Худоё аямди дайдига даво бейгин...» дейди.

Сиртдан қараганда ҳикоя бошимдан кечган ҳодисага унча ўхшамайди. Ҳақиқатан бизнинг хонадонимизда бўлиб ўтган бу воқеа моҳияти эътибори билан ўша давр учун оддий бир ҳодиса эди. Унинг бутун фожиаси ҳам

худди мана шундай қашшоқ, жаҳолатда умр кечирадиган одам учун оддий воқеа эканлигидадир. Бироқ, гап фақат шундан иборат эмас, инсоннинг ҳаёт-мамонт ҳолатини, унинг ниҳоятда оғир турмуш шароитидаги ночор аҳволини, ўлимга маҳкум қилиб қўйилганлигини кўрсатиш талаб қилинар эди.

«Бемор» менинг учун ҳар ҳолда болалигимдаги ўша таассуротлар билан чамбарчас боғлангандир. Мен бу гапни таассуротларни «ўз ичига олганлиги» учунгина эмас, балки ўша таассуротларга асосланганлиги учун ҳам айтаётибман. Мен фактни қайта бичиб тикканимда ҳаёт ҳақиқатига қарши иш қилаётибман деб сира ўйлаган эмасман. Аксинча, ҳикояда ҳаётни ўшандай кўрсатиб тўғри қилган эканман; беш яшарлигимда аямдан ажралиб етим қолишим ўша давр шароитида ҳеч гап эмас экан. Бу жудолик натижасида юз бериши мумкин бўлган бутун даҳшатларни ва бунинг барча оқибатларини энди тушуниб етдим. Даҳшатли манзараларнинг чаласини тасаввур чизиб берди.¹

Менинг отам темирчи эди. Бир жойда муқим туролмай, қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрар эдик. «Бемор»да тасвир этилган воқеадан кейин икки йил ўтгач, Бувайдига кўчдик. «Анор» деган ҳикоям ана шу қишлоқда кўрган кечирганларимдан бири асосида вужудга келган. Ҳикояда тасвир этилган Туробжон бизга қўшни бўлиб, унинг асл

---

¹ Оддий гапни айтганда, ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеалардан бир неча бор худди шу йўл билан фойдаландим. «Минг бир жон» деган ҳикоямда тасвир этилган аёл билан тапиш эдим. Мен уни касалхонада кўрган эдим. У машҳур ўзбек аёли Тўраҳон аянинг қизи Жўраҳон эди. Бу аёл ўн йил дард тортиб, охири вафот этган. Ҳикояда Жўраҳон тузалиб кетади. Мен ҳикояда, аҳгимола, фактга хилоф иш қилгандирман, аммо адолат юзасидан тўғри иш тутдим: ҳикояда бу аёл мислсиз мардлиги, ҳаётга муҳаббати, азоб-уқубатга бардошига яраша «мукофот» олди, холос.

оти Бабар эди. Бирон саводли киши андижонлик буюк лашкарбоши, ажойиб шоир Бобир Мирзониинг хотираси ҳурмати учун унга шундай ном қўйган бўлса керак. Бироқ на Бабарнинг ўзи, на унинг қўшнилари Ҳиндистондек буюк бир мамлакатни ўзига бўйсундирган бу машҳур одам кимлиги, қай вақтда ўтганини, эҳтимол, ҳатто эшитмагандир. Бабар машҳур авлоди Бобирга ўхшамаганидек, унинг қисқа, чексиз забун, бахтсиз ҳаёти ҳам инсон ҳаётига ўхшамас эди. Эҳтимол, унинг бирдан-бир толеи, дунёга келиб кўргани яхши кўрган қизига уйланганлигидир. «Анор»да унинг ана шу энг қувончли кунлари тасвир этилган. Бабарнинг қолган умри қандай ўтганини шундан қиёс қилса бўлади. Унинг ҳаётидаги энг бахтли дақиқаларини ҳам йўқчилик татитмаган: бечора бошқоронғи хотинига энг оддий нарса — иккитагина анор олиб бергани қурби етмайди, чунки бир қадоқ анор фалон пул! Унинг акаси бўлмаса, укаси бўлмаса, ўлиб-тирилиб ишлаб бир ойга оладигани ўн саккиз танга пул!

Туробжон хотинининг ана шу арзимаган талабини ҳам қондиришга ожизлигидан қийналади, алаmidан: «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да!» дейди. Унинг бу гапи хотинининг бағрини тешиб кетади, «Бу ер юткур қандай бало экан! Одамлардай, гулватага, тузга, кесакка бош қоронғи бўлсам-чи!» дейди. Жанжал бўлади. Туробжон кўчага чиқиб кетади ва бойнинг боғига тушиб анор ўғирлаб келади.

Менимча, Туробжон бу ишни қилгани йўқ, зотан, ўғирлик қилиш қўлидан келадими! Лекин, яна писанда қилман, ҳар нечук бу воқеани ичимдан чиқарганим йўқ. Менинг онам ҳам бош қоронғи бўлганини эслайман. Ҳикояда айтилган боғ эсимда бор, бизнинг ҳовлидан анча нарида, Олим саркор деганнинг боғи эди. Мен бу боққа сира кирган эмасман. Лекин хаёлимда аломат бўлиб гавдаланар эди. Гарчи боғнинг атрофи беш пахса девор

билан ўраб олинган, девордай кўкка бўй чўзган тераклардан ўзга ҳеч нарса кўринмаса ҳам, ҳар хил анор, анвойн шафтоли, ўрик борлигини билар эдим. Олим саркор боғидаги уйларни ижарага берар, унда кўк шапка кийган рус инженерлар турар эди.

Менинг болалик ва ёшлик йилларим катта-катта, оғир ва шафқатсиз воқеалар юз бериб турган вақтларга тўғри келди. Қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрганимиз сабабли, мен кўпгина фожиали ҳодисаларни кўрганман, эшитганман.

Ана шундай ҳодисалардан бири 1916 йилда бўлса керак, Бувайди қишлоғида содир бўлган эди. Куппа-кундуз куни юзбоши деган бойнинг уйига босқин бўлди. Юзбошининг ҳовлисини ўн иккита мерган қўриқлайди деб эшитган эдик. Босқинчилар отган ўқ овози, айтган ашулалари эшитилиб турар эди.

Ойда-йилда бир келган
Меҳмонидан айрилмасин...

Эртасига эшитишимизга кўра босқинчилар уйдан бир қути олтин топишибди, уни ҳовлига олиб чиқиб, оёқ-қўли боғлоғлиқ юзбошининг олдига қўйиб, «Еганингча е, қолганини ташиб кетамиз», дейишибди. Юзбоши тилладан ютолганича ютибди, яна бир неча донасини босқинчилар зўрлаб оғзига тикишибди, кейин юзбошини жодида уч бўлиб ўлдиришибди. Улигига керосин сепиб ўт қўйишибди. Мен буни «Қўшчинор чироғлари»да эслаганман.

Бошқа бир воқеа «Кўр кўзнинг очилиши» деган ҳикоямга асос бўлган. Бу воқеа босмачилик даврида, ўн тўққизинчи йиллари Оққўрғон қишлоғида содир бўлган эди. У пайтда биз Бувайдидан ўша қишлоққа кўчиб келган эдик. Воқеа қўрбоши қўнган уйнинг ҳовлисида бўлиб ўтади. Унинг оти эсимда йўқ, унинг Маҳмуд деган ўғли

билан катта мачитдаги мактабда бирга ўқир эдик. Уларнинг ҳовлиси мактаб билан уйимиз ўртасида, шундоққина йўл бўйида эди. 1953 йилда Оққўрғонга бордим. Одамлардан Маҳмудни суриштирдим. Уттизинчи йилларда бир жинояти учун отишга ҳукм қилинган экан.

Ҳақиқатда бўлиб ўтган ўша воқеа ҳикояда тасвирланган воқеага яқин. Аҳмад полвон босмачиларнинг йирик бир одамини ўлдиришда айбланади. Полвон кучли ва уддабурон киши. У қийноқдан ўлар ҳолатга етганига қарамай, ўлим олдида қўрбошининг «дардини олиш йўлини биламан», деб жаллодларни ишонтиради, пайтдан фойдаланиб йигитларга қисқа, лекин алангали нутқ сўзлайди ва қўрбошининг бошини тош билан мажақлайди.

Бунда ўзимдан бир оз қўшганман: аслида бўлган воқеа тўлиқ ва таъсирли бўлса ҳам, унинг маъносини психологик жиҳатдан очиб бериш керак эди. Аҳмад полвон ўз бошини ўлимдан халос қилиш учун қаҳрамонлик кўрсатдимми, ёки бу ишга уни бошқа каттароқ мақсад ҳам ундадимми? Фикримча, ҳикояда бу сўроққа тўғри жавоб топганман, шунга кўра воқеани ривожлантирганман, тўлдириганман: ҳикоянинг сўнги сатрларида йигитлар иккига бўлиниб, ўзаро отишма бошланади.

«Бемор», «Анор», «Кўр кўзнинг очилиши» билан бир қаторда бир қанча бошқа руҳдаги ҳикоялар ҳам ёзганман. Буларни кундалик энг муҳим ҳодисаларнинг ҳажвий «қиёфаси» дейиш мумкин. Буларга қўл урганлигимнинг сабаби, ҳаётда шунга ўхшаш салбий фактларни кўп кўрганлигим, буларнинг типик эканлигига ишонганлигим бўлди. Ҳар қалай бунақа сатирик қиёфаларнинг деярли ҳаммаси муайян прототипдан кўчирилган, лекин, шу билан бирга, уни бошқа ҳаётий персонажларнинг тегишли хислатлари билан ҳам бойитганман.

«Адабиёт муаллими» ҳикояси ёзилганга қадар мен жуда кўп чала савод адабиёт ўқитувчиларини кўрганман.

У вақтларда бунақа ўқитувчилар кўп учрар эди. Рус ва жаҳон классиклари асарларининг таржимаси жуда оз, кўпчилик, хусусан қишлоқдаги китобхон рус тилини чала билар эди, кўп ўқитувчиларнинг маълумоти юзаки хрестоматияларда бериладиган парчалардан нари ўтмас, буни ҳам улар имтиҳонни топшириб диплом олиш зарур бўлганлиги учунгина ўқишар эди. \ Бундай одамларнинг ўз фанларини билмасликларигина эмас, ҳатто тушунмасликларига ҳам таажжубланмаса бўлади. \ Бир куни қариндошларимиздан бири — адабиёт муаллими отпускага келди; кечқурун театрга борди, саҳнада таржима пьеса кетаётган эди, спектаклни кўриб уйга жуда хуноб бўлиб келди: саҳнадагилар ҳаммаси ўрису, ўзбекча гаплашади!

\ Бироқ ҳикоянинг ёзилишига Қурбон Берегин деган танишим айтиб берган бир неча факт туртки бўлди. Берегин Марказий қўмита аппаратида ишлар эди. 1936 йили мактабларда адабиёт ўқитилишини текшириш учун тузилган катта бригадага бош бўлиб Самарқанд областига борган эди. \ У айтиб берган фактлар ҳақиқатан ҳам кулгили эди. Дарсда М. Горькийнинг «Она» романини ўтган бир ўқитувчи ҳеч эсимдан чиқмайди. Комиссия унинг дарсига кирибди. Ўқитувчи марказдан келган комиссияни қойил қолдириш учун роса олиб қочибди, кейин шу дарсда «Она» романини ким ёзганлигини билмагани очилиб қолибди. Берегин бу гапни менга кула-кула айтиб берди. ✓

\ Текшириш натижалари кенг муҳокама қилиниши керак эди, бироқ муҳокама қилинмади шекилли, ҳеч бир гап эшитмадим ва тўпланган фактларнинг биттаси ҳам матбуот қўлига тушмади. Шундан кейин бу ҳақда ҳикоя ёзгим келиб қолди. Берегин айтиб берган ўша ўқитувчи хаёлимдан сира кетмас эди. Мен уни дарсдагина эмас, уйда ҳам кўра бошладим. Унинг қилиқлари, интилишлари, адабиётга қанчалик алоқадор эканлигини ҳам тасав-

вур қилдим. Ҳикоянинг композицияси ўз-ўзидан қолипга тушиб қолди. Фақат Горькийнинг «Она»си ўрнига Чеховнинг «Уйқу истаги»ни олдим. Унинг сабаби, биринчидан, Чехов яратган образлар бутун ақл-ҳушимни чулғаб олганлиги эди.

«Санъаткор» ҳикояси ҳам бир нодон, чала савод артист ҳақида ёзилган. Бу одам санъаткор бўлиш учун товуши бўлса бас, ҳатто саҳнада туриб, айтадиган сўзларнинг маъноси билан ҳам иши йўқ. Маданият таратувчилар ва санъаткорлар орасида бахтга қарши ҳозир ҳам учраб турадиган бу тоифа одамлар кишининг газабини келтиради.

Ҳикоя ўттиз олтинчи йили ёзилган, лекин бу ҳикоя учун «материал бўлган» одамни Қўқонда эканимда кўрганман, яъни йигирма иккинчи йилдан бери билар эдим. У ўз даврида номи чиққан ашулачи бўлиб, ўша вақтларда қўқонлик зиёлилар бир неча марта концерт уюштириб, уни Италияга ўқишга юбориш учун пул тўплашган эди. У ҳақиқатан чет элга жўнаб кетди, бироқ Италияга етиб боролмади, Парижга бориб тушгач, у ердаги нозанинларга маҳлиё бўлиб, ўша ерда қолиб кетади, буд-шудидан ажралгач, қайтиб келибди.

У оддий чала савод ашулачи бўлиб етишди, ашула айтганида айрим сўзларни шунчалик бузиб айтар эдики, ашуланинг таъсирли жойида одамнинг кулгиси қистар эди. Санъаткор бир куни ашула айтар экан, «Лабингдан бўса олдим, эй шакар лаб» дейиш ўрнига «Бўлса олсам» дейди. Пайқаган одамлар кулиб қўйишди.

Бир куни икковимиз кўчада кетаётган эдик, санъаткор мenden сўраб қолди:

— Узингиз шундай яхши ёзувчисизу (менинг бирон сатримни ўқиган эмас албатта), нима учун ҳалигача опера ёзиб ташламадингиз?

Мен ўзимни туюлмамай хохолаб кулиб юбордим. Санъат-

кор ранжиди. У худди мана шу ерда ҳикоя қаҳрамони бўлиб кўз олдимда гавдаланди. Бу одам ҳажвчи учун тайёр типик материал эди. Ҳикояни бошқа шунга ўхшаган одамлардан кузатганим хислатлар билан тўлатдим.

Шуни эътироф қилишим керакки, сатирик ҳикоянинг ёзилишига туртки бўлган факт, ҳаёт ҳодисаси ўзича сатирик мазмунга эга бўлавермайди. Ҳодиса шаклнинг яралишига туртки бўлади, ҳикоя ёзиб чиқилгандан кейин, бошқа мазмунга кириши мумкин. Бундай ҳолатда гап яна шундаки, ёзувчи онгида маълум бир ҳаёт ҳодисасининг аломатлари тўпланади, бу аломатлар образда гавдаланиш учун фақат муайян сабабга, муайян шахс ёки вазиятнинг топилишига қараб қолади. Бунда ёзувчи тасавурида шаклланиб қолган типга бундай муайян шахс ички томондан қанчалик мос келишининг аҳамияти қолмайди. Ҳодисанинг моҳиятини ёзувчи белгилаб олгандан кейин уни фақат маълум шаклга солиш қолади.

«Ўжар» ҳикоясида машҳур ўзбек артисти Миршоҳид Мироқиловнинг уйида бўлиб ўтган воқеани тасвирлаганман. Воқеанинг иштирокчилари Миршоҳид, унинг ўн икки ёшлар чамасидаги ўғли ва менинг ўзим. Сирасини айтганда воқеа ҳикоянинг замирида бўлган маънога эга эмас эди. Кулдиришга ғоят моҳир бўлган Миршоҳид ҳикояда кўрсатилганидек масхара даражасида «нодон»лик қилгани йўқ, шу ролни «ўйнаган», шу билан менинг хаёлимни ўша вақтда банд қилиб юрган мавзуга шакл топиб берган эди.

Яна бир ҳикоянинг тарихи.

Ўттизинчи йилларда мен Тошкентнинг Ўқчи маҳалласида турар эдим. Қўшниларимиз орасида ўлардай иш ёқмас, такасалтанг битта одам бор эди. У қовоқ-тумшуги солиқ девдай бир йигит эди. Ўша маҳаллада шунча туриб бировга том шувашганини ёки гишт қуйиб берганини бир-икки марта эшитганман, холос. Бу одам умрида бирон иш

қилган эмас, бирдан-бир иши хотинини тергаш эди. Кеч-қурун хотини ишдан қайтган пайтда у ҳам чойхонадан ошхўрлик қилиб қайтиб келар эди-да, хотинига бир оғиз иссиқ гап йўқ, гиди-биди бошлар эди.

Унинг хотини ёш, истараси иссиқ, нозиккина бир аёл эди. Эрининг ҳар хил таъна-дашномлари ва сиқикларидан ўзи ишлайдиган болалар боғчасига паранжи ёпиниб бориб келар, ҳар куни йиғлар эди.

Бу оила нима бўлганини билмайман. Биз маҳалладан кўчиб кетдик.

Уқчи маҳалласидаги ўша одам «Жонфигон» ҳикоясида тасвирланган. Албатта, ҳикояда одамлар ҳам, воқеа ҳам бошқача тасвир этилган. Чунончи, қўшнимнинг хотини ҳикоямнинг қаҳрамонига сира ўхшамайди. Бошқа кўпгина тафсилотлар ҳам тўқилган. Қўшним ҳеч қачон хотинининг кўйлақларини ёқиб юборган эмас, ёқилгудай кўйлақлари ҳам бўлмаган, унинг ишлаб топган пули сўлақмон эрини боқишга учма-уч етган.

Танқидчилар ижобий ва салбий образлар орасида мутаносиблик йўқ, Жонфигонга қараганда унинг хотини хирароқ чиққан, Жонфигонга ўз таъсирини ўтказмайди, ҳолбуки, ҳикояни ёзишдан мақсад шу ғояни олдинга суриш, дейишди. Бу эътироз тўғри бўлса керак. Бу камчиликнинг сабаби шуки, салбий образни яратишда менга материални ҳаёт берган, ижобий образни эса кўп жиҳатдан ўзим «ижод» қилганман. Мен ҳикояни ёзган вақтимда ижобий образнинг ҳаётдаги нусхаси кўз олдимда турган эмас эди. Бундай нусхаларни мен кейинчалик, «Синчалак»ни ёзганимда кўплаб кўрган эдим.

Назаримда, мисол етарли бўлди. Сиз ҳикояларимдаги кўпчилик воқеалар, одамлар, ҳаётда кўрганим, билганим факт ва одамларга ўхшаб кетишини кўриб турибсиз. Лекин ҳар бир ёзилган саҳифанинг «асли»ни ўтмишдан қидириш керакмас. Агар ёзувчилик турмушдан нусха кў-

таришдан иборат бўлса, бундан осон иш бўлмас эди. Ҳаётдан айнан кўчириш, китобдан кўчиришдай гап. Копия копия бўлиб қолаверади. Бундай нарсалардан оригиналлик кутиш беҳуда. Оригиналлик ҳаёт ҳақиқатини дилдан ўтказиш, унга кўнгилдаги гапларни сингдириш, тилагингни қўшиб ифодалаш билан юзага келади. Бадий ҳақиқатни вужудга келтирадиган маҳалла комиссиясининг «шунга ишонинглар», деган мазмундаги справкасига ҳожат қолмайдиган меъёр, факт ва уйдирма меъёрини топишнинг мушқуллиги ҳам худди мана шундадир.

Сирасини айтганда замонавий мавзуга қўл урган ёзувчи ҳамма вақт мураккаб аҳволга тушиб қолади: китобхоннинг бир қисми ҳаётда бунақа нарсалар бўлмайди, деб туриб олса, иккинчи қисми, аксинча, ёзувчининг ўйлаб чиқаришга ҳақи борлигини сира ҳам тан олмайди, барча воқеа ва одамларнинг «аслини» суриштиради. «Бошсиз одам» деган ҳикоям муносабати билан содир бўлган, сиртдан қараганда кулгили, моҳиятан жиддий бир ҳодиса сира эсимдан чиқмайди. Эрга зўрлаб берилган қиз ва унинг фожиали қисмати тўғрисидаги бу ҳикояни 1929 йилда ёзганман. У вақтда Қўқонда чиқадиган «Янги Фарғона» газетасида ишлар эдим. Бу ҳикояни у вақтда, у кунлари ёзишга нима туртки бўлганлиги эсимда йўқ, лекин ҳикоядаги воқеа унда кўрсатилган жойда ва воқеа ҳикояда қандай тасвирланган бўлса, шундай содир бўлган эмас; гарчи айрим эпизодлар, жумладан, касалхонадаги эпизодни, яъни ҳикоя қаҳрамонини унинг эри кўрмоқчи бўлиб келганида докторхона ходимлари ҳайдаб юборишганини эслаб қолган бўлсам ҳам, ҳақиқий фактлар тикиладиган каштага таг бўлган, холос. Хуллас, мен ҳикоя қилган воқеа аслига жуда оз даражада ўхшайди. Ҳикоя «Ер юзи» журналида босилиб чиқди. Шундан кейин кўп ўтмай прокуратурадан чақирув қоғози олдим.

Прокурор мени совуқ қарши олди, ҳикояни ёзган мен эканлигимга ишонгач, бошимга таъна-дашном ёғдира кетди.

— Ёзувчилар ҳаммаси қўрқоқ бўлади!..— деди.

Прокурор мен тасвирлаган фактларни текширибди.

Буни қарангки, ҳикоядаги фактлар тўғри, лекин номлар уйдирма бўлиб чиқибди. Қўқонда бунақа одамлар топилмабди. Ишни текшириб, жиноятчини жазолаш мумкин бўлсин учун мен одамларни ўз номлари билан аташга журъат қилолмаган эмишман. Прокурорга гап уқтиролмадим.

Бу ҳодисадан ўз вақтида «Сароб» романида фойдаланган эдим.

Эҳтимол, бу ҳодиса унчалик ҳам тасодифий эмасдир.

Мен ҳаммаси бўлиб саксонга яқин ҳикоя ёзганман, лекин 1957 йилда чиққан танланган асарларим тўпламига шулардан фақат 26 тасини киргизишни лойиқ кўрдим, холос. Тўпламга кирмаган ҳикояларимнинг бир қисми ёзувчилик фаолиятимнинг дастлабки даврида ёзилган, уста кўрмаган шогирднинг машқлари, бир қисми ўзимга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра бўш, жуда бўш чиққан бўлди. «Бошсиз одам» бундан мустасно. Чунки ҳикояда мен образ яратишга интилганман ва бунга маълум даражада эришганман. Шунинг учун дастлабки ҳикояларимдан тўпламга шуни киргиздим.

1936 йилда мен доvon ошдим.

Бу йил менинг учун Чехов билан танишиш йили бўлди. Бунгача Чеховни бировлардан эшитган, «Мужиклар» дан бошқа ҳеч нарсасини ўқимаган, уни ҳам рус тили ўқитувчисининг ёрдами билан ўқиган эдим. 1936 йилда Москвадан Чеховнинг 22 томлик асарлар тўпламини олиб келдим, олиб келдиму, мукка тушиб ўқишга киришдим. Чехов менга ашё ва ҳодисаларга қараб, уларни қандай кўришни ўргатди. Илгари гўё оламга хира кўзойнак орқали қараган эканман. Эндиликда бу кўзойнак тиниқ, беғу-

бор бўлди-ю, ҳаётни равшан, ҳамма нарсани ўз рангида, илгари чаплашиб ётган икир-чикирни аниқ кўра бошладим. Ҳаёт ҳодисалари, одам характерининг замиридаги маънони пайқайдиган бўлдим. Воқелик мураккаб бўлиб, ёзувчи уни таркибларга ажратиши, яъни таҳлил қилиши, шундан кейингина қоғозда қайта тиклаши кераклигини англадим. Шундай қилинганда воқеликда кўзга жуда муҳим бўлиб кўринган кўп нарсалар қоғозга тушганда ортиқча бўлиб қолиши мумкин.

«Ўғри» деган ҳикоям 1936 йилда, худди Чехов асарларини шимириб юрган вақтларимда ёзилган. Ҳикоя болалигимда кўрган ва туйганларимга бағишланган. Аммо бу ҳикояни ёзишда «Анор»даги Бабар, «Бемор»даги она хизматини ўтаган одамни кўрган, шунга ўхшаш бирон воқеанинг шоҳиди бўлган эмасман. Хотирам ва қўйин дафтарим ёрдам берган бўлса бордир, лекин бу картинани мен гасаввур қилганман, ўйлаб чиқмаганман. Аммо ҳамма гап шундаки, хотирам ёки қўйин дафтарим бу ерда менга худди шу деталларни эслатди. Шу деталлардан характер униб чиқди. Прозада деталларнинг аҳамияти ва имконияти тўғрисида Чеховнинг менга берган сабоқларидан бири ҳам шу эди

Кунлардан бир кунни ён дафтаримга халқнинг ҳазил-мутойибаларидан «Йўқолмасдан илгари бормиди», деган иборани ёзиб қўйган эдим. Беғараз ҳазил тарзида айтилдиган бу иборани амин ҳўкизи йўқолиб арзга келган мўйсафид деҳқонга айгганда, ҳеч кутилмаган даражада ўткир ва чуқур маъно касб этди, менинг ихтиёримдан ташқари ижтимоий кучга эга бўлди, айни чоқда шахс характерини очиб юборди.

Бу ҳикояни мен бошдан-оёқ деталлар, характерли савол-жавоб асосига қурдим. Бир вақт қарасам аслида йўқ кекса деҳқон ҳам, уни калака қилувчи амалдор ҳам воқеликдан кўчириб ёзган илгариги қаҳрамонларимга қара-

ганда жонлироқ чиқибди. Буни кўриб ҳайрон бўлдим ва суюниб кетдим.

Бу ҳол менга янги йўллари кўрсатиб берди, чунончи, маълум даражада ҳозирги давр ижтимоий буюртмасига биноан «Большевиклар» ҳикоясини ёзишга журъат этдим.

Лекин Чехов таъсирининг ўзига хос хавфли томони ҳам бор.

Бу ажойиб санъаткор шундай бадий кашфиётлар қилганки, адабиёт соҳасида ишловчи киши буларни ҳисобга олмаслиги мумкин эмас. Бироқ кўпинча буларни унинг индивидуал услубий ютуқларидан учратиш мушкул, бунинг устига Чехов образлари шунчалик жўн, ишонарли, унинг кузатишлари шунчалик пухтаки, кишини маҳлиё қилиб қўяди. уларни турмушда ўз кўзинг билан кўргандай бўлаверасан.

1938 йилда ёзилган «Миллатчилар» номли ҳикоямда оригинал йўл топдим деб ўйлаб эдим. Икки киши — бири жариданинг ношири, иккинчиси шоири — кулишиб, чақчақлашиб борар эди, баногоҳ каттакон темир дарвоза остида чўзилиб ётган хирсдай ит бошини кўтариб икковига ириллайди. Иккови итдан зўрға қочиб қутулади-ю, унинг эгаси бойга ҳар қайсиси ўзининг яқинроқ эканини ит воситасида исботламоқчи бўлади.

Асар босилиб чиққандан кейингина бу ит Чеховнинг ити эканини пайқадим. («Буқалумун» ҳикоясини эсланг).

Бундай ҳол рус, инглиз, чех ва дунёдаги бошқа тилларда ёзган ёзувчиларда ҳам бўлган-ку, деб ўзимга тасалли бердим.

Менинг ёшимда киши бир гапга тушиб кетгандан кейин тўхтатиш қийин. Яна кўп нарсаларни эслашим мумкин. лекин шунинг ўзи кифоядир.

Мен асарларимни қайта-қайта ўйлаганман. Баъзиларини икки-уч марта қайта бичиб-тикканман, ҳар сафар йўл қўйилган хатоларнинг ипидан-игнасигача текшириб кўр-

ганман. Шундай бўлса ҳам ҳозир биров мендан ёзувчиликда сенга нима халал берган ва нима кўмаклашган, яъни қандоқ ёзиш керак ва қандай ёзмаслик керак, деб сўраса жавоб беришга қийналаман, бунга жавобан юқорида айтганларимни қайтаришдан бошқа сўзим йўқ: китоб ёзишда биз излаган, ёзишимизга сабабчи бўлган бадий ҳақиқатни ҳаётнинг ўзидан қидириш керак, лекин уни тайёр ҳолда учратолмаймиз. Мен турли жанрларда асарлар ёздим. Ҳикоялардан ташқари романлар, повестлар, пьесалар яратдим, қулоғингизга айтай, ёшлигимда шеър ҳам машқ қилганман. Бундан чиқарган хулосам шу бўлдики, жанрни биз эмас, бизни жанр танлар экан. Аниқроқ қилиб айтганда, жанр тасаввуримизни эгаллаб олган ҳаёт материалига боғлиқдир. Лекин иккинчи томондан ҳар бир жанр ўз хусусиятларига, узоқ йиллар давомида жаҳондаги адабиётлар ва ўтиб кетган адиблар тўплаган махсус усулларга эга бўлади. Буни эътиборга олмаслик бу кунги кунда гугурт тургани ҳолда, чақмоқ чақиб ўт ёқиш билан баравар бўлар эди. Мен бу гапларни ёшларга қарата айтаётибман.

Таланти йўқ одам ёзувчи бўлолмайди.

Таланти бор одам ёзувчиликни камолга етган ёзувчиларнинг тажрибасидан ўрганиши, ўз хатоларини таҳлил қилиши, ёзган нарсаларини тобора мукаммаллаштиришга зўр бериши, ёзган нарсасини баъзан йиртиб ташлашга ҳам ўрганиши керак.

Биров «Яхши эпиграмма ёмон поэмадан афзалроқ» деган экан. Мен мутлақо аминманки, инсон қандай бўлиши керак, қандай бўлмаслиги лозим эканини, ёзувчи қалбининг чуқур жойларигача кўрсатадиган икки саҳифалик чинакам проза биз учун пала-партиш, лекин устароқ сўзлар билан ёзилган «силлиқ» асардан кўп даражада фойдалироқдир. Адабиёт ҳақида мен билган гапнинг жавҳари шу.

1965 йил.

Яхши ёзувчиларимиздан Саид Аҳмаднинг «Уфқ» китоби бошқа анчагина романлар орасида ярқираб турибди. Бу китобни китобхон бошдан-оёқ шавқ билан, ҳеч қарда туртинмасдан, диққати сусаймасдан, иштаҳаси бўғилмасдан ўқиб чиқади.

Ўқишлик китоб ёзиш, унинг ҳар саҳифасини, ҳар сатрини китобхонга манзур қилиш, китобхонни қувонтириш, унинг кўнглини топиш осон эмас. Бундай китобни ёзиш учун ёзувчининг маҳораати, китоб ёзишга ҳаваси, ҳатто енгиб бўлмайдиган хоҳиши ҳам кифоя қилмайди, буларнинг устига дард, ҳаёт берган илҳом, калла ва қалбдан бошқа ҳар қандай майда орзу-ҳавасни, ҳар қандай манфаат-ғаразни қувиб чиқарадиган йирик-юксак ғоя мавж урадиган илҳом керак. Илҳом билан маҳорат топишгандагина китоб ёзувчининг қалбидан қўшиқдай отилиб чиқади, китобхоннинг қалбида акс садо янграйди. Шунинг учун «китоб бадий жиҳатдан анча ишланган, лекин ғоявий жиҳатдан бўшроқ» ёки «ғоявий жиҳатдан пишиқ, лекин бадий жиҳатдан бир оз оқсайди», деган «адабий-танқидий таҳлил»ни адабиёт баданидаги жароҳат дейиш мумкин. Бу жароҳат аста-секин бўлса ҳам, битиб боряпти. 1

«Уфқ» кечаги кунимизнинг каттакон ва яхлит парча-

сидир. Бир мамлакат, бир халқнинггина эмас, бутун инсоният оламининг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган, одамларни, мамлакат бойлигини комига тортаётган буюк хунрезлик. Уруш бўлаётган жойларда харобалар орасидан, қурбонлар остидан қон сизиб оқаётпти. Мамлакат ичкарасида пешона тери, кўз ёши, маҳрумият, қарғиш, наъра... «Уфқ» мана шу кунлардаги ўзбек қишлоғи ҳаётини тасвир қилади.

Бунда ёзувчининг «ошиб-тошиб» айтган «қўшимча» сўзлари юракка таъсир қилмайдиган, демак, ақлда из қолдирмайдиган «оташин» чекинмалари йўқ. Бу — соф ҳаёт, ёзувчининг қалбини ўртаган, ардоқлаган, унга илҳом берган ҳаёт тасвири, оғир ва шу билан бирга, гўзал, мунгли ва шу билан бирга фараҳбахш, мусибатга тўла ва шу билан бирга одамга қувват берадиган умид, унинг бошини «тошдан» қиладиган ишонч барқ уриб турган ҳақиқий ҳаёт манзарасидир.

Китобда қимирлаган ҳар бир жоннинг қайғуси, қувончи, қилиш-қилмиши, муҳаббати, газаби, оғзидан чиқади-ган ҳар бир сўзи рост: биров уруш касофатидан тор-мор бўлган муҳаббати харобаси устида кўз ёш тўкади; уруш бўрони кўз очирмаётган вақтда бировнинг қалбида муҳаббат ғунчаси япроқ ёзади; ота аскарликдан қочган фарзандини отади ва шу билан бирга «хайрият, ўқ тегмади», дейди; қишлоқдан қаҳрамон чиққанда бутун қишлоқнинг кўкраги кўтарилади, ҳар бир хонадонга фэйз киради, уруш касофати онанинг ўлимига сабаб бўлади; оддий одам меҳнат фронтида катта ташкилотчи бўлиб кетади; одамлар қўлидаги бир бурда ноннинг юмшоқ жойини жангчиларга илинади. Найман чўлларида душманга қарши яна бир меҳнат фронти очади.

Кишининг кўз олдига беихтиёр биринчи жаҳон уруши йилларидаги ўзбек кишлоқлари, фронтга эмас, фронтдан узоқ жойларда ишлаш учун сафарбар қилинган марди-

корлар келади. Дод-Фарёд, ғалаён, ўт қўйилган маҳкамалар устида бурқсиган тутун, мингбошиларнинг мажақланган қалласи, полиция ўқидан қонга беланган одамлар. Киши ўйлаб қолади: наҳот «Уфқ»даги одамлар ўша мардикорлар, ўша халқнинг авлоди бўлса!

«Уфқ»да тасвир этилган қишлоқ ҳаётини, одамларини кўриб ҳар бир ўзбек катта ифтихор билан: «Биз ўзбеклар!» дейди, қардош халқлар ўзбекни меҳр билан: «Ўзбек оғайним», деб атайди.

Саид Аҳмад бундан кўп йиллар муқаддам қўлига адабиёт танбурини олиб чертганда, қўли келишганини кўриб, яхши созанда бўлиб, яхши-яхши машқлар чалишини орзу қилган эдик. Шу орзумиз ушалиб келаётибди. «Уфқ» унинг илҳом ва маҳорат билан чалган машқидир. Созанда баъзи пардаларга ортиқроқ нолиш бериб юборган бўлса, буни ҳаяжон натижаси дейиш керак.

1965 йил.

ИЖОДИЙ ФАОЛЛИК ВА ЖАСОРАТ ҲАҚИДА

Ижодий фаолликни адабиётимизда ҳар бир ёзувчи ҳам, ҳар бир танқидчи ҳам бир хилда чуқур тушунади, деб бўлмайди.

Ижодий фаоллик роман кетидан роман, поэма кетидан поэма, туркум-туркум шеърлар, ҳикоялар, пьесалар, мақолалар ёзишдангина иборат эмас.

Ёзувчининг ижодий фаоллиги партиямизнинг адабиёт олдига қўйган талабларидан, вазифаларидан, ёзувчининг ички қаноатидан, эҳтиросидан келиб чиқиши лозим.

Ёзувчининг қулоғи ҳамиша халқнинг кўксига бўлиши, унинг қалбига ҳаяжонни дарҳол сезиши, илғаб олиши, шундан илҳомланиши, асарини мана шу илҳом, кучли эҳтирос билан ёзиши керак. Ушанда ёзувчи халқнинг тили учига турган гапни айтади, халқ дилининг таржимони бўлади. Эҳтирос билан ёзилган ҳақиқий асарда лоқайд саҳифалар эмас, ҳатто сатрлар, сўзларга ҳам ўрин бўлмайди. Бундай асарлар адабиётдагина эмас, халқнинг маънавий ҳаётида ҳам катта воқеа бўлади. Шундагина ёзувчининг сўзи китобхоннинг қулоғидан, қиёфаси унинг кўз ўнгидан кетмайди. Адабий танқид ҳам лоқайд эзмалик, баёнчилик, асарда бор ёки йўқ нарсаларни қуруқ қайд этишдан иборат эмас. Танқидчи илҳом билан ёки

илҳомсиз ёзилган асарларни эҳтирос билан таҳлил қилиши, асар ҳақидаги ҳақиқатни бор товуши билан айтиши, шу йўл билан китобхонга ҳам, ёзувчига ҳам ёрдам бериши керак. Танқидчи шундагина ёзувчи билан бир қаторда адабиётимиз майдонида жавлон уриб, коммунистик қурилишнинг жонкуяр бинокори бўлиши мумкин.

Биз кейинги йилларда ёзувчиларимизнинг фаоллиги ошганлигини, ўнларча роман, повесть, поэма, пьесалар пайдо бўлганлигини, бу асарларда бугунги куннинг муҳим мавзулари кўтарилганлигини айтиб, хурсандлик изҳор қиламиз. Хурсанд бўлишимизга асос бор, чунки кечаги мурғак адабиётимиз бугун катта адабиёт. Бутуниттифоқ адабиётидан мустаҳкам ўрин ишғол қилиб турибди. Кўпгина романларимиз, повестларимиз, шеърӣ асарларимиз Иттифоқ китобхонининггина эмас, кўпгина хорижий мамлакатлар китобхонларининг кутубхонасига ҳам кириб борди.

Лекин шу билан бирга ҳажм жиҳатидан икки-уч килолик бўлса ҳам, пўла, сиртдан қаралгандагина «муҳим мавзунини кўтариб чиққан», фақат мақтанчоқлик руҳида ёзилган сийқа мақолалардагина эйкр қилинадиган, адабиётда эса, пайқалмай қолинаётган, китобхоннинг таъби тортмайдиган асарлар озми? Булардан баъзиларида ҳаёт — нўноқ рассом беаган саҳнага, одамлар,— бажарадиган родини ва айтадиган сўзини мутлақо ҳис қилмасдан саҳнага чиққан уқувсиз артистга ўхшамайдими?

Биз адабиётимиз кундан-кун ўсиб бораётганлиги, ёзувчиларимизнинг фаоллиги тўғрисида гапирганимизда нима учун ўзбек адабиёти Бутуниттифоқ адабиётининг бир қисми эканини унутиб қўямиз? Мавжуд романларимиз, повесть ва шеърӣ асарларимиздан қанчасини Иттифоқ китобхонига тақдим қила оламиз? Мавжуд пьесаларимизнинг жуда кўпчилиги умуман адабиёт тарозиси билан тортилганда ҳақиқий адабий асарнинг посангисига

ҳам ярамайди-ку. Бу асарларнинг авторлари нари борса «маҳаллий классик» бўлиб қолмоқдалар-ку!

Маълумки, ўзбек деҳқонлари 1966 йилда мамлакатга тўрт миллион тонна пахта бердилар. Бунинг нима эканини шундан билиб олиш мумкин:

Бир тонна пахтадан 720 метр газлама, 110 кило ёғ, 260 кило кунжара, 16 кило совун ва бошқа кўп нарсалар чиқади.

Шунча бойликни қишлоқ хўжалиги меҳнаткашлари ўз меҳнатлари маҳоратлари билан яратганлар. Ўзбекистон радиоси таҳсинга лойиқ мана шу одамларга бағишлаб ҳар куни махсус соат ажратган. Бу соатларда илғор пахтакорлар, яхши ташкилотчилар ҳақида очерклар ўқилади, баъзан уларнинг ўзлари сўзга чиқарилади. Бироқ яхши ният билан қилинадиган бу ишнинг савияси шу қадар паст, бериладиган материаллар шу қадар ҳиссиз, туссиз ёзилган бўладики, радио эшитувчининг энсаси қотади. Қаҳрамонларнинг ўзлари сўзга чиқарилганда, уларга кўпинча нўноқ журналист наридани бери ёзган, тамоман лоқайд, совуқ текстлар ўқиттирилади. Натижада, радио эшитувчининг кўз олдига пахта далаларининг қаҳрамони эмас, сўзи оғзидан тушиб кетаётган одам келади. Эшиттиришнинг ташкилотчилари, авторлари бунақа очерк, бунақа «сўз»ларга ҳеч ким қизиқмаслигини, қулоқ солмаслигини яхши билишади, шунинг учун текст ва «сўз»ларни музика ва ашулага ўраб беришади.

Бизнинг кўпгина китобларимизда ҳам ҳаёт, одамлар қарийб мана шу хилда «тасвирланади», фарқи шундаки, радио текстга музика суркаб берса, ёзувчи китобга арзон «муҳаббат», «юксак ғоялар», драматург томошабинга «арзон» кулги суркаб беради.

Шунақа асарларни ижодий фаоллик самараси деб бўладими?

Адабий танқидда «жасорат» деган сўз юради. Баъзи

асарларни «жасорат билан ёзилган» дейишади. Шу хилдаги китоблар ёзган ёзувчининг бу иши жасоратми ёки халқ ҳаётини яхши биладиган, халқ билан ҳамнафас бўлган совет ёзувчисининг бурчими? Агар ёзувчи бир гапни бошқалардан олдинроқ айтган бўлса, бу унинг жасурроқ эканини, халққа бошқалардан яқинроқ, қулоғи динг, кўзи ўткир эканини кўрсатадими? Модомики, ёзувчи социалистик реализм методига содиқ, қулоғи халқнинг кўксига экан, нима учун халқнинг дилидаги, тилининг учигаги гапни айтиши жасорат ҳисобланади?

Халқ ҳаётининг қаърига кириб олган, қалбини халқ қалбига пайванд қилган совет ёзувчисининг ўз бурчини бажаришда ҳаётимиздаги иллатларга ҳам қўл уришини жасорат деб аташ ҳаётимизда учрайдиган паталогик ҳодисаларнинг ҳам адабиётга мавзу, материал бўлишига йўл очиб бермайдими?

Мен Европага саёҳат қилган вақтимда бир мамлакатда халқнинг ҳайратангиз бир одатини гапириб беришганди. Уша мамлакатда бола балоғат ёшига қадам қўйган пайтиданоқ ота-онаси билан бола орасидаги муҳаббат ришталари батамом узилар экан. Масалан, ота-она балоғатга етган боласига: «Ўз нонингни ўзинг топиб егин, биздан нон увоқ ҳам умид қилма, биздан нима қолса сеники, лекин мерос дейдиган бўлсанг, ўлганимиздан кейин келиб оласан», дер экан. Бола ҳам ота-онага шу хилда муносабатда бўлиб, уларга ёрдам деган гапни хаёлига ҳам келтирмас экан.

Бу одатнинг ҳеч шубҳасиз, тарихий илдизи, уни одат тарзида тутиб турган шарт-шароит бор. Бу шароитда фарзанд мерос учун ота-онасини ўлдириши ҳам мумкин.

А. Чаковский «Беандишаликка қарши» деган оташин мақоласида ёзади:

«Яқинда Бутуниттифоқ газеталаридан бири «Капрон из» деган криминалистик очеркни уч сонда катта-катта

ҳажмда эълон қилди. Очеркда мерос тамаида ота-онасини ўлдирган 18 яшар аллақандай ҳаромининг фош этилиши ҳикоя қилинади.

Бу каттакон можаро. Аммо содир бўлган воқеанинг ижтимоий ахлоқий таҳлили йўқ. Ваҳолонки, шундай таҳлил берилгандагина ўшандай оммавий газета саҳифаларида бу тариқа нарсаларни кетма-кет эълон қилишдан бирон маъно чиқарди».

Бизнинг шароитда, совет воқелигида, ҳеч қандай замини бўлмаган бу ҳодисага мен паталогик ҳодиса деб қарайман. Паталогик ҳодиса адабиёт учун мавзу ҳам, материал ҳам бўлолмайди. Афсуски, ёзувчининг бурчи жасорат деб аталганда бу тариқа «жасорат» кетидан қувган, жасорат деб мақсадни унутиб қўйган айрим ёзувчиларда паталогик ҳодисани бўйнига арқон солиб адабиётга судраб кириш майли кўринмоқда.

1962 йил.

ОБРАЗ ИЖОД ДЕМАКДИР

Бир спектаклда ёнимда ўтирган бир томошабин: «Шу одамлар ҳаётда бўлса, биронтаси билан гаплашмас эдим», деди.

Оддий томошабиннинг бу сўзида чуқур маъно бор. Бу — адабиётимизнинг ўзак масаласига доир гап.

Саҳнада юрган, гапираётган, танқидчилар айтмоқчи, «тўқнашувларда характери очилаётган» одамларнинг кўпи ижобий образлар. Спектаклга ёзилган тақризда ҳам шу нарса қайд қилиниб: «Спектакль қатор камчиликлари бўлишига қарамасдан ўзининг ижобий ролини ўйнайди», дейилади.

Бу ҳам тўғри.

Лекин ўзи нима гап, сохт-сумбати, лаб-даҳани жойида, ижобий хислатлари етарли бўлган ижобий образлар нима учун томошабини мафтун қилмайди, нима учун унинг жозибаси, меҳригиёси йўқ?

«Ўзи хунугу истараси иссиқ, ўзи чиройлигу, сўхтаси совуқ», деган гап бор. Афтидан, ҳамма гап мана шунда. Автор қўли билан зеб берилиб «чиройли» қилинган, лекин сўхтаси совуқ образлар лирикадан тортиб романга — ҳамма жанрда учрайди. Бу образларга ижобий ишлар «қилдирилади», ижобий гаплар «гапиртирилади»,

қисқаси, унга ижобий хислатлар ёрлиғи туфлаб ёпиштирилади.

Партиямизнинг Программасида коммунизм қурувчиси — қаҳрамонларимизнинг энг муҳим хислатлари ғоят қисқа, лекин тўлиқ равишда айтилган. Бу мукамал инсон образини шу хислатлардан қўйлақ тикиб кийгизишга чаққон косиб эмас, коммунизм ғояси суяк-суягига сингиб кетган, коммунизм қурилишининг ғайратли иштирокчиси ва шу билан бирга талантли, ҳақиқий санъаткоргина яратади, ижод қилади.

1961 йил.

МУҲАББАТ ВА ОИЛА

Турли редакцияларга, айрим ёзувчиларга ёшлардан оила ва муҳаббатга доир жуда кўп хат келади. Бу хатлар ёшларимизнинг оила масаласига ниҳоятда жиддий, жамиятимизнинг ҳаёт негизларидан бири деб қараганини кўрсатади.

Бу масаланинг диққат марказига ўтиб қолганлигига сабаб ёш оилаларнинг кўп бузилиши эмас, балки минг-минглаб тотув яшаётган бахтиёр оилалар фониди бузилган ёки қалқиб турган оиланинг эриш ва хунук кўринганлигидир.

Кўчада хандон-хушон юрган минглаб одамлар орасида битта одам йиғлаб кетаётган бўлса, шунча одам ичида кишининг кўзи шунга тушади. Яна бир йиғлаб кетаётган одам кўриниб қолса киши ҳайрон бўлади, сабабини билгиси келади, у ёқ-бу ёққа қарайди... Учинчи шунақа одам йўлиқса, ҳар ким ҳам ташвишга тушади, сўрайди, суриштиради. Халойиқнинг диққати жалб бўлади. Бу ҳолнинг сабаби маълум бўлгунча ҳар хил тахминлар бўлиши, шошқалоқ одамлар тахминга асослаб нотўғри хулосалар чиқариши ҳам мумкин.

Бузилган ёки бузилишга мойил бўлиб турган ёш оилалар тўғрисида ҳам шу гапни айтса бўлади. Тотув

ишаётган минглаб бахтиёр оилалар орасида биттаси бузилса ёки бузилишга мойил бўлса, теварак-атрофдагиларнинг кўзи шунга тушади. Баъзи одамлар бунинг сабаби маълум бўлгунча шошқалоқлик қилиб «ҳозирги ёшлар...» деб киноя қилишади.

Мушоҳада ва фактлар шуни кўрсатадики, бузилган ёки қалқиб турган ёш оилалар асосан икки сабабга биноан бузилади. Бу сабабларнинг бири эски онг, эски урфу одатдир.

Эски онг, эски урфу одат қўли етган оила учун бир офат. Бу офат, олди олинмаса, шумғиядай, оилани қуритади, ҳатто ғунчалигида хазон қилади. Эскилик дастидан бири-бирига етишолмай, етишган тақдирда ҳам яна шу эскилик орага жудолик солиб, фироқ аламини тортаётган ёш қизлар, ёш йигитлар йўқми?

Қиз билан йигит бир-бирини яхши кўради, иккови қарияларнинг ҳурматини қилиб, улардан розилик сўрайди. Қизнинг ота-онаси қатъиян рози бўлмайди: «Йигит бевадан, ҳукуматнинг ҳовлисида турар эмиш». Бу ҳурматли ота-она ўйламайдики, ҳукуматники деган сўз халқники деган сўз, ҳозирги замонда халқни деган халқдан кўради, халқни демаган боридан ҳам маҳрум бўлади.

Яна бир қизнинг отаси бўлажак куёви, яъни ўз фарзандининг жондан ортиқ севган ёридан катта қалин сўрайди: «Мана шунча пул берсанг севганинг сеники, шуни бермасанг бошқа бозорни кўр!»

Баъзи ота-оналар ўзларининг беҳуда орзу-ҳаваслари учун йигитдан катта тўй талаб қилишади. Куёв ҳозир шунга қодирми, қодир бўлмаса-ю, тўй деб қарзга ботса, кейинчалик икковининг аҳволи нима бўлади — бу билан ишлари йўқ!

Наҳот шу нарсалар ота-онанинг ўз фарзандига бўлган меҳрини кўрсатса!

Шундай қилиб, баъзи оилалар эскилик заҳридан ҳат-

то гунчалигидаёқ хазон бўлади. Бундан баъзи бировларнинг газаби келади. «Айб ўша қиз ёки йигитнинг ўзида, шартта ЗАГС қилиб, бўлганим шу деб туравермайдими, севгани билан қочиб кетса бўлмайдими» дегувчилар ҳам бўлади. Бу айтмоққа осон!

Яна шу эскилик чин муҳаббат асосида бунёдга келган оилани баъзан зангдай кемиради.

Баъзи қайнана ва қайнаталар келиндан «етти қават кўрпачага ўтқазиб қўйиб, хизматда бўлишини» талаб қилишади ва бу талабнинг чеки-чегараси бўлмайди: келин ўқимаса, ишламаса, оилага бор-йўғини берса-ю, ундан ҳеч нарса талаб қилмаса! Келин бунга кўнмаса қайнанининг зиҳновига қолади, эрнинг қулоғи қоматга келади: «Хотининг ундоқ, хотининг мундоқ... Қисқаси, хотиндан куйдинг!» Эр севган хотинининг тарафини олса, йиғи, таъна: «Ўғил ўстириб нима кўрдим, хотин онадан азиз эканда...»

Томчи тошни, занг темирни тешади.

Бу хусусда ёш эрларнинг юзига қора суркаб «ундоқ қилса бўлмайдими, бундоқ қилса бўлмайдими» дегувчилар бор. Бу ҳам айтмоққа осон! Битта оилани эскилик сиртмоғидан қутқариш учун мингта оила ёрдам қўлини чўзса ҳам оз.

Жувонмарг бўлган ёш оилаларнинг тез хазон бўлганига иккинчи, лекин камроқ учрайдиган сабаб — бу оилаларнинг мушакдай чиройли, чақмоқдай кўзни қамаштирадиган, лекин бир лаҳзали, ўткинчи муҳаббатнамо туйғу асосига қурилганлигидир.

Чин муҳаббат туғилиши, мустаҳкам оила вужудга келиши учун жисмоний балоғат туйғусигина кифоя қилмайди, бунинг устига маънавий камолот ҳам керак! Шундагина йигит қиз зотининг, қиз эса йигит зотининг энг муқаммалини топа олади, очиқ кўз билан муҳаббат қўяди, бу чин муҳаббат асосида мустаҳкам оила вужудга

келади. Бир қиз бундай деб ёзади: «Мен бир йигитни яхши кўрар эдим. У ҳам мени яхши кўрар эди-ю, орадан кўп ўтмай бошқа қизнинг кетидан кетди. Нима қилай, мен ҳам ундан юз ўгирайми, ёки у қиздан қайтаришга уринайми?»

Хайрият бу мушак-муҳаббат асосига қурилган муносабатнинг пучлиги тезроқ фош бўлибди! Оила қурилиб, ўртада бир-иккита бола бўлгандан кейин шу ҳодиса рўй берса — йигит бошқа қизнинг кетидан кетса нима бўлар эди?

Бир йигит ёзади: «Мен бир қизни яхши кўраман, қиз рўйхуш беради-ю, турмуш қилгани унамайди. Кейинчалик эшитсам мен келишган, чиройли эмас эмишман... Келажакдаги орзу-ҳавасларимни барбод қилиб юбордим. Шу кунларда қаландардек бўлиб юрибман...»

Хайрият, қиз шу гапни ҳозир айтибди, бирон сабаб билан шу «қаландар»га теккани рози бўлса-ю, эр-хотин бўлгандан кейин икки гапнинг бирида «сен хунуксан» деб турса нима бўлар эди?

Муҳаббат ва оила масаласида хато қўйилган қадам, суднинг ҳукмидай, ҳеч қачон ва ҳеч ким тузатолмайдиган хато бўлади. Суднинг янглиш ҳукми билан турмада ўтган вақт, янглиш қурилган оилада ғурбат билан кечган умр ҳеч қачон қайтмайди.

Оила қуришда қилинган хатонинг жабрини фақат эр-хотин эмас, болалар, қариндош-уруғ, ёр-жўралар ҳам тартади. Оиладаги ҳаловатсизлик эр-хотин мансуб бўлган коллективни ҳам ташвишга қўяди.

Жамоатчиликни ёш оилаларга ёмон таъсир кўрсатаётган эскиликка қарши курашга чақираётган, оила масаласида хато қадам қўймаслик гамида бўлаётган ёшларимизнинг овози кучлироқ янграши керак.

1961 йил.

ТУЙЛАР МУБОРАК...

Тўй абадий ҳаёт тантанасидир. Тўйда икки ёш аҳд-паймон қилиб, бир-бирига қўл беради, мурод-максадига етадигина эмас, ўтган аجدодимиз билан келажак авлодимизни бир-бирига боғлайдиган олтин ҳалқа, гўзал ва хуш-ахлоқ кишиларни егиштирадиган гарбия ўчоғи вужудга келади. Шунинг учун тўй ниҳоятда улуғвор, ниҳоятда гўзал маросим бўлиши керак.

Ҳозир шаҳар ва қишлоқларимизда бўлаётган тўйларга разм солсангиз, ёш-қари ҳамма шунга интилаётганини пайқайсиз, лекин кўп одамлар улуғворликка тўйни чексиз-чегарасиз катта қилиш — тўзалликка «бир умр йиққанини тўкиб ташлаш» билан эришмоқчи бўлади.

Менимча, тўйни катта қилишга уриниш қадимги бойларга кўр-кўрона эргашишдир.

Қадимги бойлар тўйни мумкин қадар катта қилишар эди. Лекин бойнинг тўйни катта қилишдан, бир ҳафта, ўн кун ва ҳатто бир ой тўй беришдан мақсади, шубҳасиз, текин томоқ улашиш эмас, обрў орттириш, чунки пул сочиб орттирадиган обрўдан яна пул яшаш мумкин эди. Модомики, шундоқ экан, ҳозирги замонда пул сочишнинг маъноси борми? Бу замонда обрўнинг бирдан-бир манбаи — меҳнат, обрў эса пул яшаш қуроли эмас, халқнинг

хўрматига сазовор бўлишдир. Демак, обрўни пул сочиб топиш мумкин эмас, бунга уриниш халқнинг ўринли шубҳа ва нафратини қўзғотади, холос.

Тўйни қимматга туширадиган расмлардан бири, унинг икки жойда — ҳам куёвнинг, ҳам келиннинг уйда бўлиши, ҳар иккала тўйнинг яна «тўйча»ларга бўлинишидир. Ҳар иккала қуда ҳам «орзу-ҳавас кўриш», «қудадан кам эмаслигини» кўрсатиш, фалончини қойил қолдириш, аллакимлардан ўч олиш ва ҳоказо, дея бор-йўғини тўкади, бундан ташқари боласини қарздор-абгор қилади. Кўпгина ёшлар «ота-она розилиги» деб, ўзлари истамаган ҳолда, шу ишларнинг бошида туришади. Ҳолбуки, «ота-она розилиги»да ҳам розилик бор, буларнинг тўғри келадиганига кўниб, бидъатларига қарши бош кўтариш зарур. Жуда кўп эски урф-одатлардан ҳозир ота-оналар, қарияларнинг ўзлари ҳам жиркашишади, чунончи: қалин деб қизни савдога қўйиш, келинни гулхан атрофидан айлантриш, чимилдиқ (гўшанга) ва унинг ташқарисида-ю ичкарисиди бўладиган шарманда урф-одатларга ҳозир қайси бир ота-она, қайси бир қария рози бўлади?

Ўғлининг тўйига етти ярим минг сўм сарф қилган 69 яшар бир чолни кўрдим. Чол тўйга атаб ёстиққа пул тикиб юрган экан, тўйга яқин ўғлининг қўлидаги пулларни ҳам қоқиштириб олипти, 200 кило гуруч дамлаш билан тўйни бошлаб юборипти. Қуда томон ҳам, албатта «бир чол»дан қолишмасликка ҳаракат қилганлиги турган гап. Тўй ўтган ҳовлини, янги оиланинг рўзғорини кўрдим. Солинаётган икки уй, бир даҳлизнинг усти ёпилмай қолипти. Чол-кампир ўзлари турган уйни ёшларга бўшатиб бериб, ҳозиргача токнинг тагида ёғиб юришар экан.

Янги оилани мана шунақа ортиқча чиқимдор қилмаслик, тўйда исрофгарчилик бўлмаслиги учун тўй ё қизнинг, ё куёвнинг уйда, ё бўлмаса клубдами, бирон боғдами, ёки Москвадаги сингари, махсус тўйхонадами ўтказилса, ни-

ма қилар экан? Хизмат қилишни кўнглига туғиб юрган қавм-қариндошлар, ёр-ошналар шу ерда хизмат қилишсин. Ҳар иккала томондан айтилган одамлар табрик ва совға-салом билан шу ерга келишсин. (Ўрни келганда шуни айтиб қўйайлик: тўйга ҳол-бақудрат тўёна билан келиш яхши, бу нарсалар келин билан куёвга тўйни, жамоатчиликни узоқ вақт эслатиб туради, лекин дастурхон кўтариб келиб дастурхон олиб кетишдек чириб кетган одатга барҳам бериш керак.)

Одамлар йиғилгандан кейин тўйбоши ҳаммани столга таклиф қилсин. Келин билан куёв, қудалар бошқа яқин кишилари билан тўрдан жой олишсин. Тўй маросимини йигит билан қизнинг (қудаларнинг эмас) салмоғига қараб маҳаллий ҳукумат бошлиғи, ўринбосари, масъул ходимлардан бири очсин. Шундан кейин музика садоси остида ЗАГС мудири никоҳни қайд этсин. Қайд давомида келин билан куёв гулларга, ранг-баранг қоғоз лента ва пистонларга кўмиб ташлансин, мушакбозлик бўлсин, келин билан куёвнинг оти ёзилган «фонус» учирилсин. Маросим тугагандан кейин ёшлар ёр-ёр айтиб келин билан куёвни кузатиб қўйишсин.

Яхши ўтган тўй ҳақида маҳаллий газеталар ахборот, қолаверса таассуротлар, лавҳалар берсин.

Тўй мана шундоқ улуғланса, тўй эгалари мансуб бўлган коллектив ва бутун жамоатчилик диққат марказига қўйилса, йигит билан қиз шундоқ тўйга муносиб бўлишга ҳаракат қилади, тўй уларнинг дилида ва онгида чуқур из қолдириб, оиланинг мустаҳкам бўлишига сабаб бўлади.

Бу бировнинг ҳаёли эмас, балки ҳаётнинг талабидир, чунки кўп жойларда шунга интилиш бор. Республика комсомол газетаси «Ёш ленинчи» очган мунозара, бошқа газеталарда тез-тез кўриниб қоладиган мақолалар, турли районларда қилинаётган тажрибалар шуни кўрсатади.

«Коммунист», «Колхоз ғалабаси» газеталари Анди-

жон областининг Хартум, Тешиктош, Жўжаобод қишлоқларида бўлиб ўтган янгича тўйларни мақтаб, шулардан ўрнак олишга чақиради. Клубларда ўтган мазкур тўйлар фақат янги оила ва уларга яқин кишиларнинг тўйи эмас, тўй эгалари мансуб бўлган бутун коллективнинг ҳам тўйи бўлипти.

Бу таклифга кўпгина ота-оналар, айниқса, оналарнинг жавоби тайёр: «Вой, уйимдан илон чиқиптими, нега болагинамнинг тўйгинаси бошқа жойда бўлар экан!» дейишади. Майли, буларга ҳам сўз берайлик, булар ҳам ўз фикрларини газета саҳифаларида айтишсин. Турли мулохазалар билан буларга беихтиёр ён босадиган ёшларнинг ҳам сўзини эшитайлик. Лекин шуни эсдан чиқармаслик керакки, ҳеч бир эски урф-одат шовқинсиз, йиғисиз таслим бўлган эмас, ҳеч бир янгилик дафъатан қучоқ очиб қарши олингани йўқ. Паранжи ташлаш, саводсизликни битириш сингари тадбирлар жорий қилинган чоқларда ҳатто қон тўкилган эди.

Тўйни қимматга туширадиган, кўпинча унинг хунугини чиқарадиган бидъатлардан яна бири ичкиликдир. Мен шаҳарда ўтган бир қанча тўйларнинг сарф-харажатиغا сарҳисоб солдим. Бу тўйларда бўлган сарф-харажатларнинг 28—53 проценти ичкиликка кетади. Тўйни қимматга тушириши устига ичкиликнинг бошқа «фазилатлари» ҳам бор: биринчидан, ичкилик тўйни иккига бўлади, тўй эгаси қарияларга алоҳида жой қилишга мажбурият сезади, натижада қариялар «катта тўй»нинг ўйин-кулгисидан маҳрум бўлишади баъзан тескариси бўлади — хусусан, қишлоқ жойларда тўй эгаси ичадиган одамларни «катта тўй»дан ажратиб, уларга алоҳида жой қилади, тўйга руҳ бериши, уни қизитиши мумкин бўлган одамлар шу тўпга кириб қолса, «катта тўй»дан файз кетади; иккинчидан, ичкилик бўлган тўйда, «Ёш ленинчи» айтгандай, албатта «ошга тушган пашшалар» бўлади; учинчидан, тўйда ич-

килик пропаганда қилинади: тўй маросимини очган, ундан кейин ёшларга тилак тилаган энг ҳурматли кишилар қадаҳ кўтариб, теварак-атрофни мўр-малахдай босиб кетган томошабин болаларнинг кўз олдида ҳаммага ичиради, шу билан ичкиликка обрў туғдириб беради, болаларнинг кўзида ичкилик ичиш айб бўлмай қолади. Ҳолбуки, ҳукуматимиз, бутун жамоатчилик ичкиликка қарши чоралар кўраётипти: американкалар буткул йўқотилди, ўткир ичкиликлар ҳамма жойда сотила бермайди, ичкилик ишлаб чиқариш кўп ҳисса камайтирилди, ароқхўр милиция ва халқ дружиначиларининг даккисига, коллективларнинг таъна дашномига йўлиқаётипти... Ичкилик ичишнинг айб ҳисобланмаслиги мана шу чора ва тадбирларнинг кучини кеседи, ичкиликбозликка қарши курашга халал беради.

Ичкиликни тўйдан қувиб чиқариш тўғрисида ҳар хил одамлар билан фикр олишдим. Жиззахлик иккита колхоз раиси ифтихор билан: «Биз ичкиликни тўйга йўлатмай-миз», дейишди. Наманганнинг Шаҳанд қишлоғида тўйни ичкилик билан безаш умуман расм эмас экан. Шаҳарлик бир ўқитувчи: «Ичкилик тўйдагина эмас, умуман ҳаётимиздан қувиб чиқарилса жуда олижаноб иш бўлар эди, чунки ўғри мол ўғирласа, ичкилик жон ўғирлайди, жамият аъзосини сафдан чиқариб ташлайди», деди. Бу гапга сафдан чиқиб қолган пиянистагина эътироз билдириши мумкин.

Мен бу гапни тўй тараддудида юрган бир студентга ҳам айтиб кўрдим. Студент бу таклифни дарров рад қилди: «Тўй қизимайди, таъзияга ўхшаб қолади», деди. Бу хавф сиртдан қараганда асосли кўринса ҳам, аслида мутлақо асоссиздир: биринчидан, ичкилик ичилгандагина қизийдиган, ичкиликсиз таъзияга ўхшайдиган тўй, тўй эмас; иккинчидан, ичкилик ҳозир ҳам баъзан таъзияга кириб қолаётипти, наҳотки ичкилик таъзияни қизитиш, таъзияни тўйга ўхшатиш учун ичилса! Мен ичкилик оралаган

учта таъзияда бўлдим. Марҳумни қабрга қўйиб келган одамлар қадаҳларни тўлдириб, унинг саломатлигига-ку эмас, «ёрқин хотирасига» ичишмоқда эди. Шу таъзиялардан бирида биров ашула айтиб юборди. Ҳамма хижолат. Ҳушёр одамлар: «Марҳум шу ашулани яхши кўрар эди», деб одамларни хижолатдан чиқаришга ҳаракат қилишди.

Баъзи одамлар: «Тўйда ичкилик бўлсину, меъёрида бўлсин», дейишади. Ҳўш, бу «меъёр»ни ким белгилаб беради? Таъзияда ашула айтиб юборган мастми, ё ароқхўрни ўғридан баттар кўрадиган бояги ўқитувчими? Борди-ю, ўрта бир одам белгилайдиган бўлса, ўша миқдорда ичкилик столга қўйилгандан кейин чойнакларда «қўшимча» ичкилик келтирилмаслигига, вақт чоғликни фақат шишадан топадиган одамлар ўзи келтирган шишани столнинг тагида бўшатишмаслигига қим кафил бўлади?

Баъзилар тўйда шампанскийга йўл қўйилсин дейишади. Бу таклиф ҳам номаъқул, чунки биринчидан, шампанский бошқа ҳамма ичкиликлардан қимматга тушади; иккинчидан, шампанский катта ичкиликка йўл очиб беради, ичадиган одамлар куни бўйи ароқ ичишини хотинидан яшириш учун ҳар куни эрталаб унинг ўзидан бир рюмка ароқ сўраб оладиган ароқхўр қабилида иш кўраверади.

Наша чекиш айб, кўкнор ичиш уят. Нима учун ичкилик ичиш айб-уят эмас, нима учун тўйни айб-уятликда ҳар иккисидан ҳам қолишмайдиган ичкилик билан безаймиз? Наша бангиликка, кўкнор кўкнориликка элтиб кишини одамгарчиликдан чиқаради деймиз, нима учун пиянистани одам ҳисоблаймиз? Ичкиликнинг, масалан, кўкнордан нима афзаллиги бор? Кўкнори кўкнор ичиб ўғирликка тушгани, одам ўлдиргани маълум эмас, лекин пиянистанинг қилмаган жинояти йўқ-ку! Шуми ичкиликнинг бошқа банглардан афзаллиги!

Ичкиликни ҳозирча ҳаётдан буткул қувиб чиқариш мумкин эмас, чунки ҳозирча халқ орасида ичувчилар бор

Экан, ичкилик тақиқ қилинган кундан бошлаб ичувчилар, айниқса, текинхўрлар уйида хум қайнайди. Лекин ичкиликни тўйларимиздан ҳайдаб чиқариш мумкин ва зарур

Тўйни ичкиликсиз ҳам обод қилиш мумкин бўлган санъат ва ҳунарларимиз кўп: ашула, ялла, лапар, ҳажвий ашула ва ўйин, рақс, танца, қизиқчилик, аския (пайрав, «бўласизми» «ўхшатдим» чандиш, лақаб¹, қофиябозлик), хилма-хил, ранг-баранг мушак (қамиш мушак, сим мушак, гардиш мушак, гулдаста мушак, чарх мушак, бақа мушак) ва ҳоказо...

Биз бу ерда тўйни улуғвор ва чиройли қилиб ўтказиш, уни ортиқча чиқимлардан бўшатиш тўғрисида гапирдик. Ортиқча чиқимлар фақат тўйдагина эмас, ундан олдин ва кейин ўтадиган турли «тўйчалар»да ҳам бўлади. Биз бу тўғриларда ҳам фикр олишиб, янгича тўйнинг ҳар жиҳатдан мукамал ва гўзал шаклини топишимиз керак.

1963 йил.

---

¹ «Совет кишиларига лақаб қўйиш мумкин эмас» деган даъво жаҳолатдан ва демогогиядан бошқа нарса эмас. Аскияда лақаб кишини ҳақорат қилмайди, балки сўз мусобақасида бир восита бўлади. холос. Саҳнада ўғри, порахўр, айиқ, ит, эшак қиёфасида чиқадиган артистлар ҳақорат остида қолди, деган гап кимнинг хаёлига келиши мумкин?

У Я Т

Уят фақат инсонга хос туйғудир. Ҳайвон уят пайдо қилолмагани учун инсонга яқинлашолмайди, лекин инсон уятини йўқотиб ҳайвонга яқинлашиб қолиши мумкин.

Оёғи ёки тили билан гандираклаб юрган мастга, қўлга тушиб ёки қўлга тушишдан қўрқиб эс-ҳушини йўқотган ўғрига, ҳийла-найранги фош бўлиб безрайиб турган товламачига, дуч келган аёлга эшак тили билан «муҳаббат» изҳор қилган махлуққа разм солинг, буларнинг қайси бири ва нимаси ҳайвондан ортиқ? Тил-жағи дейсизми? Шоирдан эшитинг:

Қачон одам қаторига санарлар,
Бор ўлган бирла эчкининг соқоли!..

Буларнинг тил-жағи эчкининг соқолидэй гап — одамлик нишонаси эмас.

Бир донишманд уятни «виждоннинг сиртқи кўриниши» дебди. Демак уятсизлик билан беадаблик, беадаблик билан ахлоқсизлик, ахлоқсизлик билан жинояткорлик орасида қалин девор йўқ, буларнинг ҳар бири виждонсиз-

ликнинг турли босқичидир. Модомики, шундоқ экан, уятни жамиятимизни бало-қазодан сақлайдиган буюк посбон дейиш мумкин.

Ёв қалъани олмоқчи бўлса, ҳужумни посбонни босишдан бошлайди. Посбонни қўлга олиш қалъага рахна солиш демакдир.

Жамиятимизга ёв от солдирмоқчи, шу мақсадда пиянисталар, фосиқлар, ўғрилар, товламачилар, порахўрлар, амалпарастлар, безорилар ва бошқа чиқит одамлар қўли билан улуғ посбонимизга ҳамла қилаётибди. Бу хилдаги одамлар кўп эмас, лекин бутун бир йиғиннинг кайфини бузиш учун битта уятсиз кифоя, шунинг учун булар кўп кўринади; булар жамиятимизга даҳшат соладиган куч эмас, лекин нияти даҳшатли: жамиятимизнинг улуғ посбони бўлмиш уятнинг оёқ-қўлини боғлаб, четга сурмоқчи, шу билан жамиятимиз қалъасига рахна солмоқчи.

Бу ҳол, турган гап, партия ва ҳукуматимизни, бутун жамоатчиликни ташвишга солмай қололмайди.

Биз одоб учун кураш олиб борар эканмиз, бу йўлда кўрадиган чораларимиз, жорий қиладиган тадбирларимиз биринчи навбатда улуғ посбонимиз бўлмиш уятни душман ҳамласидан мудофаа қилишга қаратилиши зарур.

Одобсизлик тараққий топиб етиб борадиган жойи «жиноят» деган нарса айтмоққа осон, унинг замирида барбод этилган саломатлик, номус, ноҳақ тўкилган ҳовуч-ҳовуч кўз ёши ётади. Биладиган одамларнинг айтишига қараганда ҳозир содир бўлаётган жиноятларнинг 80 фойизи ичкилик орқасида содир бўляпти. Модомики, шундоқ экан, нима учун автобусга яланғоч чиқиш, дастурхон устида рўмолчага бурун қоқиш беадабчилигу, одам гавжум жойларга ичкилик ичиб бориш, одамларга жирканч бир алфозда кўриниш беадабчилик эмас? Нима учун арақхўр маст ҳолда милицияга кўринишдан ҳайиқади, ҳушёрхо-

нага тушишдан қўрқади-ю, уят деган нарсани хаёлига ҳам келтирмайди. Ичкилик ичиш қачондан бери, нима учун айб бўлмай қолди?

Биз кўпинча «ёшларимизнинг тарбияси бузилаётпти» деймиз, ҳолбуки, бузуқ тарбия осмондан тушаётгани йўқ; ўтмиш қолдиги тўғрисида гапиримиз, ҳолбуки, ҳеч қанақа ўтмиш қолдиги маълум шарт-шароит бўлмаса давом этолмайди. Инқилобдан бурун ўзбекларнинг жирканч одатлари ҳам бор эди, шароит ўзгариши билан бу одатлардан ном-нишон қолмади. Биз кўпинча айбни ёшларга, ўтмишга тўнқаймизу, беадабчилик, ахлоқсизлик, жинояткорликка йўлланма берадиган ичкиликни пропаганда қилувчи, туриш-турмуши билан «ичкилик ичиш айб эмас» деб турган одамларни кўриб кўрмагандай бўламиз.

Ҳар маҳаллада бўлмаганда ҳам ўн маҳаллада, ҳар бир корхона ёки маҳкамада бўлмаган тақдирда ҳам ўнтасида битта ошқора арақхўр топилади. Бу одамлар «ўз пулига ичгани», «жамоат тартибини бузмагани» (бола-чақасини қийратгани тартибсизликка кирмайди), «гланни бажариб тургани» учун ҳеч кимдан таъна-дашном эшитмайди, ичкиликнинг пропагандисти, яъни уятнинг заволи бўлиб юра беради.

Академик Юнус Ражабий ва шоир Ҳабибийлар ёзган мақолада айтилганидек, тўйларда «катталар» «мен сенга айтсам»га етгунча ичишади, оёқлари остида шиша йиғиштириб юрган болаларга парво ҳам қилишмайди. Бугина эмас, ўша «катталар» орасидаги энг ҳурматли одамлар ёшларга тилак тилаган бўлиб қадаҳ кўтаришади, ҳаммани ичишга, «оқ ичиш»га ундашади, шу билан ҳовлини, томларни тутиб кетган болаларнинг кўз ўнгида ичкиликка обрў туғдириб беришади. Модомики шундоқ экан, меҳмонлар тарқалгандан кейин столга бемалол ўтириб шишаларнинг юқини ичаётган болаларга қайси тил билан «ичкилик ичиш уят» деб бўлади?

Бошқа ҳамма одобсизликлар, ахлоқсизликлар, жиноятлар тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин.

«Муҳаббат» деган олижаноб туйғунинг бошига не балоларни келтирган фосиқ — ахлоқсиз ўз коллективида фош бўлиб, дакки еганидан кейин ҳам бош кўтариб юраверади, ҳеч кимдан уялмайди: иложини топса ёшларга ваъз-насиҳат қилиш, мажлисларда қариллаш билан юзидаги шалтоқни артмоқчи, шу билан уятнинг оғзига пахта тикмоқчи бўлади.

Биз одобсизлик, ахлоқсизлик, хилма-хил жиноятларга қарши курашда жамиятимизнинг улуғ посбони уятни душман ҳамласидан ҳимоя қилиш ишига жуда катта эътибор қилишимиз керак.

Уят энг шафқатсиз қонундан ҳам кучлироқ, қудратлироқдир. Қонун фақат кўзи тушганда, шубҳа пайдо қилгандагина жиноятчининг қўлини ушлайди, йўлини тўсади. Уят эса ҳаммаша одобсиз, ахлоқсиз жиноятчининг тепасида туриб, ноҳўя иш қилиш учун қўл кўтаргани қўймайди. Ҳар қандай қонунга ҳам чап бериш мумкин, лекин уятга чап бериб бўлмайди, чунки қонун одамдан ташқарида, уят эса одамнинг кўксига бўлади.

1966 йил.

ВАҚТИМ ЧОҒ

Халқларнинг толеи ва пушти паноҳи бўлган буюк Октябрь минг бир бало-қазони баҳодирона даф қилиб, минг бир хатардан мардонавор ўтиб, меҳнаткаш одамнинг ҳамма ва ҳар қандай душманларига даҳшат солиб, балоғат ёшига — 50 ёшга қадам қўяётипти.

Вақтим чоғ: мен бу улуғ айёмга барча меҳнаткашлар қатори совға-салом билан келаётибман. «Ўтмишдан эртаклар» раҳнамомиз Ленинга, иккинчи қуёш бўлиб халқимизнинг фожиаларга тўла ўтмишини ёритган Октябрь инқилобига менинг таъзимимдир.

Бундан ташқари, бу куннинг ҳақиқати, ҳозирги ҳаёти-мизда кишининг кулгисини қистатадиган ҳодисалар ҳақида «Аяжонларим» деган бир комедия ёздим.

Қўлимга қалам олишим, ёзувчилик ишида озми-кўгми топган камолотим, ҳеч шубҳасиз, Улуғ Октябрнинг самарасидир. Олтмиш ёшга тўлишим муносабати билан бадий адабиёт нашриёти чиқараётган асарларим тўпламини катта миннатдорчилик билан Октябрнинг 50 йиллигига бағишлайман.

Байрам илҳоми билан қувониб қиладиган ишларим кўп: бир неча йилдан бери тўхтаб ётган «Зилзила» номли по-вестимни давом эттираман, икки ёшнинг ўтда куймайди-диган ва сувда чўкмайдиган муҳаббати қаламимнинг учига келиб ҳеч тинчлик бермаётипти...

15 декабрь, 1966 йил.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ТЎҒРИСИДА

Болалар адабиётининг ҳозирги аҳволи тўғрисидаги докладда ҳам, музокарага чиққан ўртоқларнинг нутқида ҳам бир нарса кўзга ташланади: ҳамма болалар адабиётидаги камчиликлардан гапиришдан олдин бу адабиёт анча ўсганлиги, ютуқларга эга бўлганлиги тўғрисида катта-кичик муқаддима қилиб ўтди.

Бу гаплар ҳақ, лекин бир нарсани эсдан чиқармаслик керак: модомики, болалар адабиёти совет адабиётининг бир қисми экан, унинг ўсиши, ютуқларга эга бўлиши табиий бир ҳол, гап бу ютуқларнинг даражаси, бу кунги талабларга қанчалик жавоб бера олиши тўғрисида бўлиши керак.

Тўғри, бугунги болалар адабиётининг салмоғи бундан ўн беш йил бурунги болалар адабиётининг салмоғидан анча юқори, лекин бугунги мактаб ёшидаги болалар бундан ўн беш йил бурунги мактаб ёшидаги болаларга ўхшайдими?

Ҳозирги мактаб ёшидаги болалар мактабга бошқа оилалардан, бошқача оилалардан бораётипти, бу болалар уруш замонини кўрган. Маълумки, уруш фақат шаҳар ва қишлоқларни бузгани йўқ...

Мана шу нуқтаи назардан қараганда, болалар адабиётининг ҳозирги даражаси, савияси жуда юксак бўлиши керак.

Пленумда болалар адабиёти алоҳида масала қилиб қўйилганлиги ва союз раҳбарлари бу масалани қўйишда айрим, пишиқ тайёргарлик кўрганлигига сабаб ҳам шу бўлса керак.

Чиройли лоф-қофдан хунук ҳақиқат яхши: анча ўсган, ютуқларга эга бўлган ҳозирги болалар адабиётининг даражаси, савияси унинг олдида турган талаблар, вазифалар даражасидан хийлагина паст. Адабиётимизнинг ҳозирги даражасини кўзда тутганда, бу нарса жуда билинади.

Бунга энг биринчи сабаб шуки, болалар адабиёти шу кунгача ҳам союзнинг, ҳам адабиёт жамоатчилигининг диққат марказидан четда бўлиб келди.

Бунга биринчи далил:

Бундан бир қанча вақт бурун «Правда Востока» ва «Қизил Ўзбекистон» нашриётининг «ширпотреб цехи» Гайратийнинг «Урмонжоннинг мушуги» деган китобчасини нашр этди. Бу китобчанинг мазмунини икки оғиз гап билан айтсак шуки, ашаддий бир пияниста ишчининг пиянисталикдан тузалиб, одам бўлиб кетишига битта сичқон сабаб бўлади. Болалар адабиёти тамғаси билан нашр этилган шундай китоб на Ёзувчилар Союзининг диққатини жалб қилди, на айрим ёзувчиларнинг эътирозига сабаб бўлди.

Иккинчи далил:

Шукур Саъдулланинг кўп асарлари жуда хом, ғариб эканлиги тўғрисида яқин ўн йилдан бери гап юради, лекин унинг биронта асари бирон марта жиддийроқ муҳокама қилингани йўқ.

Агар болалар адабиёти союзимизнинг диққат марказида бўлганда, бутун бошли ёзувчининг ижоди унинг эътиборидан четда қолмас эди.

Бу ҳол, албатта, болалар адабиётининг савиясига катта таъсир қилади.

Ҳозирги болалар адабиётининг савияси паст бўлишига иккинчи сабаб, болалар учун ёзадиган ёзувчиларнинг умумий савияси, малакаси пастлигидан келиб чиқади. Кеча ва бугун сўзга чиққан ўртоқлар бу тўғрида етарли мисоллар кўрсатишди. Болалар ёзувчиларининг олдига қаттиқ талаблар қўймаганимиз учун кўгли «косиб» бўлиб қоляпти. Булардан бирмунчаси болалар учун ёзиш қанчалик масъулиятли эканини, бу масъулиятни зиммасига олган одам қанчалик билимли, қанчалик ҳунарманд бўлиши керак эканини яхши билмайди, тушунмайди. Болалар адабиётида катталардан кўра болаларга ёзиш осон деган ақидада юрган «косиблар» топилади.

Катталар учун ёзилган китобда йўл қўйилган хатони тузатиш мумкин, лекин болалар учун ёзилган китобда кетган хатони тузатиб бўлмайди, бу хатодан болани огоҳлантирилса, хато унинг зеҳнига чуқурроқ ўрнашади.

Докладда, музокарага чиққан ўртоқларнинг нутқида одам хижолат бўладиган мисоллар кўрсатилди. Буларнинг ичида ёзувчининг чала савод эканини кўрсатадиган фактлар бор. Бу қандоқ гапки, ёзувчи, болаларнинг иккинчи муаллими бўлган ёзувчи чала савод, жумла тузолмайди! Ёзувчи бўла туриб ўзбек сўзларининг маъносини билмайди, сўзни ўз ўрнида ишлатмайди!

Ҳаммадан ёмонроғи шуки, биз шуларни пайқамай келаётибмиз, пайқаганимизга эътибор қилмаётибмиз.

Болалар учун китоб ёзадиган киши ғоят уста санъаткор, катта тажрибали педагог, тилнинг заршуноси бўлмоғи керак.

1946 йил.

ЕШЛАР СЕМИНАРИДА СУЗЛАНГАН НУТҚДАН

Бу кунги суҳбатимизнинг мавзуи гарчи ижодий тажрибалар бўлса ҳам, гап кўпроқ ижодий тажрибалар эмас, ижодий уринишлар тўғрисида борилар деб ўйлайман.

Бирон балоғатга етган ёзувчи ўзининг балоғатга қандоқ етганлиги, бир ёки бир неча машҳур, ҳамма тақдир этган асарини қандоқ ёзганлиги тўғрисида гапириб берса, суҳбат аҳли ундан таълим олса, у вақтда ижодий тажриба тўғрисида сўз, таълимий суҳбат бўлар эди. Мен бу ерда фақат дуруст асар ёзишга қандоқ ўрганганлигим, шу уринишлар орқасида нималарга дуч келганлигим тўғрисида гапиришим мумкин, холос. Демак, бу суҳбат ўзаро фикрлашиш тарзида ўтади.

Умид билан қўлига қалам олган, эл-юртга ёзиш-чизиш иши билан хизмат қилишни истаган, шу йўл билан кўпроқ ва яхшироқ хизмат қила олишига кўзи етган ҳар бир кишининг омоли яхши асарлар яратиш бўлади.

Биз бир асарни ёмон, иккинчисини яхши, учинчисини сўз санъатининг мўъжизаси деймиз. Шунда ҳаммадан бурун нимани кўзда тутамиз? Аввал шу саволга жавоб бериш керак.

Модомики, китоб кенг ўқувчилар оммаси учун ёзилар экан, бу саволга ўша омма нуқтаи назаридан қараб жавоб

бериш зарур. Омма ўзини мафтун қиладиган, роҳат бағишлайдиган нарсани ўқийди. Ушани яхши асар деб билади. Ўқувчи китобни «маданиятдан орқада қолмаслик» учунгина эмас, зўр роҳатдан маҳрум бўлмаслик учун ўқиса ҳисоб. Шундай асар яхши асар бўлади. («Қилич», «Тозагул», «Тўплам».) Асар тўғрисида энг тўғри, холис ёзилган тақриз кутубхонанинг дафтарида бўлди.

Энг яхши томоша бўлмаган драма, қўлга олиш билан жозибасига тортиб кетмайдиган адабий асар яхши нарса бўлмайди. Агар бирон ёзувчи асарнинг шу томонига эътибор қилгани эринса ёки эринмагани тақдирда ҳам уdda қилолмаса-ю, ўзининг ожизлигини, масъулиятсизлигини «мазмун», «олижаноб мақсад» иборалари остига беркитса, санъатни, энг муҳим тарбия қуролини бебурд қилган бўлади.

Мақсад нақадар олижаноб бўлмасин, Чеховнинг тили билан айтганда «қурбақага шакар сепиб берганинг билан барибир емайман».

Адабий асар, адабиёт деган шундоқ бўлсин.

Ёзувчи бирон нарса ёзиш учун қўлига қалам олганда ҳаммадан бурун кўз олдига шу нарсани ўқиётган ўқувчини келтирсин, асарнинг ҳар бир сатри кўз олдидан ўтганида чеҳрасида бўладиган ўзгаришни кўриб турсин. Ёзувчи ўзини каттакон билимдон, юксак завқ эгаси бўлган киши олдида имтиҳон бераётгандай сезсин.

Китобхонни мафтун қиладиган нарса яхши нарса бўлса, қандоқ асар мафтун қилади? Унинг меҳригиёси қаерда, бу меҳригиё нимадан иборат?

Классиклардан ўрганиш деган сўз классик асарлардаги мана шу меҳригиёни топишга уриниш, топишдан иборат бўлса керак.

Албатта, ҳар бир яхши асар ўзича яхши. Ҳар бир яхши асарнинг меҳригиёси бошқа яхши асарнинг меҳригиё-

сига ўхшамаганлиги учун яхши. Гўзал деган сўз битта. Лекин унинг минг бир маъноси бор.

Яхши асарларнинг яхшилик сирини қидирган вақтда ҳамма яхши асарларга муштарак бўлган бир нарса дарров кўзга кўриниб туради. Эҳтимолки бу асарнинг мафтун қиладиган асар чиқиши учун асосий шартлардан бири бўлса.

Маълумки, санъат, шу жумладан, сўз санъати — адабиёт ҳам кишиларнинг онгига ҳис орқали — юрак орқали таъсир қилади. Адабиёт бирон ижтимоий ҳодисанинг яхши ёки ёмон эканлигини фактлар, рақамлар билан исбот қилиб, хулоса чиқармайди; унинг яхши ёки ёмон эканлигини кўрсатиб кишиларда шу ҳодисага нисбатан муҳаббат ёки нафрат ҳисси туғдиради. Бирон ҳодисанинг яхши ёки ёмон эканлигини билдириш билан унга нисбатан нафрат ёки муҳаббат ҳисси туғдириш орасида жуда катта фарқ бор. Билган киши билиб қўя бериши мумкин, лекин ҳис қилган киши ҳис қилиб қўя бермайди. Адабиётнинг зўр ташвиқий кучи ҳам мана шундан иборат.

Бундан маълум бўладики, ёзувчи бирон ҳодисага ўқувчида муҳаббат ёки нафрат ҳисси қўзғатиши учун аввал ўша ҳис ўзида бўлиши керак.

Киши ҳеч қачон душманининг гўри устида бошқаларнинг кўзидан ёш чиқарадиган таъсирли нутқ сўзломмайди.

Энг талантили, энг уста, хушовоз артист агар ўзига ёқмайдиган ашулани айтишга мажбур бўлиб қолса, таланти ҳам, усталлиги ҳам йўқолиб, қуруқ овози қолади.

Талант, билим, ҳунар жиҳатидан бир даражада бўлган икки ёзувчи муҳаббат тўғрисида ёзса, шу муҳаббат ҳиссини бошидан кечиргани яхшироқ ёзади.

Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарса тўғрисида ёзса, бунини ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди. Ўқувчининг қалбига таъсир қилмаган нарсанинг адабиётга ҳеч тегишлиги йўқ.

Демак, куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт. Бусиз бўлмайди. Ҳис қилинмасдан ёзилган нарса қоғоздан қилинган гулга ўхшайди.

Ҳис, ички дард кишининг қалбини тошириб юборади. Бундай вақтда киши ўзини қаерга қўйишини билмайди. Узининг дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатиш, кишига азоб бериш даражасига етади. Шу вақтда қўл қаламга боради. Кишининг кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Езиш учун ҳеч нарса халал бермайди. Фикр тўкила боради. Езиб улгуриб бўлмайди.

Кишидаги мана шундай ҳолатни одатда илҳом дейишади.

Айтилган гаплардан хулоса чиқарсак, яхши асар, ўқувчини мафтун қиладиган асар фақат илҳом билан ёзилган асар, дейиш керак бўлади.

Ёзувчи илҳом келди деб тез-тез ёзади, илҳом келмаётир деб соатлаб қоғоз чизиб ўтиради. Бас, маълум бўладики, илҳом келгани ёзувчининг тўла ҳис қилгани, илҳом келмагани ёзувчининг ҳали ҳис қилмагани бўлади.

Илҳом келиши учун ёзувчининг ҳис қилиши шарт бўлса, ҳис қилиши учун нималар керак?

Ёзувчи ёзувчи бўлиш учун қандай катта меҳнатни ўз бўйнига олганлиги мана шу ерда кўринади.

Умумий савияси бирон уй хизматчисининг савияси билан баробар бўлган киши ҳеч вақт ижтимоий ҳодисаларни тўғри таҳлил қилолмайди.

Демак, ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилиш, унинг яхши, ёмон эканини билиш учун ёзувчининг савияси жуда-жуда баланд бўлиши керак.

Ёзувчи турмуш ҳодисасини таҳлил қилганидан сўнг унга маълум бир муносабатда бўлади. Бу муносабати унинг қаноати бўлади. Унинг бирон ҳодисани ҳис қилиши мана шу қаноати асосида бўлади.

Шулардан маълум бўладики ёзувчи ҳеч вақт «Нима

тўғрида ёзсам экан?» деб ўйлаб, кейин бирданига бирон тўғрида ёзишни ихтиёр қилмайди. Аксинча, ҳодисага маълум муносабати, қаноатидан келиб чиққан розилик ёки норозилик уни ёзишга мажбур қилади, уни ўз ихтиёрига қўймайди.

Мана шундан кейин асарнинг ғояси тўғрисида гапириш мумкин.

Мен илгари вақтларда кўп кишилардан «асар ёзишдан бурун унинг ғоясини белгилаб олиш керак», деган маслаҳатни эшитганман. Ўша вақтлар шу маслаҳат асосида иш кўриб кўп гаранг ҳам бўлганман. Ўша вақтларда қўлимга қандай асар тушса, дарров унинг ғоясини ахтарар эдим. Кўпинча, унинг ғоясини тополмас эдим. Энди ўйлаб қарасам ўша маслаҳатлар нотўғри, ўша уринишларим мутлақо самарасиз уринишлар экан.

Мен шу кунгача битта-иккита дуруст нарса ёзган бўлсам биронтасининг ҳам ғоясини олдин белгилаб олганим йўқ. Наинки, уруш замонидаги чолларни кўрсатиш мақсадида мен Асрорбобони ясаган бўлсам! Йўқ, чолларнинг уруш йилларида ёшлар билан бир сафда турганлиги менга қаттиқ таъсир қилган эди. Бу ҳикоя шу таъсирнинг натижаси. Адабиётчилар, танқидчилар тилида бу чол қандай деб аталишини кўзда тутган эмасман, шулар нима деб атаса ҳикоянинг ғояси ўша бўлади.

Янглиш маслаҳатларга амал қилиб асарнинг ғоясини қидирав эдим. Бу ҳам бекорчи уриниш экан. Ҳақиқатан шундай. Асарнинг ғоясини қидиришга эҳтиёж борми? Асар ўқувчида қандай таъсир қолдирса, уни қайси йўлга бошласа ғояси ўша-да.

Жек Лондоннинг «День пламенеет» деган бир романи бор. Мен асарларнинг ғоясини қидириб юрган вақтимда шу романининг ғоясини тополмаган эдим. Лекин шу китобни ўқиганимдан кейин шаҳарда тургим келмай қолди. Қолган умримни қишлоқда ўтказишни хоҳлаб қолдим.

Демак, ёзувчининг мақсади шу экан, одамларни табиатга даъват қилган экан.

Константин Симонов, «Нафсониятли киши» деган бир қисса ёзди. Бунда шахсий ҳаётдан тамоман воз кечиб фронт учун ишлаётган бир инженер билан фронтда иш кўрсатиб орденлар олган бир офицер тўқнаштирилади. Офицер инженерга «биз у ерда қон тўкиб юрибмиз, сен бу ерда айш-ишрат қилиб ўтирибсан» дейди. Шунда ўқувчи офицерга «сен бу инженерни ҳақорат қилма», дегуси келади. Кейинчалик офицер хато қилганини билади, инженердан узр сўрайди. Бу қиссанинг ғоясини қидиришга эҳтиёж борми? Ўқувчи офицернинг сўзини ноҳақ деб билишининг ўзи кифоя. Фронт қаҳрамонлари билан меҳнат фронти қаҳрамонларининг Ватан олдидаги хизмати бир газ билан ўлчанади.

Илҳом билан, ички мажбурият орқасида ёзилган асарни тузатиш, қайта ишлаш мумкинми?

Ўша тузатиш, ўша қайта ишлаш хоҳишга айланмагунча, ёзувчининг қалбидан ўрин олмагунча мумкин эмас.

Кўпинча шундай ҳоллар бўлади; ёзувчи асарини битириб одамларга ўқиб беради. Бу ерда асарнинг камчиликлари кўрсатилади. Ёзувчи кўпинча ўша камчиликларни ўзи камчилик ҳисобламагани ҳолда фақат билимдонларнинг сўзини иккита қилмаслик учун тузатишга киришади. Бундай вақтда ёзувчи ўз маъшуқасига бировнинг сўзи билан муҳаббат изҳор қилаётган ошиққа ўхшаб қолади. Ҳис қилмасдан асарни тузатиш дуторни икки киши чалгандай гап. Парда босган киши ҳам, зарб берган киши ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди. Бундай машқдан ҳеч ким лаззат олмайди.

Асарни қайта ишлаш деган гапга мен тушунмайман. Агар бирон асар қайта ишлашга муҳтож бўлса, шу материал асосида бошқа асар ёзиш керак экан деб тушунаман.

Яхши асар илҳомнинг натижаси, илҳом ҳис қилиш-

нинг натижаси дедик. Ҳис қилиш учун ёзувчи ўшани бошидан кечириши шартми? Агар шарт бўлса Толстой ҳеч қачон «Анна Каренина»ни ёзолмас эди. Чунки Толстой ҳеч вақт хотин киши бўлиб кўрган эмас.

Ҳис қилиш учун ёзувчига ўзининг шахсий кечинмалари билан бир қаторда мушоҳада ҳам ёрдам беради. Ёзувчи ўзи бошидан кечирмаган ёки кечириш мумкин бўлмаган ҳодисаларни зўр диққат билан мушоҳада қилади. Турмушни ўрганиш деган сўзнинг маъноси турмушни мушоҳада қилиш демакдир. Энг зўр ёзувчилар энг зўр мушоҳада кучига эга бўлишган. Одамларнинг рафторига оид энг кичик нарсалардан тортиб, катта-катта ижтимоий ҳодисаларгача ғоят зўр диққат билан ўрганишган. Бошқа кишиларнинг диққатини жалб қилмаган ҳодисалар, бошқа кишилар эътибор қилмаган нарсалар буларнинг диққатини жалб қилган, эътиборини тортган.

Мана шунинг учун ҳар бир бадий асарда ёзувчининг шахсий кечинмалари, таржимаи ҳоли унсурлари бўлади. Ёзувчи баъзан бирон типга асос қилиб ҳақиқатда мавжуд одамни ҳам олади. Бундай ҳолларда ўша мавжуд одам типнинг прототипи бўлади. Ёзувчи прототипнинг ўзигагина хос сифатларини, хислатларини ташлаб, тип учун характерли бўлган бошқа сифатлар, хислатлар қўшади. Шундай бўладики, прототип типнинг ўзи эканини билмайди.

Одатда мушоҳада фақат керак бўлганда, бирон асар ёзиш учун зарур бўлиб қолганда қилинмайди.

Масалан, бировнинг оёғини трамвай босди. Эҳтимол, менинг қаҳрамонларимдан, персонажларимдан ҳеч кимнинг оёғини трамвай босмас. Лекин оёғини трамвай босган одамнинг ўша дамдаги ҳолати, ҳаракати, қиёфаси эсимда қолиши керак. Чунки мабодо шундай ҳолат керак бўлиб қолса оёғини трамвайга бостириб кўргани ҳеч ким рози бўлмайди.

Киши чучкирадиган вақтда афти қандоқ бўлишига ҳеч ким эътибор қилмайди. Лекин Чехов шунга эътибор қилган экан. «Чиновникнинг ўлими»да қўл келипти.

Мен «Анор» деган ҳикояни ёзганимда бошқоронғи хотиннинг ҳолатини шу кунларда мушоҳада қилганим йўқ. Бошқоронғи хотиннинг ҳолати менинг хотира дафтаримда бор эди. Буни мен бир вақтлар дафтарга шундай қайд қилиб қўйган эканман:

«Эр хотинига жаннатнинг таърифини қилади. Хотиннинг кўзига ҳавзи кавсар ва унда юзиб юрган балиқдан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Хотин балиққа бошқоронғи».

Бундан олти йил бурун дафтарга шуни ёзиб қўйган эканман:

«Ажойиб ит, ўғри кирганда олқишласанг, ётиб думини ялайди».

Бу нарса олти йилдан бери керак бўлгани йўқ, эҳтимол, ҳеч қачон керак бўлмас. Шундай қилиб, ёзувчининг хотира дафтари — мушоҳадалар хазинаси — турмуш қомуси вужудга келади.

Бу дафтарга фақат мушоҳадаларгина эмас воқеалар, манзаралар, фикрлар, сўзлар, иборалар ҳам ёзилиши мумкин. Чехов ҳатто исмларни ҳам ёзган.

Мана шунинг учун ёзувчи ёзаётганда, ўйлаётгандагина эмас, ҳамма вақт меҳнат қилади. Шундоқ бўлиши керак.

1944 йил.

«ТОРТИҚ» ТУПЛАМИ ҲАҚИДА

Тортиқ» «Қизил Ўзбекистон» газетасининг ташаббуси билан майдонга келган китоб. Бу «Қизил Ўзбекистон» томонидан майда ҳикоя ва очеркларга эълон қилинган конкурс материалларининг бир қисми.

«Қизил Ўзбекистон» ўтган йил ёзда жуда яхши ташаббус кўрсатди-ю, лекин бу ташаббусга бошқа манфаатдор ташкилотлар бош қўшмади. Бу ташаббусни қўлламади. Натижада конкурсга ёзувчилар, хусусан, ёш қаламкашларимизнинг диққатини тортишга, уларни қатнаштиришга қаратилган тадбирлар кўрилмади.

Конкурс ташкилий жиҳатдан оқсаганлиги, «Тортиқ»-га кирган материалларнинг бир қисми махсус конкурс учун ёзилмаганлиги бу материалларнинг авторлари конкурсга адабиёт майдонида бўлаётган жиддий бир тадбир, деб қарамаганликларидан ҳам кўриниб турипти.

Бунинг устига конкурснинг муддати жуда қисқа бўлди.

Мана шуларни эътиборга олганда конкурсга келган юздан ортиқ асар ташкилий жиҳатдан яхшироқ ўтказилган, кўпроқ муҳлат берилган конкурсга келиши мумкин бўлган асарларнинг фақат бир қисми дейиш мумкин.

Демак, «Тортиқ» мажмуасига ёзувчи ва журналист-

ларимизнинг жуда оз қисми қатнашган; бунга кириши мумкин бўлган асарларнинг жуда оз қисми кирган.

Ёзувчи ва журналистаримизнинг кўп эканлигини, булар кундан-кун кўпайиб бораётганини, ёшларимизда прозага ҳавас тобора ошаётганлигини, умуман проза соҳасидаги имкониятимизни назарга олганда «Тортиқ» мажмуаси дарёдан бир томчидир. Лекин шу томчида ҳозирги ҳикояларимиз, очеркларимизнинг асосий фазилатларидан, асосий нуқсонларидан кўпини кўриш мумкин.

«Тортиқ»нинг биринчи фазилати шуки, бунга кирган асарларнинг ҳаммаси деярли бу куннинг муҳим мавзулари тўғрисида ёзилган; букунги ҳаётимизнинг айрим манзаралари тўғри кўрсатилган, ҳар бири букунги ҳаётимизга бир дарча очадиган лавҳалардан иборат. Бу дарчалардан китобхон букунги қишлоқ манзараларини, бутун совет халқининг ифтихори ва юртимизнинг кўрки бўлган катта қурилишлар манзарасини, совет жамиятининг асосини ташкил қилган янги оила ва янги оилавий муносабатларни кўради.

«Тортиқ»нинг иккинчи фазилати биринчи фазилатидан келиб чиқади. Ҳозирги ҳаёт манзаралари тўғри тасвир этилган бу лавҳаларни ҳаммадан бурун оддий совет кишилари, бу кишиларнинг ғайри оддий ишлари, курашлари, интилишлари безайди.

Умрининг кўп қисмини худбинлик асосига қурилган жамиятда ўтказган, лекин совет даврида, колхоз тузуми шароитида қайтадан тарбияланган совет деҳқони Салим ота коллектив манфаатини кўзлайди: «Сен коллектив манфаатини кўзламайсан» деган гап унга ҳақорат бўлиб тушади ва шундай деган кишига қарата даъво қилади. (Ҳаким Назир — «Салим отанинг гинаси».)

Ҳозирги ёшларимизнинг типик вакили бўлган Рустам «пул учун эмас, шарафли вазифалар туфайли меҳнат қилади» ва меҳнатга шараф иши деб қарамайдиган Илҳо-

мийни руҳан майиб киши ҳисоблайди. (Асқад Мухтор — «Куртак».)

Улуғ Ватан уруши фронтларида жасур бир жангчи сифатида қатнашган Мастура тинчлик даврида ижодий меҳнат билан машғул; унинг учун фронт ҳам, ижодий меҳнат соҳаси ҳам инсоннинг бахт-саодати йўлида курашиш учун бир фаолият майдони. Бу тоифа одамлар учун қаҳрамонлик мақсад эмас, балки мақсадга эришиш учун зарур бўлган бир воситадир. Шунинг учун бу тоифа одамлар нима қилганлиги тўғрисида эмас, нима қилаётгани ва нима қилмоқчи экани тўғрисида гапиради. Булар мақтанмайди, ҳеч кимдан таҳсин ҳам кутмайди, қилган ишини пеш келтириб кеккаймайди; ўзини ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда ўзи сингари совет кишилари сафидан четда, баландроқ ўринда ҳисобламайди. (Ойдин — «Вагондаги суҳбат».)

Бу тоифа одамлар «ундай-бундай шаҳри азим бек бўлолмаган, Орол ўлчаб кўрилганда ярмига тенг келолмаган» Қорақум биёбонида қум бўронларини енгади; халқнинг неча минг йиллик хаёл-орзуларини ҳақиқатга айлантиради; туя юриб, қуш учиб ўтолмайдиган шундай жойларда бу тоифа одамларнинг бири ўн икки кишининг ишини қилади. Булар тоқати тоғ, жони темирдан, буюк гоя эгаси бўлган кишилар. (Султон Акбарий—«Хоразмдан хатлар».)

«Тортиқ»нинг яна бир фазилати бунга кирган ҳикояларда уйдирма воқеалар, очеркларда тумтароқ сўзлар ва иборалар, плакатчилик унсурларининг йўқлигидир. Ёш ёзувчиларимизнинг ҳикояларида уйдирма воқеалар, очеркларида тумтароқ иборалар ва плакатчилик унсурлари тез-тез учраб тургувчи эди.

«Тортиқ»га кирган асарларнинг ҳаммасига деярли муштарак бўлган асосий фазилатлар мана шулардан иборат.

Булар ёш ёзувчиларимизнинг ҳаётга яқин турганликларини, ҳаётдан илҳомланиб эҳтирос билан қалам юргизаётганликларини, ўз ҳунарларига ва материалларига меҳр-муҳаббат қўйганликларини, демак, катта адиб бўлиш ва катта адабиёт яратишга йўл тутганликларини кўрсатади.

Бу лавҳаларнинг ичида Ҳаким Назирнинг «Салим отанинг гинаси» деган ҳикояси-ю, Султон Акбарийнинг «Хоразмдан хатлар» деган очерки айрим диққатга лойиқдир.

Ҳаким Назир адабиётга яқинда келган, ҳеч қанақа рўйхатга кирмаган бир ёш қаламкашдир. «Салим отанинг гинаси» шуни кўрсатадики, Ҳаким Назир ҳикоячиликда жуда тез суръат билан илгарилаяпти.

Ҳикоянинг сюжети мураккаб эмас: бир звено пахта суғормоқчи бўлганда Салим ота сувни қовун полизига буриб юборади. Ҳосилот кенгашининг раиси бунга «зараркунандалик» деб баҳо беради. Салим отага бу гап ҳақорат бўлиб тушади, чол унга ҳақорат даъво қилади. Англашилмовчилик дарров ҳал бўлади. Воқеа шундан иборат. Ҳикоянинг ҳажми ҳам шунга яраша — беш саҳифагина. Лекин автор шу кичкинагина ҳикояда катта иш қилади; ўқувчининг кўз олдига одамнинг ҳаваси келадиган, ҳар қандай кишининг муҳаббатини ўзига қаратадиган, ҳар қанча иззат қилса арзийдиган ва бу иззатга ўзининг жафокашлиги, ғайрати, фаросати, эл-юрт учун қайғуриши билан сазовор бўлган бир чол келади. Бу чолни кўрганда киши беихтиёр «менинг отам ҳам шундоқ бўлса», дейди. Ҳаким Назирнинг муваффақияти мана шунда. Лекин бу муваффақиятга, бу образга соя солиб турган бир нарса бор: ҳосилот кенгашининг раиси чолни «зараркунанда» дейди. Бу сўз бошқа сўз ўрнига ишлатилган, мутлақо тасодифий, янглиш ишлатилган сўз. Агар бу сўзни автор янглиш ишлатмаганда воқеанинг қадри,

образнинг қиммати кетиб қолар эди. «Зараркунанда» деган сўз ҳалол одамнигина эмас, ҳаром одамни ҳам га-лаёнга келтиради. Салим ота «зараркунанда» деган сўзни эшитиб жим қолиши мумкин эмас. Ҳамма гап шундаки, унча-мунча одамга ҳақорат бўлиб тушмайдиган сўз Са-лим отага ҳақорат бўлиб тушади. Ҳикояда гап мана шу тўғрида боряпти. Демак, бу сўз «зараркунанда» эмас, «қолхознинг нафини кўзламайсан» ёки «вазифашунослик» қиласан деган маънони ифода қиладиган бошқа бир сўз булиши керак.

Ҳаким Назир мана шуни ўйлаб кўрмапти.

Ҳаким Назирнинг ҳикоячиликда бир қадар тез суръат билан илгарилашига сабаб нима?

Талантлигими?

Кўп ўқийди, ўрганадими?

Ҳикояларини эринмасдан, қунт билан ишлайдими?

Албатта, ёзувчиликда булар асосий шартлар. Лекин яхши асар ёзиш учун буларнинг ўзи кифоя қилмайди. Яхши асар ёзиш учун энг катта, энг муҳим шарт мате-риални билиш, турмушни билиш, турмуш тажрибасига эга бўлишдир. Турмушни билмаган ёзувчи нақадар би-лимдон, нақадар таланти, нақадар меҳнаткаш бўлмасин муваффақият қозонолмайди.

Ҳаким Назирнинг бошқа ёшларга, ҳатто баъзи бир кекса ёзувчиларга қараганда ёрқинроқ асарлар ёзишига, ёзувчиликда тез суръат билан илгарилашига сабаб нима? Бунга асосий сабаб ўз материални, ўзи тасвир этмоқчи бўлган ҳаётини яхши билишидир. Унинг ҳамма ҳикоя-лари қишлоқ ҳаётидан олинган. Бу ёзувчига қишлоқ мав-зуи ёқиб қолганлигидан эмас. Ҳаким Назир қишлоқ ҳаё-тини яхши билади, чунки ўзининг кундалик иши билан қишлоққа боғланган, бир оёғи қишлоқда!

Ҳаким Назир кундан-кун илгарилаётти.

Яқин ўн беш йилдан бери ёзувчилик билан машғул

бўлган Нурмат Мақсудий нима учун кундан-кун орқага кета-кета, ниҳоят адабиётдан чиқиб кетди? Бунга сабаб бир томондан ўқиш-ўрганишни буткул йиғиштириб қўйганлиги бўлса, иккинчи томондан «уй қизи» бўлиб ҳаётдан узоқлашиб қолганлигидир.

«Шарқ юлдузи» редакцияси унинг сўнгги икки асарини босмади. Бунинг сири қишлоққа бормасдан, тасодифий учраб қолган бир одамнинг сўзига таяниб, қишлоқ мавзуида ёзилган очерк; иккинчиси ҳикоя. Бу ҳикоя тахминан шундан иборат: «Бир йигит бир қизни яхши кўради, қиз йигитнинг олдига шарт қўяди: гидростанция солсанг сенга тегаман, бўлмаса тегмайман» дейди. Йигит гидростанция солиб мурод-мақсадига етади.

Бунақа воқеа, бунақа одамларни эшигидан калласини чиқариб қўшниси билан гаплашгани ҳам эринадиган одамгина ўйлаб чиқариши мумкин. Нурмат Мақсудий шундоқ бўлмаганда мана бу хилда лойдан ҳуштак ясаб ўтирмас эди.

Афсуски шу хилдаги ёзувчилар битта-иккитагина эмас.

Бу хилдаги ёзувчиларга фалон жойга бориб, фалон тўғрида ёз, десангиз юраги ёрилади, чунки ўша жойга бориб ўша тўғрида ёзиш, уйда ўтириб лойдан ҳуштак яшашдан кўра қийинроқ. Лекин булар ҳеч қачон тўғриси-ни айтишмайди, ҳамма вақт «ижодий иш», «шароит», «вақт», «ижодий ишнинг мураккаблиги» тўғрисида гапиришади. Улар газетага бирон нарса ёзиш қўлларидан келмаган ҳолда, ўзларини газетадан юқори тутишади. Гўё булар бунақа «қора иш»га қўл уриш даражасидан аллақачонлар ўтгану, энди фақат ҳикоя, поэма, пьеса, баллада, энг камида лирик шеърлар ёзадиган бўлиб қолишган! Газетанинг оддий бир топширигини бажариш қўлимдан келмаса, мен қанақа ёзувчи бўлдим, деган фикр буларнинг хаёлига келмайди.

Бу хилдаги ёзувчилар, албатта, узоққа бормади! ўзидан-ўзи араванинг кетидан тушиб қолади. Буни кўриб турибмиз.

«Тортиқ»да айрим диққатга лойиқ бўлган иккинчи асар Султон Акбарийнинг «Хоразмдан хатлар» деган очеркидир.

Мен Султон Акбарийнинг шеърларини ўқиганман. Ростини айтсам, мен бу шоирнинг нимадан иборатлигини, имкониятини шеърларидан билолмаган эканман. Мен бу билан унинг шеърларига баҳо бермоқчи эмасман. Чунки шеърдан унинг нимадан иборат эканлигини билолмаслигим ўзимга, дидимга, яна кўп нарсаларга боғлиқ бўлиши мумкин. «Хоразмдан хатлар»ни ўқиганимда хийла мулла, хийлагина адабий диди ва ёзувчилик кўзи бўлган жуда ҳафсалалик бир киши кўз олдимга келди. «Хоразмдан хатлар» мана шундай кишининг шабқ-завқ билан ёзган нарсасига ўхшайди.

«Хоразмдан хатлар» ҳаммаси бўлиб саккиз саҳифа. Ёзувчи буни тўрт бўлимга бўлади. Биринчи бўлимда бир неча чизиқ билан Қорақум йўли ва бу ҳақда халқнинг орзу-армонларини, учинчи бўлимда совет кишиларининг ғолиб иродасини, тўртинчи бўлимда шу ғолиб кишилардан еттитасининг портретини беради. Агар шоирлар хафа бўлишмаса шу нарсдан поэма мазаси келади дер эдим: агар бунга хафа бўлишса ажойиб бир поэманинг жуда чиройли қилиб олинган қисқача мазмуни дейиш билан қаноатланаман.

Султон Акбарий бу очеркида ўзидаги ҳамма имкониятлардан тўла фойдаланган эмас: буни ёзганида нимадандир тортингани, нимагадир қимтингани билиниб турипти: айрим жойларда фикрини равшан айтолмай гулдирайди.

Тўпламдаги бошқа ҳикоя ва очеркларнинг ҳаммасига ва ҳар қайсисига хос камчиликлардан бирмунчасини кўрсатиш мумкин.

Туроб Тўланинг «Фарҳод мактаби» деган очеркида масала жуда осонгина ҳал қилинади. Салимжон Фарҳодга келади. Ун беш кун механикадан узилмайди. Бирдан кўрасизки, машҳур киши бўлиб қолади. Ёзувчининг вазифаси унинг Фарҳодга келгани, ишлагани, машҳур киши бўлганлиги тўғрисида хабар бериш эмас. Унинг босиб ўтган йўлини кўрсатиш, ҳеч бўлмаганда бир неча чизиқ билан кўрсатишдир. «Бир бўрон кечаси»да эса Туроб Тўла бўроннинг шоирона тасвирига берилиб кетиб қаҳрамонини эсидан чиқариб қўяди. Очеркни ёзиб бўлганидан кейин бирдан эсига тушади-ю, очеркнинг охирига уч юлдуз қўйиб, шундай дейди: «Маҳмудов ҳозир деррикраннинг энг яхши машинистларидан бири бўлиб донг чиқарган».

Салоҳ Ҳасан «Янги қишлоқнинг янги одамлари»ни жуда яхши бошлайди:

«Партия ташкилотининг секретари Абдуллажон Пўлатовни чақириб, қишлоқнинг ўтмишини ва Октябрнинг 30 йиллигигача қишлоқда бўлган ўзгаришларни ўрганишни байрам олдидан шу ҳақда колхозчиларга лекция ўқиб беришини топширади».

Абдуллажон Пўлатов колхоз ташкил бўлганда ёш бола бўлган.

Бу яхши бир ҳикоя учун тайёр воқеа. Сюжет ҳам ўзи бошини чиқариб турипти. Жуда қизиқ эпизодлар рўй бериши мумкин. Бироқ Салоҳ Ҳасан, худди биров орқасида туриб тез бўл, деб қистаётгандай бутун материални икки ямлаб бир ютади қўяди.

Ойдизнинг «Вагондаги суҳбат»ида Мастура бир қадар ўзини ғайри табиийроқ тутса ҳам, бу ҳикоя «Келин ўғил туғди»дан анча юқори туради.

Асқад Мухторнинг «Куртак»идаги Рустам образи адабиётимизда янгилик дейиш мумкин. Авторнинг диққати иккига бўлинмаганда, Илҳомийга ортиқча берилиб кет-

маганда бу образ яна ҳам ёрқинроқ чиқиши мумкин эди. Аслида фелъетонга объект бўладиган бу шахсга Асқад кўп бўёғини сарф қилиб қўяди. Натижада, ҳикояни ўқиркан, кишининг эсида Рустамдан кўра кўпроқ Илҳомий қолади. Ҳолбуки, ҳикоянинг қаҳрамони Илҳомий эмас, Рустам.

Наби Восихоновнинг «Баҳор кечаларида»си илҳом билан, севиб ёзилган ҳикоя эмас, шунинг учун бу ҳикоя асосида муҳокама юргизиб, ёзувчи тўғрисида бир нарса деб бўлмайди. Бирдан-бир айтиш керак бўлган гап шундан иборатки, илҳомсиз ёзилган нарса ўқувчини бездиради: илҳом эса ўзи келмайди, ўзи келмаса унинг олдига ўзимиз боришимиз керак.

Наби Восихонов ва бошқа кўп ёшларда кейинчалик пайдо бўладиган ёзувчилик кўзи бор. Бошқа одамлар кўрмайдиган нарсани кўради, бошқа одамлар пайқамайдиган нарсани пайқайди:

«Аравакаш энгашиб, оғзидаги тутунни енгининг ичига пуфлади-да, чўғланиб турган тамакини йўғон, эгри бармоқлари билан эзди».

«Мамат ота тўнининг енги қўл устидан тушиб кетмасин учун бармоқларини керган ҳолда ўрнидан турди».

Утган йил ёш гўзаларни совуқдан ўт ёқиб сақлаш ўша вақтда ёзилган ҳамма очеркларда деярли учрайди, лекин булардан биронтасида шу манзара кўрсатилмас эди. Наби Восихонов биринчи бўлиб шу картинани кўрсатди.

Буларнинг ҳаммаси яхши, лекин бу билан асар майдонга келмайди. Булар фақат битта тақа, яна учта тақа-ю усти бут бўлса ундан кейин от бўлади.

Шуҳратнинг «Куёв»ини унинг муваффақиятсиз ҳикояси дейиш керак. Асарнинг олдига қўйган вазифаси аниқ бўлмаганлиги учун ундаги эпизодлар ҳеч нарсага хизмат қилмайди. Ҳикояни шу ерда тўхтатиш мумкин бўлгани-

дек, яна эпизодлар қўшиб давом эттириш ҳам мумкин. Асар ёзишда ёзувчи ўз олдига муайян бир вазифа қўйиб, уни чегаралаб олмаса шундоқ бўлади.

«Тортиқ» айрим камчиликларга қарамай, бундан кейин ҳикоячилик ва очерк жанрининг яна ҳам тараққий қилишини кўрсатадиган бир далилдир.

Бу китобнинг ташаббускорлари ва ноширларидан миннатдор бўлишимиз керак.

10 январь, 1948 й.д.

ТАЛАНТ

Биз бугун поэзиямизда кўпдан учирма бўлиб юриб, энди дадил қанот қоқаётган, баъзан йиқилиб тушса ҳам, лекин шеърятнинг баланд чўққиларини кўзлаётган бир-мунча ёшларимизни кўриб қувонгани йиғилдик.

Ким билади, бу ерда кимлар ўтирипти экан! Ҳали чиқиб ўз асарларини ўқиб берадиган, ёки кейинги шунақа йиғилишларда ўқигани навбат кутиб турган ёшлар орасида ўз замонасининг Навойиси, Пушкини бўладиган одам йўқ деб ким айта олади? Агар бўлса битта-икки-тамикан?

Уша муборак кунларга етишганимизда бугунги ва шунга ўхшаган бошқа йиғилишларимизни ўз замонасининг Навойиси, Пушкини бўлиб қолган одамлар ҳам эслайди, бу ерда унинг биринчи парвозини кўрган одамлар ҳам эслайди.

Ушандоқ муборак кунларга етишишга умидимиз катта. Умид қилиш учун ҳамма шарт-имконият мавжуд: талантими бор, талантни халқимиз бағрининг ҳарорати билан ундиради, ўстиради. Лекин талантни ўстириш аввало талант эгасининг ўзига боғлиқ.

Навойининг бир ҳикматли сўзи бор:

Гарчи қуёшдин парвариш олам юзига ом эрур,
Сахрода қамгоғу тикан, бўстонда сарву гул битар.

Яъни: қуёшнинг нури барчага баробар бўлса ҳам,
сахрода тикану бўстонда сарву гул битади.

Бу жуда чуқур, жуда зўр гап, дўппини ерга қўйиб,
хўп ўйлаб кўрадиган гап.

Бир хилда талантга эга бўлган икки одам бир хилда-
ги шароитда икки олам бўлиб қолиши мумкин.

Демак, яхши шоир бўлиш учун катта талант, яхши ша-
роитнинг ўзи кифоя қилмайди.

Бунга адабиётимиз тарихида мисол жуда кўп.

Мен адабиётга қадам қўйгандан бери адабиётга ки-
риб чиққан одамларнинг сони бору саноғи йўқ. Булар-
нинг бир қисми ёзиш-чизишга бўлган ҳавасини талант
деб ўйлаган, шунинг учун адабиётга янглиш кирган одам-
лардир.

Буларнинг яна бир қисми адабиёт қалбнинг бир чек-
касини эмас, ҳаммасини талаб қилишини билмаган, талант
кун сайин меҳнат билан жило бериб турилмаса занглаб,
буткул яроқсиз ҳолга келиб қоладиган асбоб эканидан
беҳабар кишилар эди.

Буларнинг учинчи бир қисмини ғурур-манманлик ке-
мириб, еб сафдан чиқариб ташлади. Булар беш-ўнта
ўқувчи ортирар-орттирмас кеккайиб, ўқимай қўйди,
ўсишдан тўхтади, танқид қулоғига кирмайдиган бўлиб
қолди; ўзининг кучига ортиқча ишониб ўқувчини мен-
симай пала-партиш нарсалар ёзиб китобхонни ўзидан
бездирди. Булар орқадан келаётган ёшларнинг оёғи ости-
да қолиб, эсдан чиқиб кетди.

Буларнинг тўртинчи бир қисмини ўз ҳаётини тартиб-
га солмаслик, яшай билмаслик хароб қилди. Ҳаётни
ташқил қилолмаслик, яшай билмаслик, турмушда инти-
зомсизлик, адабиётимизга катта зарар етказди.

Бундай хурсандчилик кезларида кўнгилга унча хуш келмайдиган ўтган-кетган гаплардан гапириш яхши эмас, албатта. Лекин яхши овқатга озроқ мурч сепилса, иштаҳа очилади холос.

Адабиётимизнинг келажаги — катта ўзбек адабиётини яратувчи талантли, меҳнатсевар ёшларимизга муваффақият тилайман.

1956 йил.

ҚИРҚ ҚУВОҒИ

САЛОМ ҲИНД ХАЛҚИГА...

Халқлар дилидан янги уруш хавфи ғашлигини кўтаришга, уларда ҳар қандай халқаро келишмовчилик тинчлик йўли билан ҳал бўлиши мумкин экани, яъни қонсиз, тутунсиз ва кўз ёшисиз эртаги кунга ишонч туғдиришга қарата босилган муборак қадамлардан бири ҳинд-совет халқларининг адабий ва мустақкам дўстлик ҳақидаги аҳд-паймонларидир.

Ҳиндистон ва Совет Иттифоқида «унутилмас тарихий кунлар» деб аталган буюк оламшумул воқеа — СССР Давлат арбобларининг Ҳиндистонга қилган дўстлик сафари ҳинд-совет халқлари дўстлигининг зўр намоишига айланди ва совет давлати ленинча ташқи сиёсати тантанасининг янги бир тимсоли бўлди. Совет давлати раҳбарларининг ҳинд халқига қарата айтган гаплари Совет Иттифоқи Осиё халқларининг орзу-армонларини яхши билганини, Совет Иттифоқи бу халқларнинг самимий ва жонкуяр дўсти эканини яна бир марта таъкидлади.

Бу дўстлик сафари ва СССР Давлат арбобларининг ҳинд халқига арз этган меҳр-муҳаббати узоқ замонлар озодлик учун курашиб ниҳоят миллий мустақилликка эришган буюк халққа ўз бағрида қўр олиб ётган битмас-туганмас ижодий кучни ишга солишда, мамлакатни янги

йўлдан тараққий қилдириб, оғир мустамлака давридан қолган даҳшатли меросга барҳам беришда янгидан-янги куч, ҳеч қандай тўсиққа туртинмайдиган зўр ишонч ва ғайрат бағишлади. Буни Ҳиндистоннинг азим шаҳарларидан тортиб чангалзорлардаги қапа-кулбалардан иборат қишлоқларгача ҳамма ерда, ҳар қадамда ва ҳар дамда кўриш мумкин. Буни биз ўз кўзимиз билан кўрдик.

Ўтган йилнинг охирида бир группа ўзбек санъат ходимлари Ҳиндистон ҳукуматининг таклифига кўра, Ҳиндистонга борган эди. Делегация самолётда, поездда, автомобилда, пиёда юриб олти минг километрдан ортиқ йўл босдик, ҳинд дўстларимиз айтмоқчи, «ҳар бири бир қувонч бағишлаган қирқ кун» давомида группа концерт бериб, концерт кўриб, қадимий ёдгорликлар, ҳозирги ҳинд маданияти, санъати билан танишиб, ўнларча шаҳарларда бўлди, юзларча қишлоқларни кўрди, юз мингларча томошабинлар билан саҳна орқали ва мингларча санъат, маориф, маданият, адабиёт, фан ходимлари, давлат, жамоат арбоблари билан бевосита суҳбат қилди.

Биз юрган ҳамма йўлларда, биз бўлган ҳамма шаҳар ва қишлоқларда, қурган ҳамма суҳбатларда ҳинд дўстларимизнинг завқ-шавқ билан гапирадиган гаплари ҳинд-совет дўстлиги, ҳинд ва совет халқларининг бир-бирига бўлган ишончи, муҳаббати, совет раҳбарларига ҳинд халқи ҳали ҳеч бир меҳмон кутилмаган тўрдан — ўз қалбидан жой кўрсатганлиги тўғрисида бўлди. Миллионлаб халқ қатнашган митингларда раҳбарларимизни кўриш, уларнинг сўзларини эшитиш, улар билан қўл бериб кўришиш, сўзлашиш муяссар бўлган киши ўз таассуротини айтиб битиролмайди. Ҳиндлар «Ҳиндистонга совет раҳбарлари келганда уларни қарши олгани югурган, олқишлаб кетларидан эргашган беҳисоб халқнинг оёғи остида Ҳиндистон йўллари бир қарич чўкди» деб ифтихор қилишади.

Ҳиндистонда бизнинг раҳбарларимизга хайрихоҳ бир ажнабий давлат арбоблари деб эмас, ҳинд халқининг қадрдон дўсти, гамхўри деб қарашади.

Искандаробод вокзалида бизни кутиб олган беҳисоб халқ орасида туртиниб, сурлиб, қислиб она сутти оғзига келган бир мактаб бола — олтинчи класс ўқувчиси Кришна не машаққатлар билан бизга яқин келгач, ўзи боғлаган бир гулдаста билан ўзи чизган Ленин портретини баланд кўтариб бизга узади. Раҳбарларимиз Деҳлида Махатма Ганди жасади куйдирилган майдонга, Бомбайда давлат сут фирмаси территориясига ўтказилган дарахт ниҳоллари ҳинд-совет дўстлиги симболи тарзида авайлаб, меҳр билан парвариш қилинмоқда.

Биз, деярли, раҳбарларимиз изидан юрдик. Деҳли, Лакнов, Ҳайдаробод, Искандаробод, Бомбай, Мадорас, Калкутта, Агра ва бошқа ҳамма шаҳарларда бизни кутиб олган ўн мингларча халқ оғзида раҳбарларимиз келган вақтида ташланган шиор — «Ҳинди — рус биҳай-биҳай!», янги куч билан янгради. «Ҳинди — ўзбек биҳай-биҳай!», «Ҳинди — ўзбек зиндабод!» деб янги шиорлар ташланди. Турли-туман жамиятлар, давлат муассасалари, маданий ташкилотлар вакиллари, ёзувчилар, санъаткорлар, олимлар, ўқувчилар, студентлар тутган гулдасталар, бўйнимизга осган гулчамбарлар оғирлигидан ўтирганда туриш, турганда юриш маҳол бўлиб қолди.

Деҳлида берган биринчи концертимизда Ҳиндистон республикаси бош министри Жавоҳарлал Неру, президент ўринбосари Радхакришнан, министрлар, парламент аъзолари, санъат ва маданият арбоблари, Деҳли жамоатчилигининг жуда кўп вакиллари ҳозир бўлди. Танаффус вақтида Неру кулисга кириб артистларни қутлади, қисқа суҳбат қилди; концертдан кейин саҳнага чиқиб делегациянинг ҳар бир аъзосига гулдаста тутди ва ҳаммани му-

ваффақият билан табриклаб: «Ҳиндистонда қаерга борсаларинг мана шундай хуш қабул қилинасиэлар», деди.

Ҳиндистоннинг биз берган ҳамма штатларида «Ўзбек санъаткорларини кутиб олиш комитетлари» тузилган ва бу комитетларга ўша штатнинг йирик давлат, жамоат арбобларидан бошлиқ ҳамда министрлар, жамоат, маданият ходимларидан аъзолар белгиланган экан. Бу комитетлар концертларимизнинг муваффақиятли ўтишига ташкилий жиҳатдан доимий ғамхўрлик қилди, делегация аъзоларининг ҳинд маданияти, санъати, қадимий ёдгорликлари билан танишувига жуда катта имконият туғдириб берди.

Биз Ҳиндистонда ҳаммаси бўлиб ўн бешта расмий концерт берган бўлсак, ҳинди дўстларимиз бизга қирқ учта концерт кўрсатишди. Жумладан, маданият ходимлари томонидан ўтказилган қабул маросимидан кейин берилган концертда Ҳиндистоннинг бир қанча штатларидан махсус чақирилган профессионал ва ҳаваскор артистлар бизга классик ва халқ санъати намуналарини кўрсатишди. Деҳли ва бошқа кўп шаҳарларда сон-саноқсиз қабул маросимларидан кейин берилган концертларда ҳинд санъаткорлари бизни зўр хазинага — бойлиги, гўзаллиги, жилоси билан ҳаммамизни маҳлиё қилган ҳинд санъати хазинасига олиб киришди.

Биз концерт берган ёки ҳинд осори атиқасини кўриш учун тушган ҳамма шаҳарларда штатнинг бош министри ёки губернатори, министрлар, давлат ва жамоат арбоблари, турли-туман маданий ташкилотлар, ҳар хил жамиятлар делегациямиз шарафига қабул маросимлари ўтказди ва бу қабул маросимларида неча юзлаб, ҳатто минглаб маориф ва маданият, жамоат ходимлари, олимлар, адабиёт ва санъат аҳллари ҳозир бўлди. Мана шундай қабул маросимларида, меҳмонхоналарда, зиёфатларда ва бошқа қулай шароитларда биз кенг ҳинд интелли-

генция оммаси билан яқиндан алоқа қилиш, дўстона суҳбатлар қуриш имкониятига эга бўлдик. Бу суҳбатларда биз ҳинд маориф-маданияти, санъати, адабиёти билан яқиндан танишдик, дўстларимизнинг зўр мароқ билан берган сон-саноқсиз саволларига жавобан республикамизнинг маданий ҳаёти, санъат ва адабиётимиз ҳақида сўзлаб бердик. Инглиз империализми ҳукм сурган вақтда Ўрта Осиё республикалари, жумладан, Ўзбекистон ҳақидаги энг оддий ҳақиқатлар ҳам Ҳиндистон чегарасидан ўтолмаган экан. Шунинг учун биз ҳамсуҳбат бўлган бирмунча кишилар учун Ўзбекистон ҳаётидаги энг оддий нарсалар ҳам катта бир кашфиёт, ҳайратангиз бир ҳол бўлди.

Ҳиндистоннинг ҳамма шаҳарларида ҳамма концертларимиз ҳам жуда катта муваффақият билан ўтди. Мадорас ва бошқа шаҳарларда ўзбек санъатини томоша қилишга иштиёқманд бўлган халққа имконият бериш учун стадионларда махсус саҳналар тузишга тўғри келди. Масалан, Бомбайда биринчи концертимиз ёпиқ бинода ўтиб, саккиз минг томошабин кирган бўлса, қирқ соат ичида стадионга қурилган саҳнада ўтган иккинчи концертимизни 15 минг, учинчи концертимизни 22 минг томошабин кўрди.

Ҳинд томошабинлари, ҳинд матбуоти концертларимизга, артистларимизнинг санъатига жуда юксак баҳо берди. СССР халқ артисткаси Ҳалима Носирова, Ўзбекистон халқ артисти Карим Зокиров, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Дони Зокиров, Саттор Ярашев, Эргаш Шукуруллаев, Анвар Бараев, Фоменко, Аюб Қодиров томошабинларнинг катта олқишига сазовор бўлишди. «Индиан экспресс» газетаси «Жозибадор санъаткор» деб атаган Галия Измаилованинг катта муваффақиятларини, яна шу газета «Булбул» деб атаган Саодат Қобуловага, ҳамма ерда бир хилда жуда зўр муваффақият

қўзонган Комилжон Отаниёзовга томошабин юксак Саҳо берганини, ёшлик кучи талант ва қалб эҳтироси билан қуролланган беш қиз — Жаҳон ёшларининг Варшавада бўлиб ўтган фестивали лауреатлари Қундуз Мирқаринова, Тамара Юнусова, Раиса Хўжасандова, Флора Кайдоний ва Бернора Қориеваларнинг муваффақиятларини алоҳида қайд қилиш керак.

Ҳамма концертларимиз охирида давлат ё жамоат арбоблари саҳнага чиқиб делегациянинг ҳар бир аъзосига гулдаста тутди, гулчамбар осди, совға топширди, совет санъат ходимларини табриклаб нутқ сўзлади. Жумладан, Бомбай шаҳри мэри шундай деди:

«Маданий делегациялар алмашиш мамлакатлар орасида ўзаро англашувни осонлаштиради, яхши ва дўстона муносабатни мустаҳкамлайди. Ўзбек рақси жаҳонга машҳурдир. Бомбай аҳолиси сизлардай меҳмонни кутиш буюк фахрланади. Бизнинг санъат ходимларимиз сизлардан нарсани ўрганиши мумкин. Сизлар биздан жуда яхши хабарлар билан кетишларингга аминмиз».

Мадрас штати бош судьяси концертдан кейин артистларимизга гул тутиб, совға топшириб, бундай деди:

«Кўп миллатли совет мамлакатининг муваффақиятлари бизга намуна бўла олади. Сизларнинг мамлакатларингиз санъат ва маданиятда илғор мамлакатдир. Биз сизлардан таълим оламиз. Биз бугун кўрган ўзбек санъатининг намуналари Ўзбекистон нақадар тараққий этганини кўрсатади».

Мадрасда ҳинд-совет дўстлиги жамияти шаҳар, маданият ходимлари иштирокида ўтказган қабул маросимида машҳур шоир ва парламент аъзоси Хариндранатх Чатопадхай «Ҳинд-совет байроғи тикилган ерда ғуссага ўрин йўқ, биз жаҳонда тинчлик ўрнатиш тўғрисида биргалашиб ашула айтсак, ғусса барҳам топади» деб бошланадиган шеърни куйга солиб айтиб берди.

Бизни машҳур ҳинд арбоби Хўжа Аббос, машҳур кинематография арбоби Радж Капур меҳмон қилиб чақирди. Бу меҳмондорчиликларда ҳинд адабиёти ва санъатининг Бомбайдаги атоқли намояндалари ҳозир бўлишди. Радж Капур бизни табриклар сўзлаган нутқда бундай деди:

«Биз, ҳинд кино артистлари делегацияси, Тошкентга борганимизда ўзимизни дўстларимиз орасидагина эмас, ака-укаларимиз орасида ҳис қилган эдик. Биз Тошкентда мана шу хилда давра қуриб ўйинга тушганимизда ҳамма, ҳатто умрида ўйин тушмаган одамлар ҳам завқ-шавқ билан ўйнаган эди. Бу дўстлик рақси, ҳинд-рус-ўзбек рақси бўлган эди... Хуш келибсизлар!.. Бу унутилмас кунларда ҳинд халқи юқори босқичга кўтарилган ўзбек санъатини ташкил қилаётган бахтига муяссар бўлди. Биз сизларни яхши муносабатлар билан қилолмаётган бўлсак, нонимиз оз бўлса, қалб ва кўнрақимиз сизларники...».

Ахмад Аббос Бомбайда чиқадиган газеталардан бири билан суҳбат қилган катта мақоласида, жумладан, бундай деб

«Ўзбек қора кўзларнинг Ҳиндистонга келиши яширин иш бўлиб бораётган қора кучларнинг хоҳишига қарши кун сай кун мустақамланаётган ҳинд-совет дўстлигини яна ҳам мустақамлайди».

Лакнов шаҳрида студентлар билан программадан ташқари бир учрашув ўтказишни илтимос қилиб, бизни университетга таклиф қилишди. Бизни мингламча студентлар «ҳинди — рус биҳай-биҳай!», «ҳинди — ўзбек биҳай-биҳай!» садолари, гулдурас чапаклар билан қарши олишди. Университет бадий ҳаваскорлари ҳинд классик мақомларидан бир-икки машқ қилишди. Улардан кейин бизнинг артистларимиз бир неча ашула, ўйиндан иборат кичкина концерт беришди. Бутун Ҳиндистонда ҳинд томошабинларнинг завқ-шавқдан оёққа бостирган — «Салом ҳинд халқига совет халқидан; гуллаган, яшнаган Ўзбекистон».

дан» (Отаниёзов музикаси) хорини студентлар қулоқлари билан эмас, бутун вужудлари билан тинглашди. Бу ва бундан кейин ижро этилган ашула ва рақсларга чалинган чапак ва ҳайқириқлар ҳайбатли бир гулдуросга айланди.

Концерт охирида студентларнинг вакили бизга миннатдорлик билдириб шундай деди:

«Сизларнинг келишларинг университетимиз тарихида энг ёрқин саҳифадир. Сизлар ҳар биримизнинг қалбимизда дўстлик оловини ёқдиларинг ва бу олов шуъласи бутун Ҳиндистонни ёритади».

Машиналаримизнинг университет территориясидан чиқиши учун ярим соатдан ортиқ вақт керак бўлди. Студентлар 250—300 метргача машиналарнинг икки томонидан ёпирилиб тезроқ юришига имконият беришмади. Ҳар бир студент хотира дафтарига делегация аъзоларидан ҳар бирининг қўлини қўйдириб олишни, ҳар биримиз билан қўл бериб хайрлашишни истар эди.

Ҳиндистонда ўтказилган қирқ куннинг ҳар бири, ҳинд дўстларимиз айтмоқчи, бизга қирқ қувонч бағишлади.

25 февраль, 1956 йил.

ПАХТАКОРНИНГ ҲАР БИР ЮТУҒИ ҚИМИРЛАГАН ЖОННИ ҚУВОНТИРАДИ

Вакил ўртоқлар!

Ёзувчиларнинг китобларига разм солсангиз, пахтакорлар тўғрисида ва пахта тўғрисида суюниб, кези келганда куюниб, ҳамма вақт яхши тилаклар тилаб айтилмаган сўз қолган эмас. Ёзувчи халқ ҳаётининг ойнаси дейишади. Модомики шундай экан, ёзувчиларнинг пахтакор ва пахтага бўлган муносабати бутун халқимизнинг муносабатини акс эттиради.

Мен кўп йиллардан бери бир нарсага диққат қилиб келаман — икки ўзбек дунёнинг қаерида учрашиб қолмасин, салом-алиқдан кейин албатта пахтани сўрайди:

— Пахта қалай?

— Республика неча?

Мен шу чоққача қадамим дунёнинг қаерларига етган бўлса-ю, қаерда ўзбекни кўрган бўлсам, шу саволни эшитганман. Бунга сабаб, пахта халқимизнинг ризқи эканлигигина эмас, пахта Иттифоқимизнинг миллаатлар оиласи дастурхонида ўзбек халқини тўрға ўтқазиб келяпти.

Мана шунинг учун пахтакорнинг ҳар бир ютуғи республикада қимирлаган жонни қувонтиради, пахта байра-

мини бутун халқ байрам қилади. Мана шунинг учун бутун халқ қурултойга кўз тикиб, қулоқ осиб, «атоқли пахтакорларимиз келаси йил ҳосили, уни териб олиш хусусида нималар дейишар экан, қандай маслаҳатга келишар экан», деб турибди.

Шундай қилиб, пахтакорларга бири илми, бири ҳунари, бири санъати, лозим келса ҳаммаси бир бўлиб белининг қуввати билан ёрдам бериб келаётган республика саноат ходимлари, республика зиёлилари пахтакорларнинг фақат қувончига эмас, ташвишига ҳам шерик.

Ҳозирги вақтда кўп майдонга пахта экиб, жуда юқори ҳосил ундиришдан ҳам кўра бу ҳосилни териб олиш кўпроқ ташвишга соладиган бўлиб қолди, чунки шудгордан тортиб ҳамма оғир ишни елкалаб бораётган машина теримда ҳали қоматини ростлаб олган йўқ. Машина теримда шу чоққача қоматини ростлай олмай келганига бирдан-бир сабаб унинг ҳали бекам-кўст эмаслиги деб бўлмайди. Агар бирдан-бир сабаб шу бўлса, наҳотки машина мактаб болаларидан ҳам ёмонроқ, шулардан ҳам камроқ пахта терса! Бунинг сабаблари кўп. Бу кўп сабаблардан бири қоқлик, қўрқоқликдан келиб чиқадиган шубҳа-гумондир. Шубҳа-гумон ҳар қандай одамни ҳам ланж қилиб қўяди. Машина масаласида катта-кичик раҳбар ходимлар, айниқса, машинани ишлатиш-ишлатмаслик изм-ихтиёрига тушиб қолган кишилар орасида мана шундай ланж одамлар кўпроқ бўлиб келди.

Ланж одам фақат ҳозир пайдо бўлгани, фақат машинани кўриб дўнғиллаётгани йўқ. Булар азалдан бор, азалдан ҳар бир янгиликни, ҳар бир янги тадбирни кўрса дўнғиллаб келган.

Совет ҳукумати туғилган куннинг эртасигаёқ меҳнаткашларнинг болалари учун очилган янги мактаблар янгилик эди, нима, ланж одам шу янгиликни ҳам дўнғиллаб қарши олмабди дейсизми!

— Болалар шапка кийиб, пошшолик бўлиб кетмасмикин?..

Ҳолбуки «шапка кийиб, пошшолик бўлиб кетган» ўша болалар ҳозир мамлакатимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётини ташкил қилиб ўтирибди, давлатимизни идора қилаётибди.

Ҳукумат бойларнинг ерини от-улови билан олиб камбағалларга улашганда-чи, ланж одам дўнғилламабдими?

— Худо бермаган ерни бандасининг қўлидан олинса қандай бўлар экан?— деган эди.

Маълум бўлдики, худо бермаган ерни бойларнинг қўлидан тортиб олинса, жуда яхши бўлар экан. Уша одамлар мазахўрак бўлиб қолиб, ҳозир Мирзачўл, Езёвон чўлларини ҳатто худонинг қўлидан ҳам тортиб олаётибди.

Хотин-қизлар озодлиги масаласида-чи? Ланж одам шунда ҳам дўнғиллаган эди:

— Хотин-қизлар очилса шариат урмасмикин?

Шариат урадиган бўлса хотин-қизлар ҳам қараб турмайди, деган нарса ланж одамнинг хаёлига ҳам келган эмас. Ҳақиқатан, шариат битта урса, хотин-қизлар ўнта урди, қон тўкди, ниҳоят, бу жангда зўр чиқди. Ҳозир мамлакатимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида кўзга кўринган мингларча илм-фан ходимлари, давлат арбоблари бўлган, медаллик ва медалсиз қаҳрамон хотин-қизлар, юз мингларча оддий аёлларимиздан биронтасига ҳозир шариат рўпара келиб кўрсин-чи!

Мана шунақа ланж одам азалдан бўлган, азалдан дўнғиллаб келган. Ҳозир ўша ланж одамни ёқасидан тутиб: «Сен ундоқ деган эдинг, бундоқ бўлиб чиқди-ку!» десангиз, ланж одам яна дўнғиллайди:

— Ҳа, энди ўша вақтларда тушунмовчилик бўлган экан,— дейди.

Майли, ўтган гапга салавот. Қани энди ҳозир машина тўғрисида дўнғиллаб келаётган ланж одам ҳам тезроқ шу гапни айтса, «Тушунмай келаётган эканман» деса-ю, республикамиз далаларида кўпроқ машина гуриллаб, одам шу оғир меҳнатдан қутулса!

Пахтани қўлда териш оғир меҳнат, қиммат меҳнат! Биз қиммат деганимизда фақат чўтга тушадиган харажатларни кўзда тутамиз. Ҳолбуки, қўлда терилган пахтанинг чўтга тушмайдиган харажатлари ҳам бор.

Пахта қўлда терилган вақтда, менимча, колхозларнинг чўтга тушадиган харажатиغا қараганда чўтга тушмайдиган харажати ҳеч қиёс қилиб бўлмайдиган даражада кўп. Биз бу тўғрида чуқур, жуда чуқур ўйлашимиз керак...

Партиямизнинг ХХІ съезди қарорида ҳамма ишни, хусусан, теримни машиналаштириш керак экани таъкидланди. Биз колхозлардаги чўтга тушмайдиган харажатлар тўғрисида чуқурроқ ўйлаб кўрар эканмиз, мана шу ҳужжатнинг мағзини чақиб кўришимиз керак. Бу ҳужжатнинг замирида фақат пахтачиликни ривожлантириш ниятигина эмас, биринчи навбатда инсон, инсонга ғамхўрлик ётади.

Ленин партиясининг тарбиясини кўрган халқимизнинг ажойиб хислатларидан бири оташин ватанпарварликдир. Совет ватанпарварлиги нима эканини халқимиз Ватан уруши фронтларида, оғир уруш шароитидаги меҳнат майдонида кўрсатди. Шундай оғир шароитда меҳнат қилган, Фарҳодни қўлда қурган одамларимиз урушдан кейин ҳам ғайратини, матонатини бўшаштиргани йўқ. Теримда кўпнинг килограммчилар ҳаракати ҳам мана шу ватанпарварликдан туғилган, шундан куч олган ҳаракатдир.

Мавсумда бир неча тонна пахтани битгалаб териш, шунча юкни бўйнига осиб, неча юз километр йўл босиш учун афсонавий Рустамнинг ҳам қуввати етмайди. Бунақа

меҳнат қилишга одам боласини ҳеч қандай қонун, ҳеч қанақа моддий манфаат мажбур қилолмайди. Бунақа меҳнатни одам фақат юксак мақсад ва маслагининг ғалабасига тўла ишончдан ёниб қилиши мумкин, холос.

Одам ҳамма ишни мана шунақа ёниб қилса, мана шундай мўъжизалар яратади.

Кўчада бирон аёл оғир чамадон кўтариб кетаётган бўлса-ю, бирон эркак чамадонни унинг қўлидан олиб, автобусга чиқариб қўйса, қандай яхши. Бу одам хунук бўлса ҳам, майиб бўлса ҳам барибир, ҳамманинг кўзига бирдан яхши кўринади. Модомики, шундай экан, аёл кишининг бўйнидаги фалон минг килограмм юкни «менга срт» деб елкасини тутиб турган машина нима учун ҳамманинг кўзига бирдай яхши кўринмайди?

Аёл кишининг бошида пахтадан ҳам бошқа ташвиш кўп: туғади, кечалари уйқусини ҳаром қилиб болага қарайди, ўстиради... Баъзи раислар колхоз яслисини мақтаб «бизнинг яслимиз иккинчи она» дейишади. Тўғри, шунақа яслилар кўп, лекин ҳар қалай болагина «иккинчи она»нинг бағридан кўра биринчи онанинг этагида кўпроқ яйрайди. Хотин киши кир ювади, нон ёпади, уйга қарайди, сигир соғади...

Пахтачиликни машиналаштиришдан бирдан-бир мақсад кўп ва арзон пахта етиштиришгина эмас, қишлоқни кетмондан, яъни тонг қоронғисидан шом қоронғисигача меҳнат қилиш мажбуриятдан озод қилишдир.

Партиямизнинг XXI съезди қарорида хусусан теримни машиналаштириш таъкидланган экан, бу қарорни амалга ошириш учун бизда ҳамма шароит ва имконият мавжуд: янги агротехника машинага кенг йўл очиб берди, йирик-йирик илмий муассасаларимиз, талантли инженер-конструкторларимиз, кўплаб машина чиқариш имкониятига эга бўлган заводларимиз, техникани тез эгаллаши

мумкин бўлган зийрак, чаққон, ғайратли ёшларимиз бор. Биз мана шуларга, партия, ҳукуматимизнинг кундалик ғамхўрлиги ва ёрдамига суяниб, космосни эгаллаётган олимларимиздан қолишмаслигимиз мумкин: ўтган йилги ғалабамиз катта ғалабага томон отилган биринчи ракета эди, пахтачиликда бу йил ундан ҳам катта ракета учир-шимизга ҳеч шубҳа йўқ.

1969 йил.

АРМАНИСТОНДА УЗБЕК АДАБИЁТИ ҲАФТАЛИГИ

Биз бугун Арманистонда ўзбек адабиёти ҳафталигини яқунлаётимиз. Ҳафталикнинг сиёсий ва маданий аҳамияти таърифдан ташқаридир. Буни шундан ҳам билса бўлади: бизнинг адабий жамоатчилигимиз, сизларнинг адабий жамоатчиликларингиз ҳафталикка ойлаб эмас, йиллаб тайёрлик кўришди; бизда ҳам, сизларда ҳам партия ва ҳукумат бу маданият байрамига бутун халқ иши, деб қарашди.

Қардўш республикаларда ўтказиладиган адабий ўн кунликлар икки адабиёт бир-бирини ўрганиши, бир-бирини тарғиб қилиши, бир-бирининг ҳолидан хабар олиши ва бир-бирига ёрдам бериши демакдир.

Шу нуқтаи назардан қаралганда, ҳафталик гарчи бугун яқунланаётган бўлса ҳам, ҳақиқатда энди бошланди, дейиш керак. Шунинг учун адабий ҳафталик икки адабиёт, икки халқ орасидаги дўстлик риштасини мустаҳкамлаб давом эта беради.

Бу маданият байрамининг яна бир муҳим томони шундаки, бир республиканинг кўпгина ёзувчилари бошқа республика ҳаётининг нафасини бевосита туяди. Бунинг ўрнини ҳеч нарса, ҳатто адабиётнинг ўзи ҳам босолмайди.

Кўпчилигимиз сизларнинг республикаларингга биринчи марта келишимиз. Ҳайфки, кўпчилигимиз бу ажойиб мамлакатга илгарироқ келиш, унинг мўъжизакор ҳалқини кўришдек қувонч ва хурсандликдан узоқ замон ўзимизни маҳрум қилиб келган эканмиз.

Дўстларимиз бизга республика, унинг жўш уриб турган ҳаётини, ақлимизга озиқ, қалбимизга қувонч бағишлайдиган ҳамма нарчасини кўриш имкониятини беришди. Биз бутун республикани кездик, унинг табиатини, ўз юртини обод қилаётган одамларни, аломат осори атиқасини кўрдик.

Арманистоннинг табиати тўғрисида нима дейиш мумкин? Бутун дунё динлари ваъда қиладиган афсонавий жаннат агар осмонда бўлса, фақат Арманистоннинг устида, агар ер остида бўлса, фақат Арманистоннинг остида бўлиши мумкин, агар ер юзида бўлса, Совет Арманистонининг ўзидир.

Биз сизлар бино қилаётган шаҳарларни кўрдик. Бу шаҳарларда киши қувониб ишлайди, қувнаб яшайди. Бу шаҳарлар — бепоён Ватанимизнинг бир гўшаси бўлган Арманистоннинг эртанги куни ҳақиға тош қасидалардир.

Сизлар ҳамма ишни ҳам қойил қилар экансизлар. Сизлар ёзувчиликка ҳам, деҳқончиликка ҳам, иморат солишга ҳам, ашула айтишга ҳам, рақсга ҳам, меҳмон кутишга ҳам, қадаҳ кўтаришга ҳам уста экансизлар. Бунга сабаб шуки, ҳамма ишни арманнинг қўли, арманнинг дили билан қиласизлар. Арманнинг қўли билан қалби ҳамма нарсани гуллатади, яшнатади. Баъзан назаримга, гўзал Арарат ҳам арманнинг қўли-ю қалби билан бино бўлганга ўхшаб кетади.

Арарат тўғрисида.

Араратни биринчи марта кўрганимда, Ҳиндистоннинг тош саройлари, Ажантадаги тош Будда эсимга тушди.

Бу тош саройлардан бирининг тўридаги қоронғи ҳужрада Будданинг тош ҳайкали бор. Бу ҳайкалга чироқни ўнг томондан тутсангиз, Будда табассум қилгандай, чап томондан тутсангиз, йиғлагандай кўринади. Шундай қилиб, қоронғи ҳужрадаги тош Будда бир бети билан кулгандай, бир бети билан йиғлагандай туюлади. Арарат тўғрисида ҳам шуни айтгим келади: бу тоғ бир бети билан қувониб жилмаяди, бир бети билан қон йиғлайди. Унинг жилмайганига сабаб — жонажон Арманистон тепасида турганлиги, йиғлаганига сабаб — мусофиратда эканлигидир.

Мен Араратнинг иккала бети билан жилмайишини жон-дилим билан тилар эдим.

Мавзудан чиқиб кетдим, лекин нима ҳақида гапираётганимни унутганим йўқ: арман қалби, арман муҳаббати тўғрисида гапираётган эдим.

Арманча муҳаббат деганда, музда қизил гул битади, тош мева солади. Бундай муҳаббатдан момақалдироқ музыкага айланади, чақмоқ абадий зиё беради.

Мен ўз юртимга бир оз арман муҳаббатидан олиб кетаётибман. Мен ўз республикамни севаман, ўзбекча севаман, лекин эндиликда арманнинг ўз она юртига муҳаббатини кўрганимдан кейин, юртимни арманчасига ҳам севгим қелиб қолди.

1963 йил.

АШУЛА ТҮҒРИСИДА

Ашула айтиш буткул ихтиёрий нарса. Бирон ашулани ҳозирги кайфиятимга мос келса, таъбимга ўтирса айтаман, бўлмаса йўқ. Таъбимга ёқмаган ашулани менга ҳеч ким айттиролмайди.

Аксинча, бирон ашулани айтаман деган кишига ҳеч ким, ҳеч нарса тўсқинлик қилолмайди, оғзини беркитсангиз бурни билан, бурнини беркитсангиз кўнгли билан айтади.

Ашулани эшитиш ҳам буткул ихтиёрий нарса. Биров бирон ашулани эшитаман деса эшитаверади, унга ҳеч ким, ҳеч нарса, ҳеч қандай мулоҳаза монелик қилолмайди.

Кўнгилга хуш келмайдиган, ёғланмаган-эски араванинг ғийқиллашига ўхшаш шу ашулани эшитишга объектив равишда бўлса ҳам мажбур қилиш нима деган сўз ўзи? Бировни ашула айтиш ёки эшитишга мажбур қилиш жаҳолат, ёввойилик, пришебеевчиликдир.

Доклад ва нотикларнинг сўзларидан маълум бўлдики, ашула жанридаги ишларимиз кўнгилдагидек эмас, анчагина чатоқ экан.

Менинг назаримда ҳамма иллат шундаки, ашула жанрига халтурачи — текин томоқ одамлар суқилиб кириб олган, жанрга ҳамма ерда ҳам бирдай ақли расо, кенг

маълумотли, шу ишдан хабардор одамлар раҳбарлик қилаёттипти.

Бирон халтурачи шоирга, масалан том шуватиш учун пул ёки бирон ишини битириш учун тездан обрў зарур бўлиб қолади. Шоир ҳар ерда бетўхтов ўтадиган бирон мавзуда дарров шеър ёзади, кейин ўзига ўхшаш халтурачи композиторни қидириб топади, икки халтурачининг ҳамкорлигида халтура ашула майдонга келади. Музыка ва шеърни етти ухлаб тушида кўрмаган бирон мансабдор бу ашулани «амалга оширади». Иш битириб шеър ва музыка авторлари қалам ҳақини олишга, раҳбар ўз раҳбарлигида ашула жанри тобора ўсаётганлиги, «Бугунги кунда тинчлик ҳақида фалон донга, пахта ҳақида фалон донга, муҳаббат ва чорвачилик ҳақида фалон донга ашула» яратилганлиги ҳақида рапорт ёзишга шошилади.

Ашула жанрининг булғанишига фақат халтурачи шоир, халтурачи композиторгина сабаб эмас, бу ҳақда яхши, ҳатто олдинги сафда турган шоир ва композиторлардан ҳам ўпкалашимиз керак. Булар, афтидан, нафсоният туйғусини йўқотиб қўйишган: ҳар куни, ҳар соатда радио ва телевизорда, саҳнада халтурани кўриб, эшитиб туриб ориятлари келмайди, норози бўлишмайди, ҳатто бунга эътибор ҳам қилишмайди.

Композиторлардан бир қисми ҳозирги ўзбек поэзиясини тахминан ҳам билишмаса керак, халтурачиларнинг бемаза нарсаларини, поэзияга етти пушти бегона кишиларнинг машқларини шеър, деб унга музыка ёзишади.

Мен яхши бир композиторни биламан. Бу одам туппа-тузук диди бўлгани ҳолда, олим бир ошнасининг машқ қилиб ёзган шеърига музыка ёзди. Илмга одам жонини бериши мумкин, лекин «Ревизор» даги шаҳар ҳокими айтмоқчи, курсини синдиришнинг нима ҳожати бор?

Дунёда ҳар нарса бўлиши, чунончи, товуши бўлмаган

одам ўзича тўсатдан ашула айтиб юбориши мумкин. Майли, айтсин, лекин унинг ашуласини ёзиб олиб радиога бериш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмайди. Буни ёзиб радиога бериш машинистгагина керакли бўлган паровознинг гудогини ёзиб олиб радиога беришдай бемаъни бир иш бўлар эди.

Бир композитор диди бўлгани ҳолда, ошна-оғайнигарчилик важдан олим ўртоғининг беҳуда шеърига музика ёзган бўлса, бошқа бир композитор бошқа сабабларга кўра, бошқа одамнинг ёмон шеърига музика ёзади. Шунақа қилиб поэзиямизнинг савиясини билмаслик, ҳар хил мулоҳазалар, моддий ва маънавий лаганбардорлик ва бошқа кўп нарсалар ўртага тушади-ю, халтура шеърларга композитор ўзини балогардон қилади.

Шундай ҳам бўлиши мумкин: композитор беҳуда шеърга ёқимли музика ёзади, ёки халтурачи шоир ёқимли музикага ўзининг халтура шеърини тикиди...

Биз ашула жанри тўғрисида энди гапираётганимиз йўқ, композиторларни биринчи марта танқид қилаётганимиз йўқ. Танқидларимиз ижобий натижалар бериб келаётти. Лекин ҳар нечук, бу жанр ҳар томонлама, чуқур таҳлил қилиш ва хулосалар чиқарилишига муҳтож. Бунда матбуот ёрдам бериши мумкин. Афсуски, матбуот бу нарсага яхши эътибор қилмай келаётти. Хусусан, бу йўлда «Шарқ юлдузи», «Ўзбекистон маданияти» кўп иш қилиши мумкин.

Қадим замонда «Табнат бўшлиқдан қўрқади», дейишар экан. Ҳақиқатан, яхши нарса бўлмаган жойга ёмон нарса суқилиб кириб олади.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг ашула жанри тўғрисидаги қарори муносабати билан «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган уч авторнинг мақоласини олайлик. Марказқўмнинг қарори, ашула ижодкорлари олдига жуда жиддий масалаларни қўяди. Мақола

авторлари эса жиддий гаплар айтган бўлиб, бачканаликдан нари ўтмайди,

Мақолада баъзи классиклар, бизга кўпгина ашулалар ёзиб берган бир қанча ҳозирги шоирларга кесак отадилар. Бу авторларга қолса Фирузни кўп хотин олишда айблаб совет қонуни билан суд қилиш, сандиққа қамаб, ҳидни ҳам чиқармаслик керак.

Фируз ким ўзи?

Фируз машҳур лирик шоир, муסיқашунос, композитор, яхши таржимон, Умархон сингари ўз замонасининг шоирларини ўрдасига йиққан, 1873 йилда босмахона сотиб олиб Хоразмда биринчи китоб бостирган одам. Шу одамни юз йилдан кейин қора курсига ўтқазиб, совет қонуни билан суд қилишдан нима мурод ҳосил бўлади.

Кўп хотин олиш эса ёлғиз Фирузнинг айби эмас, балки бутун феодал жамиятининг иллатидир.

Латифа қаҳрамонига тақлид қилиш керак эмас.

Бир ҳукмдор бор экан. Бу ҳукмдор ҳар куни бозорга тоғора кўтариб чиқар экану, ҳамма одамларни шу тоғорага ўтиргани мажбур қилиб, кети тоғорага сиғмаган одамлардан ҳам, сиққан одамлардан ҳам биттангадан жарима олар экан. «Сиғса-сиғмаса биттанга» деган матал шундан қолган экан.

Кўрасизми, уч авторнинг тоғорасига яхши-яхши ашулалар ёзган Камтар, Ямин Қурбон, Маъруф Қориев сингари шоирларнинг кети сиғмапти!

Авторлар ҳеч бир далил-исботсиз Камтарнинг шеърларини ёмонга чиқариб, унинг «Унутма» деган шеърига сиёсий айб тақмоқчи бўлишади. Бу шеърда шундай сатрлар бор:

Еш умринг ўтар, фасли баҳорингни унутма,
Халқингни безир қабру мазорингни унутма

Бу: «Ешлигинг ўтиб кетади, қабринг Навой, Улугбек қабри сингари халқингни безаши кераклигини унутма», деган сўз.

Мақола авторлари қоровул чақиришади: «Вой-дод, ҳозирги замон одамлари коммунизм қуришни қўйиб, қабру мозор тўғрисида ўйлаши керакми!»

Бундан ортиқ шаллақилик, бундан ортиқ шармандароқ «тоғорабозлик» бўлмас!

Обрўли бир газета саҳифасида шундай нарсанинг кўриниши кишини ҳайратга солади.

Бундан кейин мақола авторлари Маъруф Қориевга найза ўқталишади, унинг бутун ижодини ғайри бадийга чиқаришади, «Жон Андижоним» деган шеърини мисол қилиб олишади...

Меҳнат завқи қўшиқлари янграб самода,
Қушлар учар ўйнаб-ўйнаб эркин ҳавода.

Авторлар бу икки сатрнинг нимаси ғайри бадий эканини айтишмайди. Бу икки сатр шеър, чунки кишида кайфият туғдиради, қалбга йўл топади, қувонч туйғусини уйғотади.

Авторларнинг бадийликни белгилайдиган ўлчовлари қанақа эканини билмайман, ҳар қалай, ўзларига хос бўлса керак.

Оддий камонча — оддий ёғоч қутидан гижжакчи аломат садолар чиқаради. Оддий сўз ва товушларнинг маълум тартибда қўшилиши ашула ижодкорларнинг қўлида қудратли кучга айланиши, қалбимизга йўл топиши, қувонч ва илҳом манбаи бўлиб хизмат қилиши керак.

1962 йил.

ШАКЛ ВА МУНДАРИЖА ҲАҚИДА

(*Езувчилар союзи партия ташкилотининг назарий семинаридаги нутқнинг тезиси*)

Сўнги 25—30 йил мобайнида бирон киши шакл ва мундарижа бирлиги тўғрисида мунозара қилганини билмайман. Шакл ва мундарижа бирлиги бизнинг учун энг оддий ҳақиқатдир.

Лекин халқда «яқиндагини бўри емайди», деган мақол бор — бизда мавжуд бўлган ва ҳамиша кўз олдимизда турган формализмни пайқамаймиз.

Ҳозирги поэзиямизда икки хил вазн бор: бармоқ ва аруз. Бутун халқ ижодиёти, деярли бутун ҳозирги поэзиямиз бармоқ вазнида, бутун классик поэзиямиз ва ҳозирги поэзиямизнинг жуда оз қисми аруз вазнида ёзилган.

Бармоқ вазни бизнинг ўз вазнимиз бўлиб, ўзбек тилининг хусусиятига асосланган. Аруз араб ва форс тилларининг хусусиятига асосланган бўлиб, бизнинг тилимизга бегонадир.

«Бармоқ» тилимизда ҳамма тиллар ҳисобига бойиш имкониятини беради, «аруз» эса тилимизни мана шу имкониятдан маҳрум қилади. Аруз рус ва интернационал калималарни ҳамма вақт ҳам хушлайвермайди, бу сўзлар ё кўпинча вазни бузади, ё ўзи бузилади.

Шоир Лоҳутий тожик тилида, яъни она тилида ёзган:

Ало, духтар, ки Фарҳоди ту бошам.
Шикори чашми жаллоди ту бошам.
Гужо оям, киро бенам чи созам,
Ки ман ҳам дар бригади ту бошам.

«Бригада» деган сўзнинг қай аҳволга тушганига эътибор беринг. Арузнинг баҳри (тури) кўп, бир баҳрга тушмаган сўз бошқа баҳрга масалан, «мотоцикл» деган сўз мутлақо тушмайди, «мотоцикл» сўзи тушадиган баҳрга эса, «самолёт», «космос», «космонавт» деган сўзлар тушмайди.

Арузчилар: «Навоий ўзининг зўр асарларини арузда ёзган», дейишади. Тўғри, лекин у замондаги тилимизнинг аҳволига бир кўз ташланг:

Ашриқат мин акси шамсул каъс анворулҳидо,
Солики роҳи ҳақиқат ишқа айлар иқтидо...

Бундаги 10 сўзнинг 7 таси арабча, 1 таси форсча, 1 таси ўзбекча. Бундан соддароқ байтни олайлик:

Э, жамолинг, нозу ишванг бир-бирдан хўброқ,
Қоматинг марғубу андин пайкаринг марғуброқ.

Бундаги 9 сўздан 4 таси арабча, 3 таси форсча, 2 таси ўзбекча бўлиб, бунинг ҳам бири (андин) арузга мувофиқлаштирилган.

Ҳозирги арузчи шоирларни олайлик.

Ҳабибийнинг «Янги дунё» деган шеърида жами 92 сўз бўлиб, бунинг 31 процентини арабча-форсча калималар ташкил қилади.

Бармоқда ёзадиган шоир Шухратнинг «Илк томчи» деган шеърида жами 58 та сўз бўлиб, буларнинг 8 процентини чет сўзлар ташкил қилади.

Арузчилар: «Классикларда ўзбекча сўзлар кўпчилигини ташкил қиладиган шеърлар ҳам учрайди», дейишади. Ҳақиқатан шундоқ, масалан, Навоийда шундай сатрлар бор:

Хирадманд чин сўздан ўзга демас,
Вале борча чин ҳам дегулик эмас.

Бу сатрлар ҳақиқатан, деярли ўзбекча сўзлардан ташкил топган, лекин унинг ўқилишига диққат қилинг: ҳар бир сўз арузга мувофиқлаштирилиб форсча талаффуз билан ўқилади.

Биз кўп вақт хонандаларни текст сўзларини бузиб ўқишда айблаймиз. Бунга сабаб шуки, ўша хонандаларнинг текстда учрайдиган кўп сўзларнинг маъносини билишмайди. «Бода ошом» (май ичувчи) — бода ашъом, «толиби нури чироғман» (чироғ нурига муҳтожман) — толиби нури чироғман, «афгон» авгон ўқилади.

Гап фақат шундагина эмас. Гап яна шундаки, арузнинг мусиқаси билан ниқобланган, аслида пуч, бадийятга доғаси йўқ шеърлар кўпайиб кетаётипти.

Аруз қандай шакл эканини шундан ҳам билса бўлади-ди, иттифоқ адабиёти хазинасини бойитаётган, бу хазинадан баҳраманд бўлаётган шоирларимиздан биронтаси ҳам арузни ўзининг асосий ижодий йўли қилиб олгани йўқ, олбуки етук шоирларимизнинг ҳаммаси аруз вазнида ёзади.

Бундан кўп йиллар муқаддам бир мажлисда мен аруз ақида ўз мулоҳазаларимни айтганимда, мажлисга раислик қилган марҳум Ҳамид Олимжон менинг тезисларим билган қоғознинг орқасига қуйидаги қайдларни қилган:

1. Ҳозирги арузни қўлланишда илмий замин борми, ки бу қуруқ тақлид натижасими? Собир... китобий ва аётий тамойил.

2. Арузга ҳавас ортувининг сабаблари нима? Қўшиқ, адио масалалари.

3. Тилнинг тозалиги учун кураш ва аруз.
4. Ҳозирги шеър соддалиги масаласи ва эски қолип-ланган иборалар масаласи надир?
5. Формализм масаласи.
6. Ҳозир аруз адабиётнинг савиясини кўтараётirmi? Уйғун арузлари унинг ижодини кўтарадими?
7. Ҳозирги адабиётимизнинг савиясини қайсиси тайин этади? Ҳар ҳолда арузни ишлатиш керакми?
8. Янги ёза бошлаган ёзувчи қайсидан бошлаши керак? Арузда ёзиш учун араб ва форс тилларини билиш масаласи. Бармоқда ёзмоқ учун ўзбек тили — онадан ўрганилган тилни яхши билиш шартлиги.
9. Адабий асарнинг мазмуни ва бадий тўқимасига кира билиш.
10. Гимн масаласи.

Бошқа етук шоирларимиз сингари Ҳамид Олимжон ҳам арузда бир-иккита шеър ёзган, шундоқ бўлса ҳам юқоридаги қайдлар унинг арузга салбий муносабатда бўлганини кўрсатади.

Тилимиз арузнинг талабига зид йўлдан тараққий қилаётипти, шунинг учун унинг поэзиямизда келажаги йўқ. Лекин бундан арузни мутлақо ишлатмаслик керак, деган хулоса чиқмайди, чунки транспорт туянинг аҳамиятини йўқотган бўлса ҳам, у ҳали яшаши мумкин, бир жойда бўлмаса бир жойда ҳамон қўл келиб туради.

Баъзи бир кишилар: «Бир вақтлар ёшлик қилиб Навоийга нотўғри муносабатда бўлган эдик», деган тўғри фикрнинг посангисига арузга бўлган муносабатимизни ҳам қўйиб юбормоқчи бўлишади. Биз арузга ҳеч қачон нотўғри муносабатда бўлган эмасмиз — ҳамма вақт уни музей экспонатни ҳисоблаганмиз ва минбаъд ҳам шундай ҳисоблаймиз.

1963 йил.

ТАЛАНТ — ХАЛҚ МУЛКИ

Бир куни таниш бир режиссёрга эргашиб қотма ва қорача бир йигит келди. Режиссёр билан суҳбатимиз давомида бу йигит чурқ этмади, қадимги муллаваччалар сингари қўлини қовуштириб ўтирди ва режиссёр кетмоқчи бўлиб ўрнидан қўзғалганда менга тортиниброқ бир даста қоғоз узатиб:

— Фурсатингиз бўлганда кўриб берарсиз,— деди.

Элик саҳифадан ортиқроқ қўлёзгани кўз узмай ўқидим, яна ўқиб чиқдим. Авторни қидириб топдим, узоқ гаплашиб ўтирдик. Йигит хийлагина мулла экан. Ҳикоя бир эз таҳрир билан «Шарқ юлдузи» журналида, кейин русчага таржима қилиниб, «Дружба народов»да босилиб кикди.

Кўпгина ёш ёзувчиларимиз шу ҳикоянинг автори Учсун Назаров сингари талантининг ёлқини, катта маданияти билан оиламизга кириб, дилларни қувонч ва ифтигор туйғусига тўлдираётибди.

Беихтиёр кечаги кун эсга тушади.

20—30-йилларда жуда кўп киши адабиётга қадам қўйган эди, улардан чинакам истеъдод эгалари адабиётда густаҳкам ўрин ишғол қилди. Булар адабиётимизнинг қонғини чиқарди, бизда йўқ жанрларни эгаллади, тили-

мизни бойитди. Пушкин, Толстой, Шекспир, Лопе де Вега сингарн жаҳон гигантларининг асарларини таржима қилишга қодир ва қобил қилди. Ҳозирги оқсоқолларимиз бунёд этган янги адабиётимиз иттифоқ халқларининг бойлиги бўлиб қолди.

Бироқ ўша вақтларда қўлига қалам олган кўпгина одамларнинг умумий савияси паст эди. Булар рус тилини билмаганлари сабабли рус ва жаҳон классикларидан баҳра олиш имкониятидан маҳрум эди. Лекин ўқиш-ўрганиш машаққатларига тоб берган, қунт билан маданиятини оширган кишилар муродига етди.

Кечаги кунни эшладан мақсадим — ёшларнинг ўсиши, камолоти, халқ маданиятини тараққий қилдириши учун нималар ва қандай имкониятлар муҳайё эканини пинҳанда қилишдир.

Киши шунга суюнадики, адабий ёшларимиз замонамизнинг талабини сезади, адабиётга унинг юксак ижтимоий-эстетик вазифасини идрок қилиб, олий мақсад учун курашда қўлидаги қурол эканини англаб қираёттипти.

Ёшларнинг сараси ёшлигига риоя талаб қилмайди, ҳолбуки, илгарилари ёшликда ёшлигига, қариганида қариб қолганига риоя талаб қилиб ўтган кишилар оз эмас эди.

Ёшларимизнинг кўпчилиги дастлабки асарларидаёқ замонавий фикр-тафаккур, олижаноб ҳақгўйлик, мавқеининг масъулиятини чуқур ҳис қилганини, сўз композициясининг зарғари бўлишга интилаётганини кўрсатмоқда, ҳаммадан муҳими, ғоявий ва бадий маҳоратга жило бериб, ҳаётнинг мағзига киришга, замонанинг муҳим масалаларига қўл уришга тиришаёттипти.

Эркин Воҳидовнинг «Нидо» поэмасини олайлик. Поэманинг лирик қаҳрамони — уруш жафосини тортган, фашизмга қарши буюк жангда ҳалок бўлган одам. Унинг қалб садоси миллион-миллион кишиларнинг нидоси —

урушга нафрати, ҳаққоний урушда ҳалок бўлганларнинг хотирасидир.

Абдулла Орипов «Темир одам» деган шеърисида мураккаб техника сиридан воқиф бўлган, лекин инсоннинг қувончи, ғам-ғуссасига келганда қулоғи қар, тили лол бўлган, йиғлаган гўдакнинг бошини силолмайдиган, онага таскин-тасалли беролмайдиган одамларга таъна тошини отади.

Ҳусниддин Шарипов шеърларида инсонни, унинг ақлини, меҳнатини, эзгулик ва адолатни куйлайди, улуғлайди.

Улмас Умарбеков «Севгим, севгилим...» повестида одам боласига ишонч, одамлар қалбининг софлиги тўғрисида завқ-шавқ билан гапиради.

Талантли ёшларимизнинг муваффақиятларига суянганимиз ҳолда, ҳар нечук буларнинг олдига каттароқ талаблар қўйишимиз керак, деб ўйлайман.

Ёшларимизнинг ўсишида катта хавф бўлмаган тақдирда ҳам хавотирлик туғдираётган нарса нима? Юқорида зикр қилинган ёшларни кўпроқ тилга олсам ҳам, мен айтмоқчи бўлган нарса кўп жиҳатдан ҳамма ёш ёзувчиларга тааллуқлидир.

Баъзи ёш ёзувчиларимиз биринчи муваффақиятдан кейин имиллаб қолишаётгани.

Ёзувчи биринчи қадамини илҳом билан қўяди, иккинчи қадамини қўйгани эса ҳали илҳом келгани йўқ, илҳомсиз қадам қўйилганда тизза қалтирайди.

Кўнгилга тугиб, бойитиб юрилган ҳаётий тажриба сарф қилиниб, ёзилган китобга яхши тақриз чиқади, автор ёзувчилар союзига қабул қилинади. Шу хилдаги ёзувчилар матбуотда кўриниб туришга уриниб баъзан кўп ёзишади, биринчи муваффақиятнинг кайфи билан масъулиятни унутиб қўйишади. Ҳолбуки, «кўриниб туриш» мақсадида ёзилган китоб авторни кўрсатмайди; балки кў-

мади. Хайриятки, бундай ёзувчилар бизда камдан-кам учрайди. Иккинчи китоб ҳамма ёшлар учун жиддий синовдир.

Ҳозир омади гапни айтганда, Эркин Воҳидов билан Ҳусниддин Шарипов ўзларидаги бор куч-қувватни тўла ишга солишаётгани йўқ. Юқорида шеъри мақтов билан тилга олинган Абдулла Ориповда ўз талантига масъулиятсиз қараш ҳоллари сезилаётибди. Улмас Умарбековнинг биринчи йирик асари қўшиқдай қалбидан отилиб чиққан эди, ўзи яхши билмаган геологлар ҳаётидан олиб ёзган асари эса зўрма-зўраки, тасодифий чиқиб қолди. Шукур Холмирзаев биринчи асарида ҳаётнинг бир парчасини ғоят чиройли бир табассум билан чизиб берган эди, кейинги бир асарида воқеа қидириб қолгани сезилиб турибди. Учқун Назаров кейинги ҳикояларида биринчи ҳикояси даражасига яқин ҳам боролмаётибди.

Зўрма-зўраки ёзиш, сувдан ҳолва яшаш, ҳаётий воқеаларни тополмай сохтагарчиликка берилиш сингари нуқсонлар хусусан ҳикоянависларда кўпроқ кўриняпти.

Аҳвол шу хилда кетаверса, қулф уриб ўсаётган бу ёшлар катта дарахтнинг тўнкасида битган новдага ўхшаб қолиши хавфи туғилмаса гўрга эди. Бу хавфни танқидчиларимиз аллақачонлар сезиб бонг уряпти Шу ёшларнинг тенгқурлари бўлган танқидчилардан Умарали Норматов билан Норбой Худойбергеновлар ҳам шу хавфни сезиб, бунинг сабабини қидиради ва ёшларимизнинг бир зайлда қадам-бақадам олға силжишларига монелик қилаётган иллат уларнинг жўшқин ҳаётдан чеккароқда эканликлари деган хулосага келади. Бу хулосага қўшилмай илож йўқ. Ҳақиқатан, назарий билим ёзувчининг энг яхши фазилатидир, лекин назарий билимни кундалик ҳаёт бағрида, халқ ҳаётининг қаърида бевосита ақл-идрок ва меҳнат билан орттириш керак. Ҳақгўй ёзувчи шунда ўсади, барқамол бўлади.

Талант учун энг хавfli шира «офарин»чиликдир.

Хайриятки, матбуотимиз, адабий жамоатчилик бун и яхши тушунади. Лекин баъзан шундай ҳоллар ҳам бўлади: битта-иккита яхши шеъри билан диққатни жалб қилган ёш шоира Ойдин Ҳожиевага уч ой мобайнида бир неча газета ва журнал «Оқ йўл» тилади. Бу «офарин»лардан Ойдиннинг ўзи хижолат.

Албатта, шира нимжон ўсимликни енгади, бизнинг ёш талантларимиз нимжон эмас, лекин «офарин» айрим ёшларга винодай таъсир қилиши, кўпини маст-караҳт қилиб қўйиши мумкин. Хусусан, ўртамиёна асарларга ўқилган «офарин» бахил кўрнинг тилагига ўхшаб кетади: хаст и Хиэр саҳрода бир кўрни кўриб раҳми келибди-ю: «Эй, бандан худо, тила тилагингни», депти. Кўр худодан кўзига нур тилаш ўрнига: «Эй ҳаст и Хиэр, худодан тилаб бергин, оламдаги ҳамма одамларнинг ҳам кўзи кўр бўлсину, менинг аламим босилсин», деган экан.

Қарияларга чексиз ҳурмат шарқда ғоят кучли таомилдир. Бу ҳамма ҳавас қилса арзийдиган аломат таомил. Лекин бу таомил суяк-суягига сингиб кетган бир доктор ошнам бир куни шу таомилдан шикоят қилиб қолди. Унинг ҳовлиси узун тор кўчанинг охирида бўлиб, доктор ҳар куни ишга кетишида тор кўчада имиллаб кетаётган бирон мўйсафиднинг орқасидан тушиб қолар ва катта кўчагача шунинг қадамига қараб юрар экан.

Менимча, бунда шикоятга ўрин йўқ, айб таомилда эмас, таомилни эътиқодга айлантириб олган докторнинг ўзида: мўйсафидга салом бериб, ҳол-аҳвол сўраб ўтиб кетаверса ҳеч бокиси йўқ!

Бизнинг ёшларимиз таомилни эътиқодга айлантирмасликлари керак. Ҳурмат ўз ўрнида, мусобақа ўз ўрнида. Бу борада ёшларимиздан ўпкалашим керак. Кўп ёшларимиз илми, доно бўлгани, масъулиятли ҳунарнинг миридан-сиригача яхши билгани ҳолда адабий мунозараларда,

муҳокамаларда кам иштирок қилишади, фикр-мулоҳазаларини ёнларига тугиб юришади, қатнашганда ҳам қимтиниб, тортиниб, беодобчилик бўлмасин дегандай оқсоқолларнинг оғзига қарашади. Ҳолбуки, оқсоқоллар сизларнинг фикр-мулоҳазаларингизни, нимадан хафа, нимадан хурсанд эканликларингизни, қандай қийинчиликлар тортаётганликларингизни, бизнинг китобларимиз, суйган касбимиз ҳақидаги ўйларингизни билгиси, жуда-жуда билгиси келади. Оқсоқоллар ниҳолларимизнинг ҳол-аҳволдан хабардор бўлишни, сизларга таълим беришнигина эмас, сизлардан таълим олишни истайди. Келинлар, касб-коримиз тўғрисида гурунглашайлик, тенг туриб мусобақалашайлик, талант халқ бойлиги, халқ мулки эканини назарда тутиб, бир-биримизга ёрдам қилайлик.

1965 йил.

Кейинги йиллардаги адабиётимизнинг энг катта ютуғи бадий маҳорат масаласининг диққат марказида турганлиги дейиш мумкин.

Бадий маҳорат чиройли иборалар, чиройли ифодалар, антиқа воқеалар, кулгили ёки қайғули ҳолатлар топилмас, халққа айтадиган зарур сўзимизни китобхоннинг қалбига олиб кирадиган образлар яратиш демакдир. Ёзувчининг халққа айтадиган гапи нақадар муҳим, нақадар катта, нақадар зарур бўлса, буни китобхоннинг қалбига олиб кирадиган образ шу қадар кучли бўлиши керак. Шунинг учун биз бугун 65-йил прозасини кўздан кечириш, ютуқларига суюниш, заиф томонларига афсусланиб тажриба орттириш учун йиғилган эканмиз, ўтган йил яратилган образ тўғрисида гапирсак, гапни шундан бошлаб, шу билан тамом қилсак муродимизга етган бўламиз.

Асарга баҳо берилганда унинг қалин ёки юпқалигига, уни ким ёзганлигига, ҳатто нима мақсадда ёзганлигига эмас, ундаги образларга қараб баҳо берилса яхшироқ бўлади. Шунда асарга катта адабиёт чўққисидан қараб баҳо берилган бўлади, «маҳаллий аҳамиятга эга бўлган» асарлар китобхонлар кўзида адабиётнинг қадрини туширмай-

ди. Шунда асарга баҳо беришда юз-хотир, гараз, ҳасад, лаганбардорлик сингари иллатлар адабиётга йўл тополмайди.

Танқид ёмон асар билан китобхон орасида даллол, ширинкомага виждонини сотадиган юраксиз даллол бўлмаслиги керак.

1966 йил

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

Бугун Абдулла Қодирий 70 ёшга тўлган кунда айтиладиган сўзимизни Ленин партиясига раҳматлар айтиб бошлашимиз керак¹.

Абдулла Қодирий, баъзи бир одамлар айтмоқчи, «бир-иккита рисола ёзган» анчайин бир ёзувчи эмас, балки янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчанганда ҳам тўлақонли асарлар ёзган, ўзбек романчилигини бошлаб берган улкан адибдир. Унинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари, бир талай ҳажвий асарлари халқ орасида ғоят машҳур бўлиб, ҳар бир ўзбек оиласига, ҳатто саводхон одам бўлмаган оилаларга ҳам кириб борган эди. Аллақердан келган бир китобхон «Ўтган кунлар»ни ёд билар экан, китобнинг исталган жойини сўралганда шаррос ўқиб берганида Абдулла Қодирий унга чопон кийгизгани ёдимда бор. Китобхон ҳеч қачон «Ўтган кунлар» билан «Меҳробдан чаён»ни қўлидан қўйган эмас. Бу романлар ўша вақтдаёқ қардош халқлар ва ғарб тилларига таржима қилинган эди. Биз бир гуруҳ ўзбек ёзувчилари 36-йилда Татаристонга борганимизда Абдулла Қодирийнинг «Абдулла Оби» номи билан татар эиёлилари, ҳатто татар овулларида ҳам машҳур эканига шоҳид бўлган эдик..

1964 йил.

---

¹ Мақола қисқартиб олинди.

Дўстлар, мени оқсоқол ёзувчилар қаторига қўшиб суҳбатга чақирганларинг учун қуллуқ.

Лекин бунинг битта хижолатли томони бор: мен оқсоқол ёзувчилардан бўлганим билан ҳозирги ёшларга ўртак таълим бўладиган, том маъноси билан зўр асар яратганимча йўқ. Шу гапни ҳамма оқсоқол ёзувчилар тўғрисида ҳам айтсам бўлар, ҳеч ким: «Мени мустасно қилиш керак», демас.

Тўғри, оқсоқол ёзувчиларимиз катта иш қилишди: рус ва ўзбек классик адабиёти, халқ адабиётидан баҳра олиб. умуминсоний ғоя билан қуролланиб ҳозирги янги адабиётни яратди. Яхши, катта адабиётимиз борлигини, ривожланаётганини, дўстларимизгина эмас, касб-кори бизни ёмонлашдан иборат бўлган, бизни ёмонлаб нон топадиган душманларимиз ҳам тан олади.

Лекин ҳозирги адабиётимиз нақадар яхши, нақадар катта бўлмасин, келажакда яратиладиган буюк ўзбек адабиётининг пойдевори, фақат пойдевори бўлиб қолади.

Мен нима учун эртага буюк адабиёт яратилишига, бу адабиётни ҳозирги ёшлар яратишига аминман?

Мен ҳозирги ёшларни ўзимнинг ёшлигимга, буларнинг дастлабки асарларини ўзимнинг дастлабки асарларимга қиёс қилиб, шундай ишонч пайдо қилдим.

Мен адабиётга ўртадан паст маълумот билан, биронта ҳам китоб ўқимасдан, рус тилининг фақат алифбесини та-ниб кирган эдим. Ёшлик йилларимни маълумот олишга, рус тилини ўрганшга, вақтида ўқилмай қолган китоблардан бир қисмини бўлса ҳам ўқишга сарф қилдим. Ҳозирги ёшлар адабиётга олий маълумот билан, рус тилини яхши билиб, болалик ва ўсмирликда ўқиладиган ҳамма китобларни хатм қилиб қиряпти: ёшлик йилларини бор маълумотни чуқурлаштиришга, халқлар адабиётини ва жаҳон классикларининг гўзаллик сирларини очишга сарф қилаётипти.

Мен адабиётга унинг моҳиятини билмасдан, адабиёт пропаганда қуроли эканини юзаки, жуда ҳам юзаки тушуниб кирганман. Ёшлик йилларимнинг кўп қисмини шуни билишга, чуқур тушунишга сарф қилдим.

1933 йилда иккинчи китобим — «Олам яшаради» деган ҳикоялар тўплами босилиб чиқди.

Бу тўплагга биринчи қилиб қўйилган ҳикоя «Олам яшаради»да беш қиз, бир кампир ва бир йигитнинг суҳбати ҳикоя қилинади.

Бурунги эртақларда соҳибжамол қиз харидорлари олдига афсонавий шартлар қўяр эди, харидорлардан қайси бири шу шартларни бажарса, ўшанга тегар эди. Меннинг қизларим ва кампирим йигитнинг олдига афсонавий эмас, замонавий шартлар қўйишади, ҳар бири унга учтадан савол беради.

1. Нима учун биз пахта экишга мунча аҳамият берамиз?

2. СССР нима учун миллатлар иттифоқига кирмайди?

3. Нима учун муштумзўрни синф сифатида битириш керак?

4. Социализм динни сиғдира оладими?

5. Халқ хўжалигини тараққий қилдиришда олти шартни айтиб беринг. (Хўжаликни тараққий қилдириш учун нималар қилиш керак?)

Йигит газетада ўқиганлари, радио ва лекциялар эшитганлари асосида бу саволларга тўғри жавоб беради, яъни олти шартни айнан ўқиб беради.

Ҳозирги ёшлардан қайси бири адабиётни ва унинг пропаганда қуроли эканини шу хилда тушунади? Жонрид Абдуллахонов, Шукур Холмирзаев, Улмас Умарбековми? Ё Уткир Ҳошимов, Учқун Назаров, Фарҳод Мусажоновми?

Буларнинг кўзида бу ҳикоя бир латифа эмасми?

Тенгқурларим орасида адабиётни, унинг вазифасини шу хилда тушунган бир мен бўлибманми?

Бир куни газетада район колхозларида кузги шудгорнинг бориши ҳақида маълумот чиқди. Бунда планнинг бажарилиши процент ҳисобида кўрсатилган эди. Мен колхозларнинг номини ўша вақтда расм бўлган «футуристик» шеър қолипига солиб, тиниш белгилари билан ажратиб, қўшиб қайта ёзиб чиқдим:

Октябрь...

Социализм!

Беш йиллик — қизил меҳнат...

Зарбдор, суръат — галаба,

Янги ҳаёт!..

Бу «шеърый парча»ни тенгқурларимдан бир шоирга кўрсатдим. Шоир «шеър»ни декламация қилиб ўқиди, яна ўқиди, ниҳоят, ўйчан: «Унча эмас», деди, лекин «шу шеър эмас» деёлмади!

Ҳозирги ёш шоирларни шунақа янглиштириб бўлади-ми? Қайси бирини янглиштириб бўлади: Ҳусниддин Шарипов, Жуманиёз Жабборов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Юсуф Шомансуров ё Сайёрними? Хайриддин Салоҳ, Эътибор Охунова, Ойдин Ҳожиева ё Гулчеҳраларни янглиштириб бўладими?

Уша вақтдаги ёшлардан бири ёзган пьесада воқеа шундан иборат: муштумзўрнинг қизи фабрикага суқулиб кириб олади, бир қанча вақт ўтгандан сўнг ёт унсурлигини қилади: фабриканинг калитини ўғирлаб, одам боласининг хаёлига келмайдиган бир жойга яшириб қўяди; калит топилгунча фабрика тўхтаб қолади; синфий сезгир одамларнинг ҳаракати ва докторларнинг ёрдами билан калит топилади; фабрика юриб кетади.

Ёзувчининг фабрика тўғрисидаги тасаввурига эътибор қилинг!

Бир роман шундай воқеага асосланган: колхозлаштириш асосида муштумзўрлар синф сифатида тугалаётган вақт; бир нечта муштумзўр колхозлаштиришда қизгин фаолият кўрсатаётган бир комсомолни тутиб хилват ҳовлига олиб киради; кўп дағдағалардан кейин: «Бу йўлингдан қайтсанг қайтганинг, йўқса, сени тириклай кўмаиз»,— дейди. Комсомол: «Илонлар, чаёнлар, мен бу ҳақ йўлдан қайтмайман»,— дейди; муштумзўрлар уни тириклай кўмишади.

Ёзувчининг синфий кураш тўғрисидаги тасаввурига эътибор қилинг.

Яна бир ҳикоя: бировнинг уйига почтальон хат келтириб беради. Саводсиз хотин бу хатни эрининг ўйнашидан келган деб ўйлайди-ю, хатни кигизнинг тагига қўйиб, олти ой савод мактабига қатнайди; саводни чиқариб, хатни ўқийди; ўқиб қараса: «Заёмингизга ютуқ чиқди, фалон омонат кассада олинг», деган гап экан.

Бу ёшларнинг одам, ҳаёт тўғрисидаги тасаввурига эътибор қилинг! Ҳозирги ёшлардан қайси бирига бу ҳолатифа бўлиб кўринмайди?

Бу хилдаги асарларнинг ўзига яраша танқидчиси ҳам бўлар эди. Бир ёш шоирнинг шеърларини таҳлил қилган бир танқидчи узундан-узун сўзидан хулоса чиқариб, шундай деган эди: «Шоир заводни илгари сиртидан кўрар

эди, ҳозир унинг ичига кирди, шеърларида вагранка, дастгоҳ, динамо, мартин, кран сингари сўзлар кўплаб учрайди...»

Ҳозирги ёш танқидчилардан қайси бирини буларга қиёс қилиб бўлади, Умарали Норматов, Салоҳиддин Мамажоновни, Норбой Худойбергановними?

Ҳозирги ёшларнинг билимли, маданиятли экани, адабиётнинг моҳияти ва вазифасини чуқур билганлиги, устига-устак яна учта олтин фазилати бор:

Биринчи фазилат: буларнинг дили ҳасад, бахиллик деган қабиҳ туйғудан пок. Бу табиий бир ҳол, чунки чуқур билим, ҳақиқий талант эгаси ўз кучига, олдинда кетаётганларга етиб олишига, бир сафда кетаётиб ҳеч қачон орқада қолмаслигига ишонади. Маърифатсиз, талантсиз ёзувчи (ёзувчи эмас) эса, бировга етиб олишга ожизлик қилади-ю, уни чалиб йиқитишга, лоақал бўйнига кир латта илиб таъбини хира қилишга, юргани халал беришга уринади. Ҳақиқий талант эгалари бир-бирига ҳасад эмас, ҳавас қилади, бир-бирининг ғайратини келтиради. Булар орасида рақобат эмас, жамиятимизни олға силжитадиган куч — мусобақа бўлади.

Иккинчи фазилат: ҳозирги ёшларимиз камтар, ҳар бир муваффақиятга бор имкониятининг «чашна»си деб қарайди. Бу ҳам табиий бир ҳол, чунки минг кетмон уришга, тоғни кўпориб ташлашга қодир одам бир кетмон уриб қўйиб кетрилмайди, ўзини елпимайди, таҳсин ва офарин кутмайди. Бир кетмон уриб, таҳсин ва офарин умидида атрофга қараган одам шу билан иккинчи кетмон уришдан ожиз эканини кўрсатади.

Адабиётимиз тарихида шундай ҳодисалар бўлган: ёзувчи битта асар ёзади-ю, мақтов кутиб атрофга қарайди, ҳеч ким эътибор қилмаса ҳархаша бошлайди,— нима учун мен фалон рўйхатда йўқман? Нима учун мен фалон рўйхатда фалончидан кейин ёзилибман? Нима

учун асарим газетанинг фалон саҳифасида эмас, фалон саҳифасида босилди? Нима учун китобимнинг муқовасига отим катта қилиб ёзилмайди? Нима учун фалон танқидчи мени кўтармайди?

Ёзувчини ҳеч қачон ҳеч ким кўтармайди. Яхши ёзувчини яхши асарлари кўтаради, яхши ёзувчи кўтарилиб кетганини ҳатто ўзи билмай қолади.

Учинчи фазилат: ёшларимиз асарларини умумадабиётга билан ўлчашни талаб қилишади, ёшига риоя қилиб, пастроқ талаб қўйишни ўзларига ор деб билишади. Ёзувчи ёшлигида ёшлигига риоя талаб қилса талантига шира тушади, эрта қарийди, кейин қарилигида қарилигига риоя талаб қилади-ю, умумадабиётга газини кўрганида қунушади, инқиллайди... бизнинг ёшларимиз той бўлатуриб отнинг тепкисини кўтарадиган чайир, чаққон, ҳар қандай кагта галадан ҳам улоқни олиб чиқиб, халқнинг совринига сазовор бўладиган чавандоз отлар бўлиб етишяпти.

Мана шунинг учун эртага буюк адабиёт яратилишига, бу адабиётни ҳозирги ёшлар ярата олишига бунчалик аминман.

Энди мана шу ёшларга бир қанча тилагим бор:

1. Бугунги кунда рус тилининг аҳамияти тўғрисида гапириш офтобнинг аҳамиятини тушунтиришдай бир гап. Мен шу муносабат билан бошқа бир нарсани айтмоқчиман.

Ўзбек адабиёти иттифоқ адабиётининг бир қисми, бу бойликнинг бир хазинаси. Бу хазинадан бутун халқлар баҳраманд бўлгандагина иттифоқ адабиётининг хазинаси бўлади. Афсуски, мана шу хазинанинг калиди баъзан адабиётга узоқ қариндош, ҳатто бегона одамлар қўлига тушиб қолади. Оқсоқол ёзувчиларнинг асарларини шу одамлар хомаки таржима қилишади. Биз, кўр бўлиб, бу таржималарни «аслига тўғри» деб қўл қўйиб берамиз. Англашилмовчилик юз беради. Бадий таржимон баъзан гаранг бўлади, асарнинг тагига етмаган сатрларини, ҳатто парчалари-

ни ўчириб ташлайди, пачоқ жойларини тежислаган бўлиб ўздан қўшади... Биз оқсоқол ёзувчилар рус тилини мукамал ўрганган бўлсак, шу фожиани бошдан кечирмас эдик, асарларимизни рус тилига ўзимиз бадний таржима, лоақал хوماки таржима қилар эдик. Бу жафони биз оқсоқол ёзувчилар тортяпмиз, сизлар тортманглар. Сизлар, албатта, рус тилини биздан ўн ҳисса яхши биласизлар, лекин хазинанинг калидини қўлга олиш учун бу билимларингиз ҳам кифоя қилмайди, рус тилини ўз она тилимиздай билишларингиз керак.

Мен бу гапни фақат таржима важдан айтаётганим йўқ. Ёзувчи ўз она тилиси устига ўз замонасининг бой, маданий тилини билмасдан қанот боғламайди. Бунинг мисолини адабиётимиз тарихида, ҳозирги адабиётимизда ҳам кўришимиз мумкин. Рус тили бизнинг учун она сутидай озиқ, унда ўсиш учун зарур бўлган ҳамма модда бор.

2. Адабиёт кўнгил иши, илҳом самараси. Туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўхшайди — мева тугмайди. Кўнгил рози бўлган асаргина китобхоннинг кўнглига йўл топади, китобхоннинг кўнглида мева тугади.

Адабиётимизда илҳомсиз ёзилиб, китобхоннинг кўнглига йўл тополмаган, топа олмаётган, демак адабиётдан беном-нишон кетган, кетадиган асарлар оз эмас.

Нима бўлиб илҳомсиз асар ёзиб қўйган ёзувчи, ўзини билса ёзганидан пушаймон, хижолат бўлади. Ўзи хижолат бўлиб юрган шундоқ ёзувчини яна хижолатга қўймаслик учун бировнинг отини ҳам, китобини ҳам тилга олмай қўя қолай. Бу тўғрида мисол ўзимдан ҳам тоғилади.

Мен «Олам яшаради» деган ҳикоям тўғрисида гапирдим.

Бу ҳикояни ёзгани менга нима илҳом берибди? Ҳамма газеталарда босилган, мажлисларда қайта-қайта изоҳ бе-

рилган, ҳатто плакат қилиб деворларга ёпиштирилган «олти шарт»ни илҳом билан айнан кўчириб, илҳом билан қаҳрамоннинг оғзига солибманми?

Тўпلامда илҳомсиз, дардсиз ёзилган, демак китобхоннинг таъби тортмайдиган бошқа «ҳикоя»лар ҳам бор.

«Афлотун муҳаббати»— заёмга ютуқ чиқиш эҳтимоли бор, заёмларингни сотманглар, деган гап.

Шубҳасиз, фойдали гап, лекин шу фойдали гапни кичкинагина хабар тарзида ёзиб: «Фалончи заёмини сотиб юборган экан, шу заёмга катта ютуқ чиқди», деб газетага берсам яхшироқ бўлмасмиди?

«Икки қонун»— ароқ давлатга катта даромад беради, деган гап. Бу «ҳикоя»да расмий бир ҳужжатни баён қилганман.

Бу «ҳикоя»ларни ёзишда менга нима илҳом берган бўлиши мумкин.

Бу хилдаги «асарлар»нинг оддий, ғайри бадий плакатлардан фарқи йўқ.

Албатта, плакатнинг ҳам фойдаси бор, лекин оддий плакат бадий асар деб тақдим қилинса, фойдадан кўра кўпроқ зарар етказди, чунки адабиётни, ёзувчини китобхон кўзида бебурд қилади.

Бу «ҳикоя»ларни ёзишда мени ишга солган нарсани кўнгил туғени — илҳом эмас, биринчи муваффақиятнинг кайфи бўлди. Биринчи китобим тўғрисида унча-мунча яхши фикрлар бўлгандан кейин тезроқ иккинчи китобни чиқаришга, тўпلامни мумкин қадар каттароқ қилишга, тезроқ катта ёзувчи бўлишга, тезроқ шуҳрат қозонишга бел боғладим. Бироқ бу ҳаракат акс натижа берди: биринчи китобимга диққати жалб бўлган одамларнинг иккинчи китобим билан ҳафсаласини совутиб қўйдим. Шу ҳикояларга сарф қилган вақтимни, ҳафсаламни, тўккан кўз нуримни илҳом билан ёзилган битта ҳикояга сарф қилсам, камолот йўлида иккинчи қадамни босган бўлар эдим.

Афсуски, шу «ҳикоя»ларга узоқ-яқин қариндош асарлар ҳозир ҳам учраб туради: баъзан оддий хабарни чўзиб «ҳикоя», вазн ва қофияга солиб «шеър» қилинади; баъзан оддий бир ҳикоя чиқадиган тановарни поэма шонига тортилади; баъзан ҳикоядан повесть, повестдан роман ясалади. Бундай чоқларда, шубҳасиз, илҳом бир чеккада қолиб кетади.

Илҳом деймиз. Ёзувчига илҳом қачон келади? Илҳомнинг ўзи ҳеч қачон келмайди. Илҳомни ёзувчининг ўзи қидириб бориши, тоғиши керак.

Илҳом деб аталган паризод, нозанин ёрнинг макони қаерда? Илҳомнинг макони халқнинг дилида — мажбурият эмас, зарурият, хоҳишга айланган меҳнатнинг шавкати, бахтиёр одамнинг қаҳқаҳасида, жабрдийданинг кўз ёшида, ошиқ ва маъшуқларнинг кўзлари ва сўзларида, одамда меҳр ва ғазаб уйғотадиган ҳодиса ва воқеаларнинг мағзида... илҳом қидирган ёзувчи халқнинг қалбига қўл солиши керак.

Халқнинг қалбига узоқдан қўл солиб бўлмайди, қўл солиш учун унинг олдига бориш керак. Лекин боришда ҳам бориш бор, менимча, литфонднинг командировкаси билан умуман ҳаётни ўргангани борган ёзувчидан, масалан, газетанинг топшириғи билан борган ёзувчи кўпроқ манфаат кўради.

Бир нарсага эътибор қилинлар: ҳозирги оқсоқол ёзувчиларнинг ҳаммаси газетадан чиққан, камида газета билан мустаҳкам алоқада бўлган. Афсуски, кўп ёшларимиз ҳаётни разведка қилиш, илҳомланиш имкониятини берадиган газетадан қочишади, баъзи бир ёшлар «фақат адабиёт» ёзишади.

3. Эртага буюк адабиёт ярата оладиган маърифатли, талантли ёшларимиз адабиётимизнинг шаънига гард қўндирадиган, санъаткорлик эмас, косибчилик маҳсули бўлиб майдонга келган нарсаларга муроса кўзи билан қарамас-

ликлари керак. Рассом бозорда бўялган чиптага ғознинг сурати солинган маҳсулотни кўрса ғаши келади, ор қилади. Ҳайкалтарош бозорда — чайқовчининг қўлида бўрдаи ясаиб, у ёқ-бу ёғига қора бўёқ суртилган мушукни кўрса ғаши келади, орияти қўзғайди. Биз нега адабиётда шунақа ғозлар, шунақа мушукларни кўриб, ор қилмаймиз. Замон мавзуда ёзилган кўп ашулаларнинг тексти бозордаги чайқовчи санъаткорнинг ғози-ю, мушугидан ортиқми?

Шу муносабат билан яна бир нарсани айтмоқчиман: сизлар шунча билимларинг, шундай дидларинг бўлгани ҳолда адабий ҳаётда фаол қатнашмайсизлар, ҳолбуки, тенгқурларингиз, орқаларингиздан келаётган ўсмирларгина эмас, биз оқсоқоллар ҳам ёрдамларингизга муҳтожмиз.

4. Энди эшикни зич ёпиб, қулоқларингизга айтадиган яна бир тилагим бор:

Эскичасига айтганда, худога минг карра шукурки, ҳозир ёшларнинг асосий кўпчилиги ичкиликдан ҳазар қилади, ичкилик ичишни айб деб билади. Булардан биронтаси ичиб қўйса, дарров дув-дув гап бўлиб кетиши шунини кўрсатади.

Мана шунақа, баъзан ичиб қўядиган бир йигитга таъна қилсам, хижолат бўлди, хижолатдан чиқиш учун ерга қараб: «Илгариги ёшлардан ҳеч бири ичмаганми?» — деди. Аввало, одам ўз гуноҳини бошқа бировнинг гуноҳи билан ювмоқчи бўлиши чакки, чунки гуноҳни гуноҳ ҳеч қачон юва олмайди: ундан кейин, илгариги вақтда ичган ёшлар ичкилик фожиага олиб боришини кўрган эмас эди-да! Ҳозир ичкилик фожиаси кўз ўнгимизда турипти: ўша вақтларда ичган ёшлардан бири ичкилик орқасида, фақат ичкилик орқасида ҳалокатга учради: бири ичкилик орқасида хамаклигича қолди — қовун бўла олмади; бири ич-

килик орқасида катта талантини буруштириб ўтирибди...
Бу ҳол фожиа эмасми?

Бундан ташқари ёзувчининг, ҳамиша халқ кўз ўнгида турадиган ёзувчининг маънавий қиёфаси деган гап бор. Ичкилик одамни иркит, кишининг таъби тортмайдган бербурд, субутсиз, ёлғончи қилиб қўяди. Ёзувчи эса покиза, чиройли, бурдли, субутли, ҳақгўй бўлиши керак.

Ҳозирги адабий ёшларимиз шубҳасиз, ўзига ҳам, адабиётга ҳам ғубор қўндирмайдиган ҳақиқий замон ёшларидир. Биз бир-биримизга катта меҳр қўйишимиз, бир-биримизни ҳар томонлама бойитишимиз, бир-биримизни балоқазодан, ёмон кўздан сақлашимиз зарур, эртаги буюк адабиёт биносининг ҳақиқий меъморлари бўлишимиз керак. Шундоқ бўламиз, бунга бутун адабий жамоатчилик, бутун халқ катта ишонч билан кўз тутаётти.

1965 йил

ЕЗУВЧИЛИК БУРЧИМ

Менинг асаримни юксак мукофотга тавсия қилган Ўзбекистон Езувчилари союзига, Тошкент Давлат университети филология факультети студентларига, асарга катта баҳо берган ҳамкасбларимга, ниҳоят, асарни мукофотга лойиқ кўрган Ҳамза Мукофоти комитетига чуқур миннатдорчилик билдираман.

Адабий асарнинг тақдир этилишини уни етиштирган заминга—адабиётга берилган юксак баҳо деб билиш керак.

Эллик ёшга тўлиб бораётган янги, беқиёс тузумнинг неъматларидан бўлган ўзбек совет адабиёти, ҳақиқатан, ҳар жиҳатдан баркамол, таҳсинга лойиқ, халқимизнинг олий мақсади учун курашида катта куч, партиямизнинг оташ нафас пропагандисти бўлиб қолди.

Адабиётимиз катта адабиёт, катта адабиётга талаб ҳам катта бўлади.

Баъзи асарларимизни китобхоннинг таъби унча тортмайди: бизнинг адабиётимиз умумиттифоқ адабиёти — буюк адабиётнинг бир қисми бўлгани ҳолда кўпгина асарларимиз Тўйтепадан нарига ўтолмайди.

Бу катта адабиётнинг кичик камчиликлари эмас.

Биз буни яхши биламиз, бундан катта ташвишга тушганмиз.

Ёзувчининг вазифаси яхши асарлар ёзиш, халқ дили-нинг таржимони бўлиш билангина чекланмайди, унинг вазифасига адабиётни ҳар қандай бало-қазодан қўриқлаш, адабиётнинг сергак, жасур посбони бўлиш ҳам киради.

Мен имкониятим, умрим борича зиммамдаги ёзувчилик бурчини бажаришга ҳаракат қиламан.

1967 йил.

ЧИРОҚЛАР

Москва чироқлари ўчирилган кунларда қоронғилик босган Тошкент кўчалари яна бурунгидек порлаб турибди.

Жонажон Москва осмонида фашист қузғунлари парвоз қилган кунларда ашула товуши эшитилмай қолган ашулачи шаҳар — Тошкент кўчалари, майдонлари, боғлари яна қадимгидек қўшиққа тўлиб кетди.

Жонажон Москвада биринчи фашист бомбаси тушган кунда ғуссага тўлган Тошкент уйлари яна бурунгидай шод-хуррамликка тўлди.

Тўрт йил, 44 кун кам тўрт йил қовоғини очмаган гўзал пойтахт Тошкент 9-Май тонгида жилмайиб уйғонди.

Тўрт йил интизор бўлганимиз, энг оғир кунларда ҳам зўр ишонч билан кутганимиз кун туғди. Минг бало ва офатлар булути остида ҳам кўзимиздан йўқолмаган ғалаба куёши чиқди.

Уруш тамом бўлди. Биз енгдик. Бизнинг ҳаққоний ишимиз ғалаба қозонди.

Ҳамма халқларнинг қарғишига қолган фашист-йиртқич ўз уяси Берлинда рус, украин, ўзбек ва бошқа қардош халқлардан иборат бўлган ботир Қизил Армия оёғига бош қўйди.

Буюк Ватанимиз, Ватанимиз билан бирликда жумла жаҳон эркин нафас олди.

Тошкент чеҳраси очилди.

Гўзал пойтахтнинг сўлим кўчаларига одам сиғишмайди. Одамларнинг қувончи ичига сиғмайди. Дўстлар бир-бирини қучоқлайди, ўпади. Улуғ айём — ғалаба куни билан қутлайди.

Тўрт йил қўли ишда, қулоғи урушда, фикри ёди ғалабада бўлиб тиним олмаган кишилар, бугун байрам қилади. Тўрт йиллик зўр ташвиш, азоб-уқубат, тинимсиз меҳнатнинг ҳосилидан баҳраманд бўлмоқда, гул-гул очилмоқда.

Юртимизнинг бошига энг оғир кунлар тушганда давлатимиз раҳбари: «Ака-укалар, опа-сингиллар, мен сизларга мурожаат қиламан», деди. Мана шу кишилар «Лаббай» деб бош кўтарди ва унинг мурожаатига жон қулоғи билан қулоқ солди.

Партиямиз ғалабани меҳнатсиз қўлга киритиб бўлмайди деди. Мана шу кишилар тўрт йил давомида тинмай, шахсий ҳаётдан буткул воз кечиб меҳнат қилди. Билагида қуввати қолмаган чоллар юрагининг қуввати билан кўмаклашди.

Шаҳарнинг марказий кўчаларида одам сиғишмайди. Хиёбонларда қарсак, ўйин, қийқириқ. Сменадан чиқиб ҳали уйига бормаган ишчи хотин иш кийимида ўйин тушмоқда.

Муқимий театрининг томида карнай «От келди»сига олиб чалмоқда. Майдонда олтмиш ёшлардаги чол, тўннинг барини белига қистириб олиб даврада ёш йигитдай йўрғалаб юрибди.

Етти-саккиз ешдаги қиз бола чапак чалаётган онасининг эгагини тортқилаб дам-бадам:

— Ая, энди ҳар куни ўйин бўладими?— деб сўрайди.

— Ҳа, жияним, энди ҳар куни ўйин бўлади. Энди сен ҳар куни ўйнайсан, куласан. Энди сени онанг ҳеч қачон

жеркимайди, чунки унинг юрагига қил сиғмайдиган кунлар ўтиб кетди. Энди ундай кунлар келмайди. Сенинг тўрт йиллик болалик умрингни шу Қизил Армия тиз чўктирган фашист ўғирлаган эди.

Москва кўчаларида ёқилган чироқлар Тошкент кўчаларининг уйларини, ҳамма кўнгиллиларни мунаввар қилди.

Москва осмонига кўтарилган ранг-баранг сўнгги салютга Тошкент кўчаларида, уйларида янграган қувноқ қўшиқ жўр бўлди.

Қувноқ қўшиқ ғалаба қўшиғи, чироқлар қўшиғи.

12 май, 1945 йил, «Қизил Ўзбекистон».

ОҚ ИҲЛ, ДҲСТЛАРИ

Замонамизнинг баракали йиллари ҳаётимизнинг турли соҳаларида юз берадиган қанчадан-қанча ажойиб, оламшумул воқеаларга гўлиб ўтади ва бу воқеалар мамлакатимиз тарихининг сермазмун олтин саҳифасини ташкил этади.

Қардош тожик санъати ва адабиётининг 12 апрелда Москвада очиладиган декадаси тожик санъаткорлари, адабиёт аҳллари ва рассомлари ижодий фаолиятининг якуни, маҳоратда янги чўққиларни эгаллаш учун қилинадиган штурмининг боши ва кўп миллатли Совет халқи маданий ҳаётида юз берадиган ажойиб воқеадир.

Бу декада тожик санъати ва адабиётининг Москвада ўтадиган учинчи декадаси, 41 ва 49-йиллардаги декадалардан куч ва илҳом олиб гуркираган санъат ва адабиётга етуклик кўриги, балоғат имтиҳонидир.

Тожик дўстларимизнинг бу катта имтиҳонга қандай тайёрлик кўрганликларини диққат билан кузатиб турдик. Дўстларимиз зўр ҳаяжон билан Москвага олиб бораётган ўнлаб яхши китоблар, кўплаб совет композиторларининг ёқимли асарлари, катта илҳом натижаси бўлиб вужудга келган спектакллар адабиёт аҳллари, санъат ходимлари ва бутун жамоатчиликка манзур бўлади деган умиддамиз.

Тожик дўстларимизга оқ йўл ва муваффақият тилаймиз!

1957 йил.

ҲАҚ СУЗ КУЧИ

«Қизил Ўзбекистон»нинг дастлабки сонлари чиққан вақтларда газетачи кадрлар жуда оз, борларининг ҳам бир қисми эски мактаб ва мадрасалардан чиққан бўлиб, фикрда «мия ўзгармагунча бошқа ўзгаришларингиз ўтмас» деган ақидадан унча ҳам йироқ кетмаган маърифатпарвар зиёлилар эди. Шунинг учун, ўша вақтдаги таъбир билан айтганда, «ўзбек қизил матбуоти», биринчи навбатда газеталар, қаерда йилт этган «умидли ёш қалам»ни кўриб қолса, дарров редакция ёки редакция атрофига тортиб амалий ишда тарбиялаш, журналист қилиб етиштириш гайдан бўлар эди. Ҳозирги кекса ёзувчи ва журналистларимизнинг деярли ҳаммаси газета ва журналлар қаноти остида ўша «умидли ёш қалам»лардан етишиб чиққан дейиш мумкин.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг кўзи тушган кўп «умидли ёш қалам»лардан бири мен бўлдим. «Муштум» журнали, хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да бир-икки кўринишим биланоқ, редакция мени ишга таклиф қилди. Бу вақтда мен техникумни ҳам битирмаган, вақтли матбуотга биринчи қадам босганимга ниҳояти 5—6 ойгина бўлган эди. Мен редакцияга келганимда ўн беш кишига етар-етмас редакция ходимларининг кўпчилигини Тош-

кентдан, Андижондан, Бухоро, Қўқон, Хўжанд, Уш, Намангандан топилган «умидли ёш қаламлар» ташкил этар эди.

Жойлардан газетага хабар ёзадиган мухбирлар, ондасонда газетага қатнашувчиларнинг сонини, савиясини, малакасини, чунончи, шундан қиёс қилиш мумкин: бир неча боланинг техникумни битириб чиқиши зўр маданий воқеа бўлиб, уларнинг суратини газеталар катта ифтихор билан босиб чиқар эди.

«Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока» қозоқ тилида чиқадиغان «Оқ жўл» газеталари, «Муштум» журнали редакциялари, контораси, экспедицияси, босмахонаси ва бутун хўжалиги билан бир бойнинг собиқ меҳмонхонасига жойлашган, линотип йўқ, газета қўлда терилади, ротация йўқ — бутун тираж битталаб босилади.

Кўчанинг у юзи пиёнбозор. Пойтахтимизнинг кўрки бўлган ҳозирги Навоий театри биноси ва театр майдонининг ўрни ўшанда катта бозор бўлиб, шу ном билан аталар эди. Катта майдонни ишғол қилган пиёнбозорнинг атрофида фалон ёки фалон бойваччанинг атторлик, «Конкорд» виюлари, темир буюмлар магзини; керосин, кунжара, бўр-оҳак дўконлари, турли-туман савдо конторалари; ошхона, майхона, қиморхона... Шулар ташкил этган каттакон доира ичида сон-саноқсиз майда савдогарлар, чайқовчилар... говур, ҳайқириқ. Бу манзара ва бу говур емирилган, тўнқада битган новдадай эртаси бўлмаса ҳам лекин бугун барқ уриб кўкариб турган эски оламини эслаиб турар эди.

«Қизил Ўзбекистон»нинг дастлабки сонлари чиққан кунларда газетанинг имконияти, шароити шундай эди.

Шундай бўлишига қарамасдан «Қизил Ўзбекистон» жуда кенг тарқалган, энг обрўли газета эди. Буни редакцияга ёғиладиган беҳисоб хатлар кўрсатиб турар эди. Редакцияга шунча кўп хат келар эдики, газета буларнинг

юздан бирига ҳам ўз саҳифасидан ўрин бериши маҳол бўлиб, ниҳоят, газетага «Ишчи-батрак мактублари» деган махсус варақа илова қилинди. Бу мактубларнинг жуда кўпчилиги газетани бировга ўқитиб эшитадиган, «газета-боп гаплар»ни бировга ёздириб юборадиган саводсиз газетхонлар, саводсиз мухбирлардан келар эди.

У вақтларда саводли газетхонлардан саводсиз газетхонлар, саводли мухбирлардан саводсиз мухбирлар кўпроқ эди.

Газетани кенг омма билан бу қадар маҳкам боғлаган, халқнинг дилига йўл очиб берган куч, шубҳасиз, ҳақ сўз кучи эди.

3 июнь, 1957 йил.

ЯХШИ ЖУРНАЛНИНГ ҚУЛОҒИ ХАЛҚ КЎКСИДА БУЛИШИ КЕРАК

Кейинги 2—3 йил ичида биз, ёзувчилар, журналимиз «Шарқ юлдузи»ни анча яхшилаб олдик. Журнал ҳозир адабиётимизда катта ташкилотчилик-тарғиботчилик ролини ўйнаяпти; адабиётимизнинг гоёвий ва бадний юксалишига, ёзувчиларимиз маҳоратининг ошувига катта ёрдам бераётипти, етишиб келаётган талантли ёшларни ўз бағрига олаётипти, уларни она меҳри билан тарбия қилаётипти.

Журналнинг эндиги вазифалари адабиётимиз олдида турган умумий вазифалардан келиб чиқади. Адабиётимиз олдида турган вазифалар эса ҳамон халқ ҳаётини бўямасдан, бузмасдан кўрсатиш, яхши ҳаёт кечириш учун курашда халққа чин кўнгилдан ёрдам бериш бўлиб қолади.

Шубҳасиз, адабиётимизнинг халқдан қарзи кўп. Менинг назаримда бу қарзлардан энг қистови, уни кун сайин болалаб келаётгани ХХ съезд неъматларининг адабиётимизда акс этмаётганлигидир. Партия Марказқўмининг ёрдамида халқ устидаги оғир юкни улоқтириб ташлади, энди қоматини ростлаётипти. Бу халқнинг кўксига димиқиб ётган аломат ва жуда-жуда зарур гапи кўп бўлиши

турган нарса. Ҳақиқий ёзувчи, яхши журналнинг қулоғи мана шу халқнинг кўксига бўлиши керак.

Ёзувчилар ҳам, журнал ҳам янги йилда мана шу қарз-ни узишга киришмоғи маъқул: буни китобхон қутаётипти.

1958 йил.

АЙЁМ МУБОРАК!

Радио эшитувчи ўртоқлар, шод-хуррамлик билан кутиб олган янги йилингиз қутлуғ бўлсин!

Ўтган 1958 йилда республикамизнинг маданий ҳаёти катта-катта воқеаларга тўла бўлди.

Биз Ўзбекистон адабиёти ва санъати аҳллари бу йилни Москвада бўладиган декадага тайёрлик шиори остида ўтказдик. Ҳозир декадага пишиқ тайёрланиб, пойтахт жамоатчилиги олдида катта имтиҳондан аъло баҳо билан ўтишимизга тўла ишонч билан Москва сафарига тайёрланаётибмиз.

Ўтган йил республикамиз маданий ҳаётида бўлиб ўтган яна бир катта воқеа Осиё ва Африка мамлакатларининг Тошкентда ўтказилган кинофестивали бўлди. Биз бу фестивалда чет эл шарқи мамлакатлари кино санъатининг энг яхши намуналари билан танишдик, бу санъат вакилларига энг яхши фильмларимизни кўрсатдик. Бу нарса чет эл шарқи билан республикамиз орасидаги маданий алоқани яна ҳам мустаҳкамлади.

Осиё ва Африка ёзувчиларининг Тошкентда бўлиб ўтган конференцияси жаҳон миқёсида бўлган энг йирик маданий-сиёсий воқеадир. Бу конференция мустамлакачиликка қарши курашда юксак трибуна бўлиши, шарқ халқ-

ларининг дўстлик, бирлик ва тинчликка интилишини кўрсатиш билан бирга, биз ўзбек ёзувчиларини бу икки қитъадан келган юзлаб ёзувчилар билан шахсан танишиш, қадрдон дўст бўлиб хайрлашиш шарафига эриштирди.

1959 йил мамлакатимизнинг хўжалигини, маданиятини яна ҳам юксалтирадиган етти йиллик улуғ Программанинг биринчи йилидир. Шу Программани амалга оширишда халқимизга ёрдам бериш, коммунистик меҳнат фидокорлари образини адабиётда ёрқин акс эттириб, заҳматқашларни янгидан-янги ғалабаларга илҳомлантириш ёзувчиларнинг муқаддас бурчидир.

1958 йил.

ҚУВОНЧИМИЗ БЕҚИЕС

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг «Меҳнат Қизил Байроқ» ордени билан мукофотланиши вақтли матбуотимиз тарихидагина эмас, ўзбек маданияти тарихида ҳам ғоят катта, ғоят шодиёна воқеадир.

«Қизил Ўзбекистон» оммани сиёсий жиҳатдан тарбиялаш, меҳнаткашларни партиямиз томонидан халқ олдига қўйилган зўр-зўр иқтисодий, маданий вазифаларни бажаришга сафарбар қилиш билан ўзбек маданиятининг тараққиётида катта роль ўйнади. Шунинг учун «Қизил Ўзбекистон» байроғига тақилган бу олий мукофот бутун маданият ходимларининг кўксини ифтихор ҳисси билан, партия ва ҳукуматимиздан миннатдорлик туйғуси билан тўлдиради.

Маданият ходимлари орасида «Қизил Ўзбекистон»га энг яқини ёзувчилар дейиш мумкин. Биз, чунончи, ўрта ёшдаги ёзувчилар «Қизил Ўзбекистон» қаноти остида унганмиз; партиямиз бошлаган янги ҳаёт учун жангга сиёсий ва жанговар тайёрликни «Қизил Ўзбекистон» лагеридида ўтганмиз; бу жангда партиямизнинг топширигини бажариш учун биринчи ўқни «Қизил Ўзбекистон» го-

зициясида туриб «Қизил Ўзбекистон» командаси билан отганмиз.

Мана шунинг учун бу тантанали пайтда биз ёзувчиларнинг қувончимиз беқийс, халқимизнинг ҳар бир қадамини зўр меҳр билан кузатиб турган партия ва ҳукуматимиздан миннатдорлигимиз чексиздир.

1958 йил.

УЛУҒ АЙЕМИНГИЗ ҚУТЛУҒ БЎЛСИН!

Бахт — толе Ватанининг масъуд авлоди, саодат қуёши балқиган улуғ айём — буюк Октябрь байрамингиз қутлуғ бўлсин!

Бу улуғ айём — буюк давлатимиз туғилган кун — Октябрь учун ўт кечган, қон кечган қарияларимизнинг ифтихоридир.

Бу улуғ айём — халқлар бахтининг соҳибқирони — Совет давлатини улғайтирган, кўкрагини қалқон қилиб, уни бало-қазолардан омон сақлаган наслнинг ғуруридир.

Октябрь байрами — эртаги коммунизм биносининг биринчи хонадонлари бўладиган болаларимизнинг қувончидир.

Октябрь байроғи остида халқимизнинг кўзи ўткир — ўзининг келажагини яққол кўрадиган бўлди.

Октябрь байроғи остида халқимизнинг қўли узун — табиатнинг энг чуқур хазиналарига етадиган бўлди.

Октябрь байроғи остида халқимизнинг қадами катта — коинотнинг сир-асроридан воқиф бўлиш учун фазоларга қараб йўл олди, одам боласининг қудрати, нияти ҳақида ойга хушxabар элтди.

Бугун Совет кишилари қирқ уч йиллик меҳнатининг мана шу самараларига шавқ ва ифтихор билан кўз таш-

лайди, эртаги кун ҳақидаги партиянинг сўзини қўшиқ ва шиор қилиб, келажакка яна ҳам илдамроқ қадам ташлайди.

Ер юзида одам бино бўлиб, байрам тушунчаси борлиққа келгандан бери дунё Октябрь мисоли умум халқ, халқлар, қитъалар байрамини кўрган эмас.

Халқлар ўзини ўнглолмаган зулм системаси, колониал система ҳалокатга юз тутди, унинг сўнгги бинолари бирин-кетин қуламоқда.

Халқлар, қитъалар тинчликни, эркин ҳаётни истар эди, Октябрь урушга — ҳалокатга қарши жанг бошлади, эркин ҳаётга қанот боғлади.

Меҳнаткаш одам боласининг иқбол қалъаси бўлган буюк Совет давлати инсон закосининг зўр кашфиёти бўлган атом қувватини солдатнинг қўлига эмас, ишчининг қўлига, деҳқоннинг қўлига бериш учун тинмай кураш олиб бораётпти.

Яшасин тинчлик, байрам, ҳаёт байрами, коммунизм байрами — улуғ Октябрь!

22 октябрь, 1960 йил

АЁЛЛАРГА ҚИЗГИН САЛОМ!

Халқаро хотин-қизлар байрами 8—Март кунида аёлларимизга қизгин салом йўллаб, ҳаммаларига оилавий бахт тилайман.

Оилавий бахтда ҳикмат кўп. Бахтиёр оила энг биринчи ва энг кучли тарбия ўчоғи, демак, ёшларимизнинг толеи, эртаги саодатли кишилар жамиятимизнинг пойдеворидир.

Мамлакатимизда одамнинг қобилияти Ўарқ уриб кўкариши учун замин пайдо бўлгандан бери аёлларимиз қилган ишларни ном-баном айтилганда ҳам аломат дostonлар бўлади. Бу дostonларнинг ёрқин саҳифаларидан бирини, ҳеч шубҳасиз, келажак авлоднинг тарбияси ташкил қилади.

Янги давр — атом ва янги Програма даврида ҳам аёлларимизнинг ғайрати, шижоати, ижодкорлигидан янгидан янги дostonлар вужудга келади. Бу дostonларнинг ҳам ёрқин саҳифаларини, шубҳасиз, ўзи гўзал, хулқи гўзал ёшларни — коммунизм қурувчилар ва коммунизмда яшовчилар наслини тарбиялаш иши ташкил қилмоғи керак.

1962 йил.

СУНГ ДАФЪА БЎЛСА ҲАМ УРУШ БЎЛМАСИН!

Янги йил арафасида хотин-қизларимизга энг зўр давлат — тан сиҳатлик ва хотиржамлик тилайман.

Бу икки давлат бир-бирисиз татимаслигини, эски китобларнинг шаҳодатига кўра, бир кимса синаб кўрган экан: соғ қўйнинг оёғини синдириб боқибди, қўй эт олмабди; соғ қўйнинг рўпарасига бўрини боғлаб қўйиб боқибди, қўй эт олиш ўрнига озиб кетибди

Бизда тан сиҳатликнинг қарийб ҳамма шарт-шароити мавжуд, лекин хотиржамликнинг бизга боғлиқ бўлмаган томони бор, бу — уруш хавфи!

Уруш хавфини йўқотиш учун ҳукуратимиз қўлидан келганини қилмоқда, пайдо бўлган ҳар бир имкониятдан фойдаланмоқда. Лекин уруш чиқмаслиги учун шунинг ўзи кифоя қилмайди. Шунинг учун менинг яна бир тилагим шуки, мамлакатимиз душманлари, коммунизм душманлари, ишқилиб, ақлдан озмасин! Ақлдан озса ўзига ўлим қидирган, бизга сўнг дафъа бўлса ҳам ташвиш орттирган бўлади.

Сўнг дафъа бўлса ҳам уруш бўлмасин!

Декабрь, 1961 йил.

БАЙРАМИМИЗ ЙИЛДАН-ЙИЛ ҚУВНОҚРОҚ БУЛАДИ

Баҳор байрамимизнинг гулдастасига йилдан-йил янги ғалаба гуллари қўшилади. Шу сабабдан байрамимиз йилдан-йил мазмунлироқ, йилдан-йил ҳашаматли ва қувноқроқ бўлиб келади.

Қанчадан-қанча тоғу дарё, қанчадан-қанча дашту саҳро коммунизм қураётган кишиларнинг азму ихтиёрига бўйсуниб, минг йиллар бўйи бағрида яшириб келган Ўзр бисотини социализм хазинасига тўкаётибди.

Коммунизм қураётган буюк халқ кечагина Совет кишисининг қудратидан ойга нишона — хушхабар йўллади.

Бугун Совет кишиси фазога йўл очди, фан тараққиётига беқиёс хизмат қилиши билан бирга ўрта асрнинг ваҳшиёна ақидаларига раҳна солди, инсон ақл-идрокининг камолотига муносиб янги ақида учун кенг йўл очиб берди.

Халқимизнинг мана шу сўнгги ғалабаси кўп жиҳатдан унинг биринчи ғалабасини эслатади.

Сўнгги ғалаба — фазо сафари олам ҳақидаги Ўлимнинг тараққиётига беқиёс хизмат қилган бўлса, биринчи ғалаба — Октябрь инқилоби кишилик жамиятининг тараққиётига беқиёс хизмат қилди; фазо сафари ваҳшоний ақидаларга раҳна солган ва инсон ақлининг камолотига муносиб янги ақидаларга йўл очиб берган бўлса, Октябрь инқилоби жа-

ҳон миқёсида зулм-истибод қалъасига раҳна солди, хусусан, мустамлака эллардаги «қуллар ва очлар дунёси»ни уйғотди, уларга инсон қадр-қимматига муносиб ҳаёт йўлини кўрсатиб берди.

Халқлар уйғонди.

Раҳна кенгайди.

Собиқ мустамлака мамлакатлардан кейинги йилларда қирққа яқин янги давлат вужудга келди.

Бироқ мустамлакачиликка қарши кураш мустамлакачилик усули идорасига барҳам бериш Ўилангина тугамайди. Бу тартибга барҳам бериш империализмни ярадор қилиш, холос. Маълумки, соғ йиртқичдан кўра ярадор йиртқич хавфлироқ бўлади. Иккинчи жаҳон уруши тугагандан бери инсоният йигирмага яқин уруш ва қуроли тўқнашувларнинг гувоҳи бўлди. Буларнинг деярли ҳаммаси империализмнинг мустамлакачилик сиёсатидан келиб чиқди.

Жаҳонни яна ташвиш-таҳликага солаётган сўнги воқеалар шуни кўрсатадики, мустамлакачилик инсониятнинг энг ёвуз душмани — ўлим талвасасига тушган империализм ҳар фалокатни бошлаши мумкин. Шунинг учун мазлум халқлар манфаати бутун инсоният манфаати мустамлакачиликка тез муддатда барҳам беришни талаб қилади.

1961 йил.

ФАХРЛАНАМИЗ

Москва радиосининг қисқа хабарини эшитиб, бутун жаҳон бир лаҳза тин олмай қолди. Дунёдаги ҳамма алоқа воситалари бошқа хабарларни четга суриб, ТАСС ахборотини тарата бошлади: асрлар бўйи инсоннинг ақлини шоширган, фикрини банд қилган сирлар хазинаси — фазога томон одам боласи йўл олди — инсоннинг фазога юриши бошланди.

Бу биринчи фазо сафари фан ва техника тараққиёти тарихида, инсон даҳосининг кураш ва ғалабаси тарихида янги давр очди.

Биз биринчи фазо сайёҳи совет кишиси бўлгани, илм-ҳунар учун ғоят маҳсулдор замон бўлган буюк Ватанимиз билан фахрланамиз

1962 йил.

ТАБРИК

Фарғоналик ҳамқишлоқ, ҳамшаҳар дўстлар!
Ҳосил тўйи, меҳнат шодиенаси, ғалаба тантанаси
қутлуғ бўлсин!

Пахтакорнинг хурсандчилиги бутун халқ хурсандчилиги дейиш мумкин, чунки республикамизда пахта ишига тўғридан-тўғри ёки бирон восита билан бўлса ҳам қўл урмайдиган одам кам топилса керак.

Пахта, шоирлар айтмоқчи, ғуруримиз, суруримиз, демак, пахтакорнинг ҳар бир ғалабаси ҳар бир уйга, ҳар бир кўнгилга олам жаҳон шодлик олиб киради.

Пахтакорнинг бу йилги ғалабасини «қўшалоқ ғалаба, эгизак ғалаба» дегим келади, чунки пахтакор бу йил мўлжалидан анча ортиқ ҳосилни муддатдан анча олдин олганлиги устига, пахтачиликдаги ҳамма оғир меҳнатни, бутун машаққатни машина устига юклаш мумкин эканини узилкесил исбот қилди. Бу нарса ҳар қанча кўп ҳосил, ҳар қанақа юқори ҳосилдорликдан ҳам каттароқ ва муҳимроқ ғалабадир.

Кечагина, даламизга дастлабки тракторлар чиққан йиллари, пахта майдони ҳозиргидан анча оз бўлишига қарамай, чигит экиш чўзилиб, май ойига ўтиб кетар эди. Ёз бўйи кетмон билан не машаққатда тўпланган ва ҳозир-

гидан икки баравар кам ҳосилни ҳам ақсари қор босиб қолар эди. Студент эдик, теримга чиққанзимизда кўпинча аввал арқон судраб ғўзадаги қорни тўжиб, кейин пахта терар эдик.

Ҳозир қани ўшанақа баракатсиз меҳнат, ўшанақа машаққат?

Лекин пахта ўзи юмшоқ бўлса ҳам бағри қаттиқ экан, унча-мунча навозишдан эримайди. Машина пахтакорнинг меҳнатини нақадар енгиллатган, уни машаққатдан нақадар қутқарган бўлса ҳам, ҳануз қиз-жувонларимизнинг ҳусн-латофати пахтазор жўякларида қолиб бораёттипти, студентларимиз ҳануз тўлиқ таҳсил кўрмаёттипти; қишлоқ болалари ҳануз мактабдан чала мулла бўлиб чиқаёттипти.

Бу йилги қўшалоқ ғалаба, ҳеч шубҳасиз, партия ва ҳукуматимизнинг пахтакорларга муттасил қилган ғамхўрлиги, бу йўлда жорий этган бир талай тадбирлари натижасида қўлга киритилди. Шояд ҳозир ҳам мавжуд бўлган қийинчиликлар бир вақтлар арқон судраб пахта терилгани сингари тушдай бўлиб қолса. Бу орзу эмас, яқин келажакда рўёбга чиқадиган ҳақиқатдир.

1966 йил.

МУҲАММАДЖОН УРОЗБОЕВ 60 ЕШДА

Мамажон икковимиз қарийб 48 йиллик ўртоқмиз.

Мамажоннинг отаси Уроз ота Ўзбекистонда Совет ҳукумати туғилганда уни йўргаклаб олган одамлардан бири. Уроз ота Совет ҳукумати учун бор-йўғини берган, лекин ундан ҳеч нарса талаб қилмаган одам эди. Унинг бирдан-бир орзуси ўғлининг эл қатори ўқиши, яхши ўқиб «пропусур» бўлиши эди.

Мамажон яхши ўғил чиқиб, отасининг орзусини ушатди, ушатганда ҳам юз процент эмас, 500 процент ушатди: Уроз ота унинг профессор бўлишини тилаган бўлса, Мамажон профессоргина эмас:

қўш академик,

фан доктори,

республикада хизмат кўрсатган фан арбоби,

Давлат мукофоти лауреати,

Ленин орденининг кавалери.

Ҳаммасини йиғиб айтганда Совет ҳукумати, партия сиёсатининг бутун фазилатларидан тўлиқ фойдаланиб, ўзбек халқининг мумтоз фарзанди, мадори, ифтихори бўлиб олди.

Совет ҳукумати ва партиянинг бутун фазилатларидан фойдаланиш учун ҳам катта қобилият, кўп меҳнат керак,

чунки Навоий айтмоқчи, офтоб бутун оламга барабар нур сочса ҳам, саҳрода янтоғу бўстонда гул битади.

Мамажон яхши ўғил бўлиб отасининг орзусини ушатган экан, энди яхши ўртоқ бўлиб, биз ёр-дўстларнинг ҳам орзусини ушатса дейман:

1. Умрининг охиригача ҳеч қандай дард кўрмасин.

2. Кўп ўртоқлар унга икки олтмиш, яъни 120 йил умр тилашяпти. Мен бу тилакка жону дилим билан қўшиламан, чунки Мамажон икковимиз «неча ёшга кирсак бирга кирамиз» деб аҳд-паймон қилганмиз. Лекин 120 га ҳозирги қувват билан кириб борилса-ку яхши, бутун қувват йўлда қолиб кетса-ю ўзимиз сўпайиб кириб борсак, ўтирган жойимизда аталадай ёйилиб кетмасмикинмиз? Шунинг учун 100 га кирсак ҳам майли, лекин ҳозирги қувватимиз, ғайратимиз билан кириб борайлик.

1966 йил.

ОЙБЕККА

Талант қанчалик катта, қанчалик қудратли бўлмасин, ҳар нечук юзада бўлмайди, конга ўхшаш ернинг қаърида бўлади. Бу кон — талантни қазиб олиш учун аввало катта ақл, ундан кейин катта билим, матонат, куч, ғайрат, буларнинг устига дард бўлиши керак.

Катта талант эгаси Ойбекда мана шу хислатларнинг ҳаммаси мавжуд. Ойбек мана шу хислатлари билан халқимизнинг маънавий хазинасига катта бойлик қўшди.

Ёзувчининг умри йил билан ўлчанмайди, ижодий фаолиятининг самараси билан ўлчанади. Ойбек 400 йилга тенг келадиган 40 йиллик ижодий фаолиятининг бир лаҳзасини ҳам самарасиз ўтказгани йўқ. Ойбек бу жиҳатдан ҳам ҳозирги ва келажак адабий авлод қаршисида устод бўлиб гавдаланади.

Муҳтарам адибимизга яна 40 йиллик ижодий умр тилайман.

1965 йил.

ЗУЛФИЯМИЗ ЭЛЛИККА КИРДИ

Ёзувчининг ёшини йилма-йилига ўлчаб бўлмайди. Ёш йилма-йилига ўлчанганда хотин кишининг 50 яшаридан 18 яшари яхшироқ бўлади. Шоиранинг ёшини адабиётда босган қадами билан ўлчаш керак. Мен Зулфиянинг 18 яшар чоғини биламан. Ушанда Зулфия мафтун қилган бўлса 10—15 та йигитни мафтун қилган эди, холос. Ҳозир адабиётда 35 га кирган шоирамиз шеър билан айтган аччиқ-чучук сўзлари, қалами остидан пирқираб чиққан кулгиси, қаламининг учидан томган ғусса томчилари билан бутун республикамизни, Иттифоқ китобхонларини мафтун қилиб ўтирибди.

1965 йил.

МАМАРАСУЛ БОБОЕВ

Шоир Мамарасул Бобоев жисмоний жиҳатдан бўйи паст бўлса ҳам, поэзиямизда жуда баланд ва ҳушқомат шоир. Бу осон эмас! Бобоевнинг поэзиямиздаги баланд ва хуш қомати узоқдан, узоқлардан кўринади. Бобоев катта талант, меҳнаткаш, ғоят камтар, поэзияда санъат ва санъаткорнинг дўсти, касб ва касибнинг душмани!

Тоғнинг нақадар баландлиги узоқдан қаралганда билинади дейишади. Мен шоирнинг азаматини Каттақўрғонда, Қорадарёда яхшироқ туйдим. Биз, бир қанча ёзувчилар, Каттақўрғон ва Қорадарёда Мамарасул Бобоев билан юриб чироқ ушлаган одамга ўхшаб қолдик: чироқни одам узоқдан ҳам кўради, лекин чироқ ушлаган одамни кўриш учун чироқдан кўзни пана қилиши керак.

Юбилей кунларида юбияр одатда танқид қилинмайди, лекин Бобоев ўзимга жуда яқин одам бўлгани учун ҳатто шундай соатларда ҳам танқид қилишга ҳаддим сиғади деб ўйлайман: Бобоев поэзияда нақадар актив бўлса, союз ҳаётида шу қадар пассив! Союз Бобоевдек тажрибали шоирларнинг ёрдамига муҳтож, чунки республикамизда ёзувчи кўплаб тугилаёттипти, туғилиб келаёттипти. Бу ёшларни бошқа ҳеч ким йўрғақлаб олмайди, ололмай-

ди, фақат ёзувчилар, тажрибали ёзувчиларгина йўргаклаб олади!

Яхши шоир Мамарасул, элликка жуда яхшилаб, жуда катта иззат-ҳурмат билан кирдингиз, юзга бундан ҳам каттароқ иззат-ҳурмат билан кириг! Шу билан бирга шогирдни кўпайтириг!

1961 йил.

ИВАН ЛЕ

Бу йил март ойида атоқли украин ёзувчиси Иван Леетмиш ёшга тўлди. Унинг «Юхим Кудря», «Интеграл», «Тоғ оралиқлари романи», «Қувонч тарихи» романлари китебхонлар ўртасида машҳур.

Иван Ле Украинанинг шонли тарихини куйлайди. У «Наливайко», «Хмельницкий» каби тарихий романлар ёзган.

У йигирманчи йилларнинг охири, ўттизинчи йилларнинг бошларида Ўзбекистонда яшади. Қурувчи-инженер сифатида қақроқ чўлларга оби ҳаёт элтувчи сугориш иншоотлари барпо этишда, каналлар қозишда фаол иштирок этди. Иван Леонтьевич бу даврдаги ҳаёт таассуротларини ўзининг «Тоғ оралиқлари романи»да акс эттирди.

Қадрдон дўстимиз Иван Леонтьевичга узоқ умр, янги-янги ижодий муваффақиятлар тилаймиз.

1965 йил.

МИРШОҲИД МИРОҚИЛОВНИНГ 60 ЙИЛЛИГИ

Миршоҳид ўзбек совет санъатининг йирик намоёндаларидан бири. Бунинг номини Уйғур, Етим Бобожонов, Аброр Ҳидояттов, Мария Кузнецова, Қори Ёқубов сингари катта санъаткорлар қаторига қўйиш мумкин.

Мен Миршоҳидга икки жиҳатдан яқинман: Миршоҳид санъаткор, Миршоҳид энг яқин дўстим.

Шунинг учун мен бугун Миршоҳидга иккита гулдаста тутишим керак эди, мен бу иккита гулдастани боғлаб қўйганман, лекин бугун фақат биттасини 60 йилга кирган кунда тутаётиман.

Қолган гулдастани сақлаб қўяман: шу ердаги ёзувчиларнинг кўпи пьеса ёзади. Шу пьесадаги роллардан бирини муваффақият билан адо этиб, томошабиннинг олқишига сазовор бўлган кечада тутаман.

Ёзувчилар союзи номидан мен ҳам юбиляримизга эгрес олиб келдим. Бунда Миршоҳидга қарата кўп яхши гаплар, тилаклар айтилган. Бу тилаклардан энг яхшилари — катта ижодий муваффақиятлар, узоқ умр, ҳар жиҳатдан ўсиш, ўсиш, ўсиш!

1959 йил.

АЗИЗ УРТОҚЛАР!

Туғилганимга олтиш, ижодий фаолиятимга қирқ йил тўлган кунда мени йўқлаб келганларинг учун миннат-дорман. Сўзга чиқиб мени табриклаган ўртоқларга, менга адрес топширган ташкилотларга ташаккур билдираман. Мен бу адресларни бундан кейин ёзадиган асарларимнинг қаҳрамонларини қайд қилиш учун берилган домовой деб қабул қиламан.

Оз хизматимни кўп ўрнида кўриб мени «Меҳнат қизил байроқ» ордени билан мукофотлаган, менга ишониб зиммамга халқ ёзувчиси бўлиш бурчини юклаган халқимга бош эгиб таъзим қиламан. Халқ ёзувчиси бўлишдек бурчни бажара олишимга кўзим етади. Халқ ёзувчиси бўлган ёзувчининг қаҳрамонларини китобхон яхши кўриб қолиши, унга таъсио қилиши, бу қаҳрамонлар ҳаётимиздан коммунистик жамиятга ёт бўлган ҳамма нарсани қириб-суриб чиқариши керак.

Мен қирқ йиллик ижодий фаолиятим давомида кўп иш қилолганим йўқ, чунки бу қирқ йилнинг кўпини тажриба орттиришга сарф қилдим. Энди бир қадар тажрибам бор.

Менга ҳамма ерда узоқ умр тилашди. Мен ўзим учун эмас, халқим учун, партиям учун узоқ яшамоқчиман.

Мен ҳамма вақт халқимга, партиямга содиқ бўлиб келганман, халқим ва партиям чизган чизиқдан бир энлик ҳам четга чиққан эмасман, умримнинг охиригача халқимга, партиямга содиқ бўлиб қоламан.

8 сентябрь, 1967 йил.

Қайдлар

---

1 60 га кириб билдим: умрим бекорга ўтмапти, одамларга керакли эканман, ҳаётда из қолдирибман.

2. Кўпгина ҳунармандлар қариганда суйган ҳунаридан маҳрум бўлади: улоқчи от чополмайди, сурнайчи яхши пуфлолмайди, ўйинчи оёғини кўтаролмай қолади. Ёзувчи дутор ёки винога ўхшайди — эскирган сайин очилади, қуввати ошади.

3. Эсон-омон олтмишга кирганимга хурсандман. Бу тўғрида бирдан-бир хурсанд бўладиган жойим бор: ёзувчиликда қирқ йиллик тажриба ортттирдим. Бу тажриба умримнинг қолган қисмини самарали ўтказишимда менга жуда қўл келади.

1967 йил.

Муҳтарам танқидчиларимиз Муқимийнинг ижодидан битта шафтоли данак топиб олиб «мана, кўрдиларингми, Муқимий шафтоли ҳам еган» дейишади. Менимча, унинг ҳақида бошқа нарса дейиш керак, бу ажойиб талантнинг фожиаси, замонанинг темир исканжаси, фикрларга шира туширадиган, «хитой хотинининг оёғидай» қилиб қўядиган шароит, колониал ва феодал ҳаёт шароити тўғрисида гапириш керак.

Муқимий ўз замонаси (ўз мамлакатининг зўр шоири — зиёлиси) нинг илғор кишиси, лекин фикр доираси икки томонлама эзилаётган халққа яраша!

Демак, ижоди ҳам шу фикр доирасидан четга чиқолмайди.

1957 йил.

Техникумнинг тайёрлов бўлимига киргунимча ҳар хил мактаб ва ўқитувчида ўқиб, хатим жуда хунук бўлган экан, буни шу ерда, биринчи дарсда пайқадим.

Биринчи дарсга Муҳаммаджон Холиқий деган новча бир ўқитувчи кирди, биз билан саломлашди-ю, индамай бориб, тахтага икки қатор шеър ёзди.

Ўқитувчининг хати шундай чиройли эдики бутун синф бараварига «У-ув!» деб юборди.

Ўқитувчи бизга юзланди.

— Нима гап?

— Хатингиз жудаям чиройли экан!

— Бундан чиқдики, сизларнинг хатларинг хунук экан-да! Хатларинг хунук эканини билсаларинг, демак, мендай чиройли ёзадиган бўласизлар.

Одатда янги ўқитувчидан бола бегонасирайди, унинг феъл-атворини билиб олгунича тортинади, ҳатто қўрқади. Биз бу ўқитувчига дарров эл бўлиб қолдик: шундай чиройли ёзадиган ўқитувчи назаримизда фақат хушфеъл, фақат меҳрибон бўлиши керак эди.

Бу ўқитувчига меҳримиз тушди. Унинг оқ оралаган чўққи соқоли, кулганида кўзлари атрофида пайдо бўлади-

ган майда ажинлари, ҳатто бурнининг ўнг томонидаги бир-иккита чўтири ҳам ўзига жуда ярашар эди.

Бояги икки сатрни ўқитувчидай чиройли ёзишга уриниб бирон юз марта кўчиргандирман!

Она тилига доир ҳамма ёзувларни чиройли ёзадиган, бу дарсдан ҳаминша аъло баҳо оладиган бўлдим. Кейинчалик шунини пайқадим: қайси дарсни чиройли ёзмасам, ўша дарсдан пастроқ баҳо олар эканман. Мен авваллари, «Бу дарсни хушламаганим учун чиройли ёзишга ҳафсала қилмасам керак», деб ўйлаган эдим, йўқ, чиройли ёзишга уриниб қайта-қайта кўчириш дарсни яхшироқ ўзлаштиришга ёрдам берар экан.

Шундан кейин бошқа дарсларни ҳам чиройли ёзишга, дарсда шошиб ёзган ёзувларимни чиройли қилиб кўчиришга ҳаракат қиладиган бўлдим, бора-бора шунга одатланиб қолдим: ҳамма дарсдан аълочи бўлдим.

Бир йилга қолмай хатим хийла чиройли бўлиб қолди. Иккинчи ўқиш йилининг бошида мени деворий газетага «мудир ва муҳаррир» қилиб сайлашди.

Бизнинг синфдагина эмас, бутун мактабда хунук ёзиш айб бўлиб қолди. Кимдир хунук хатга «Чуволчанг» деб от қўйипти. Хунук хатни кўрсак, «Бир бет чуволчанг», «Бир дафтар чуволчанг» деб кулар эдик. Бу гапни эшитиб ўқитувчимиз хўп кулдилар, кўзларидан ёш чиқиб кетди.

Ҳали-ҳали қўлимга қалам олсам тепамда Муҳаммаджон домла «чуволчанг» деб турганга ўхшайдилар.

1965 йил.

БАЪЗИ БИР НУНОҚЛИК ТУҒРИСИДА

Бизнинг баъзи бир нўноқ ташвиқотчиларимизнинг гаплари ҳаддан ташқари юзаки, ҳаддан ташқари совуқ, ҳаддан ташқари «вазифашунослик» асосида бўлади. Улар пропаганда минбарига чиққанида ўзини «вазифа минбарида» ҳис қилади. Билимини, юрагидаги дардини, шапкаси билан бирга столга қўйиб чиқади. Ўз-ўзидан чиқариб ҳеч нарса айтмайди. У нотиқликнинг ҳамма қоидаларига риоя қилиб, «мафкура майдони»нинг ҳамма «паст-баланд»ларини эътиборга олиб сўз бошлайди. Худди шу тарзда сўзини тамом қилади. Агар «совет ҳукумати нима эканлигини билмоқчи бўлсанг, аввал ўз ҳаётингни бошдан-оёқ назардан кечир» дейиш лозим бўлган ерда «меҳнат-кашлар, қайсики, чор Россияси зулми остида икки томонлама жабр-зулм остида бўлган эди. Ҳозирги вақтда порлоқ ҳаётга эришди», дейди.

АБДУҶОДИР НАЙЧИ ҲИКОЯ ҚИЛАДИ

Қўшни қишлоқдаги катта бир бой мени тўйга чақиртирди. Бой шундан-шунга одам юборган бўлса бир нималик бўлиб келар эканман-да, деб хўп суюндим, қўшнимнинг отини тилаб олиб ўша замони жўнадим.

Уч кечаю уч кундуз тўй бўлди, уч кечаю уч кундуз киприк қоқмай машқ қилдим. Тўртинчи куни менга жавоб бўлди. Биров отимни рўпара қилди. Қарасам, хуржуннинг иккала кўзи тўла. Суюниб кетдим. Бироқ отни минаётганимда хуржундаги нима экани маълум бўлди, қолган қутган овқат бўлса керак, исига туриб бўлмайди.

Ичимда бойни хўп сўқдиму отга миндим, миниб ҳарчанд чу десам от айланади-ю, олдинга юрмайди. Кейин билсам, бой ўлгур от бечорани уч кечаю уч кундуз жувозга қўштирган экан.

ҲАБИБ АБДУЛЛАЕВ ҲИКОЯ ҚИЛАДИ

Қадим замонда кунн-туни ҳаммага амр-фармон бериб ўтган бир дилозор мансабдор мансабидан бекор бўлди, бекор бўлганидан кейин унинг амр-фармонига ҳеч ким қулоқ солмайдиган, ҳатто ити ҳам «ёт!» ёки «қўлингни бер» деса ириллайдиган бўлиб қолди. Мансабдор ҳар ёнга бош уриб иш чиқаролмаганидан кейин, ниҳоят, хуморини ёзадиган бир машғулот топди: маҳалладаги ҳовуз бўйига қалин кўрпача солиб ўтириб олди-да, пақир кўтариб сувга келган ҳар бир кишига ўшқириб:

— Пақирингни тушир! Пақирингни торт!— деб амр-фармон бера бошлади.

Бу машғулот унинг хуморини анча ёзди.

Бизнинг замонимизда ҳовуз йўқ...

1962 йил.

МАСТНИНГ МАСТГА МАСЛАҲАТИ

Ичишиб ўтирган икки пианистанинг бири деди:

— Қиёматлик оғайним, сен мандан, ҳар қалай, бир-икки пақир арақни ортиқроқ ичгансан, биласан, менга айтгин: қандоқ қилсам маст бўлмайман... йўқ, маст бўлсам майли, қандоқ қилсам учиб қолмайман.

Иккинчи пианиста жавоб берди:

— Учиб қолмайин десанг кучингга қараб ич!

— Кучимни билолмай доғдаман-да!

— Билиш осон,— деди тажрибали пианиста,— ҳар икки стакан ичганингда елкангдан ошириб тупур, тупук елкангдан бемалол ошиб тушса, ича бер, ҳали қувватинг жойида! Борди-ю, тупукнинг бир учи елкангда, бир учи лабингда қолса бас қил, бошқа ичма!

Бироқ иккала улфат ҳам елқадан ошириб тупуришни унутиб қўйди.

1965 йил.

ЕН ДАФТАРДАН

ТОШ ХУДО

Цейлонда бир хотин, бошига кулфат тушган бўлса керак, Тош худо олдида тўлганиб фарёд чекди, бироқ Тош худодан садо чиқмади. Бизнинг худо тош эмас, лекин ундан ҳам садо чиқмайди-ку.

Қаерда иккита ғишт устма-уст турган бўлса чўккалаб сиғина беради.

Модомики худога ишонар экансан, ўзига сиғинавер-да, нима қиласан орага азизлардан одам қўйиб!

Хотин тошга сиғиниб дод-фарёд қилганига куламиниз, бизнинг худо тошдан нима фарқ қилади? 1300 йилдан бери мусулмонларга нима берди? Ислом олами асрлар бўйи қуллиқда яшайди-ку! Ҳиндистон мусулмонларига озодликни наҳотки ислом берган бўлса!

Ислом дини ҳамма вақт золимга мамлакатларнинг оёқ-қўлини боғлаб берган-ку! (Николай подшоҳнинг хонадонларига умр ва саломатлик тилаганлар кимлар эди?)

Ислом маълум вақтгача прогрессив бўлган.

Инглиз мустамлакаларида нима қилган бўлса ҳаммаси қон сўриладиган найчалардан иборат бўлган: темир йўл,

ҳар хил иморатлар, хом ашё ишланадиган корхоналар, динга ривож, одамларда қуллиқ рафтори ва психологияси. Дин ҳам шу найчалардан бири.

Бизда ҳам «Ажойбул-махлуқот», «Мажмуул-масоил», «Баҳри дурар» сингари китоблар кўп босилган.

Европа ва Осиёни кўрдим. Ҳамма жойда динни дин қилган одам. Одам ўзи яратиб ўзи сажда қилган.

Худолар иттифоқи емирилиб, энди ер юзининг ҳамма жойидан одамлар иттифоқи бош кўтаряпти (ҳамма динлар уруш тарафдори).

Ёзувчи адабиётга икки хил киради: биринчи асари билан тутаб, биринчи асари билан яшнаб киради.

Тутаб кирган ёзувчи узоқ тутайди, кўнгилдан чиқариб эмас, қориндан чиқариб асар ёзади, ёзувчилик умрининг охиригача тутайди, ҳеч қачон ёруғлик чиқариб, ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмайди. Ёзувчиликка чўғдай яшнаб кирган ёзувчи асардан асарга яшнаб беради (қориндан чиқариб эмас, кўнглининг розига айланган нарсалар ҳақида ёниб асар ёза беради), бундай ёзувчилар биринчи асари биланоқ адабиёт муҳибининг диққатини жалб қиладди. Ниҳоят охирида абадий сўнмас ўтга айланади. Мен адабиёт муҳибиман, шунинг учун адабиётга яшнаб кирган ёшларни кўриб, қувониб кетаман, қувончимни ўша ёшнинг ўзига миннатдорлик изҳор қилиб айтаман. Бу яшнаган чўғни елпиш демакдир...

Адабиётда умр бўйи тутаб юрган ёзувчилар ҳеч қачон ўз маҳалласи доирасидан ташқарига чиқмайди, лекин ўзини классик ҳисоблайди. Шунинг учун буларни маҳалла классиклари деб аташ мумкин.

Бақиргандан кўра мароми билан секинроқ қилинган таъна қулоққа яхшироқ киради, зеҳнга яхшироқ ўрнашади.

---

1. Танқид адабиётимизга катта адабиёт чўққисидан қарамаётир. Маҳаллий классиклар пайдо бўлаётти. Бу классиклар асарларини рус тилига таржима қилинмаслигидан манфаатдор.

2. Ғалати-ғалати «назария»лар ўзи кўкариб, ўзи қуриб ётипти. Бир вақтлар ижобий қаҳрамонсиз асар бўлиши мумкин эмас деган «назария» чиққан эди, ҳозир комедияда ижобий қаҳрамон шарт деган «назария» ўрмалаб юрипти. Бунақа ҳодисалар билан ҳеч кимнинг иши йўқ.

3. Танқидчиларимиз иттифоқ доирасига чиққани уринмаётти, «шу ернинг ўзи тинч» дейишади.

4. Аруз соҳасида тайинлик бир гап йўқ, аруз ҳозирги поэзиямизнинг асосий йўлларида бўла оладими? Аруз кўпинча формализмга хизмат қилаётти-ку!

Одамни қитиқлайдиган, хафа қиладиган гаплар кўп бўлгандан кейин биров коньяк ичиб гаплашади, биров вино ичиб гаплашади, биров қуруқ сув ичиб гаплашади... Нима бўлса ҳам гаплашгани яхши, ҳамма гапни ичига ютиб, мудом башарангизга қараб илжайдиган одамнинг юзи қурсин!

Унинг хафа бўлганини авзойидан, қилмишидан билиб бўлмайди, бунга хафачилик ўтгандан кейин қанчалик суюганидангина билиб бўлади.

Муҳаббат дутор, эҳтиёт қилиб тутмасанг, тоб ташлайди.

Биз эр-хотингина эмасмиз, эр-хотинлик орамиздаги муносабатнинг бир жузъисигина, агар бирон бошқа мажбурият бизни эр-хотинликни барҳам беришга мажбур қилса, орамиздаги муносабат жуда кам зарар топади.

Мана энди қарибман: товуқни ҳайдасам мушук югуриб келади, сабабки, «кишт-кишт» демакчи бўлсам «пис-пис» бўлиб чиқади.

— Мунча тарақлатасан?

— Ой куяётипти.

— Ой куйса, ойнинг олдига чиқиб тарақлат-да!

Қизни ўшанга бергандан кўра, келига солиб туйган яхшироқ!

Ўз бошимни зўрға кўтариб юрибману, бировнинг бошини айлантришни менга ким қўйипти.

Лектор: Умида, бошқа сўз билан айтганда, қизимиз эр-хотин амалга оширган коллектив меҳнат маҳсулотими, йўқми? Умиданинг балоғат ёшини таъминлаш ишига мен ҳам ўзимнинг муносиб ҳиссамни қўшмоқчиман.

Яхши ёзолмаганингни кечирish мумкин, лекин яхши ёзишни истамаганингни кечирish мумкин эмас.

Бошқа ишга ярамай адабиётда танқидчилик қилиб кун кўриб юрган танқидчи қўрқоқ қоровулдай, ҳар шарпадан чўчиб шақилдоқ чалаверади.

Бу одам ёзувчилик меҳнатини фақат ёзишдан иборат деб ўйлайди.

Формализм. Хўроз сурма ичгандай, бўйнини гажжак қилиб, оғзини катта очди-ю, лекин товуши чиқмади.

Менинг бир қариндошим бор, ёзувчи бўлиш учун илми ҳам, лаёқати ҳам бўлмагани ҳолда ёзувчиликка ҳавас қилади: илми борлигини, бошқа одамларга қараганда адабиётга яқин эканини кўрсатиш учун ҳамма ерда «П» ўрнига «Ф» ишлатади: биз ҳам ёзсак фул учун ёзмаймиз...

Кишининг бир ғояга садоқати танлаган касб-ҳунари билан, шу ғояга қай даражада яхши ва кўпроқ хизмат қилгани, қилаётгани билан ўлчанади.

Адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарф қилиш керак эмас.

Лаганбардорнинг курортга кетган бошлиғига хати: «...Боқи сўзим шулким, Неъматжонингиз ширингина кайф билан келиб мени урдилар, чап бетимга икки, ўнг бетимга бир, жами уч шапалоқ тушди. Болагинанинг қўли лат емасин деган мақсадда йиқилдим, бироқ йиқилишда хатога йўл қўйганим учун зинадан юмалаб тушдим ва оқибатда қаншарим ёрилди. Кечирим сўрайман...

Шанба куни одамлар ишдан чиқиб кетаётган пайтда Ўлмасбоев Сизни бекордан-бекорга «бақироқ туя» деди. Мен унга бетўхтов зарба бердим: «Бақироқ бўлса ҳам гуянинг бори яхши» дедим. Бу гапим ҳаммага маъқул бўлди, ҳамма кулди, лекин Ҳусниддинов унча кулмади — Сизга хусумати борлиги шундан ҳам маълум...»

Адабиёт ҳунар, уни касбга айлантириб олган ёзувчи олмага тушган қуртдан фарқ қилмайди.

Болалигимда бир картина кўрган эдим. Бош ролни Чарли Чаплин ўйнаган эди, шекилли. Қаҳрамон ношуд, нотавон — ҳеч ишга ярамайди. Ниҳоят, бир қариндоши уни ўт ўчириш командасига ишга олади.

— Бу ерда нима иш қиламан?— деб сўрайди қаҳрамон.

— Мана бу шланг,— дейишади унга,— қаерда ўт ё тунни кўриб қолсанг, дод солиб сув сепаверасан.

Қаҳрамон шу ишга ярайди, лекин унинг олдида на чироғ ёқиб бўлади, на папирос чекиб — дод солиб сув сепаверади.

Фаросатда шунга тенг келадиган танқидчидан худо сақласин!

Адабий асар ёзиш учун, ҳеч шубҳасиз, талант керак, лекин ёзилган нарсани ўчириш, китобхонга зарур гапларнигина қолдириш учун талантнинг ўзигина кифоя қилмайди, инсоф ҳам керак.

Болалар ёзувчиси, шубҳасиз, талантли, билимли, педагог бўлиши керак, лекин буларнинг устига ўзи одамохун бўлмаса қадри бир пул.

Адабиётга ўғри мушукдай туйнукдан тушадиган одамлар ҳам бўлади. Булар адабиётни ҳунардан касбга, яъни сабаби тирикчиликка айлантириб олишади. Бунақа одамлар қадим замонда ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор, аҳтимол, бундан кейин ҳам бўлса.

БИР ХАТГА ЖАВОБ

1. Ижоднинг боши — ёзувчининг мувозанатдан чиқиши, конкрет асар эса шунинг ифодасидир.

2. Уттизинчи йилларнинг бошларида тақдир мени буржуа миллатчиларига рўпара қилди, булар менинг нафрат ва ғазабимни қўзғатди, яъни мувозанатимни бузди. Мен ўзимда уйғонган бу туйғуни бошқаларда ҳам уйғотишга энгиб бўлмас хоҳиш сездим. Бунинг натижаси бўлиб «Сароб» романи вужудга келди.

Элигинчи йилларнинг бошларида мен «Оғриқ тишлар»ни ёзишга тайёрлик кўриб юриб, аломат қизлар, аломат хотинлар билан учрашдим, улар билан суҳбатда бўлдим. Булар менга қувонч, муҳаббат уйғотишди, яъни мувозанатим бузилди. Мен ўзимдаги бу туйғуларни бошқаларда уйғотишга энгиб бўлмас хоҳиш сездим. Бунинг натижаси бўлиб «Синчалак» майдонга келди.

Дастлабки бир неча ҳикоямни назарга олмаганда, менинг деярли ҳамма катта-кичик асарларим мана шунақа илҳом билан ёзилгандир.

3. Асар илҳом билан ёзилса, образлар ўз-ўзидан гавдаланади, ҳатто ўзининг қиладиган ишини, айтадиган гапини ёзувчига айтиб, луқма солиб туради. Илҳом ёзувчини ҳамма қийинчиликлардан қутқаради.

4. Қўлёзма устида ишлашим ҳақидаги гап жуда узун, бу ҳақда бафуржа гаплашамиз. Мен ёзилган жумлани, ҳатто саҳифани ҳам устидан тузатолмайман. Жумла, ҳатто бутун бир саҳифадаги бир сўзни ўчириб, ўрнига бошқасини ёзиш учун бошқа қоғозга ўша жумла, ҳатто саҳифани кўчириб ёзаман. Бир саҳифани ўрта ҳисоб билан 15—16 марта кўчираман, шубҳасиз, ҳар сафар саҳифага сайқал бераман.

5. Илҳом келса (образлар етилса), менинг учун иш вақти, иш соати йўқ.

6. Мен иккита ён дафтари тутаман: бири умумий дафтар — бунга айрим сўзлар, иборалар, тасвирлар, сюжетлар, фактлар, турли-туман воқеа ва ҳодисаларни ёзиб бораман, асар ёзган вақтимда шулардан фойдаланаман. «Минг бир жон»даги тобут воқеасини дафтарга 1936 йилда ёзиб қўйган эдим, бу воқеа ҳақиқатда юз берган эди. Иккинчи дафтар — айрим асарга доир бўлиб, бунга шу асарга тегишли нима нарса эсга келса, шуни ёзиб бораман: деталлар, қаҳрамон ва персонажларнинг сўзлари, характерларига оид гаплар... Мен асарни шу дафтар тўлгандан кейин, яъни характерлар етилгандан кейин ёзишга киришаман. Бу дафтарга биринчи жумла ёзилгандан кейин менинг учун оламда шу асардан бошқа ҳеч нарса қолмайди, асарнинг қатнашчилари, унда бўладиган воқеалар ҳатто тушимга киради. «Синчалак»даги Қаландаровнинг циркда итга чапак чалиб ўтирганини тушимда кўрганманми ё хаёл қилганманми — эсимда йўқ.

1960 йил.

Хатингизга кечикиб жавоб бераётибман, узр.

1. Узида талант борлигини 40—50 ёшида пайқаган одамлар ҳам бор, лекин буларнинг биринчи ёзган асари ростдан ҳам талант эгалари эканини кўрсатган. Бу ҳикоянгиз Сизда талант борлигини кўрсатмайди, ёзувчиликка ҳавас уйғонганини кўрсатади, холос. Ҳавас ҳаммада ҳам бўлиши мумкин, лекин ҳаваснинг ўзи кишини ҳеч қаёққа элтмайди. Мен, масалан, танбур чертиб ҳаммани қойил қилгим келади, лекин начораки дард бору, дармон йўқ.

2. Редакция ходимларининг айби ҳикоянгизни тушунмаганлигида эмас, тушуниб туриб сизга ростини айтмаганлигида. Агар ростини айтса, бир-икки кун хуноб бўлар эдингиз, яна бир-иккита идорага ариза ёзар эдингиз-да, оқибат, ўйлаб инсофга келар эдингиз. Қаранг, бир йилдан бери редакция ходимлари билан олишибсиз, бир йилдан бери ҳамма айбни ўшаларга қўйиб бўғилиб юрибсизу, бирон марта танангизга ўйлаб: «Мен ноҳақ бўлмаин тагин», деган гап хаёлингизга келмапти!

Редакция ходимлари: «Ўзи дуруст, лекин камчиликлардан холи эмас», деб сизга мумкин қадар беозор хатлар ёзмасдан ростини айтса, «бу нарса ярамайди, адабий

савиянгиз шу бўлса, минбаъд ҳикоя ёзиб овора бўлманг», деса, шу оврагарчилик бўлмас эди.

3. Ёмон хотин тўғрисида ёзиш, ҳар нарса ёзиш мумкин. Лекин ёзган вақтда ёзишдан мақсад нима эканини, онамиз ҳам, оиламиз ҳам хотин жинсидан эканини эсимиздан чиқармаслигимиз керак.

Бошқа иш қилинг. Бошқа ишда мувафақият тилайман.

1961 йил.

ИЗОҲЛАР

Қисса, ҳикоялар, фелътонлар, очерклар

- Муҳаббат. Қисса. 1968 йил.
Қанотсиз читтак. Ҳикоя. 1935 йил.
Бек. Ҳикоя. 1940 йил.
Ботирали. Ҳикоя. 1942 йил.
Большевиклар. Ҳикоя. 1967, «Совет Ўзбекистони» газетаси, 6 ноябрь.
Кимёгар. Фелътон. 1948 йил, «Муштум» журнали, № 8.
✓ «Турсунбой». Фелътон. 1948 йил.
✓ Сархона. Фелътон. 1958 йил. «Қизил Ўзбекистон» газетаси,
17 декабрь.
Бир шофёрнинг хотира дафтарида. Фелътон. 1959 йил.
Мирзачўлда куз. Очерк. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1948 йил,
21 ноябрь.
Тешик дастурхон. Очерк. Фарғона водийсига қилинган саёҳатдан
сўнг ёзилган. 1953 йил.
Чилдирмамизнинг садоси гижбанг. Очерк. «Қизил Ўзбекистон» га-
зетаси, 1959 йил, 5 декабрь.
Ўзбекистон пахта хазинаси. Тупроғимиз олтин тупроқ. Очерк. 1961
йил, «Шарқ юлдузи» журнали, № 9.
Наманганнинг олмаси, анори бордир. 1962 йил.
Ҳиндистон хотиралари. Очерк. 1966 йил, «Шарқ юлдузи» журнали,
№ 5.
Ғолиблар митинги вақтидаги ўйлар. 1957 йил. Биринчи марта вълон
қилинаётир.

Социалистик Ўзбекистон. Очерк. «Қизил Ўзбекистон» газетаси,
1953 йил, 19 январь.

Мактабдошлар. Очерк. 1957 йил, «Гулхан» журналы, № 9.

Ҳаётимиз жамоли. Очерк. 1966 йил. «Совет Ўзбекистони» газетаси,
10 июнь.

Мақолалар ва суҳбатлар

Ҳозирги сатирамиз устида. «Муштум» журналы фаолияти ҳақида.
1929 йил, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 30 август.

Кулгичилик баҳслари. Ким нимадан завқ олади. «Муштум» журна-
ли ҳақида. 1929 йил. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 5 апрель.

Агримизнинг буюк сиймоси. А. М. Горький ҳақида. 1936 йил,
«Правда Востока» газетаси, 21 июль.

Чеховдан ўрганайлик. 1939 йил, «Қизил Ўзбекистон» газетаси,
14 июль.

«Тортиқ». Саид Аҳмаднинг илк ҳикоялар тўплами ҳақида. 1940 йил.
Бадий очерк тўғрисида. 1940 йил, «Ўзбекистон матбуоти» журналы,
№ 2.

Биринчи домлам. Н. В. Гоголь вафотига юз йил тўлиши муносабати
билан ёзилган. 1952 йил, «Шарқ юлдузи», № 3.

Севиқли шоиримиз. Фафур Фулом туғилган куннинг эллик йиллиги
муносабати билан ёзилган. 1954 йил. «Шарқ юлдузи» жур-
налы, № 9.

Илҳом тўла ижод учун. Ёш ёзувчилар семинарида сўзланган нутқ.
1959 йил, «Шарқ юлдузи» журналы, № 6.

Буюк сиймо. Л. Н. Толстой ҳақида. 1960 йил, «Қизил Ўзбекистон»
газетаси, 18 ноябрь.

Устод. 1960 йил.

Муборак кўзойнак. А. П. Чехов ҳақида. 1960 йил, «Ўзбекистон ма-
данияти» газетаси, 30 январь.

Китоб шавқ билан ўқилиши керак. «Шарқ юлдузи», 1968 йил.
№ 8.

Биринчи ўзбек совет ёзувчиси Ҳ. Ҳ. Ниёзий ҳақида. «Қизил Ўзбе-
кистон» газетаси, 1961 йил, 11 февраль.

- «Муштум» тўғрисида. 1961 йилда ёзилган. Биринчи марта эълон қилинаётир.
- Таҳсинга лойиқ адиб. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1963 йил, 15 январь.
- Гаржимачилик ташвишлари. «Литературная газета», 1962 йил, 17 март.
- Шижоат ҳақида. 1963 йилда ёзилган.
- «Шарқ юлдузи»нинг саволларига жавоблар. 1953 йил.
- Санъат асарининг қаноти. 1964 йил.
- Улуғ ҳинди. Рабиндранат Тагорнинг юз йиллиги муносабати билан ёзилган. 1964 йил.
- Ҳаёт ҳодисасидан бадний тўқимага. «Шарқ юлдузи», 1965 йил, № 5.
- Илҳом ва маҳорат самараси. Саид Аҳмаднинг «Уфқ» романи ҳақида. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1965 йил, 16 октябрь.
- Ижодий фаоллик ва жасорат ҳақида. «Шарқ юлдузи» журнали, 1967 йил, № 5.
- Образ — ижод демакдир. 1961 йил.
- Муҳаббат ва оила. «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнали, 1960 йил, № 8.
- Тўйлар муборак. «Ўзбекистон маданияти» газетаси. 1963 йил, 14 октябрь.
- Уят. «Тошкент оқшоми» газетаси. 1966 йил, 31 октябрь.
- Вақтим чоғ. 1966 йил, 15 декабрь.
- Болалар адабиёти тўғрисида. 1946 йил. Ёзувчилар союзининг пленумида сўзланган нутқ.
- Ёшлар семинарида сўзланган нутқдан. 1944 йил.
- «Тортиқ» тўплами ҳақида. 1948 йил. Биринчи марта эълон қилинаётир.
- Талант. Ёш шоирларнинг ижодий кечасида сўзланган нутқ. 1956 йил
- Қирқ қувонч. Ҳиндистон сафаридан сўнг ҳисобот кечасида сўзланган нутқ. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1956 йил, 10 март.
- Пахтакорнинг ҳар бир ютуғи. Ўзбекистон пахтакорларининг XIV қурултойида сўзланган нутқ. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1960 йил, 20 февраль.

- Арманистонда ўзбек адабиёти ҳафталиги. Арманистондаги ўзбек адабиёти ҳафталигининг якунловчи кечасида сўзланган нутқ. 1963 йил, октябрь.
- Ашула тўғрисида. Ёзувчилар ва композиторларнинг қўшма пленумида сўзланган нутқ. 1962 йил.
- Шакл ва мундарижа. Ёзувчилар союзи партия ташкилотининг назарий семинарида сўзланган нутқнинг тезиси. 1962 йил.
- Талант — ҳақ мулки. Ёш қаламкашлар йиғинида сўзланган нутқ. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1965 йил, 14 август.
- 1965 йил прозаси. 1965 йил прозасининг якуни муносабати билан ўтказилган йиғиндаги сўзланган нутқ. 1966 йил, 14 февраль.
- Абдулла Қодирий. А. Қодирийнинг етмиш йиллиги муносабати билан А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида ўтказилган йиғилишда сўзланган нутқ. 1964 йил. Биринчи марта эълон қилинаётир.
- Суҳбат. Ёш қаламкашларнинг ёзувчилар союзида бўлиб ўтган йиғинида сўзланган нутқ. 1965 йил, 21 сентябрь. Биринчи марта эълон қилинаётир.
- Ёзувчилик бурчим. Ижодий союзларнинг қўшма пленумида сўзланган нутқ. 1967 йил.
- Чироқлар. 1945 йилги ғалаба муносабати билан ёзилган. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1945 йил, 12 май.
- Оқ йўл, дўстлар. Тожиқ адабиётининг Москвада бўладиган декадаси муносабати билан ёзилган. 1957 йил.
- Ҳақ сўз кучи. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг тиражи ошганлиги муносабати билан ёзилган. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1957 йил, 10 сентябрь.
- Яхши журналчинг... Телевидение орқали сўзланган нутқ. 1958 йил. Биринчи марта эълон қилинаётир.
- Айём муборак. 1958 йил, 31 декабрь.
- Қувончимиз беқийс. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг «Меҳнат Қизил Байроқ» ордени билан мукофотланиши муносабати билан ёзилган. 1958 йил.

- Улуғ айёмингиз муборак бўлсин. Октябрнинг 43 йиллиги муносабати билан радио орқали йўлланган табрик. 1960 йил, 22 октябрь. Биринчи марта эълон қилинаётир.
- Аёлларга қизгин салом. 1962 йил 8-Март арафасида хотин-қизларга радио орқали йўлланган табрик.
- Сўнг дафъа бўлса ҳам. «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнали, 1962 йил, № 1.
- Байрамимиз йилдан-йилга қувноқ бўлади. 1961 йил. 1-Май. Радио орқали йўлланган табрик.
- Фахрланамиз. Ю. Гагариннинг фазога чиққан куни муносабати билан ёзилган. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1962 йил, 12 апрель.
- Табрик. Фарғона области пахта планини бажарганлиги муносабати билан телевидение орқали йўлланган табрик. 1966 йил.
- Ойбекка. Ойбекнинг олтмиш йиллик юбилейи муносабати билан йўлланган табрик. 1965 йил.
- Муҳаммаджон Урозбоев. М. Урозбоевнинг олтмиш йиллиги муносабати билан йўлланган табрик. 1966 йил, 22 май.
- Зулфиямиз эликка кирди. Шоиранинг элик йиллигига йўлланган табрик. 1965 йил.
- Мамарасул Бобоев. М. Бобоевнинг элик йиллик юбилей кечасида сўзланган нутқ. 1961 йил, 20 декабрь.
- Иван Ле. «Шарқ юлдузи» журнали, 1965 йил, № 5.
- Миршоҳид Мироқиловнинг олтмиш йиллиги. «Ҳамза» театрида сўзланган нутқ. 1959 йил.
- Азиз ўртоқлар. Адибчинг олтмиш йиллик ўз юбилей кечасида сўзланган нутқи. 1967 йил, 8 сентябрь.

Қайдлар

- Олтмишга кириб бўлдим. 1967 йил.
- Муҳтарам танқидчиларимиз. 1957; 2 февраль.
- Хат. 1965 йил.

Баъзи бир нўноқлик тўғрисида.

Ҳабиб Абдуллаев ҳикоя қилади. 1962 йил.

Абдуқодир найчи ҳикоя қилади. 1962 йил.

Мастнинг мастга маслаҳати. 1965 йил.

Бир хатга жавоб. 1960 йил.

Уртоқ К. К. 1961 йил.

МУНДАРИЖА

Қисса, ҳикоялар, фельетонлар, очерклар

Муҳаббат	7
Қанотсиз читтак	93
Бек	106
Ботирали	112
Большевиклар	116
Кимёгар	123
Турсунбой	127
Сархона : :	132
Бир шофёрнинг хотира дафтаридан	135
Мирзачўлда куз	139
Тешик дастурхон	147
Чилдирмамизнинг садоси гижбанг	153
Ўзбекистон пахта хазинаси	158
Наманганнинг олмаси, анори бордир	175
Ҳиндистон хотиралари	187
Ғолиблар митинги вақтидаги ўйлар	192
Социалистик Ўзбекистон	195
Мактабдошлар	199
Ҳаётимиз жамоли	203

Мақоалалар ва суҳбат

Ҳозирги сатираимиз устида	213
Кулгичлик баҳслари	221
Асримизнинг буюк сиймоси	227
Чеховдан ўрганайлик	238
«Тортиқ»	242

Бадийй очёрк тўғрисида	246-
Поэзия юксак санъатдир	253
Биринчи домлам	264
Севиқли шонримиз	271
Илҳом тўла ижод учун	274
Буюк сиймо	279
Устод	280
Муборак кўзойнак	281
Китоб шавқ билан ўқилиши керак	283
Биринчи ўзбек совет ёзувчиси	288
«Муштум» тўғрисида	290
Таҳсинга лойиқ адиб	295
Таржимачилик ташвишлари	296
Шижоат ҳақида	302
«Шарқ юлдузи»нинг саволларига жавоблар	308
Санъат асарининг қаноти	310
Улуғ ҳинди	312
Ҳаёт ҳодисасидан бадийй тўқимага	314
Илҳом ва маҳорат самараси	329
Ижодий фаоллик ва жасорат ҳақида	332
Образ — ижод демакдир	337
Муҳаббат ва оила	339
Тўйлар муборак	343
Уят	350
Вақтим чоғ	354
Болалар адабиёти тўғрисида	355
Ешлар семинарида сўзланган нутқдан	358
«Тортиқ» тўплами ҳақида	366
Талант	376
Қирқ қувонч	379
Пахтакорнинг ҳар бир ютуғи	387
Арманистонда ўзбек адабиёти ҳафталиги	393
Ашула тўғрисида	396
Шакл ва мундарижа	401
Талант — халқ мулки	405
1965 йил прозаси	411
Абдулла Қодирий	413
Суҳбат	414
Ёзувчилик бурчим	425
Чироқлар	427
Оқ йўл, дўстлар	430
Ҳақ сўз кучи	431

Яхши журналнинг...	434
Айём муборак	436
Қувончимиз беқиёс	438
Улуғ айёмингиз қутлуғ бўлсин	440
Аёлларга қизгин салом	442
Сўнг дафъа бўлса ҳам	443
Байрамимиз йилдан-йилга қувноқ бўлади	444
Фахрланамиз	446
Табрик	447
Муҳаммаджон Урозбоев	449
Ойбекка	451
Зулфиямиз элликка кирди	452
Мамарасул Бобоев	453
Иван Ле	455
Миршоҳид Мироқиловнинг 60 йиллиги	456
Азиз ўртоқлар	457

Қайдлар

Олтмишга кириб билдим	461
Муҳтарам танқидчиларимиз	462
Хат	463
Баъзи бир нўноқлик тўғрисида	465
Абдуқодир найчи ҳикоя қилади	466
Ҳабиб Абдуллаев ҳикоя қилади	467
Мастнинг мастга маслаҳати	468
Ен дафтардан	469
Бир хатга жавоб	475
Уртоқ К. К.	477
<i>Изоҳлар</i>	479

На узбекском языке

А. КАХХАР

Сочинение в шести томах

Том 6

ПОВЕСТЬ, РАССКАЗЫ, СТАТЬИ, ОЧЕРКИ,
ФЕЛЬЕТОНЫ, БЕСЕДЫ, ИЗРЕЧЕНИЯ

Редактор Т. Алимов
Рассом П. Жашашев
Расмлар редактори И. Цыганов
Техн. редактор Т. Смирнова
Корректор Х. Шербоева

Босмахонага босилди 30. VI—1970 й. Босишга рухсат
етилди 8/1—1971 й. Формати 70×108¹/₃₂. Босма л. 15,25.
Шартли босма л. 21,55. Навий л. 19,01+0,25 (вклей-
ки). Тиражи 10 000. Р. 09809. Фафур Гулом номида-
ги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навий кў-
часи, 30. Шартнома № 214—69.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат
комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида № 1
қоғозга босилди. Тошкент, Навий, 30. 1971 йил, за-
каз № 636. Баҳоси 1 с. 5 т.

Қаҳҳор Абдулла

Асарлар. 6 томлик. Т. 6. Т., Фафур Гулом номидаги
адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

Т. 6. Қисса, ҳикоялар, очерклар. фельетонлар, мақолалар, нутқ-
лар, қайдлар. 488 бет. тиражи 10000.

Қаххар Абдулла. Сочинения. Т. 6. Повесть, рассказы, очерки,
фельетоны, статьи, изречения.

Уз2.

Индекс 7—2—2